

ДОНЕЦЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ
ЛУГАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ ІМЕНІ Е.О. ДІДОРЕНКА

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Донецьк
2010

ДОНЕЦЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ
ЛУГАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ ІМЕНІ Е.О. ДІДОРЕНКА
КАФЕДРА ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК З КУРСУ
(для курсантів, студентів і слухачів усіх форм навчання)

Донецьк
2010

ББК 67 2я73
УДК 340. 12 (073)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки
України (лист № 1/ 11-2516 від 29.03.2010 р.)

Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник (для курсантів і студентів усіх форм навчання) / Під загальною редакцією к. юрид. н, доцента Л.М. Князькової, к. філос. н. О.С. Туренка; Донецький юридичний інститут ЛДУВС. – Донецьк, «Цифрова типографія», 2010. – 298 с.

Автори:

Іванов І.В. к. юрид. н., заступник начальника кафедри ТІДП – Тема № 2.

Лисов О.О. к. істор. н., доцент кафедри ТІДП – Тема № 8.

Мозуляк О.О. к. юрид. н., декан фак-ту кримінальної міліції – Тема № 7.

Мусієнко В.Є. к. істор. н., доцент, доцент кафедри ТІДП – Тема № 12, 15.

Новгородський О.М. к. істор. н., ст.викладач кафедри ТІДП–Тема № 13,14.

Олейников В.В. викладач кафедри ТІДП – Тема № 11.

Павленко П.І. к. юрид. н., доцент кафедри ТІДП – Тема № 10.

Ситник О.М. к. істор. н., доцент, доцент кафедри ТІДП – Тема № 3.

Суусанов Л.І. к. істор. н., доцент кафедри ТІДП – Тема № 6.

Туренко О.С. к. філос. н., ст. викладач кафедри ТІДП – Тема № 1, 4, 5, 7, 9.

Навчальний посібник з курсу «Історія держави і права зарубіжних країн» містить розроблені опорні конспекти, пояснення до базових термінів, питання для самоконтролю та схеми до кожній темі навчальної дисципліни. Посібник допоможе курсантам та студентам Донецького юридичного інституту ефективніше організувати процес самостійної підготовки, глибше усвідомити зміст дисципліни.

Рецензенти:

Атоян О.М. професор кафедри теорії та історії держави і права Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідаренка. д. юрид. н.

Макарчук В.С. д. юрид. н., доцент, професор кафедри ТІДП Львівського державного університету внутрішніх справ

Шевченко А.Є. професор кафедри конституційного та міжнародного права ДЮІ ЛДУВС, д. юрид. н., професор, заслужений юрист України

ЗМІСТ

Передмова. Предмет та метод ІДПЗК.....	5
Список загальної літератури.....	7

ПЕРШИЙ МОДУЛЬ

Тема №1. Держава та право давньосхідних рабовласницьких держав.....	9
Тема №2 Держава та право Давньої Греції.....	26
Тема № 3 Держава та право Давнього Риму.....	44
Тема №4 Ранньофеодальна держава та право.....	65
Тема №5 Сеньйоральна та станово-представницька монархія та право.....	81
Тема №6 Абсолютна монархія та право.....	100
Примірні питання до I контрольного модуля.....	117

ДРУГИЙ МОДУЛЬ

Тема №7 Виникнення й розвиток буржуазної держави та права в Англії.....	121
Тема №8 Виникнення й розвиток буржуазної держави та права в США.....	137
Тема №9. Виникнення й розвиток буржуазної держави та права у Франції.....	151
Тема №10 Виникнення й розвиток буржуазної держави та права в Німеччині.....	170

Тема №11 Розвиток держави і права в Російській імперії у XIX – на початку XX ст.....	183
Тема № 12 Державо і право США в першій пол. XX ст.....	201
Тема №13 Держава та право західноєвропейських країн в першій пол. XX ст.....	219
Тема №14 Держава та право США в другій пол. XX ст.....	238
Тема №15 Держава та право західноєвропейських країн в другій пол. XX ст.....	259
Примірні питання до II контрольного модуля.....	283
Додатки (схеми та таблиці до тем).....	286
Предметно-іменний показник.....	301

ПЕРЕДМОВА. ПРЕДМЕТ ТА МЕТОДИ ІДПЗК.

Історія держави та права зарубіжних країн є самостійною науковою й навчальною дисципліною, що посідає важливе місце в системі юридичних наук і юридичної освіти. Актуальність дисципліни полягає в тому, що сьогодні неможливо бути кваліфікованим юристом, не маючи історико-правової підготовки. Основне завдання даного курсу полягає у засвоєнні курсантами і слухачами комплексу важливих процесів розвитку держави і права визначних країн світу. Вироблення глибокого розуміння основних закономірностей історичного процесу, вміння науково аналізувати правові акти, ті чи інші реформи державного апарату, розуміння їх причин, наслідки та ефективність. Це допоможе молодим правознавцям більш глибоко усвідомити сучасні процеси державотворення в Україні та надає можливість прогнозувати розвиток держави і права в епоху глобалізації, який охопив сьогочасний світ.

Обов'язковим компонентом, відсутність якого унеможливило б пізнання історико-правової спадщини, є глибокий і всебічний аналіз найважливіших юридичних пам'яток, створених поколіннями кращих представників правової думки різних націй та країн.

Навчально-методичний посібник створено на базі сучасних підручників з історії держави та права зарубіжних країн, лекцій викладачів кафедри теорії та історії держави та права у відповідності до навчальної програми курсу.

Курс містить п'ятнадцять обов'язкових тем. До кожної із тем подається ґрунтовне висвітлення основного матеріалу, пояснення до ключових термінів, питання та завдання для самоконтролю, а також список допоміжної літератури. Наприкінці посібника подані деякі схеми до тем. Розпочинаючи курс навчання, студенту (курсанту) слід уважно ознайомитися із дидактичним змістом кожної теми, усвідомити ключові терміни і переглянути питання та завдання для самоконтролю. Лише тоді, коли запропоновані питання теми знайдуть відповідь у курсантів, повністю будуть зрозуміли, можна переходити до наступної теми курсу.

Посібник підготовлений з урахування модульного підходу до вивчення дисципліни. Навчальний матеріал розподілений на два модуля: перший охоплює теми 1–6, другий включає 7–15 теми. Курс передбачає різні форми теоретичного навчання (лекції, семінари, колоквіуми, самостійна робота тощо), проведення поточного модульного контролю знань, підсумкового залікового та екзаменаційного контролю. З метою самоконтролю студентів (курсантів), наприкінці кожного з модулів подається примірні завдання та питання до модульного контролю.

Нижче наводиться загальний список літератури, що містить ключові підручники та хрестоматії з курсу. Ними студент (курсант) може користуватися як альтернативними джерелами знання.

Авторський колектив буде щиро вдячний за поради, зауваження і побажання читачів, які будуть враховані в подальшій розробці цього навчального посібника.

Предмет та методи ІДПЗК. Історія держави і права є історико-юридичною дисципліною за своїм науковим змістом та завданням. На підставі наукової систематизації та періодизації державно-правових явищ історія держави та права зарубіжних країн досліджує: а) причини і процес виникнення, розвитку та функціонування різних історичних типів і форм держави та права, державних органів і найважливіших інститутів права, які існували протягом усієї історії людства та спричинили найбільший вплив на історію державності; б) висвітлює закономірності зміни одних історичних типів держави і права іншими, виходячи з конкретних суспільних умов життя окремих країн; в) розкриває сутність державно-правових процесів у зарубіжних країнах, установлює причини їх походження, природу і значення на певних історичних етапах; г) аналізує характерні причинно-наслідкові зв'язки та конкретно-історичні закономірності.

Прийнято розрізняти історію держави і права як науку і як навчальну дисципліну. Навчальний курс – набагато вужчий, ніж однойменна наука. Він знайомить лише з найбільш типовими державами і правовими системами певних суспільно-економічних устроїв у тій чи іншій конкретній країні, з урахуванням специфічних рис цієї держави. Це дозволяє зосередити увагу на головних явищах і процесах, їх змісті та формі, закономірностях функціонування права на певних етапах розвитку держави у конкретно-історичних умовах.

Отже, *предметом* ІДПЗК є загальні та специфічні процеси і закономірності виникнення, розвитку, занепаду або загибелі різних типів держави і права.

Завдання курсу ІДПЗК є: а) формування загальноюридичної, правової культури майбутніх спеціалістів; б) підготовки студентів та курсантів до засвоєння галузевих юридичних дисциплін; в) знати минуле людства і на цій основі глибше зрозуміти державно-правові реалії сучасності, прогнозувати подальший розвиток держави і права у світі.

Як самостійна галузь наукового знання ІДПЗК бере свій початок з кінця XVIII – початку XIX ст. Її основоположниками вважаються:

- історична школа права у Німеччині (Ф. Савіньї, Г. Пухта);
- соціологічна школа права (О. Холмс);
- позитивістська школа права (О. Конт, Е. Тюрінг, Г. Спенсер).

У першій треті ХХ ст. вченими був узагальнений величезний фактичний матеріал, видані розгорнуті праці, а сама дисципліна стала предметом уваги в навчальних програмах навчальних закладів.

Вивчення історії держави і права зводиться не лише до збирання та описування фактів, подій, явищ минулого, а, головним чином, до їх теоретичного осмислення. А це вимагає відповідного інструментарію, тобто застосування методів і способів дослідження. *Методами* називають сукупність способів пізнання і прийомів дослідження, які використовуються для одержання відносно об'єктивних істинних, доказово обґрунтованих знань.

ІДПЗК має наступні методи дослідження:

• *історичний* метод полягає в дослідженні державно-правових явищ у тих особливих і неповторних умовах, у яких вони склались і розвивались. Цей метод передбачає дослідження соціального середовища, яке обумовило своєрідність, а в ряді випадків і унікальність того чи іншого типу держави та права;

• *хронологічний* метод полягає у тому, що події державно-правового розвитку тієї чи іншої країни розглядаються у чіткій хронологічній послідовності. Він застосовується насамперед при складенні історичних хронік, коли реконструюються події, генетично пов'язані між собою;

• *ретроспективний* метод дає змогу відтворити картину минулого навіть за відсутності повного набору історичних та правових джерел, що належать до того чи іншого історичного періоду. В основу цього методу покладено тісний зв'язок між сьогоденням і минулим;

• *порівняльно-історичний* метод базується на визнанні певної повторюваності деяких рис в історії держави і права, орієнтує на вивчення їх шляхів зіставлення. Цей метод дозволяє порівняти аналогічні історичні форми державності і системи права для встановлення як загальних закономірностей, так і відмінностей;

• *системно-структурний* метод надає можливість виявити елементи, що забезпечують єдність державно-правової системи, вивчити взаємозалежність цих елементів;

• *статистичний* метод застосовується при дослідженні кількісних сторін історичних явищ. Робота з кількісними показниками дозволяє виявити протяжність, поширення, темпи розвитку історичного явища.

ІДПЗК спирається на наступну періодизацію:

1. Історія державно-правових інститутів країн Стародавнього світу (IV тис. до н.е. – V ст. н.е.);

2. Історія державно-правових інститутів середніх віків (V ст. – сер. XVII ст.);

3. Історія державно-правових інститутів Нового часу (сер. XVII ст. – поч. XX ст.);

4. Історія державно-правових інститутів Новітнього часу (поч. XX ст. – поч. XXI ст.).

Спираючись на зазначену періодизацію авторами посібника подається дидактичний матеріал з курсу «Історія держави та права зарубіжних країн».

СПИСОК ЗАГАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Базові підручники та навчальні посібники

1. Бостан Л.Н., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: Нав. посібник. – К., 2004.
2. Всеобщая история государства и права: Учеб. для вузов: В 2 т. / Под ред. В.А. Томсинова. – М., 2002.
3. Всеобщая история государства и права: Учебник / Под ред. проф. К.И. Батыра. – М., 1998.

4. Глиняний В.П. История государства и права зарубежных стран. – Харьков, 2004.
5. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. Навч. посібник / Упорядники А.С. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К., 2001.
6. История государства и права России: Учебник / Под ред. Ю.П. Титова. – М., 2000.
7. История государства и права зарубежных стран: Учеб. для вузов: В 2 ч. / Под общ. ред. О.А. Жидкова и Н.А. Крашенинниковой. – М., 2003.
8. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / За заг. ред. проф. О.М. Ждужи. – К., 2006.
9. Крестовская Н.Н. История государства и права зарубежных стран: практикум. – Харьков, 2002.
- 10.Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. – К., 2001, 2004, 2008.
- 11.Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. – К., 2003.
- 12.Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. – К., 2006.
- 13.Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. – К., 1994.
- 14.Хома Н.М. Історія держави в права зарубіжних країн: Навч. посібник для студ. вищ. закл. освіти. – Львів, 2003, 2006.
- 15.Черныловский З.М. Всеобщая история государства и права. – М., 1996, 2002.
- 16.Шатилова С.А. История государства и права зарубежных стран: Учеб. пособие. – М., 2003.
- 17.Шевченко О.О. Історія держави та права зарубіжних країн. – К., 1997.

Джерела права

1. Батыр К.И. Хрестоматия по истории государства и права. – М. 1995.
2. Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія / Під ред.. В.Д. Гончаренко. – К., 2002.
3. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / Сост. А.А. Садиков, - М., 1973, 1995, 1996.
4. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права: Учеб. пособие / Сост. В.Н. Садиков; Под ред. проф. З.М. Черниловского. – М., 1996.
5. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Древность и Средние века / Сост. В.А. Томсинов. – М., 1999.
6. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Новое и Новейшее время / Сост. Н.А. Крашенинникова. – М., 1999.
7. Шевченко О.О. Історія держави та права зарубіжних країн: Хрестоматія для студ. юрид. вузів та ф-тів. – К., 1995.

ПЕРШИЙ МОДУЛЬ

Тема №1

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ДАВНЬОСХІДНИХ РАБОВЛАСНИЦЬКИХ ДЕРЖАВ.

План

1. Характерні риси виникнення та розвитку держав Стародавнього Сходу.
2. Історія державно-правових інститутів Стародавнього Єгипту.
3. Історія державно-правових інститутів Месопотамії.
4. Історія державно-правових інститутів Стародавньої Індії.
5. Історія державно-правових інститутів Стародавнього Китаю.

1. Характерні риси виникнення та розвитку держав Стародавнього Сходу. Історія людства умовно ділиться на два великі етапи: первісне суспільство й державний етап. У свою чергу, історію первісного суспільства поділяють на два періоди. Перший – період родової спільноти, з характерним господарством, що споживає, тривав приблизно від 2,5 млн. років до н.е. до 40–25 тис. до н.е. Другий період починається з епохи неоліту, де виникає відтворююче господарство (землеробство і скотарство) і з'являється моногамна родина.

Починаючи з неоліту, завдяки більш високій продуктивності господарства відбувається еволюція родового ладу – спостерігається відбруньковування нових родових громад і створюються великі соціальні утворення – братерства (фратрії) і племена. Плем'я, як правило, мало свою територію, ім'я, мову, свої релігійні й побутові обряди. Поступово складаються й органи племінного самоврядування, насамперед племінна рада, що включала вождів (старійшин) всіх вхідних у плем'я родів. Члени племінних рад, а також військовий вождь племені обиралися одноплемінниками й могли бути ними зміщені. Будь-який член племені міг виступати на засіданні ради й висловлювати свою думку із приводу його рішень або дій вождя.

Діяльність племінних органів сприяла розширенню зв'язків між родами, урегулюванню міжродових конфліктів, а також відносин з іншими племенами. Спочатку ці органи вирішували лише ті питання, які виходили за межі інтересів окремого роду. Поступово, в міру розвитку виробляючої економіки, ускладнення внутрішньо племінної організації, центр ваги в родоплемінному самоврядуванні зміщується на племінний рівень, що з неминучістю підривало значимість і стійкість родової демократії. Все більшого значення набувають також племінні норми, що регулювали взаємини між родовими громадами.

Подальший розвиток первісного виробництва, поява більш ефективних виробничих знарядь праці з металу, виникнення стійкого землеробства й скотарства поступово вели до занепаду родоплемінного строю. Перехід до первісного відтворення господарства означав подальший ріст ефективності суспільної праці, що мало своїм результатом не тільки задоволення мінімальних життєвих потреб членів родових громад, але й виробництво залишків (додаткового продукту). Наслідком цього було перетворення продукту, виробленого членами роду, у продукт для обміну, поглиблення спеціалізації праці, при якій окремі роди й племена займалися переважно лише одним видом господарської діяльності. Все обмінне виробництво, що розширюється, як результат суспільного поділу праці, означало появу регулярного додаткового продукту, що уже не йшов на задоволення колективних потреб, а привласнювався окремими особами. Так виникли передумови майнової диференціації суспільства.

Розвиток первісного господарства мав своїм результатом і індивідуалізацію виробництва. Патріархальні родини, а пізніше – малі родини, що виділилися з них, використовуючи більш ефективні знаряддя праці, почали самостійно господарювати. Це привело до зародження й росту приватної власності, яка, у свою чергу, підривала значення загальної родоплемінної власності, послабляла колективні основи первісного суспільства. Приватна власність, що виникла спочатку як групова власність більших родин, потім поступово перетворювалася у власність глав більших родин, які розпоряджались нею від імені колективу, і, нарешті, вона прийняла форму індивідуальної приватної власності.

Внаслідок утвердження приватної власності зростала нерівність усередині родової громади між окремими родами й племенами. Розвиток товарного виробництва міжобщинного обміну підсилював цю нерівність. Можливість присвоєння результатів чужої праці привела до того, що військовополонених уже не приймають до складу роду, а перетворюють у рабів, які були власністю громади або окремих патріархальних родин. Поступове зосередження все більшого числа рабів у руках представників родоплемінної верхівки усе більше поглиблювало розкол родового суспільства. Більше того, ріст приватної власності й рабства надав можливість експлуатувати не тільки рабів-чужинців, але й своїх одноплемінників, що попадали у боргове рабство.

Внаслідок розкладу родової громади на зміну приходить первісна *сусідська громада*, де окремі родини, що ведуть своє самостійне господарство, були зв'язані не родинними, а територіальними зв'язками й спільно володіли земельними угіддями. Нові політичні структури відокремлювалися від самого суспільства, одержуючи своє найбільше вираження у *військовій демократії* – стані, де родоплемінна демократія ще якийсь час зберігається, але вже в урізаному виді, завдяки майновій нерівності. У цей час родоплемінні збори являють собою лише збори воїнів, де основну роль грає військовий вождь і військова дружина, що групується довкола нього, до якої примикає релігійна верхівка.

Грабіжницькі війни, так само як і потреба захисту своєї території від набігів ворогів, приводять до утворення великих об'єднань – *конфедерацій племен*. Родова система усе більше здобуває характер військово-племінної організації, що поступово губить зв'язок з родовими установами, але складним класовим суспільством, що претендує на керівництво. Згодом занепадала й сама військова демократія, тому що в ній усе менше залишалося місця рівності й вільному обговоренню спільних справ. Втрачали свою колишню вагу рядові війни-общинники, а в деяких випадках була потіснена й традиційна родоплемінна знать, на зміну якій приходять нова військова й майнова аристократія на чолі з вождем. Влада останнього усе більше здобувала монархічні риси й ставала політичною, оскільки опиралася вже не стільки на авторитет, скільки на відособлену військову силу й багатство.

Перші держави Сходу виникли приблизно в однакових природно-кліматичних умовах. Це були долини великих річок. Тут були найсприятливіші умови для землеробства і, відповідно, для отримання додаткового продукту – родючі ґрунти, вода для зрошення, теплий клімат тощо. Організація зрошувальної системи, відвоювання землі у джунглів вимагали злагодження зусиль тисяч людей. Тому індивідуальне приватне господарство, засноване на власній, найманій чи рабській праці, як це було у Європі, на Сході, не склалося.

Земля на Сході перебувала у власності громад. Її члени, користуючись общинними землями, виконували необхідні суспільні роботи, колективно сплачували податки, працювали на державних роботах. Існували общинні органи самоуправління, які виконували функції обліку і контролю, судові, адміністративні тощо.

Найпоширенішою формою східної держави ставала деспотія. Економічною основою влади деспота були державна власність на землю, а також податки і військова здобич. Влада спиралася на професійне військо та централізовано кероване чиновництво. Сама ж царська влада, що дуже характерно для держав Сходу, обожнювалася.

2. Історія державно-правових інститутів Стародавнього Єгипту. Державність у басейні р. Ніл з'явилася у другій пол. IV тис. до н.е. у формі невеликих територіальних утворень – *номів*. На рубежі IV–III тис. до н.е. Єгипет складається із 40 номів, які виникли внаслідок об'єднання сільських общин з метою проведення спільних іригаційних робіт. Ном очолював цар («начальник каналу»), який одночасно був верховним жерцем. Між номами точилася боротьба за панування, у ході якої виникло два об'єднання: Верхній (Південний) та Нижній (Північний) Єгипет. До кінця IV ст. до н.е. володарі Верхнього Єгипту завойовували Нижній, об'єднуючи землі по течії Нілу в одну державу.

Подальша історія Стародавнього Єгипту поділяється на п'ять періодів:

1. *Раннє царство* (XXXI–XXVIII ст. до н.е.) – затверджується централізована держава, головною функцією якої є організація праці та утримання в працездатному стані іригаційної системи;

2. *Давнє царство* (XXVIII–XXIII ст. до н.е.) – період найвищої могутності фараонів, влада яких спирається на розповсюджену бюрократію. Утвердження рабовласництва. Країна була розділена на адміністративно-територіальні області (номи). Проте, у XXIII ст. до н.е., внаслідок сепаратизму номної знаті, централізована держава в Єгипті розвалена, а іригаційна система зруйнована;

3. *Середнє царство* (XXII–XVIII ст. до н.е.) – завдяки військовій знаті Єгипет знов був об'єднаний. У XVIII ст. до н.е. країну завойовує плем'я кочівників гіксосів, панування яких продовжувалося майже два століття;

4. *Нове царство* (XVI–XII ст. до н.е.) – країна знов була об'єднана. Єгипет шляхом завоювання сусідніх країн (Нубія, Лівія, Палестина, Сирія) став величезною поліетнічною (різноплеменною) імперією.

5. *Пізнє царство* (XII–VI ст. до н.е.) – період занепаду. У VII ст. до н.е. країну завойовували перси, потім в IV ст. до н.е. Македонія, і у I ст. до н.е. Єгипет увійшов до складу Римської імперії.

Соціальна структура Стародавнього Єгипту характеризується значною еволюційною уповільненістю. Причиною цього було практично безмежне панування в економіці державного царсько-храмового господарства. У загальному вигляді соціальна структура давньоєгипетського суспільства виглядала наступним чином: а) релігійно-аристократична верхівка великих рабовласників – фараон, джаті, номархи, жерці, воєначальники, чиновники різного статусу; б) простолюдини (*мерет*) – селяни-общинники, ремісники, дрібні торговці та вільні селяни; в) залежне населення – безправні раби (військовополонені, одноплемінники) і так звані «слуги царя», котрі виконували визначену їм норму і володіли незначним майном.

Державний устрій Стародавнього Єгипту можна характеризувати як традиційну східну деспотію. Вище державне управління здійснювалося фараоном, особу якого вважали богом. Фараону належала верховна законодавча, виконавча, судова, релігійна, адміністративна та військова влада. Вона передавалася у спадок. Фараону належали всі найважливіші державні функції – організація іригаційних робіт, призначення на посаду. Йому належало верховне право власності на землю, яке могло передаватися у власність знаті, чиновникам, храмам. Однак влада фараона не була абсолютною, вона обмежувалася морально-релігійними нормами справедливості давньоєгипетського суспільства.

Влада фараона здійснювалася через строгу бюрократичну систему. На чолі ієрархічного ладу стояв *джаті* (начальник робіт). З початку виникнення держави джаті виконував обов'язки жерця міста, керівника канцелярії фараона. Пізніше до нього перейшли повноваження видавати закони, здійснювати контроль за центральними та місцевими органами управління, системою водопостачання, керувати поліцією, судовими органами. Керівниками основних відомств – військового, податкового та громадських робіт – призначалися указом фараона, але підпорядковувались вони джаті. На нижчому шаблі бюрократичної піраміди перебували начальники

прикордонної, продовольчої служб, фінансового відомства, судді різноманітних рангів тощо.

Місцеве управління зосереджувалося в руках сільської общини, яку очолювали старійшини та общинні ради. Вони мали адміністративну та судову владу в межах общини. Декілька общин об'єднувалися в ном на чолі з номархом, який командував номовим ополченням, керував храмовим господарством і був верховним жерцем місцевого релігійного культу.

Судова система на всіх етапах історичного розвитку Єгипту не була відокремлена від адміністрації. У період Давнього царства судочинство втілювали органи общинного самоуправління. У номах судочинство здійснювали номархи. Вищий суд знаходився у веденні спеціального органа – *шести палат*, головою яких був джаті і фараон. Окрім цього, був центральний суд (*кенбет*), що складався зі знатних громадян, а також кенбети округів і окремих міст. Певні судові функції виконували храми.

Регулярної армії у Давньому царстві ще не існувало. В разі необхідності збиралося ополчення. У період Середнього царства з'являються кадрові офіцери, починає формуватися царська гвардія. Лише у Новому царстві створюється постійна армія. З початку вона поповнювалась з єгиптян-землеробів, міщан, а пізніше з іноземних найманців.

Поліцейський апарат в Стародавньому Єгипті був доволі розвинутим. Існувала тайна і явна поліція, погранична стража, спеціальні охоронні загони, які охороняли столицю, водоканали, зерносклади, храми.

Право в Стародавньому Єгипті було достатньо розгалуженим. Форми власності: державна, общинна, храмова, приватна (жерці та царські чиновники могли здійснювати будь-які операції із землею – дарувати, продавати, передавати у спадок).

Зобов'язальне право було представлено наступними видами договорів:

- договір купівлі-продажу землі за умов досягнення домовленості між продавцем і покупцем на предмет договору; продавець клявся перед богами, підтверджуючи таким чином силу договору; мав відбуватися фактичний перехід права від продавця до покупця;

- договір найму – дозволяв наймати рабів, тварин, майно;

- договір оренди – можливість оренди земельних ділянок на річний термін;

- договір позики – з засобом забезпечення виконання умов шляхом побиття боржника палицею або боргова кабала;

- договір поклажі – найчастіше зустрічається при переході майна на зберігання ополченцями, що йшли у військовий похід.

Шлюбно-сімейне та спадкове право. Дружина мала майже однакові права з чоловіком. Шлюб укладався на основі договору між нареченим та нареченою. Придане залишалося власністю нареченої. Розлучення могло здійснюватися з ініціативи обох сторін. Щоправда, з часом роль чоловіка зросла. Йому дозволялося мати наложницю, в той час як за зраду дружина прирікалась до смертної кари. За незначну провину чоловік міг побити

палицею свою дружину. Покарання за побиття наступало лише тоді, коли наслідком його ставало каліцтво дружини.

Майно успадковувалось як за законом, так і за заповітом. Спадкоємцями за законом вважалися діти незалежно від статі, проте старшому сину діставалося нерухоме майно. Заповіт дозволялося укласти кожному з подружжя. Він озвучувався в присутності трьох свідків або укладався в письмовій формі.

Кримінальне право та процес. Серед злочинів у Стародавньому Єгипті виділялися: а) посягання на державний устрій, зокрема – зрада, розголошення державної таємниці, повстання. Ці злочини відносилися до категорії тяжких, відповідали за них не лише винні, а й члени їхніх родин; б) злочини проти релігії – вбивство священних тварин, чаклунство; в) злочини проти життя та здоров'я – вбивство, завдання тілесних ушкоджень; г) майнові злочини – крадіжка, обважування; д) злочини проти моралі – згвалтування.

За вчинення злочинів передбачалися тілесні покарання, смертна кара, ув'язнення, передача до рабства, грошові штрафи, відшкодування завданих збитків у подвійному розмірі.

Процес розпочинався з подання усної чи письмової заяви потерпілої сторони. Доказами вважалися свідки, присяга, зізнання під час тортур.

3. Історія державно-правових інститутів Месопотамії. Перші державницькі об'єднання в межиріччі річок Тигра і Євфрату виникли у III тис. до н.е. У Південній Месопотамії оселилися шумери, які створили ряд міст-держав (Кіш, Ур, Урук), на чолі яких стояв правитель. Останнього спочатку обирали народними зборами або радою старійшин. З часом їх влада стає спадковою. Частина общинної землі переходить у власність правителя.

У Південній Месопотамії знаходилися аккадці, які підкорили шумерів і створили могутнє Шумеро-Аккадське царство. У кінці II тис. до н.е. розпочинається розквіт міста Вавилон, який на початку II ст. до н.е. стає столицею нової держави. Стародавній Вавилон пройшов ряд історичних періодів занепаду і піднесення, і завершив своє існування у VI ст. до н.е., коли царство було захоплене персами. Наймогутніший час існування Вавилону припадає на період правління царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н.е.). За часів його правління Вавилон підкорив усе Дворіччя, приєднавши інші держави до свого царства.

Соціальна структура Стародавнього Вавилону мала три соціальні стани: 1) *авілум* – повноправні жителі, що користалися правом на володіння землею громад, сплачували державні повинності; 2) *мушкенум* – неповноправне населення. Походження такого розподілу невідомо. Одні дослідники вважають мушкенумів відпущеними на волю рабами, інші – завойованим населенням. Відомо, що мушкенуми знаходилися поза общиною, вони обробляли царську або храмову землю і доглядали за господарством багатих вавилонян. Мушкенуми користувалися обмеженими громадянськими правами в суспільстві, за їх образу передбачалося м'якше покарання, ніж за

образу авілума. Майно мушкенума охоронялося меншим штрафом, а здоров'я цінувалося дешевше.

Вільне населення, крім того, поділялося на окремі категорії за професійною ознакою: придворні службовці, військовослужбовці, храмова обслуга, різні чиновники, купці та ремісники тощо.

Залежне населення поділялося на *вардум* – рабів, які склалися із іноплеменників, неплатоспроможних боржників, самопроданців, злочинців. Вардуми були царські, храмові, приватновласницькі. Раб не мав права власності. Він міг користуватися майном господаря, яке після смерті вардума поверталось до господаря. Народжений в рабстві залишався рабом. Закон певною мірою захищав рабину, батьком дітей якої був її власник. За таких обставин діти вважалися вільними.

Державний устрій Стародавнього Вавілону був побудований з урахуванням деспотичної форми правління. В руках спадкового царя зосереджувалася законодавча, виконавча, судова і верховна релігійна влада. Однак вона не була беззастережно абсолютною. Цар дослухався до думки заможної міської знаті і жерців. Другою особою вважався *нубанда* – управитель царського палацу та маєтків. Він керував великим штатом урядовців і слуг, йому підкорялися місцеві правителі, за дорученням царя він командував військом, здійснював правосуддя. До штату придворних чиновників входили також візир, дворецький, головний воєначальник, начальник фінансів тощо. Іригаційною системою відав «управитель ріки». У величезному царському господарстві був численний штат різних наглядачів, контролерів, комірників і рахівників.

Місьцеве управління. За формою державного устрою Вавілонська держава була відносно централізованою. Вона поділялася на області, очолювані царськими намісниками, які відповідали за підтримання в порядку іригаційних споруд і стежили за надходженнями царських прибутків, здійснювали поліцейські функції, скликали військово ополчення. Крім цього, три міста – Ніппур, Сіппар і сам Вавілон мали за часів царя Хаммурапі автономію. У цих містах існували збори іменитих громадян, очолювані обраними ними градоначальниками. Вони розглядали справи управління і судові спори.

Зберігалися також органи общинного управління, зокрема, общинні ради, до відому яких належало управління общинними землями, вирішення земельних спорів, збирання податків, нагляд за виконання царських повинностей, а також підтримання громадського порядку. Але очолювали общинні ради призначувані царем чиновники.

Судова система. У Вавілоні існували храмові, общинні і царські суди. Храмові й общинні розглядали справи колегіально. У містах діяли царські суди, яким були підсудні в основному царські люди. Цар вважався вищою судовою інстанцією, проте не мав ні апеляційних, ні касаційних повноважень. Він мав право помилувати засуджених до смертної кари, розглядати сам чи передавав в інші інстанції скарги на судову тяганину, зловживання судів чи їх відмову у здійсненні правосуддя.

Судебник процес в Вавилоні був усним та змагальним. Діло збуджувалось лише по скарги зацікавлених сторін, які у ході процесу були зобов'язані доказати свої ствердження. Рішення суду, як правило було усним. В деяких випадках, при відсутності інших способів встановлення істини, вдавалися до «божого суду». «Божий суд» мав дві форми: 1) водна *ордаля* та 2) клятва в ім'я богів. Ложне обвинувачення і лжесвідотство каралася по принципу *таліону*, тобто таким самим покаранням, яке поніс б обвинувачений, колиб його провина була б доказаною¹.

Провадження цивільних та кримінальних справ (право Вавилону не знало розділення на згадані галузі права) здійснювалося за однаковими процесуальними правилами і розпочиналося з подання скарги до суду. Система доказів включала в себе очевидців, присягу, письмові документи з печаткою. Їх мали надавати не тільки сторони, задіяні в процесі, а й община, якщо злочин здійснений на її території. Розгляд справи у суді закінчувався ухваленням відповідного рішення, яке, в рідких випадках, записувалося на спеціальній глиняній табличці і скріплювалося печаткою.

Армія та поліція. Вавілонська держава мала професійну армію, яка виконувала також поліцейські функції. Воїни за службу наділялися землею, яка називалася *ілка*. Купівля-продаж ілку було суворо заборонено. Дорослий син воїна, який бажав служити цареві, зберігав за собою ділянку батька.

Право. Серед найвідоміших джерел права Стародавнього Вавілоу вважаються *Закони царя Хаммурані* 1775 р. до н.е., які спираються на попереднє законодавство Месопотамії, зокрема найдавніші *Закони Ур-Наму (Закони Шульгі), Закони Лінід-Іштар, Закони Ешнунни (XXI–XX ст. до н.е.)*².

Збір законів складався з 282 статей, сформульованих у казуїстичній формі. Статті групувалися за змістом; майнові відносини, сімейні та спадкові відносини тощо. Але поділу на галузі права не було.

Майнові відносини. Закони виділяли державну (царську) і церковну власність. Почав формуватися інститут приватної власності. Право власності на нерухомість було обмеженим, верховним власником землі був цар. Він надавав землю у володіння сільським общинникам і воїнам.

Зобов'язальне право. У Вавілоні склалися такі види договорів: оренди, майнового та особистого найму, купівлі-продажу, міни, поклажі, позики, поручництво. У більшості своїй вони укладалися у письмовій формі за присутності свідків.

Велике значення у земельних відносинах мала оренда землі. Дозволялося, зокрема, передавати в оренду поле, сад, незаймані ділянки. Орендна плата була дуже високою і становила за поле 1/2 – 1/3, за сад 2/3 від зібраного урожаю. Не кращими були умови договору позики; 20% річних за грошові позики і 33% за позики зерна. Виконання угоди гарантувалося заставою поля або родичів боржника. У разі невиконання договору боржник чи його рідні могли потрапити у рабство.

¹ История Востока. Т.1. Восток в древности. – М., 1997. – С. 99.

² Більш докладніше див. Там само. – С. 93–94.

Шлюбно-сімейне право. Шлюб укладався на основі письмової угоди між нареченим і майбутнім тестем, якою передбачалася сплата викупного платежу родині нареченої.

Главою сім'ї був чоловік. Він міг залишити дружину, що не народжувала йому дітей. Мав право, не розлучаючись, брати собі наложницю. Дружині в такому випадку дозволялося лише вибрати наложницю із числа своїх рабинь. Дружина, проте, мала певну правоздатність. Їй дозволялося мати майно, користуватися своїм приданим, укладати договори, обіймати певні посади в общині. Лише в кількох випадках дружина мала право на розлучення, а саме: в разі звинувачення, але не доведення перелюбоднівства з її боку, жорстокого з нею поводження, а також у разі полону чоловіка і залишення при цьому дружини без засобів на існування. За борги чоловіка дружина не платила своїм майном.

Спадкування відбувалося як за законом, так і за заповітом. У спадкуванні за законом діти, незалежно від статі, одержували рівні частки спадщини. Усиновлені спадкували на загальних підставах з рідними дітьми. Могли бути спадкоємцями навіть діти від рабині, визнані батьками. Але вони спадкували лише рухоме майно. За заповітом батько вправі був позбавити сина спадщини лише за «тяжкий гріх» і тільки з дозволу суддів.

Кримінальне право за Законами Хаммурапі вирізнялося суворістю. Передбачалася відповідальність за злочини проти особи, власності, сім'ї, моралі, відправлення правосуддя. Але не згадувалося про державні та релігійні злочини.

Головний принцип призначення покарання був *таліон*. Покарання вважалося відплатою за провину і тому мало бути «рівним» злочинові. Коли за характером злочину застосування принципу «рівним за рівне» було неможливе, удавалися до *символічного таліону*: неслухняному рабові відрізали вухо, а сину, який образив батька, – язика.

4. Історія державно-правових інститутів Стародавньої Індії. Перші державні утворення на території Індії виникли приблизно у III ст. до н.е. Це так названий харапський період історії Стародавньої Індії. Рештки матеріальної культури свідчать, що це була міська цивілізація, де обожнювалась царська влада. У XVI–XIII в Індостан стали проникати кочові племена аріїв, які покорили автохтонне (місцеве) населення і стали утворювати племенні союзи. Це були невеликі утворення, в яких орган племінного управління переростав в орган державної влади через традиційну перехідну форму – військову демократію. Новоутворені держави були монархіями, де головну роль відігравали жерці (брахмани), або військовими олігархіями (кшатрії). У VI ст. до н.е. всю Індію було об'єднано в централізовану державу Маур'їв, яка проіснувала до II ст. до н.е.

Соціальна структура Стародавньої Індії сформувався під впливом ідей брахманізму і поділялася на *варни* – замкнуті спадкові соціальні групи, нерівні за правовим становищем. Варн було чотири.

Найвище становище в суспільстві посідали *брахмани* (жерці). Вони мали виняткове право тлумачити закони, давати поради представникам інших варн. Обов'язки брахманів були такі: вивчати священні тексти індусів, робити релігійні пожертвування, брати участь в управлінні державою, судочинстві, розробленні законів. Брахмани звільнялися від усіх податків і тілесних покарань. Особа брахмана була недоторканою, його вбивство каралося найтяжчою стратою.

Кшатрії – військовослужбовці та чиновники. До них належали цар і члени апарату управління. Їхнє завдання – керівництво державою, охорона правопорядку, участь у війні.

Вайшії – варна вільних общинників: селян, ремісників, торговців. Вони сплачували податні і зобов'язувалися піклуватися про збільшення свого майна.

Шудри – служителі першим трьом варнам з покорою. До варни шудри належали особи із числа підкорених народів, а також переселенці.

Належність до варни визначалася народженням. Перехід з однієї варни до іншої та шлюби між представниками різних варн суворо заборонялися.

Крім названих варн, були в Стародавній Індії й інші соціальні групи. Найнижчу сходинку у суспільній ієрархії вільних людей займали «недоторкані» – народжені від змішаних шлюбів, наприклад, *чандали* – нащадки шудри та брахманки. Раби в Стародавньої Індії називалися *даса*. Вони могли мати сім'ї, майно, спадкувати, викупитися з рабства за згоди господаря.

Державний устрій Стародавньої Індії в епоху Маур'їв можна визначити як монархію з елементами військової демократії. Вона складалася з наступних органів центральної влади: 1) цар – стояв на чолі державного апарату. В його руках зосереджувалася законодавча і судова влада. Він призначав найвищих державних чиновників; 2) *парішад* – дорадчий орган царя, до складу якого входили царські вельможі, чиновники вищого рангу; 3) *раджа-сабха* – дорадчий орган, який складався із державних чиновників, представників міського та сільського населення.

Місцеве управління у Стародавньої Індії було складним. Територія поділялася на провінції, провінції – на округи, а округи – на райони. Нижчою територіальною одиницею була община. До складу держави Маур'їв входили території з різним статусом. Одні підпорядковувалися безпосередньо цареві, інші керувалися представниками рабовласницької аристократії або родичам царя, треті користувалися автономією. Тому, поряд із чиновниками, призначуваними центральними відомствами, діяли виборні чиновники.

Судова система Стародавньої Індії існувала в двох видах: царські та общинні суди. Царський суд був вищою інстанцією країни. Його очолював сам цар, а в засіданні брали участь брахмани та радники або замість них – судова колегія (*сабха*), що складалася із призначених царем брахмана і трьох суддів. Царю дозволялося оголошувати щорічну амністію. Правові норми в суді, як правило, тлумачив брахман.

Общинні суди створювалися у сільській місцевості у співвідношенні один суд на десять сіл. Як у селі, так і в місті судді розглядали справи у складі колегії із трьох осіб. Кримінальні справи розглядалися спеціальними суддями.

На суді заборонялося свідчити родичам, жінкам, ворогам, зацікавленим особам, давати свідчення представникам нижчої варни проти вищої.

Армія та поліція були професійними. Армією керувала військова рада. Вирізнялися п'ять родів військ: піхота, кіннота, колісниця, бойові слони і військовий флот. Численні інформатори і шпигуни виконували таємні доручення царя та найвищих чиновників.

Право. Основами правової традиції Стародавньої Індії вважаються Веди (Рігведа, Самаведа, Яджурведа та Атхарваведа). На їх основі формувались «сміті» («те що пам'ятають») – це ритуальні, наукові та правові трактати, які коментують Веди, що передавалися по пам'яті. Самі трактати називалися дхармасутри («сутра» – нитка). На основі найдавніших дхармасутр – Гаутами, Баудхаяни, Анастамби, Васиштхи (VI–III ст. до н.е.) та інших, виникла велика правова література, сміті або шастри, наприклад Манусміті (Закони Ману), Яджнавалкья-сміти (II ст. до н.е. – II ст.), Нарадсмріти (IV – VI ст.) тощо. Класичним трактатом про мистецтво політики та управління державою є Артхашастра Каутільї (I ст. до н.е. – I ст.).³

Закони Ману майже два тисячоліття були діючим збірником норм і правил поведінки. Тут правничий матеріал систематизований, викладений у компактній формі. Збірник складається із 12 розділів і містить 2685 віршованих повчань.

Власність в Стародавній Індії була царська, храмова, общинна та приватна. Були відомі сім правомірних способів набуття власності: одержання спадщини, знахідка, купівля, військова здобич, позика під відсотки, виконання роботи та одержання подарунка. Характерною особливістю поземельних відносин була відсутність чітко врегульованих питань земельної власності. Земля в будь-який час могла змінити форму власності. Право власності на землю було ніби розчленоване: земля одночасно належала державі (верховна власність), общині (опосередкована власність) та приватній особі (особиста власність). Оскільки общинні землі були колективною власністю, то общинники не могли відчужувати свій наділ, а мали право лише користуватися ним.

Зобов'язальне право. Угоди укладалися публічно, тобто в присутності свідків. При продажі рабів або тварин установлювався гарантійний строк. Договір позики укладався під відсотки, розмір яких залежав від варни боржника (2% на місяць для брахмана, 3% – для кшатрія, 4% – для вайшіїв і 5% – шудри). Гарантіями дотримання угоди позики було поручительство інших осіб, застава. Закони Ману дозволяли кредиторів діяти силою: захопити боржника, привести його у свій дім, морити голодом і бити, поки

---

³ Крашенинникова Н.А. Индусское право: история и современность. – М., 1982. – С. 22.

той не сплатить боргу. У випадку смерті боржника борг переходив до його сина або інших родичів. Неплатоспроможність боржника призводила до рабства.

У Законах Ману йдеться про такі види договорів: договір купівлі-продажу, договір позики, договір оренди, договір особистого наймання, договір перевезення, договір дарування.

За загальним правилом договір визначався недійсним, якщо він був укладений особою в нетверезому стані, дитиною, душевнохворим, рабом або не уповноваженим до його укладення⁴.

Шлюбно-сімейне право характеризувалося пануванням чоловіка. Було кілька форм укладання шлюбу: урочиста, з викупом, вільна угода, викрадення жінки. Зазвичай, шлюби укладалися з волі батьків. Вступаючи до шлюбу вперше, брахман і кшатрій були зобов'язані взяти дружину рівної з ними варни. Наступні шлюби дозволялося укладати з жінками нижчих варн, але старшою вважалася дружина рівної з чоловіком варни.

Шлюб, за Законом Ману, визначався священним, без права на розлучення з боку жінки. Зборонялися повторні шлюби вдів. Дружина не могла залишити чоловіка за жодних обставин; навіть у разі її продажу, залишення чоловіком чи смерті. Особливою повагою користувалася дружина, що здійснила обряд самоспалення (*sati*) після смерті чоловіка. Розлучення з боку чоловіка було відносно вільним, особливо тоді, коли дружина мала свої вади: страждала безпліддям, іншою тяжкою хворобою, була сварлива. В такому разі чоловік міг привести до свого будинку іншу дружину.

Спадкування за заповітом в староіндійському праві не було, лише за законом. За законом спадкували лише сини – порівну. Але був інший спосіб – батьківське майно повністю успадковував старший син, а інші діти жили при ньому як при батькові. Дочкам обов'язково виділявся спадок. Спадщина матері ділилася на всіх дітей. У спадкуванні також мала значення належність до варни.

Кримінальне право у Стародавньої Індії було досить розвинутим. Розрізнялися навмисні злочини і скоєні з необережності, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини, співучасть і необхідна оборона. До основних видів злочинів, належали: злочини проти релігії, державні, проти особи, сім'ї, моралі, майнові злочини.

Метою покарання було залякування, відшкодування заподіяних збитків та відплата за скоєне. До основних видів покарання належала смертна кара (кваліфікована – посадження на палю, спалення; проста – утоплення), калічницькі та тілесні покарання, вигнання, тюремне ув'язнення, штрафи та конфіскація майна.

5. Історія державно-правових інститутів Стародавнього Китаю. Державність у межиріччі річок Хуанхе і Янзци виникає у XVIII ст. до н.е.

---

⁴ Більш докладніше див. Самозванцев А.М. Теория собственности в древней Индии. – М., 1978.

завдяки тому, що союз племен, відомий під назвою Шань (або Ін), завершив підкорення іншого племінного союзу. Історія китайської рабовласницької держави поділяється на періоди відповідно до імені царських династій: період Шань (Інь) (XVIII–XI ст. до н.е.), період Чжоу (XI–III ст. до н.е.), період Цинь (221–207 рр. до н.е.) і Хань (III ст. до н.е. – III ст. н.е.).

Соціальна структура Стародавнього Китаю склалась в період Шань і початку періоду Чжоу. Сформувались достатньо стійкі три соціальні групи: 1) привілейована аристократія, яка являла собою систему чітко регламентованих рангів. До аристократії входили: правитель, його родина, наближені, жерці, чиновники, знать захоплених племен; 2) вільні селяни-общинники, які користувалися індивідуальним земельним наділом общини, що раз на рік підлягала переділу; 3) раби – перебували на становищі тварин. Рабами ставали нерідко розорені селяни-общинники разом із дружинами й дітьми.

Державний устрій Стародавнього Китаю є прикладом східної деспотії. На чолі держави був спадковий *ван* (імператор), який розпоряджався землею, відав політичним та економічним життям країни, робив жертвоприношення, був воєначальником. Правителеві підпорядковувалася рада знаті та ієрархічний чиновницький апарат. Першим з-поміж чиновників був найближчий помічник вана з дуже широкою компетенцією. Далі йшли радники – «три старці», яким підпорядковувалися три головні відомства управління та шість чиновників нижчого рангу, які у свою чергу, керували дев'ятьма губернаторами.

Місцеве управління. Територія країни була поділена на округи, до яких входили повіти, до тих, у свою чергу, волості, а до волостей – общини. Округи очолювали губернатори, общину – староста та «батьки-старійшини». На чолі міського самоврядування стояла рада старійшин. Основною формою державного контролю над місцевим управлінням була кругова порука.

Судова система Давнього Китаю була представлена судовим відомством – *тінвей*, а також провінційними суддями. Суддя контролював діяльність в'язниць в окрузі. Нагляди за чиновниками з метою недопущення зловживань з їхнього боку покладалися на верховного цензора. Нижньою судовою ланкою в цивільних справах була повітова адміністрація. Наступними ланками були губернатор, начальник судового відомства, зрештою, – імператор, який вважався найвищою судовою інстанцією.

Армія складалася з постійної імператорської армії та народного ополчення. Постійна армія формувалася на основі військової повинності – з 23 років.

Право. В Шань головну роль відігравали етичні норми (*лі*), якими визначалися стосунки членів китайського суспільства з правителем та внутрішньо-сімейні взаємини. На зміну *лі* в VI ст. до н.е. прийшло конфуціанство, а згодом і легізм, які у період Хань злились в єдину

морально-правову практику. Головною доктриною легізму був метод нагород та кар, які були вміщені в державний закон (фа)⁵.

Писані закони з'явилися в державі Шань. Найбільш відомими нормативно-правовими актами Стародавнього Китаю є *Закон про поземельний податок* (VI ст. до н.е.), який закріпив ліквідацію общинних земель та встановив приватне землеволодіння. У 536 р. до н.е. з'явився *Огляд законів*, яким встановлювалася чітка система покарань. За всі види злочинів передбачався винятковий перелік покарань, що включав лише фізичні санкції: таврування, відрізання носа тощо.

У V ст. до н.е. з'явилася *Книга законів царства Вей*, яка складалася із п'яти глав: закони про злочин, про розбійників, про направлення до в'язниці, про затримання злочинців, про знаряддя страти і тортур. У III–II ст. до н.е. Книга була доповнена главами про військову справу та про фінанси.

Право власності. Земля в період Шань належало вану, а його наближені мали право володіти земельними наділами. У період Чжоу з'являється право приватної власності на землю. Що стосується рабів, то спочатку вони вважалися власністю держави, а з періоду Чжоу з'являються приватні раби, якими дозволялося вільно торгувати.

Зобов'язальне право. Стародавньокитайське право регламентувало різноманітні види договору, а саме: а) договір купівлі-продажу (укладався в письмовій формі з обов'язковою сплатою держаного мита); б) договір міни; в) договір дарування (землі, зброї); г) договір позики (укладався у формі боргової розписки; боржник, що вчасно не повертав позику, ставав рабом); д) договір оренди землі; е) договір особистого найму тощо.

Шлюбно-сімейне право. Шлюб у Китаї від імені дітей укладали батьки. Чоловік мав беззаперечний авторитет в родині і володів значною кількістю привілеїв. Укладаючи шлюб, жінка назавжди розривала зв'язки зі своєю попередньою родиною. Також вона не мала права на особисте майно.

Спадкування. Майно батька успадкував його старший син від першої дружини. За відсутності синів до успадкування залучалися інші родичі дружини. Дружина мала право на успадкування, але воно було істотно обмеженим.

Кримінальне право у Стародавньому Китаї було досить розвинутим. Існувало понад 500 різноманітних злочинів. Система покарань мала за мету залякати людину.

Висновки

Виникнення й розвиток держави й права в різних географічних зонах Давнього Сходу, свідчить, що це був закономірний процес, результат розвитку первіснообщинного суспільства. Держава, будучи породженням складного процесу розвитку виробництва, що пред'явив всі зростаючі вимоги до військово-господарського й ідеологічного керівництва, так само як і процесу майнового й соціального розшарування, стає основним фактором

---

⁵ Рубин В.А. Идеология и культура Древнего Китая. – М., 1970. – С. 88.

соціального регулювання людського життя й діяльності. Таким чином, давньосхідна держава ставали визначальною силою, яка існувала у всіх сферах і у всіх рівнях життя давньосхідної громади.

Всі давньосхідні держави за своєю формою правління були примітивними деспотіями. Причиною цього була головна їх функція – ефективна організація суспільної й рабської праці в рамках іригаційного землеробства й панування сусідської громади. Утвердження давньосхідних деспотій також було обумовлено кардинальною диференціацією суспільства, задачею збереження й звеличення приватної й державної власності.

Стародавнє право спочатку мало формальну, казуїстичну форму і синкретичний характер і лише з часом, від єдиного релігійно-морального та нормативного комплексу почали відокремлюватися інститути та галузі права. Але цей процес рухався дуже повільно – тобто стародавнє право мало консервативні ознаки.

Пояснення до термінів

Види покарань – встановлений законом обов'язковий перелік покарань за ступенем їх тяжкості чи за іншим принципом.

Виморочне майно – майно, яке залишилось після власника без спадкоємця.

Військова демократія – прадержавна форма управління первісним суспільством, яка характеризується рядом певних рис: правом воїна-общинника на земельну ділянку, частку воєнної здобичі та правом голосу на загальному зборі племені. Головну роль в військовій демократії грав військовий вождь та його дружина.

Казуїстична форма права – викладання правових норм не у загальному вигляді, а у формі конкретних випадків (казусів).

Мінорат (лат. - менший) – у Стародавній Індії та Середньовічній Європі система спадкування, коли майно передається молодшому члену родини.

Ордалія – система випробувань певної особи (звинувачуваного, свідка), за результатами якої вона визнавалася винуватою або виправданою, а її свідчення – правдивими чи брехливими.

Синкретизм права – внутрішня неподільність права, поєднання його з іншими соціонормативними регуляторами (звичаями, традиціями, релігійними віруваннями, обрядами, мораллю тощо).

Система таліону – своєрідна система покарань за принципом «око за око». Головна її відмінність від кровної помсти полягала у тому, що покарання за системою таліону здійснювалося не самим потерпілим чи його родичем, а посадовими особами держави.

Східна деспотія – форма правління в державах давнього Сходу, яка характеризується рядом певних рис: повноваження глави держави необмежені; світська та духовна влада належить одній особі; здійснення влади є справою численного бюрократичного апарату; пригнічення особистості, відсутність свобод, рабовласництво.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Визначите предмет ІДПЗК.
2. Дайте характеристику методам ІДПЗК.
3. Охарактеризуйте риси стародавньосхідної деспотії.
4. Як здійснювалося управління Стародавнім Єгиптом?
5. З яких ланок складалася судова система Стародавнього Єгипту?
6. Охарактеризуйте структуру та зміст законів царя Хаммурапі?
7. Зробіть порівняльний аналіз судової системи Стародавніх Єгипту та Вавілону.
8. Розкрийте зміст варнової системи Стародавній Індії.
9. Які органи влади і управління існували у Стародавній Індії?
10. Які види власності визначають Закони Ману?
11. Дайте характеристику шлюбно-сімейним відносинам за Законами Ману.
12. Дайте характеристику зобов'язального права Стародавнього Китаю.
13. Назвіть основні історичні досягнення держав Стародавнього Сходу.
14. Які загальні ознаки мало право держав Стародавнього Сходу?

Додаткова література до теми

1. Богословский Е.С. Государственное регулирование социальной структуры Древнего Египта // Народы Азии и Африки. – 1981. – №1.
2. Бонгард-Левин Г.М. Индия: этнолингвистическая история, политико-социальная структура, письменное наследие и культура древности. – М., 2003.
3. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайского государства (формирование основ социальной структуры и политической администрации). – М., 1983.
4. Вигасин А.А., Самозванцев А.М. Артхашастра: проблемы социальной структуры и права. – М., 1984.
5. Государство и социальные структуры на древнем Востоке. Сборник статей. – М., 1989.
6. Дандамаев М.А. Храм и государство в поздней Вавилонии // ВДИ. – 1966. – №4.
7. Жидков О.А. История государства и права Древнего Востока. – М.: 1983.
8. История Востока. Т.1. Восток в древности. – М., 1997.
9. История Древнего Востока. Учебник / Под ред. В.И. Кузищина. – М., 1989.
10. Крашенинникова Н.А. Индуское право: история и современность. – М.: 1982.
11. Крашенинникова Н.А. История права Востока. – М.: 1994.
12. Лурье И.М. Очерки Древнеегипетского права XVI–X вв.: Памятники и исследования. – М.: 1960.
13. Переломов Л.С. Империя Цинь – перове централизованное государство в Китае. – М., 1969.

14. Редер Д.Г. К вопросу о юридическом положении рабов по законам Хаммурапи // Древний Восток / Отв. ред. И.С. Кацнельсон. Сб.1. – М.: 1975.
15. Рубин В.А. Идеология и культура Древнего Китая (четыре силуэта). – М., 1970.
16. Самозванцев А.М. Правовой текст дхармашастры. – М., 1991.
17. Самозванцев А.М. Теория собственности в древней Индии. – М., 1978.
18. Хрестоматия по Древнему Востоку. Учебное пособие в 2-х. част. Ч. 1–2. Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Наднясьсона, В.И. Кузищина. – М.;, 1980.
19. Яacobсон В.А. «Кража» и «грабеж» по законам Хаммурапи // Палестинский сборник. – Вып. 26. – М.: 1978.
20. Яacobсон В.А. Возникновение писанного права в Древней Месопотамии // ВДИ. – 1984 – №4.

ТЕМА № 2

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

План

1. Суспільний устрій Давньої Греції
  - 1.1. Суспільний устрій Давньої Спарти
  - 1.2. Суспільний устрій Давніх Афін.
2. Державний устрій Давньої Греції
  - 2.1. Державний устрій Давніх Афін
  - 2.2. Державний устрій Давньої Спарти.
3. Право Давньої Греції.
4. Суд і судочинство Давньої Греції
  - 4.1. Судові органи Давньої Спарти
  - 4.2. Судочинство Давніх Афін.

Розвиток держави та права античного періоду має значну роль в історії світової цивілізації. Античні держава та право стали класичними зразками в історії політико-правової думки, і для цього були певні передумови соціально-економічного та суспільно-політичного характеру.

Історія античності – складова частина історії стародавнього світу – вивчає зародження, розквіт і кризу суспільних і державних структур, які виникли на території Стародавніх Греції і Риму. Вона починається на рубежі III–II тис. до н.е. – з виникненням перших державних об'єднань на о. Крит, а закінчується 476 р. н.е. – падінням Західної Римської імперії. Цей період в історії людства отримав свою назву від латинського терміна «antiqua» (старожитність).

Якщо давньосхідні держави являли собою воєнно-бюрократичні монархії, то основним типом державного устрою античних країн була республіка.

Античне суспільство характеризувалося більш швидкими темпами розкладу родиннообщинних відносин і утвердженням своєрідної форми античної власності: стати власником землі (основного засобу виробництва) міг тільки повноправний член общини – полісу, міста-держави, що являло собою економічне, релігійно-культове, політико-правове співтовариство вільних, повноправних громадян-землевласників, які експлуатували в приватному порядку чи спільно (за допомогою держави) рабів і неповноправних.

Процес формування державних форм життя в Давній Греції охоплює період II – початок I тис. до н.е. Він був пов'язаний з розвитком критського та ахейських царств на Пелопонесі. Найбільшими з останніх були державні утворення в Мікенах, Тіринфі та Пілосі. Саме ахейські держави, на чолі з царем Мікен Агемноном, на рубежі XIII–XII ст. до н.е. взяли участь у знаменитій Троянській війні. Самі ж ахейські держави були знищені внаслідок нашествия дорійських племен. Дорійське завоювання призвело не лише до знищення Крито-Мікенської культури, але й спричинило значний

міграційний потік, який захопив (в числі вигнаних дорійцями ахейських племен) племена іонійців, яким дісталася для поселення малородюча Аттика.

Наступний після мікенської епохи період історії Давньої Греції прийнято називати гомерівським або передполісним. Він охоплював XI–IX ст. до н.е. та характеризувався розкладом родових відносин і створенням передумов для розвитку полісного ладу.

Загалом давньогрецьку історію прийнято поділять на п'ять великих етапів:

1. Егейський, або крито-мікейський (III тис. – XII ст. до н.е.) – формування ранньодержавних утворень на о. Крит та в Ахейській Греції;

2. Передполісний, або гомерівський (XI–IX ст. до н.е.) – панування родоплемінних відносин у Греції;

3. Архаїчний (VIII–VI ст. до н.е.) – формування державних об'єднань у формі полісів;

4. Класичний (V – перша половина IV ст. до н.е.) – розквіт давньогрецького суспільства та полісного устрою;

5. Елліністичний (друга половина IV ст. – 30-ті рр. I ст. до н.е.) – утворення нових елліністичних суспільств на основі взаємодії та поєднання грецьких і східних начал.

Серед провідних джерел, котрі дозволяють аналізувати державно-правову історію Давньої Греції слід відзначити твори «Іліада» та «Одісея» Гомера, «Історія» у 9 кн. Геродота, «Історія» у 8 кн. Фукидіда, «Грецька історія» та «Лакедемонська політія», «Держава» та «Закони» Платона, «Афінська політія» Аристотеля, «Всесвітня історія» в 40 кн. Полібія та ін.

1. Суспільний устрій Давньої Греції.

1.2. Суспільний устрій Давньої Спарті. Античне суспільство відзначалося значними темпами розкладу первіснообщинного ладу й сільської общини та інтенсивним розвитком приватної власності. При цьому існував розподіл на два основні класи: вільних і рабів. Вільне населення розрізнялося за майновим станом. Існував також розподіл на громадян, що мали політичні права, і вільних, які таких прав не отримали (в Афінах це були метеки, а у Спарті – переіки). Раби розглядалися тільки як речі, об'єкти права.

Найбільш раннім етапом античності, де класове суспільство, що зароджувалося, ще не зруйнувало первіснообщинний устрій, була Спарта.

Панівною верствою були спартіати, або спартанці, які лише одні користувалися всією повнотою особистих, економічних і політичних прав і привілеїв. Усі здатні носити зброю і озброюватися власним коштом спартіати, тобто воїни, складали «общину рівних». Рівноправних спартіатів у IX–VIII ст. до н.е. налічувалося близько дев'яти-десяти тисяч чоловік, а з V ст. до н.е. їх було вже не більше шести тисяч. Спартіатом вважався тільки той, чиї батько й мати були громадянами Спарті. Після досягнення повноліття – двадцяти років – спартіат ставав повноправним громадянином Спартанської держави і воїном.

Спарта була землеробською громадою. Земля в ній була поділена на рівні ділянки – за числом повноправних громадян. Наділи були спадковими, але верховне право на землю зберігалося за державою. Відчуження, подрібнення наділів заборонялося. Обов'язком ілотів була обробка землі та сплата податків. Засновником спартанських порядків вважався Лікурґ (IX–VIII ст. до н.е.). Саме йому приписується створення так званих *ретр* (угод, договорів) котрі регулювали соціальний і політичний устрій Спарти. Вважається, що ретра з'явилася у VIII – VII ст. до н.е., а остаточно «Лікурґів лад» встановився на кінець VII – початок VI ст. до н.е. Ретра виконувала два важливих завдання – забезпечення єдності спартіатів завдяки стримуванню майнової диференціації серед них і організацію їх спільного панування над підкореним населенням.

Згідно з ладом Лікурґа було здійснено поділ території Лаконіки (первісного ядра майбутньої держави, площею всього у 300 кв. метрів) на 39 тис. ділянок-клерів, введення залізних грошей (для запобігання хабарництва, навіть незначні суми доводилося перевозити волами), розробка законів проти розкоші (дах мали зводити лише сокирою, двері – пилкою, без оздоблення і прикрас). Виховання дітей з 7 років до 20 років стало справою держави, з 20 до 60 років громадянин вважався військовозобов'язаним. Не пізніше 30 років він мав вступати в шлюб, придане було заборонено. Сім'я у Спарті була немов би заморожена на стадії парного шлюбу, а в деяких відношеннях нагадувала ще більш ранішню сходинку – груповий шлюб. Двом братам дозволялося мати одну дружину, одна жінка могла мати двох чоловіків. За законами Лікурґа ревності були заборонені. Розлучення відбувалося без зайвих процедур.

Постійна загроза повстань пригнобленого населення, котре чисельністю в багато раз переважало членів общини спартіатів (32 тисячі спартіатів і 340 тисяч залежного населення згідно умовних підрахунків), вимагала консолідації суспільства, що й було сутністю «Лікурґового ладу» в результаті проведених реформ.¹

«Община рівних» була військовою общиною з колективною власністю і колективною робочою силою. З колективної землі общини кожен спартіат за жеребом отримував ділянку землі – *клер* разом з ілотами, плодами праці яких і користувався. Володіння клером – рівним наділом землі – було однією з ознак громадянських прав спартіатів. Клери передавалися в спадок, але їх не можна було відчужувати, дарувати, подрібнювати і т.д.

Илоти – поневолені жителі Лаконії та Мессенії – вважалися власністю держави. Вони працювали на клерах спартіатів і віддавали їм до 50 відсотків зібраного врожаю. Илоти не мали своєї землі, але мали свої житла й сільськогосподарський реманент. Вони вільно розпоряджалися частиною врожаю, яка в них залишалась, у разі необхідності використовувалися як легкоозброєні воїни. З дозволу держави їх можна було відпустити на волю. Водночас кожного року спартіати оголошували війну ілотам, під час якої

---

¹ Всемирная история: В 24 т. – Т. 3: Век железа. – Мн., 2000. – С. 45

вбивали сотні найміцніших, найрозумніших і найвідважніших ілотів. Тому колективне спартанське рабовласництво відрізнялося від класичного рабства.

Ще одним суспільним прошарком в Спарті були *періеки* – жителі сусідніх зі Спартою територій, котрі Спарта підпорядкувала собі. Періеки були особисто вільні, мали свої сім'ї, майно, у тому числі і землю, займалися в основному ремеслом і торгівлею, могли укласти різноманітні торговельні угоди, вільно розпоряджались своїм майном. Періеків також використовували у війську як легкоозброєних воїнів. Вони ж платили державі данину та були проміжною ланкою між 200 тисячами ілотів та 8 тисячами спартіатів. Цим співвідношенням пояснювався допуск періеків до військової справи. Проте політично періеки були безправними, оскільки не були громадянами Спарти.

1.2. Суспільний устрій Давніх Афін. Територія Давніх Афін, яка прилягала до міста, поділилася на прибережну частину (Паралію), жителі якої займалися суднобудівництвом, судноплавством, ремеслами, торгівлею; на малородючий гірський район (Ціакарію), де були зосереджені дрібні селянські господарства, і, нарешті, на розташовану на півночі і північному заході від Афін родючу рівнину (Педіон), де знаходились маєтки афінської аристократії.

Соціальна структура суспільства складалася з *евпатридів* – аристократів, *геоморів* – землеробів і *деміургів* – ремісників. Панівне становище в Давніх Афінах займали повноправні громадяни, якими вважали тільки тих, чиї батько й мати були афінськими громадянами й проживали в законно оформленому шлюбі. Дієздатність афінських громадян наставала з 18-річного віку, коли вони набували право бути внесеними до списків членів дему. Афінські громадяни, і тільки вони, користувалися усією повнотою соціально-економічних і політичних прав, серед яких найважливішими були такі: право брати участь у народних зборах, право бути обраними (з 30-ти років) на різні державні посади, право (з 20-ти років) на службу в війську, отримання в разі успішних воєн землі, рабів, право на одержання від держави всілякої допомоги.² Фізична праця, за винятком хліборобської, признавалася недостойною громадянина.

Метеки – чужинці, які постійно проживали в Афінах. Могли займатися своєю професійною справою, купувати і продавати (все, окрім нерухомості), але брати участь у народних зборах і займати державні посади їм заборонялося. Метек, який ухилився від сплати податків, продавався в рабство.

Рабство в Афінах набуло класичної форми. Раб був власністю свого господаря, його можна було купити, продати, обміняти тощо. Він був річчю, а не особою. Хазяїн мав право покарати свого раба, але засудити раба до страти могла тільки держава. Найпоширенішими джерелами рабства в

---

² Каюк Д.Г. Давньогрецький поліс як громадянський колектив // Науковий вісник Юридичної академії МВС: Збірник наукових праць. – 2005. – № 3. – С. 137, 138.

Афінах були військовий полон, купівля рабів за кордоном, народження від рабині. Відпуск рабів на волю, хоч і траплявся, проте не був поширеним.

Внаслідок прийняття політичної реформи Солона, був встановлений майновий ценз. Найбагатші громадяни були зараховані до першого розряду, «просто» багаті – до другого. Обидва ці розряди громадян отримали право заміщення найважливіших постів, але *архонтами*, а значить, і членами ареопагу, могли бути лише представники першого розряду.

Третій розряд склали громадяни середнього достатку. Всі інші – фети – зараховувалися в один четвертий і останній розряд. За одиницю обчислення багатства був обраний медимн – міра сипких тіл (медимн складав приблизно 52,5 літри). Для зарахування в перший розряд вимагався прибуток в 500 медимнів зерна щорічно (або відповідний еквівалент), для зарахування в третій – 200 медимнів. Медимн хлібу коштував одну драхму, і ця оцінка могла бути застосована до осіб, які не мають прибутку з землі (купці, ремісники та ін.).³

Лише з представників першого розряду обиралися воєначальники, також громадяни, що належали до першого розряду. Вони були зобов'язані в військовий час до різного роду постачань, громадяни другого розряду служили в кавалерії. Служба ця вимагала більших видатків, але зате була менш небезпечною на війні. Третій розряд складали тяжкоозброєні гопліти, піхотинці.

Таким чином, замість принципу аристократичного, був затверджений принцип майновий, принцип багатства. Від цього вигравали купці і лихварі, а програвала родова знать. У філах домінували ремісники, купці. Землевласницька «рівнина» була відтиснена на другий план.

За пропозицією стратега Перікла, члени ради 500 стали одержувати платню, як також – *геліасти*, солдати, матроси військового флоту та всі службові особи взагалі, за винятком самих вищих – *стратегів*. Це дало змогу громадянам, які жили за рахунок повсякденної праці, займати громадські посади. Всією сукупністю прав і привілеїв користувались (за законом Перікла) тільки ті особи чоловічої статі, у кого і батько, і мати були природними і повноправними громадянами Афін. Досягши 18-річного віку, юнак заносився в спеціальний общинний реєстр дему, до якого належав його батько. При цьому *демоти* (члени дему) уважно вивчали, чи справді означена особа має право бути зарахованою до членів дему. Якщо з'ясовувалося, що юнак не може бути внесений до реєстру демотів, то він міг бути проданий у рабство. Відтак впродовж двох років юнаки проходили військову службу. Завершивши дворічне навчання військовій справі, громадянин залишався військовозобов'язаним до 60-річного віку. У випадку війни, народні збори встановлювали число військовозобов'язаних, що підлягали призову, у крайніх випадках вдавалися до загального набору. Члени кожного племені (філи) складали загін під командуванням особи, що обиралася самим народом.

---

³ Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. – М., 1983. – С. 43.

З 18-ти до 30-ти років юнаки мали статус *ефебів*, тобто фактично не володіли громадянськими правами в повному обсязі. І тільки з 30-ти років вони отримували право посідати державні посади. Отже, до тридцяти років чоловік не визнавався повноправним з юридичної точки зору.

2. Державний устрій Давньої Греції.

2.1. Державний устрій Давніх Афің. Формування полісного устрою в Давній Греції розпочалося на початку I тис. до н.е. і характеризувалося розвитком самостійних і незалежних *полісів* – окремих міст-держав, що включали і територію прилеглих сільських поселень. Цей період, що увійшов в історію Греції як архаїчний, дав початок економічному піднесенню. Воно було пов'язане з колонізацією, яка сприяла захопленню греками в інших народів кращих досягнень технічної думки, ефективних методів ремісничого виробництва. Загалом період VIII–VI ст. до н.е. отримав назву Великої грецької колонізації, що призвела до активного освоєння греками островів й узбережжя Середземномор'я та Причорномор'я.

Перехід від первіснообщинного ладу до ранньокласового суспільства і політичної форми організації суспільного життя супроводжувався поглибленим процесом соціальної диференціації населення і посиленням боротьби між різноманітними верствами суспільства – родовою знаттю та незаможними общинниками, багатими і бідними, вільними та рабами.

Племенем управляв вождь-басилей, який володів правом військового командування, виконував функції жерця та судді. Його син ставав, зазвичай, наступником його влади, але ще не виключався вільний народний вибір. Певні владні повноваження мала й рада старійшин, яка була своєрідним «комітетом», складеним із представників знатних родів – *евпатридів* (тобто «народжених від благородних батьків»). Народні збори були якщо і не повновладним, але все ж важливим органом, особливо у військовий час. У складних ситуаціях басилеї прислухатися до його рішень. За всіма цими ознаками суспільство знаходилося на стадії військової демократії – періодом додержавного існування.

У цих умовах всюди в давньогрецьких полісах розгорнулася жорстока боротьба за владу, яка знаходила своє вираження в боротьбі за встановлення однієї з відповідних форм правління – аристократії, олігархії або демократії. У результаті цієї боротьби до VI–V ст. до н.е. в різних полісах встановлюється і розвивається відповідна форма правління, зокрема: демократія в Афінах, олігархія в Фівах і Мегарах, близькі до аристократії (з пережитками військово-табірного правління) в Спарті. Нерідко в тих або інших полісах (наприклад, Сіракузи у V ст. до н.е.) на більш-менш тривалий час встановлюється тиранія.

Розвиток полісного життя привів до зміцнення зв'язків як у самій Греції, так і за її межами, до формування полісної ідеології – ідеології власників. Вона породила впевненість у перевагах грецького політичного ладу над ладом інших грецьких держав і у військовій перевазі греків над «варварами», а звідси моральне право використовувати негреків як рабів. Ця

ранньорабовласницька ідеологія отримала подальший розвиток у вченні Аристотеля «про рабів по природі».⁴

З точки зору своєї внутрішньої організації античний поліс являв собою замкнену державу, за межами якої залишалися раби та іноземці, а іноді й вихідці з інших грецьких полісів. Для самих же громадян поліс являвся свого роду політичним мікрокосмосом із своїми священними для даного міста формами політичного устрою, традиціями, звичаями, правом тощо.⁵

Класичний приклад давньогрецького державного устрою поступово склався в Афінах. Еволюція цієї держави була обумовлена внутрішніми протиріччями. Найбільш повно цей процес проявив себе в Давніх Афінах – державі, рабовласницькій по суті, та демократичній для повноправних громадян по формі. Демократичні інститути Афін, при всій їхній конкретно-історичній обмеженості, стали важливим інтелектуальним стимулом розвитку демократичної державності наступних епох.

Згідно переказів, чотири іонійські племена, які осіли в Аттиці, були об'єднані легендарним «царем» Тезеєм, який заснував спільний союз (кін. IX – поч. VIII ст. до н.е.), центром якого стало місто Афіни. Про «царську владу» в Афінах відомо тільки з легенд.

Афіни були невеликою державою. Відстань від столиці до кордону складала декілька десятків кілометрів. Це було те, що прийнято називати «полісом» – містом-державою. Пізніше, з утворенням флоту, країна була поділена на невеликі територіальні округи – навкрарії, з котрих кожна повинна була споряджувати один корабель для флоту. На чолі навкрарії перебував притан. Таким чином, відбувається поділ населення за територіальною ознакою й виникає новий орган влади, не пов'язаний з родоплемінною організацією.

Важливим кроком до створення держави було знищення влади басилея в її попередньому значенні та утвердження нової посади – *архонта*. Спочатку архонти обирались пожиттєво, згодом – на 10 років. З 683 р. до н.е. щорічно стали вибирати 9 архонтів. Один із них – перший архонт, іменем якого називався рік, перебував на чолі колегії і мав повноваження з нагляду за внутрішнім управлінням і судові повноваження з сімейних справ. Басилей, що став другим архонтом, виконував судові функції з релігійних справ та роль жерця. Третьому архонту, полемарху, належала військова влада. Інші шість *архонтів-фесмофетів* виконували, головним чином, судові функції. Після закінчення строку повноважень архонти вступали до *ареопагу* – вищої державної ради, що замінила раду старійшин.

Таким чином, після об'єднання племен, в Афінах існувало аристократичне правління. Воно зосереджувалося в компетенції ради, яка засідала на пагорбі бога війни Ареса і від того названого ареопагом, і колегії, яка щорічно обиралася і складалася з дев'яти архонтів-евпатридів. Народні

⁴ Балух В.О., Макар Ю.І. Історія Стародавньої Греції. – Чернівці:, 2001. – С. 89.

⁵ История государства и права зарубежных стран: Учебн. для вузов: В 2 ч. / Под общ. ред. О.А. Жидкова и Н.А. Крашенинниковой. – М.:, 2003. – Ч. 1. – С. 132.

збори, очевидно, не мали особливого значення, і навіть самий вибір архонтів залежав від ареопагу.

У 594 р. до н.е. архонтом-полемархом було обрано Солона, представника евпатридів, який не був «спільником багатих в їх злочинах» і, в той же час, «не пригнічений нуждою» і за своїми переконаннями твердо стояв на боці демосу. Через це його політика відзначалася поміркованістю та схильністю до компромісу. Реформи Солона (594–593 рр. до н.е.) врятували ще незміцнілу рабовласницьку державу в Афінах.⁶ Обраний на посаду архонта, Солон, був наділений надзвичайними повноваженнями, включаючи право законодавства. Зазнаючи тиск одних, які прагнули до встановлення єдиновладдя, і інших, що домагалися ширшого народоправства, Солон обрав політику «золотої середини». Він провів так звану *сисакфію* (скидання тягара), скасував боргову кабалу та анулював всі поземельні податки. Закладні камені були прибрані з полів, а ділянки повернули їхнім попереднім власникам.

Наступним кроком його політики стала ліквідація боргового рабства. Боргові зобов'язання, в яких передбачався самозаклад особи боржника, були заборонені на майбутнє. Громадяни, що стали рабами за борги – мали бути відпущеними на свободу, а ті, хто був проданий за кордон, – викупленими за рахунок держави. З цього часу рабами в Афінах могли бути тільки чужоземці, захоплені на війні або куплені на світовому рабовласницькому ринку того часу. Це був сильний удар по інтересах родової знаті, серйозна поступка демосу.

Вищим органом влади, згідно законів Солона, були афінські народні збори – *еклезія*. Вони скликалися чотири рази на місяць. Для їх проведення потрібен був кворум – 6 тисяч чоловік. У засіданнях народних зборів мали право й були зобов'язані брати участь тільки повноправні громадяни, які досягли двадцятирічного віку.

Компетенцію народних зборів не було чітко визначено. Вони могли розглядати будь-які питання, що стосувалися як внутрішнього життя, так і зовнішньої політики Афін. Компетенція народних зборів постійно розширювалась, вони вирішували різноманітні державні справи, а саме: обирали службових осіб, оголошували стан війни й укладали мир, приймали рішення зовнішньополітичного характеру, розглядали скарги громадян, виступали як найвища судова інстанція тощо. Але основною функцією народних зборів було прийняття законів. Вважалося, що кожний громадянин Афін має право запропонувати проект нового закону. Однак існувало кілька обмежень: автор законопроекту підлягав кримінальній відповідальності, якщо його пропозиція суперечила діючим законам, кожен законопроект проходив попередній розгляд у Раді 500, остаточне рішення по законопроекту належало суду присяжних – *гелієї*. І, нарешті, існувала особлива процедура, суть якої полягала в тому, що під час проходження

---

⁶ Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. – К., 2001. – С. 40.

законопроекту проти нього міг виступити будь-який громадянин із заявою, що протягом року він порушить проти автора законопроекту судову справу. З цього моменту подальше проходження законопроекту призупинялося. Справу передавали в гелією, де автор законопроекту відстоював його доцільність, а той, хто звернувся зі скаргою, – його шкідливість та антидемократичний характер. Якщо справу виграв скаржник, то законопроект скасовувався, а його автор підлягав покаранню.

На протигагу народним зборам, Солон створив два нових органи: *Раду 400* і *гелією*. До Ради 400 обиралися вільні громадяни (по 100 чол. від кожного племені-філи). Цей орган готував проекти народних зборів і поступово перебирав на себе колишні функції ареопагу. Ще одним органом самоуправління виступала гелією, куди обиралися громадяни, починаючи з 30 років від усіх чотирьох майнових груп. Див.: **Цензова реформа Солон**

Якщо в Раді 400 домінували, зазвичай, аристократи, то гелією була більш демократичним органом. Загалом же, реформи Солон завдали удару по родово-аристократичному принципу організації держави й суспільства. Збільшувалася роль в управлінні державою верхівки демосу – купців, лихварів і багатих ремісників. До участі в управлінні (гелією, народні збори) допускалися навіть неіміщні фети, що перетворювало останніх у лояльних громадян держави та їх захисників у воєнних конфліктах із ворогом.

Таким чином, в Афінійській державі була сформована тимократія, що стала перехідною формою державної влади від олігархії до демократії. Одною з характерних її особливостей було те, що громадяни різних майнових груп мали відмінні права з відповідно відмінними обов'язками.

Реформи Солон здавалися верхом політичної мудрості. А між тим боротьба демосу з родовою знаттю не припинилася. Афіні переживали гостру політичну кризу, яка призвела до встановлення одноособової влади – тиранії. Тиранія (Пісистрата і його синів) сприяла перерозподілу земельного фонду Аттики на користь селянства і тим знову послабила становище евпатридів. Пісистрат прагнув до посилення економічної могутності Афіній. Ідеї державної централізації слугувала й релігійна політика Пісистрати.⁷ Згодом, вже за правління його синів Гіппія та Гіппарха, почав наростати рух проти тиранії. На чолі його став Клісфен, який висунув програму широких реформ державного устрою Афіній у демократичному дусі.

В 509 р. до н.е. демократи, що об'єдналися навколо свого вождя Клісфена, завдали вирішального удару по залишкам родового ладу. Реформа 509 р. остаточно ліквідувала поділ на старі племена. Натомість було запроваджено територіальний розподіл. Клісфен поділив Аттику на 10 територіальних «племен» – *філ*. Кожна з них складалася з трьох частин – *тріттії* – міської, приморської та землеробської. У свою чергу вони поділялися на *деми*. Їх було біля 100, і у кожній з них велась реєстрація своїх членів (списки по демам).

---

⁷ История Европы. Т. 1. Древняя Европа. – М., 1988. – С. 245–246.

Після ліквідації ради 400, її повноваження перебрала на себе рада 500. До неї входило по 50 чоловік від кожної нової філи. До її функцій належали: безпосереднє управління, зовнішні відносини, фінанси тощо. Діяла рада 500 не в повному складі, а через *пританії*, секції. За числом філ пританій було 10. Кожна з них правила одну десяту частину міста. Вірні принципу стримувань, афіняни не надавали раді 500 всю виконавчу владу. Її ділили з нею колегії стратегів і архонтів.

Клісфену належить також введення *остракізму*. Так називалося вигнання з держави, що застосовувалося в якості запобіжної політичної міри, а не покарання. Остракізм застосовувався в тих випадках, коли той або інший політичний діяч своїм авторитетом, своїми зв'язками міг сприяти «виникненню смуту». Вигнання призначалося звичайно на 10 років і не тягнуло за собою ані позбавлення прав, ані конфіскації майна. Рішення про остракізм належало народному зібранню і приймалося за умови, що за вигнання буде подане не менше 6 тис. голосів.

Щодо ареопагу, то за ним, окрім розгляду справ про вбивства, зберігалося право скасовувати рішення народних зборів і залучати до відповідальності службових осіб. Під час греко-перських війн (492–479 рр. до н.е.) йому вдалося розширити свій вплив. Згодом афінська демократія, під керівництвом Ефіальта, провела закон про позбавлення ареопагу всіх політичних функцій. Боротьба була гострою: лідер аристократичної партії, котра отримала поразку, вирушив у вигнання, а Ефіальта було вбито. Хоча це не призвело до послаблення демократичних сил, котрі очолив Перікл.

З утворенням Делоського морського союзу (*сіммахія*) Афіни стають на чолі 140-160 грецьких держав. Гегемонія Афін в союзі перетворила їх в могутню державу, що експлуатувала союзників і силою утримувала їх у союзі.

Поступово відходили в минуле солонівські розряди і в середині V ст. до н.е. архонтом Афін був вперше обраний *зевгіт* – особа, яка належала до третього розряду. Колегія стратегів, заснована Клісфеном, складалася з 10 осіб, які обиралися на народних зборах відкритою подачею голосів (не жеребом), що пояснювалося особливою роллю колегії як військового штабу республіки. Спеціальною компетенцією стратегів вважалося командування армією та флотом, але в дійсності, вони відали і багатьма іншими справами, що стосувалися внутрішньої та зовнішньої політики. Стратеги вважалися рівними один одному, але фактичне керівництво завжди доручалося одному з них – самому впливовому. Таким був, наприклад, знаменитий Перікл, названий народом «олімпійцем». Див.: *Органи державної влади Давніх Афін*.

2.2. Державний устрій Давньої Спарти. У кінці II ст. до н.е. на Пелопоннесі, в силу цілого ряду факторів, склалися сприятливі обставини для появи держави. В XII–XI ст. до н.е. в невелику область Лаконіки вторглись дорійські племена. Згідно гомерівською «Іліадою», тут у цей час існувало 12 ахейських поселень, що підкорялись басилею Менелаю, брату Агамемнона. Після жорстокої боротьби між дорійцями та ахейцями й було утворено Спарту, очолили її два царі – дорійський та ахейський.

Лаконіка виявилася тісною для Спарти. Це спричинило загарбання сусідньої Мессенії. Воно тривало біля 100 років і завершилося перемогою Спарти (VIII ст. до н.е.). Населення Мессенії було перетворене в ілотів.

Завоювання поставило перед Спартою нові завдання. Насамперед необхідно було сформувати нові органи влади, оскільки інститути військової демократії: рада старійшин, військові вожді, народні збори воїнів – вже не відповідали існуючим суспільно-політичним умовам. Однак залишки родоплемінного ладу так і не були подолані в Спарті. Тут виник своєрідний сплав терористичної за своїми методами державної влади з елементами родового устрою.

Спартанці створили сильну, але примітивну за своєю структурою, воєнізовану аристократичну державу. Організація та історія спартанської держави є прикладом того, як може надбудова гальмувати суспільний розвиток в інтересах групи можновладців. Економічному розвитку держави чинила опір спартанська політична система.

Базовим принципом держави Спарта був принцип рівності, який яскраво втілювався в *сиситіях* – традиції спільних трапез. Вони забезпечували на практиці принципи рівності, що спричиняло механічну зрівнялівку для рядових учасників трапези, певну долю внесків і норми споживання. Тих, хто був не в змозі робити належні внески продуктів, не допускали до участі в державному житті.

На чолі спартанської держави перебували два царі, які представляли дві правлячі династії – дорійську та ахейську. У військовий час це були воєначальники, у мирний – вищі жерці. Влада царів була спадковою, їм належали великі ділянки родючої землі та визначена частка військової здобичі. Для обмеження царської влади щорічно усіма повноправними спартіатами обиралася колегія *ефорів* (спостерігачів) з 5 чоловік. Ефори слідкували за розподілом військової здобичі, вводили податки, а з середини VI ст. до н.е. – мали найширші повноваження в управлінні, нагляді та судочинстві. Вони ж скликали Раду старійшин (*герусію*) та народні збори (*апела*), вели переговори з іноземними послами, старший ефор, епонім, давав своє ім'я назві року. Звіт ефорів складали лише перед своїми наступниками.

Рада старійшин – герусія – складалася з 28 членів – геронтів і обох царів. Вони обиралися довічно. Геронтом можна було стати з 60 років. Герусія провадила всі поточні справи держави та була її вищою судовою інстанцією, лише вона мала право зміщення царів, тільки вона готувала та розглядала законопроекти, здійснювала суд. Виходячи з таких повноважень, можна говорити про виняткову роль цього органу. Загалом геронти ні перед ким не були відповідальні. Головним обов'язком царів було військове командування. Див.: *Органи державної влади Давньої Спарти*

У другій половині V ст. до н.е. суперництво Афін та Спарти призвело до Пелопоннеської війни, яка тривала 27 років. Внаслідок цієї війни розпочався поступовий занепад Афін і відбулася низка державних переворотів, внаслідок яких влада переходила до рук олігархів, до

демократів, «тиранії тридцяти». На кінець була відновлена поміркована демократія, яка проіснувала до кінця афінської історії.

Глибока криза торкнулася й Спарти. Незабаром після Пелопоннеської війни приходить кінець її колишній соціальній рівності та соціальному ладу. У 400 р. до н.е. за законом ефора Епітадея було дозволено відчуження, поступово утверджувалося право власності на землю. На той час більшість спартіатів загинула в битвах, їх кількість скоротилася з 8 тисяч до 1 тисячі. Через два сторіччя вся земля Спарти, а разом з нею і управління державою, опиняються в руках декількох десятків сімей.

3. Право Давньої Греції.

На ранніх етапах свого розвитку право античних країн за рівнем юридичної техніки та ступенем розробки основних інститутів було подібним до правових систем країн Сходу. Розвиток права в античній Греції здійснювався в рамках окремих полісів. Утвердження полісної системи зумовлювало активізацію правотворчої діяльності та її звільнення від релігійно-міфологічної оболонки.

Первісною правовою формою було звичаєве право, виражене в неписаних правилах і традиціях, тлумаченням яких займались, зазвичай, представники аристократії. Так, у Спарті закони Лікурга були викладені в усній формі. При цьому право Спарти характеризувалося значним збереженням залишків минулого, пережитків родового ладу. Відсутність права приватної власності на землю, заборона громадянам Спарти займатися торгівлею та ремеслом, парна сім'я з багатьма специфічними рисами й елементами групового шлюбу, кримінальне право, норми якого не встановлювали міри покарання, а лише вказували на злочинні дії, й тому саме покарання обирали судді – все це свідчило про нерозвиненість права Давньої Спарти.

У Давніх Афінах існувала більш розвинена правова система, котра може служити зразком права рабовласницької республіки. Найдавнішим джерелом права в Афінах був також звичай. У V–VI ст. до н.е. основним джерелом права стає закон, хоча правові звичаї все ще продовжували відігравати важливу роль. Перші норми права діяли як у формі звичаїв, так і у вигляді судових рішень.

Найбільш давніми в Афінах були *Закони архонта Драконта*, що датуються 621 р. до н.е. Вони були записом діючих норм звичаєвого права. До нас вони не дійшли, але відомо про встановлення ними дуже жорстоких покарань. Так, суворими були покарання за посягання на приватну власність. Наприклад, за законами Драконта смертна кара передбачалася навіть за крадіжку фруктів і овочів. Обмежуючи кровну помсту, закони Драконта встановлювали, що відповідальність за вбивство не повинна розповсюджуватися, як в минулі часи, на рід убивці – відповідальним визнавався сам винний. Узаконювалася практика примирення з убивцею та його родом за допомогою викупу. Для законності примирення необхідною була згода найближчих родичів вбитого – сина, брата, двоюрідного брата,

зятя або тестя, а при їх відсутності – згода принаймні десяти членів фратрії вбитого.

Закони Драконта розрізняли навмисне та ненавмисне вбивство, призначаючи за останнє не смерть, а вигнання (без конфіскації майна), тобто, таке ж покарання, що призначалося за заподіяння тілесних ушкоджень. Законодавець звільняв від відповідальності вбивцю, якщо його дії були викликані самообороною. Особливо тяжким злочином вважалося святотатство, або неповага до богів, що передбачало смертну кару.

Закони Драконта ознаменували перемогу демосу, так як за традицією тлумачення звичаєвого права належало аристократії й призводило до зловживань. Запис діючих норм права дозволив обмежити свавілля у тлумаченні юридичних правил. Драконт включив до законів ряд суттєвих положень, що відображали нову соціально-економічну ситуацію в Афінах. Попри свою жорстокість закони Драконта обмежували владу архонтів, котрі часто надто вільно тлумачили право.⁸

Широке коло питань, пов'язаних з організацією державної влади та регулюванням цивільно-правових відносин (боргова реформа, закріплення приватної власності на землю тощо), базувалося на законодавстві Солона. Хоча афінське право не було систематизованим і не всі правові інститути були розроблені досить повно.⁹

Значного поширення продовжував набувати інститут приватної власності на землю, особливо після реформи Солона, що дозволило дроблення, продаж, заповіт та інше відчуження земельної власності. Держава була власником рудників, багатьох орних земель (особливо завойованих), суднобудівних верфей. Усе це, за винятком культових споруд, передавалося в оренду приватним особам. Держава лише здійснювала нагляд за станом орендованого майна, експортно-імпортними операціями, суднобудуванням, заснуванням колоній. Так, здача в оренду державної власності відбувалася лише з відома спеціальних посадових осіб (полетів). Державне майно здавалося в оренду на 40 років чи пожиттєво, а приватні земельні наділи на 1–3 роки. Несвоєчасна сплата орендної платні слугувала підставою для розірвання договору оренди. За певних умов передбачалася можливість позбавлення громадянських прав недоброчесного орендатора державного майна.

Детальна кодифікація прав власника афінськими законами не була проведена, і визначення права власності як абсолютного права особи в Афінах не було. Однак, широкого поширення набули оренда землі, будинків, рабів, худоби, різноманітні кредитні операції. «Кожен може віддати своє майно будь якому громадянину, якщо він не позбавився глузду, не вижив з розуму від старості, не попав під вплив жінки».

---

⁸ Макаруч В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. – К., 2001. – С. 40.

⁹ Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підручник. – Харків, 2001. – С. 59.

Важливе місце в афінській правовій системі займало право зобов'язань, якому були відомі різноманітні договори: купівля-продаж, договір найму, особисте наймання та підряд, договір позики тощо. Особливе значення в історії Афін мала застава землі (*ипотека*). За іпотекою заставлена земля залишалась у володінні та користуванні боржника, але боржник втрачав право розпоряджатись нею – продавати, дарувати і т.д.

У шлюбно-сімейних відносинах закріплювалася нерівноправність жінки. Шлюб мав різновид договору купівлі-продажу, й одруження жінки було справою її батька чи старшого брата. Вступ у шлюб вважався справою обов'язковою, до холостяків ставилися, як до хворих. Дружина, в умовах офіційно моногамної сім'ї, перебувала на становищі старшої служниці, а усі жінки жили в своїй частині будинку. Чоловік був офіційним представником її прав. Для розлучення достатньо було покликати свідків. Невірну дружину можна було вигнати з дому, а майно її присвоїти. Зрада чоловіка не тягнула відповідальності перед дружиною, але упіймавши на місці злочину коханця своєї дружини, ображений чоловік міг безкарно його вбити.

Існувала свобода заповіту. У якості спадкоємців виступали сини, а у разі їх відсутності – «дочки-спадкоємниці». Обов'язок влаштування їх майбутнього брала на себе держава.

Влада батьків над дітьми до Солона була майже необмеженою. Незабаром вона послабшала, але все ще залишалася значною. Діти не повинні були утримувати батьків, якщо ті не навчили їх якогось ремесла.

У кримінальному законодавстві справи про поранення, крадіжки, вбивства, прелюбодійства розглядалися в судах тільки за заявою зацікавленої сторони. Винятком було лише убивство посла, яке розглядалося як релігійний злочин, оскільки послы перебували під заступництвом богів.

Афінське право розрізняло злочини проти держави та проти особистих інтересів, хоча межа між ними була досить умовною. Найтяжчими злочинами вважалися державна зрада, обман народу, образа богів, крадіжка храмового майна і т. ін. До серйозних злочинів належали також убивство, зрада дружини, образа тощо. За законом 410 р. до н.е. кожний, хто намагався скинути демократію в Афінах, оголошувався поза законом і його можна було вбити безкарно у будь-який час.

У часи Солона значно зросла законодавча роль народних зборів. Вважалося, що кожен громадянин Афін має право запропонувати проект нового закону, вільно брати участь в обговоренні законопроекту, висунутого іншим. Ініціатива ця істотно обмежувалася, однак, системою стримувань:

- автор законопроекту ніс кримінальну відповідальність (аж до смертної кари), якщо виявлялося, що його пропозиція суперечить існуючим законам;
- усякий законопроект підлягав попередньому розгляду;
- остаточне рішення належало гелієї, яка відігравала у таких випадках роль другої палати; обговорення законопроекту, який пройшов усі попередні стадії, велося тут у формі судового процесу; автор законопроекту виступав обвинувачем старих законів; їхніх захисників призначали народні

збори; рішення приймалося більшістю присяжних.¹⁰

Наявність системи стримування легко пояснюється прагненням перешкодити законодавству «знизу», ініціативі мас. Разом з тим не виключалася «скарга на протизаконність» («графе параномон»), заявити яку міг кожен присутній на зборах, яка була засобом перешкодити змінам існуючого ладу в антидемократичному спрямуванні.

4. Суд і судочинство Давньої Греції

4.1. Судові органи Давньої Спарти. Окремо виділених судових органів у Давній Спарті не існувало. Судові функції виконувались царями, ефорами та герусією. Певні судові функції виконувала також апела. Цей орган формувався з одружених громадян віком від 30 років. Виступати на зборах, пропонувати закони могли тільки посадові особи. Збори висловлювали своє рішення зазвичай криком. Судді сиділи в ізольованому приміщенні й прислухалися до того, як кричать обидві сторони (згодні та незгодні), визначаючи переможця. У сумнівних випадках практикувався поділ голосуючих на дві частини шляхом розходження у різні боки. Однак влада могла оголосити своїми постановами рішення зборів недійсними, а самі збори розпустити.

Царі розглядали кримінальні справи, справи про спадкування, стан доріг тощо. Ефори розглядали кримінальні справи приватних осіб. Герусія, як вища судова інстанція Давньої Спарти, готувала та розглядала законопроекти, здійснювала судочинство в особливо важливих справах.

4.2. Судочинство Давніх Афін. На ранньому етапі існування держави в Давніх Афінах базилей, ставши другим архонтом, виконував судові функції з релігійних справ. Інші архонти-фесмофети виконували також судові функції. Вони приймали справи до розгляду й потім передавали їх у відповідні суди. Право судити воїнів мали ще одні вищі посадові особи в державі – стратеги.

Судом найвищої інстанції була гелієя, котра одночасно виконувала судові та законодавчі функції. До її повноважень належав розгляд питань про надання прав громадянства, нагляд за законністю заміщення посад. Головною її прерогативою була законодавча функція, а також суд із політичних, релігійних та інших справ. До складу гелієї входило 6000 чоловік. Із загального числа геліастів складалося 10 судових колегій, по 500 основних і 100 запасних суддів. Всі 10 колегій засідали водночас, кожна в особливому приміщенні. Де якій колегії засідати, а значить, і які справи розглядати, вирішувалося жеребкуванням. Окрім зазначених вище функцій, гелієя приймала звіти службових осіб (по закінченню їх служби), мала право на розірвання державних і приватних договорів і т.д. Дуже істотним було і те, що гелієя мала право перегляду (в порядку апеляції) вироків, винесених службовими особами.

---

¹⁰ Балух В.О., Макар Ю.І. Історія Стародавньої Греції: Курс лекцій. – Чернівці, 2001. – С. 114, 115.

Визначення покарання залежало від тяжкості злочину та інших обставин. При покаранні смертною караю засудженому пропонували самому виконати вирок за допомогою самогубства. Найважчим покаранням було позбавлення політичних і громадянських прав. Застосовували також конфіскацію майна, штраф. В'язниця виступала лише місцем попереднього утримання до винесення судового вироку. За хабарі та розкрадання посадові особи обкладалися штрафом у десятикратному розмірі. Штраф накладався й за облудний донос на сикофантів (професійних донощиків).

Грабіжники і розбійники могли бути продані в рабство, нічного злодія дозволялося вбити на місці. Покаранню могли бути піддані й тварини чи неживі предмети (колоди та камені), якщо вони стали причиною загибелі людини.

Афінських громадян не піддавали катуванню чи тілесним покаранням. Натомість допит раба, навіть якщо останній проходив лише свідком у справі, обов'язково здійснювався із застосуванням тортур.

Розгляду справи в афінському суді передувало досудове слідство. Обвинувач і обвинувачений могли давати показання, вимагати допиту свідків, представляти речові докази. Показання запечатувались у спеціальну посудину і в такому вигляді представлялися в суд. Основним моментом судового слідства були промови сторін. Сторони звичайно вимагали прочитання показань, даних на досудовому слідстві, або розголошення відповідного закону. Скласти судову промову було непросто. Адвокатури в нашому розумінні не було. Належало навіть приховувати допомогу кваліфікованої особи. Однак вона, як правило, була необхідною.

На судовому процесі спочатку вирішувалося питання про вину особи («винна», «чи невинна»). Якщо присяжні визнавали особу винною, вони вибирали вид покарання. Пропонувати його дозволялося й обвинувачу, й обвинуваченому. Голосування було таємним.

Висновки

Загалом слід підсумувати, що розвиток держави та права в Давній Греції відбувався в досить унікальній формі – функціонуванні самостійних і незалежних полісів. Вони представляли собою економічне, релігійно-культуове, політико-правове співтовариство вільних повноправних громадян землевласників, які експлуатували в приватному порядку та усупільнено рабів і неповноправних. Саме в Давній Греції вперше утвердилася своєрідна форма античної власності: стати власником землі міг лише повноправний член громадянської общини – полісу.

Давні Афіни вперше дали приклад утвердження демократичної влади – активної участі всіх повноправних громадян в діяльності суспільно-політичних і державно-правових органів і владних установ.

Для Давньої Спарти характерною була архаїчно-консервативна форма політико-правового устрою, завдяки якому в цьому полісі протягом багатьох століть зберігалася близька до аристократії (з пережитками царського і військово-табірного правління) форма правління.

У більшості ж давньогрецьких полісів форми державного правління почергово змінювалися: аристократія на олігархію, остання на демократію, а та, в свою чергу, – на тиранію і т.д.

Пояснення до термінів

Агора – народні збори або збори всього дорослого чоловічого населення роду, фратрії, племені.

Ареопаг – замінивши раду старійшин, став найважливішим органом Давніх Афін, але згодом був перетворений на судовий і частково – релігійний орган. Ареопаг стежив за громадською мораллю та дотриманням звичаїв

Архонт (начальник) – обирався на Народних зборах із середовища знаті.

Дем – адміністративно-територіальна одиниця в Стародавній Греції.

Демократія – політичний лад, при якому влада належить народу, тобто всім дорослим і вільним громадянам певного полісу.

Евпатриди – благородні, родова знать, яка управляла суспільством.

Закони Драконта – перші афінські писані закони.

Олігархія – форма правління, при якій уся повнота державної влади зосереджена в руках невеликої групи політиканів-багачів.

Полемарх – військовий вождь.

Сисахфія – боргова реформа, яка означала пряме втручання у відношення власності, внаслідок анулювання боргів бідняків і скасування боргового рабства.

Тимократія – форма правління, при якій державна влада зосереджена в руках військових.

Питання та завдання до теми

1. Коли почався процес формування державних форм життя в Давній Греції?
2. Який історичний період отримав назву «Гомерівської Греції»?
3. Чим відзначався архаїчний період формування державних об'єднань?
4. Як проявилися особливості класичного періоду на розвитку полісного устрою?
5. Що означає термін «Лікургов лад»?
6. Вкажіть основні відмінності щодо процесу становлення державно-правових систем у давньосхідних державах та Давній Греції.
7. Визначте найбільш суттєві закономірності розвитку форм правління в Давній Греції.
8. Проаналізуйте специфічні риси політико-правового устрою Давньої Спарти.
9. Розкрийте характер провідних суспільно-політичних реформ у Давніх Афінах.
10. Поясніть особливості розвитку права у Давній Греції.

Додаткова література до теми:

1. Античная Греция. Т. 1-2.– М.. 1983.
2. Арский Ф.Н. Перикл. – М., 1971.
3. Балух В.О., Макар Ю.І. Історія Стародавньої Греції: Курс лекцій. – Чернівці, 2001.
4. Батыр К.И. Хрестоматия по истории государства и права. – Москва, 1995.
5. Бергер А.К. Политическая мысль древнегреческой демократии. – М., 1966.
6. Боннар А. Греческая цивилизация / Пер. с фр. – М., 1991. – Т.2: От Антигоны до Сократа.
7. Боннар А. Греческая цивилизация / Пер. с фр. – М., 1991. – Т.3: От Еврипида до Александрии.
8. Всемирная история: В 10 т. / Под ред. С.Л. Утченко. – Т. 2. – Мн., 2000.
9. Всемирная история: В 24 т. – Т. 3: Век железа / А.Н. Бадак И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Мн., 2000.
10. История государства и права зарубежных стран: Учебн. для вузов: В 2 ч. / Под общ. ред. О.А. Жидкова и Н.А. Крашенинниковой. – М., 2003. – Ч. 1.
11. История Европы. Т.1. Древняя Европа. – М., 1988.
12. Каюк Д.Г. Давньогрецький поліс як громадянський колектив // Науковий вісник Юридичної академії МВС: Збірник наукових праць. – 2005. – № 3.
13. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. – К., 2001.
14. Плутарх. Избранные жизнеописания: в 2 т. – Т. 1. – М., 1987.
15. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підручник. – Харків, 2001.
16. Томан Й., Томанова М. Сократ / Пер. с чеш. – М., 1981.
17. Фролов Э.Д. Греческие тираны. – Ленинград, 1972.
18. Фролов Э.Д. Факел Прометея: очерки античной общественной мысли. – Ленинград, 1981.
19. Черниловский З.М. Хрестоматия с всеобщей истории государства и права. Москва, 1995.

ТЕМА № 3

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ДАВНЬОГО РИМУ

План

1. Суспільний устрій Давнього Риму.
2. Державний устрій Давнього Риму.
3. Римське право.
  - 3.1. Давній період розвитку римського права.
  - 3.2. Класичне римське право.
  - 3.3. Посткласичне римське право.
4. Суд і судочинство Давнього Риму.

Визначною є історія Давнього Риму, котрий перетворився із невеликого міста-держави на світову державу. При цьому особливої уваги заслуговують три головні періоди правління в Римі: час «царів», період аристократичної республіки, імперії.

Одним із видатних досягнень Античного світу стало римське приватне право. Зусиллями посадових осіб, і перш за все, преторів, а також відомих «класичних» юристів, була створена правова система, що встановлювала найбільш оптимальний режим юридичного регулювання простих товарно-грошових відносин, які ґрунтувалися на приватній власності.

Вивчення римського приватного права складає окрему дисципліну, відповідно воно не є предметом даного розгляду. Натомість з відносинами майнових і пов'язаних із ними особистих немайнових відносин різних груп населення Римської держави можна ознайомитися зокрема за такими виданнями: О.А. Омельченко, О.А. Підпригора, Є.М. Орач, Б.Й. Тищик та ін.¹

Історію давньоримської державності слід поділити на такі періоди:

1. Царський (VIII – VI ст. до н.е.);
2. Республіканський (VI – I ст. до н.е.);
3. Імператорський (I ст. до н.е. – V ст. н.е.). Останній період поділяється на два етапи: а) Принципату (I ст. до н.е. – III ст. н.е.) і б) Домінанту (III ст. н.е. – V ст. н.е.).

1. Суспільний устрій Давнього Риму. Царський період (перша пол. I тис. до н.е.) в історії Давнього Риму ознаменував поступове зникнення залишків родового ладу. Усе населення Риму розподілялося на вільних і невільників – рабів. Вільне населення, у свою чергу, поділялося на громадян (повноправних і неповноправних) та іноземців (перегрінів). Існувала також категорія вільновідпущеників зі своїм особливим правовим статусом. При

---

¹ Омельченко О.А. Основы римского права: Учеб. пособ. – М., 1994; Підпригора О.А. Основы римского приватного права: Підручник. – К., 1997; Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основы римского приватного права: Курс лекцій. – К., 2000; Макарчук В.С. Основы римского приватного права: Навч. посіб. – К., 2003; Трофанчук В.С. Римське приватне право: Навч. посіб. – К., 2006.

цьому основоположним принципом суспільного устою стає правило: люди не рівні один одному. Маса рабів потрапляють на римський ринок, розподіляються за жеребкуванням. Рабовласництво набуває класичної форми.

Римське громадянство набувалося народженням від повноправних батька та матері. Хоча існували й окремі виключення, наприклад: усиновлення чужинця, відпущення на волю раба, надання громадянства за заслуги тощо. Римське громадянство втрачалося з продажем в рабство за борги або злочин, а також внаслідок заслання чи вигнання. Політична рівність не означала ще повноправ'я «громадянського», тобто права розпоряджатися майном. Доки був живий батько, син, по традиції, знаходився під його владою (тобто в складі родини батька), жодних угод з речами і грошима він не міг вчиняти, якщо на це не було прямого уповноваження батька.

Як політичний, так і громадянський стан були надбанням чоловіків. Згідно з римськими законами, жінки, «внаслідок притаманної їм легковажності», не могли укладати угоди щодо речей і грошей, а тим більш брати участь в політичному житті. Римським громадянином ставав і відпущений на волю раб, але він не міг заміщати виборних посад і служити в армії. Голосував він тільки на зборах своєї триби. По відношенню до свого колишнього добродія вільновідпущеник ставав клієнтом, зобов'язаною особою. Обов'язки ці полягали в особливій повазі, матеріальній допомозі і т.д.

Політичні права римські громадяни набували, коли досягали повноліття. Повна правоздатність включала: право брати квіритський шлюб, який давав певні привілеї; повну майнову правоздатність з правом звертатися до суду для захисту своїх матеріальних інтересів; право брати участь у народних зборах; право висувати свою кандидатуру на виборні посади.

У період Республіки давньоримський суспільний лад зазнав певних змін. При тому, що політично повноправними були тільки римські громадяни, плебеї і патриції на початок III ст. до н.е. зрівнялися за своєю правоздатністю. З найбагатших і знатних патриціанських і плебейських родів у III ст. до н.е. став формуватися благородний стан – *нобілі*. Згодом їх стали називати сенаторським станом.

Розвиток рабства в Давньому Римі у період Республіки досяг свого апогею. Максимального рівня набуває експлуатація рабів, які перетворюються на основних виробників матеріальних благ. Раба сприймали як «річ, що говорить». Його можна було купити, продати, подарувати, передати в спадок, віддати в заставу, бо він був об'єктом права власності. Раб не міг мати своєї сім'ї, дітей, бути власником майна. По відношенню до рабів рабовласники здійснювали свою абсолютну владу, аж до права на життя свого власного раба. Як і в Афінах, допит раба здійснювався тільки під тортурами. Якщо траплялося, що раб помирав при цьому, господар міг вимагати відшкодування від того, хто вимагав допиту.

Господарю не заборонялося вбивство раба. Закон відносився до цього також, як до вбивства тварини. І у всьому іншому, як свідчив відомий римський юрист Гай: «Закон прирівнює до наших рабів тих четвероногих, що вважаються домашньою худобою».

Існували в римському суспільстві також інші категорії населення. Це були насамперед жителі вільних латинських міст, що входили до складу Лації ще до підкорення її Римом. Після їх завоювання вони не набували прав громадянства Риму, а зберігали своє. Римська держава надавала їм майнову правоздатність, право виступати в суді, однак вони не брали участі в політичному житті Риму.

Особливу групу складали *перегрини*. До цієї категорії належали жителі провінцій, котрі входили до складу римської держави й у свій час були підкорені без бою, але не набули прав громадянства; жителі общин і держав, незалежних від Риму, але зв'язаних з римською державою; римські громадяни, засуджені на вигнання з втратою громадянства. Правове становище перегринів визначалося конкретними договорами Риму з тим чи іншим народом.

Рабовласницькі відносини призводили до загальної незацікавленості рабів у наслідках своєї праці, що примушувало рабовласників шукати ефективніші форми експлуатації. Однією з них став *пекулій* – частина майна хазяїна, яку він передавав рабу для самостійного ведення господарства і отримання частини прибутку від нього. Другою формою став *колонат* – особлива форма експлуатації. Колони – це не раби, а орендарі землі, які потрапляли в економічну залежність від власника землі. Згодом стан колона став спадковим. У кінці республіканського періоду практикувався масовий відпуск рабів на волю.

2. Державний устрій Давнього Риму. Витоки Римської держави історична традиція відносить до VIII ст. до н.е., а час заснування Риму – до 753 р. до н.е. Становлення держави відбувалося на основі трьох племен – латин, сабін й етрусків, що жили на західному узбережжі Апеннінського півострова, в долині р. Тібр.

На відміну від давніх греків, де рід, тобто союз нащадків одного й того ж родоначальника, мав велике значення по відношенню до держави і дуже мало влади та впливу на кожного окремого члена, у давніх римлян перед ідеєю держави, котра значно розвивалася, роди зовсім не зберегли свого значення, але повною мірою зберегли його стосовно окремих осіб. На думку Т. Моммзена, державний лад у давніх римлян був повторенням – в більш широкій сфері – сімейних відносин, з великою роллю глави сім'ї, батька. За римськими традиціями, держава такою ж мірою потребувала повноправного глави, як і сім'я, а так як між вільними й рівноправними громадянами не було природженого глави, то з середовища повноправних і здатних носити зброю

громадян вибирався пожиттєвий цар, правитель, котрий і мав всі ознаки влади батька в сім'ї.²

Управління Римом здійснювалося сенатом, коміціями та царем. Сенат на перших порах був радою з 100 родових старійшин. Коміції представляли собою збори чоловіків-воїнів. На коміціях обирався цар, який володів функціями військового вождя.³ Царю, який обирався курією і якого називали *рексом* (гех), належало не лише військове керівництво, а й верховні жрецькі й деякі судові повноваження. Його воля фактично нічим не була обмежена. Єдине легальне обмеження влади царя полягало в тому, що він міг лише застосовувати закони, а не змінювати їх. Історичні джерела називають першим рексом римської громади Ромула, а всього налічують сім рексів (так званий царський період Риму).

Державний лад царського періоду (VIII–VI ст. до н.е.) Давнього Риму спирався виключно на повноправних громадян, які приймали участь у народних зборах, що скликалися царем не рідше двох разів на рік. На цих зборах народ тільки давав згоду на пропозиції, винесені царем, або ж відкидав їх, але не міг їх ні обговорювати, ні вносити свої пропозиції.

З давніх часів кожне з трьох племен Риму складалося з 100 родів. А кожні 10 родів утворювали *курію* (те ж саме, що греки називали фратрією). Курії утворювали загальні народні збори римської громади (куріантні коміції). Вони приймали або відкидали запропоновані їм законопроекти, обирали всіх посадових осіб, виступали в якості вищої апеляційної інстанції при вирішенні питань про смертну кару, оголошення війни.

Справи безпосереднього управління, вироблення законопроектів, укладення миру входили в компетенцію римської ради старійшин – *сенату*. Вона складалася з старійшин всіх 300 родів (від кожного по одному представнику) і тому так називалася (від «сенекс» – старий, старійшина). Старійшини ці складали спадкову аристократію римської громади, оскільки існував звичай, згідно якого сенаторів обирали з однієї й тієї ж сім'ї кожного роду.

Історія раннього Риму – це, насамперед, історія протистояння між *патриціями* (тих хто входив до однієї з тридцяти курій і мав право обіймати виборні посади, виступати судьями, брати участь у розподілі землі) і *плебеями* (вільними людьми, що не входили до складу курій і були позбавлені політичних прав). Коли з часом земельний фонд Риму, який складався з прилеглої до міста цілини, був вичерпаний (у зв'язку з приростом населення), і Рим звернувся до політики завоювань, плебеї не були допущені до розподілу захопленої території. Земельне питання перепліталось з питанням політичних прав плебеїв. Це стало важливим чинником гострих конфліктів, що призвели до корінних реформ.

Найпершою серед них і найважливішою була реформа, котру історична традиція приписує римському царю Сервію Туллію (VI ст. до н.е.).

---

² Моммзен Т. История Рима. – СПб., 1993. – С. 16, 17.

³ История Древнего Рима: Учебник / Под ред. В.И. Кузищина. – М, 1981. – С. 48.

Давньоримський цар за своїм правовим становищем схожий з поняттям давньогрецького базилевса. Всі громадяни, патриції та плебеї, були поділені за розрядами згідно майнового цензу. До особливого, найвищого розряду увійшли найбагатші громадяни Риму, так звані вершники. Вартість їхнього майна перевищувала 100 тис. мідних асів. У перший розряд було віднесено тих громадян, майно яких оцінювалося від 75 до 100 тис. асів, у другий – від 50 до 75 тис. асів, у третій – від 25 до 50 тис. асів, у четвертий – від 11 до 25 тис. асів, у п'ятий – біля 11 тис. асів. Ті, хто не увійшов до розрядів, отримали назву пролетарів. До ополчення їх не брали.

За своїми основними принципами реформа Сервія Туллія нагадує реформу Солона в Афінах. Подібно афінському демосу, плебейський елемент був допущений в народні збори, став частиною «римського народу». Однак Сервій Туллій пішов далі. Він організував систему ополчення. Всі вільні громадяни, що мали землю або інше нерухоме майно, у віці від 16 до 45 років призивалися на активну військову службу. Особи старшого віку несли гарнізонну службу. Всі військовозобов'язані, в залежності від майнового стану, об'єднувалися в військові підрозділи – центурії (сотні).

Кожний розряд виставляв певну кількість військових одиниць – *центурій*: вершники – 18 центурій, перший – 80, другий – 22, третій – 20, четвертий – 22, п'ятий – 30. Одну єдину центурію складали громадяни, що не мали майна. Їх називали *пролетарями* (від римського «пролес» – потомство, ті, у яких немає нічого, окрім дітей). Окрім того, існували допоміжні, або нестройові, центурії ремісників, музикантів, юристів. Воїни повинні були мати свою зброю, спорядження, інструменти. Центурія мала один голос. Відповідно, все залежало від результатів голосування в центуріях вершників і першого розряду, оскільки розряди були поділені на нерівне число центурій. Вершники та найбагатші мали 98 центурій (18+80) з 193, тобто володіли абсолютною більшістю голосів. Якщо ці центурії виступали спільно, думка інших не мала значення. Голосування припинялося, як тільки солідарно висловлювалися перші 98 центурій. З того часу усі важливі закони, вибори посадових осіб вирішувались на зборах по центуріях. Політична роль куріатних зборів поступово зменшувалась.

Сервій Туллій також провів поділ громадян за територіальною ознакою. Рим було розбито на чотири територіальні округи – *триби*, пізніше до них було приєднано 17 сільських триб. Кожна триба мала деякі політичні права й право самоврядування.

Реформа Сервія Туллія була суттєвою поступкою плебеям. Протистояння між багатством і знатністю походження закінчилася на користь багатства. Але до повного зрівняння плебеїв з патриціями було ще далеко. Необхідно було, як мінімум, два століття, щоб допустити плебеїв до розподілу завойованої землі, до заміщення посад, до вироблення законів, до шлюбу з патриціями і патриціанками. **Див.: РСТ**

У кінці VI ст. до н.е. останній римський рекс був усунений від влади. Після «вигнання царів» вищими посадовими особами стали претори. Пізніше

їх назвали консулами. З цього часу починається історія Римської республіки, котра проіснувала близько 500 років (VI–I ст. до н.е.).

Головним органом влади Римської республіки був *сенат*, котрий розвинувся з ради старійшин римського союзу племен. За числом родів senatorів було спочатку 300. Призначали їх уповноважені особи, обрані народними зборами, – *цензори*. Для більшості senatorів призначення було практично довічним. Вимагалось, щоб senator походив із знатної родини, був багатим, займав перед призначенням який-небудь пост.

Будь-яке питання, винесене на розгляд центурії, обговорювалося задалегідь у сенаті. Це правило розповсюджувалося на всі випадки заміщення важливих посад.

За традицією сенат підкорявся рішенням народних зборів. Якщо ж він вважав, що рішення народних зборів «не відповідають інтересам Риму», він оголошував їх недійсними або пропонував службовим особам, відповідальним за ці рішення, відмовитися від своїх посад.

В особливих випадках сенат мав право вдатися до тимчасової військової диктатури. За його рішенням один з консулів призначав диктатора. Після цього всі службові особи республіки переходили в підпорядкування останнього. Диктатор опирався на військову силу. Він не ніс відповідальності за свої вчинки. Максимальний термін його повноважень – 6 місяців.

До повноважень сенату належало багато справ з управління: розпорядження скарбницею та нагляд за державним майном взагалі; бюджет; зовнішні відносини; військові справи, включаючи призначення командуючих і т.д. Від нього залежало призначення на почесну й прибуткову посаду в провінції чи в завойованій країні. Не будучи судовим органом, сенат міг призначати судові колегії й давати вказівки щодо ведення розслідування.

За тією роллю, яку відігравав сенат, і залежно від того, з кого він складався, Римську республіку називають аристократичною. І це відповідає дійсності. При цьому за формою правління Римська республіка відрізняється від демократичної Афіньської. Пояснюється це головним чином економічною відсталістю ранньореспубліканського Риму, низьким рівнем його ремісничого виробництва, його торгівлі.

Аристократична по своїй суті, Римська республіка зберігала, однак, багато важливих інститутів народовладдя, і, передусім, народні збори. З часом до них додався народний трибунат, що служив захисту прав плебеїв. Строк повноважень службових осіб республіки, їхня підзвітність народним зборам, колегіальне влаштування установ вказує на демократичні форми, що зберігалися, незважаючи на панівне становище сенату. Також слід відзначити право народних зборів переглядати вироки і, відповідно з тим, право громадян звертатися до народних зборів з проханнями про захист.

У відповідності з реформою Сервія Туллія, в Давньому Римі існувало два типи народних зібрань – *центуріантні* і *трибутні*. Перші вважалися головними. **С Туллія**

Зібрання скликалися за наказом консула, претора, трибуна. Починалися збори з релігійних обрядів. Після цього відбувалося зачитування законопроектів і голосування. Число центурій з часом було збільшене, і в III ст. до н.е. їх вже було 373. Пояснюється це, головним чином, приростом населення. Відбувається і деяка демократизація центуріантних зборів. Центуріантні збори затверджували закони та обирали всіх основних начальників-магістратів республіки: консулів, преторів, цензорів та ін.

Помітно зросла й кількість триб. Замість 4 їх стало 35. На трибутних зборах обирали плебейських трибунів, обговорювали деякі законопроекти, місцеві справи. На загальних зборах триб кожна з них мала один голос.

Коли громадянину виносили смертний вирок, він міг апелювати до центуріантних зборів, якщо ж покаранням був грошовий штраф, можна було звертатися до зборів триб.

Важливою установою в Римській республіці була *магістратура* – сукупність службових осіб, які виконували різноманітні функції управління. Найважливішими загальними принципами магістратури були такі: виборність, колегіальність, короткотривалість служби, відповідальність перед народними зборами, безоплатність. Підрозділяли магістрати на ординарні (звичайні) і екстраординарні (надзвичайні).

Вищими ординарними магістратами були консули, які очолювали всю систему магістратур. Вони стежили за виконанням законів, командували військом, головували в сенаті та на народних зборах, вирішували питання управління, користувалися правом відмінити рішення інших магістратів (крім трибунів) і т.д. До компетенції преторів, які спочатку були помічниками консулів, належало керівництво судочинством, право видавати загальнообов'язкові постанови. Претори відігравали значну роль у процесі розвитку й функціонування римського права.⁴ Цензори, які обиралися один раз на п'ять років, здійснювали розподіл громадян за трибами, розрядами, центуріями, складали списки сенаторів, стежили за дотриманням норм моралі. Окрім названих, були й нижчі магістрати: курульні еділи, що виконували поліцейські функції, наглядали за порядком у місті, а також квестори, які здійснювали керівництво державним казначейством, вели деякі кримінальні справи.

Урядова влада в Римській республіці складалася з певного числа колегій. Усі вони обиралися народними зборами терміном на один рік. По закінченню цього терміну члени колегій були відповідальні за свої дії і могли бути віддані до суду за зловживання.

Коло діяльності членів колегій не було окреслене. Але кожний з них міг накладати заборону – вето – на дії свого колеги. Найважливіше значення мали перші дві колегії: колегія консулів (спочатку два) і колегія преторів (спочатку два, потім чотири і більше).

---

⁴ История государства и права зарубежных стран / под ред. К.И. Батыра. – М., 2007. – С. 86.

І ті й інші володіли владою «кум імперіум». З цим пов'язувалося перш за все командування військом, право скликання народних зборів і сенату (а також головування на зборах і в сенаті), право видавати накази й чинити суд над громадянами.

Особливе положення займали плебейські трибуни (народні). Посада була заснована біля 494 р. до н.е. в результаті жорстокого зіткнення плебейства з патриціями.

Трибунат був суто плебейською установою. Трибунів було спочатку два, потім 5, і, нарешті, 10. Трибун не міг відлучатися з Риму, двері його будинку повинні були завжди бути відчиненими для шукаючих захисту плебеїв. Трибуни мали право забороняти виконання будь-яких наказів, від кого б вони не виходили (за винятком наказів диктатора). Вони могли накладати вето на постанову сенату. Для того, щоб скасувати вето народного трибуна, вимагалася одностайна постанова всіх інших колег.

Окрім того, трибун був наділений правом заарештовувати будь-яку особу та чинити над нею публічний допит.

Початком своєї військової слави Давній Рим зобов'язаний народному ополченню першого сторіччя своєї історії. Кожний римський громадянин, досягнувши 17-річного віку, був зобов'язаний нести військову службу. Це було не тільки його обов'язком, але й священним обов'язком, покликанням, привілеєм. Пролетарі, які не мали майна (а також раби) в армію практично не допускалися.

Спочатку кожен ополченець повинен був з'явитися на збірний пункт, маючи при собі зброю, й потурбуватися про харчування під час походу. Після завоювання Італії характер служби змінюється. З кінця V ст. до н.е. Римські солдати стали одержувати платню, озброєння і продовольство. Однак ще довгий час римська армія зберігала ополченський характер.

Армія будувалася на засадах жорсткої дисципліни. Командуючий мав право смертної кари по відношенню до всіх своїх солдат і офіцерів. В особливих випадках порушення військового обов'язку каралося децимацією – страта кожного десятого за жеребом.

Завойовані Римом неіталійські землі – *провінції* – управлялися призначеними з Риму магістратами. Ними були колишні консули і претори. Керівним принципом римської політики по відношенню до завойованих територій було відоме «поділяй і володарюй». Надаючи привілеї деяким провінціям, нашттовхуючи один народ на інший, Рим привертав на свою сторону одних, щоб з їх допомогою тримати в покорі інших. **Див.: ДЛРПР**

Протягом декількох століть Рим вів постійні загарбницькі війни. Йому вдалося до I ст. до н.е. захопити величезні території. Виникла неосяжна рабовласницька держава. На захоплених землях з'явилися величезні латифундії. Широке використання рабської праці витісняло вільного виробника. Вільна селянська праця занепадала. Селяни, які розорилися, колишні солдати йшли до Риму й поповнювали величезну армію люмпен-пролетаріату. Вільні стали вважати фізичну працю уділом рабів.

Пізніше окремим рабам дозволили мати своє майно, набувати кораблі, відкривати торгові заклади. Таке майно називалося *пекулієм*. Розвитком пекулія можна вважати колона, коли рабам давали ділянки землі за 1/6 або 1/9 частину врожаю.

Відвернути розорення селянства намагалися Тіберій і Гай Гракхи. У 133 р. до н.е. трибун Тіберій Гракх запропонував встановити максимальний розмір землеволодіння, надлишки перерозподілити серед бідних, дати їм засоби для придбання худоби, інвентаря. Він добився встановлення твердих цін на збіжжя. Італіки, як союзники Риму, повинні були отримати права римського громадянства.

Тіберію Гракху довелося тричі порушити закони Риму, здійснюючи реформу. Тоді сенат звинуватив Тіберія в прагненні до особистої диктатури і організував вбивство Гракха. Продовжив реформу Тіберія його брат Гай. Він добився зниження цін на збіжжя, виділення плебеям земель в колоніях. Гай також був убитий. Реформи Гракхів відкривають період громадянських війн у Римі, що прискорило падіння республіки.

Консул Марій в кінці II ст. до н.е., щоб збільшити приплив до армії, дозволив набирати в неї всіх бажаючих, в т.ч. пролетарів. Солдат одержував платню, міг розраховувати на частину військової здобичі, а після 16 років служби міг отримати наділ землі. Римська армія стає самостійною силою.

У 82 р. до н.е. Римський полководець Сулла змусив народні збори обрати його диктатором, причому вперше термін диктатора не обмежувався. До сенату було включено додатково 300 його прибічників, права народних зібрань були урізані. Трибуни були позбавлені своїх політичних функцій. Спираючись на армію, Сулла став необмеженим правителем Риму.

Зречення Сулли у 79 р. до н.е. повернуло Риму республіку, але ненадовго. Період громадянських війн тривав, а разом з ним тривав процес поступової ліквідації республіканських титулів. Обраний у 59 р. до н.е. консулом, Гай Юлій Цезар починав проводити свою політику, переступаючи через сенат і вето народних трибунів. При Цезарі в сенат додатково увійшли 300 його прибічників. В результаті сенат став налічувати 900 чол.

Цезар ніколи не поривав з нобілітетом, але разом з тим уміло привертав на свою сторону всі прошарки римського суспільства. У 46 р. до н.е. Цезар розгромив своїх останніх противників – Помпея і Красса, і був проголошений диктатором на 10 років, а через два роки – довічно (*dictator perpetuus*). У його руках знаходилась влада народних трибунів, цензорська, вища жрецька, в армії Цезар мав титул імператора. Він цілеспрямовано здійснював реалізацію своєї монархічної влади. Різко розриваючи стосунки з сенатом, Цезар розривав із римською свободою – «*libertas*» й з усією римською державною традицією.⁵ Республіка поступово занепадала. Це було викликано розвитком рабоволодіння і приватного землеволодіння. Нарешті, республіка не могла управляти величезними територіями. Це завдання могла виконати лише

---

⁵ Ростовцев М.И.Рождение Римской империи. – М., 2003. – С. 72.

імперія. Римська імперія (I ст. до н.е. – V н.е.) створила більш тривку основу, соціальну базу політичного ладу Давнього Риму.

Вважалося, що римський імператор користується своєю владою не внаслідок захвату чи престолонаслідування, а в силу свого високого морального авторитету – як «перша людина» в державі (з лат. – «принцепс»; тому ранню римську імперію в літературі часто називають «принципіатом»). Насправді ж, окрім цього морального авторитету (іноді досить сумнівного), імператор володів верховним керівництвом над усіма військами римської держави, і це було значно важливіше.

До III ст. н. е. управління імперією будувалося на основі обмеженої монархії – *принципату*. Зберігалася певна видимість республіки, зокрема збираються народні збори і сенат. Однак консули вже призначалися імператором, і лише для виду зберігалися деякі елементи демократичної виборчої техніки.

Але влада народних зборів послідовно, неухильно зазнає утиску. Їх позбавляють судових функцій, а після цього – права обирати магістратів. Їх функції перейшли до сенату та принцепса. Сенат поступово наповнюється провінціалами і втрачає своє значення. Той же Цезар підвищив майновий ценз для сенаторів до 1 млн. сестерціїв, і число сенаторів скоротилося до 300 чол. Формально сенат складався з 300 чол. Формально сенат став володіти величезними правами: видавав закони, призначав і зміщав магістратів, був вищою судовою інстанцією. Ним здійснювався вибір і зміщення самого принцепса.

Магістрати стали фактично чиновниками принцепса. Вони стали одержувати платню, від імператора залежав термін їхнього перебування на посаді. Осередком усіх вищих установ імперії став двір принцепса. Особливе місце займала імператорська канцелярія.

З часом у руках імператора зосереджується безмежна влада: видання законів, командування армією, вища адміністративна і судова влада. Він вважався верховним жрецем, а за свої вчинки відповідав «перед богом і історією». Його зображення чеканилося на монетах, він обов'язково згадувався в молитвах і т. д. Тим не менше, його доля часто залежала від розташування війська, особливо трьох головних армій, що стояли на Рейні, Дунаї, Євфраті. Це був період «солдатських імператорів» (III ст.), кожний з яких був при владі в середньому 4 роки.

В III ст. у Римі формується *домінат* – необмежена монархія. Старі республіканські установи зникають навіть за назвою. Управління імперією зосереджується в декількох основних відомств, керованих сановниками, яких призначав імператор.

Домінат у Римі утверджується завдяки реформам Діоклетіана – сина вільновідпущеника, який зробив блискучу військову кар'єру і в 284 р. був проголошений імператором. Реформи Діоклетіана зводяться до наступного:

1) для кращого управління імперією верховна влада була поділена між 4 співправителями. Двоє з них – Августі – управляли Західною і Східною імперіями. При цьому Діоклетіан зберігав верховну владу;

2) реформа армії. Армія збільшена на 1/3. Частина армії охороняла кордони, інша знаходилась там, де в ній була потреба;

3) адміністративна реформа. Розукрупнення провінцій (до 120), об'єднання в діоцези (12). Італія остаточно втрачає своє привілейоване становище;

4) замість побічних податків введений прямий поземельно-подушний податок в натурі;

5) імперія отримала єдину повноцінну золоту монету.

Реформи Діоклетіана продовжив імператор Костянтин. Він прийняв християнство, почав процес закріпачення колонів і ремісників. При Костянтині столиця імперії була перенесена у Візантію. У 395 р. імперія остаточно поділилася на Західну та Східну.

У V ст. Римська держава знаходиться в стані крайнього занепаду. Під ударами германців, слов'ян, гунів імперія втрачає одну область за другою. У 476 р. глава германських найманців Одоакр скидає римського імператора і займає його місце. Цю подію прийнято вважати кінцем Західної Римської імперії. Водночас з цим 476 р. прийнято вважати кінцем Давнього світу.

3. Римське право. Право Давнього Риму є важливим чинником розвитку античної культури та водночас її істотною частиною. В масі конкретних суспільних відносин римські юристи зуміли виділити загальні, абстрактні форми, розробити абстрактне право, право абстрактної особистості. Разом з тим, римське право характеризується ґрунтовною розробкою правових інститутів, деталізацією правил належної поведінки, ясністю аргументації, точністю формулювань, високою юридичною технікою. Зазначене особливо відноситься до права приватної власності, інституту договору, спадкового права. До всього цього слід додати тисячолітню традицію розвитку Риму. А як результат – перевершення римським правом меж своєї епохи та значний вплив на подальший розвиток західноєвропейського права.

3.1. Давній період розвитку римського права. Найраннішою формою давньоримського права були звичаї та звичаєве право, тлумачами які водночас першими суддями були жерці. Закони (lex) з'явилися на етапі формування та розвитку давньоримської держави. Закони приймалися Народними зборами. Ініціаторами прийняття тих чи інших законів були, як правило, магістрати.

Перша римська кодифікація права відноситься до середини V ст. до н. е. Вона отримала назву Законів XII таблиць. Протягом декількох століть вони вважалися в Римі основним джерелом публічного і приватного права.⁶

Закони XII таблиць являли собою збірку зафіксованих норм звичаєвого права. Головне місце в них займали норми цивільного, сімейного, кримінального права, судового процесу, а також правила про поховання.

---

⁶ Див.: Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М., 1997. – С. 4-15.

Відбиваючи порівняно низький рівень розвитку господарства, Закони XII таблиць, наприклад, надто стримано свідчили про зобов'язання з договорів. В них ще обмежено розумілася роль держави в переслідуванні злочинця та в низці випадків допускався самосуд. В той же час ними встановлювались надто суворі санкції щодо неоплатного боржника або лжесвідка.⁷ Закони XII таблиць протягом ряду століть користувались значним авторитетом.

У Давньому Римі право, як і держава, було закономірним результатом виникнення класів і, відповідно, класових протиріч. До чинників, які вплинули на утворення права в Римі, слід віднести зіткнення з етрусськими племенами, а також боротьбу патриціїв і плебеїв. Соціальна цінність права полягала в тому, що воно давало можливість вирішувати складні завдання управління, ведення загальних справ оборони країни.

Провідною правовою системою в найдавніший період існування римської державності було *квіритське*, або цивільне право, тобто право, пов'язане з римським громадянином. Воно застосовувалося тільки до повноправних римських громадян як їх особливий привілей. Повноправним римським громадянином з повною правоздатністю та дієздатністю могла бути лише вільна людина, яка належала до римської общини – римського народу – і була главою сім'ї.

Квіритське, або цивільне право, подібно праву інших ранньокласових суспільств, характеризувалося внутрішньою недиференційованістю, переплетінням з релігією і простими нормами моральності, нерозкритістю правових понять, галузей права. Квіритське право діяло на обмеженій території, мало місцеве значення.

Зв'язок права з релігією виявився, зокрема, у тому, що його застосування супроводжувалося виголошенням сакраментальних фраз, скоєнням ритуальних дій. Звичаї, релігія і право не розповсюджувались на представників інших народів. Від племінної і релігійної замкнутості в Римі зберігався погляд на чужака як на ворога, і все ж квіритське право визнавало суб'єктом права не тільки римлянина, але й інші народи, завойовані Римом.

Для ранньоримського права характерний формалізм права – особливий урочистий обряд манципації. Звичайно він застосовувався в угоді купівлі – продажу. Нерозвиненість соціально-економічної структури суспільства зумовила й відносно уповільнений характер змін в праві. Вплив релігії на правову форму надавав останній риси консерватизму, обмежував можливості її вдосконалення. Однак, консерватизм, замкненість, категоричність приписів, вимога безумовного дотримання передусім форми, сусідствували і переживалися у квіритському праві з гнучкістю і пластичністю.

Ще одна істотна риса квіритського права – казуальність норм. Були відсутні загальні правові норми-рішення, тобто правила поведінки, придатні для більшості схожих ситуацій. Право виникало з конкретних судових рішень, забороняючи або приписуючи ту або іншу певну чинність, не

---

⁷ Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Древность и Средние века) / Под ред. В.А.Томсинова. – М., 1999. – С. 112-122.

охоплювало всього кола однорідних відношень. Сфера чинності була вузькою.

Однак вже на першому етапі розвитку давньоримського права, на основі діяльності особливої службової особи – претора, поруч з цивільним правом зростає система «преторського» права. Таким чином, дуалізм квіритського та преторського права був досить тривалим явищем і лише поступово зникає по мірі їх злиття.

Риси початкового стану права відбилися в його джерелах. Переважне значення серед них мали звичаї. Вони містили в собі неписані норми поведінки, вироблені життєвою практикою. Поступово пристосовуючись до нових умов, звичаї починають відбивати інтереси формуючого панівного класу, підтримуються державою й стають правовими звичаями. Вони і лягли в основу пам'ятника раннього римського права – Закони XII таблиць (V ст. до н.е.). В якості прикладу можна навести принцип таліону й засудження лихварства.

Джерела права свідчать про особливу роль, яку грали жерці в формулюванні правових норм, їх тлумаченні та застосуванні. Найбільш важливе значення у правотворенні грали колегії понтифіків. Вони були першими юристами Риму, зберігаючи монопольне становище в області відомостей юридичного характеру, але з часом знання права стає більш-менш доступним і пересічним громадянам. Зміцнюються позиції світської юриспруденції.

Важливим джерелом римського права давнього періоду стають і ділові звичаї, тобто правила, які виробляються в повсякденній практиці службових осіб, і в першу чергу консулів і преторів.

До джерел римського права слід віднести і акти народних зборів (закони) і сенату (сенатусконсульти).

Право власності як інститут цивільного права – права власності (приватної) – в повній мірі не склався. Та й саме цивільне право ще не виділилося в відокремлену галузь; не було й достатньо чіткого його розмежування на речове (право власності, володіння, сервітути) і зобов'язальне.

Земля є племінною або державною власністю. Право на неї з боку окремих членів громади римського народу спочатку обмежувалося простим володінням. Лише з часом, на основі розпаду колективної власності, розвивається приватна власність. Отже, антична власність – це власність державна, вона належить тільки римським громадянам (квіритам).

В умовах нерозривної приватної власності особливе значення мав інститут володіння. Історично володіння передувало праву власності, складало початкову сходинку його розвитку. Пізніше воно визначалося римськими юристами як фактичне панування особи над річчю. Володар земельної ділянки був обмежений в праві розпорядження нею.

Нерозривність приватної власності виявлялася і в тривалому збереженні колективної родинної власності. Тільки власник ділянок володів

правом розпорядження родинним майном. Але і він за наявності нащадків не міг заповідати своє майно сторонній особі.

Поряд з правом власності та володінням у квіритському праві отримують розвиток і сервітути – правові інститути, котрі передбачали користування чужою річчю в будь-якому відношенні. Із зростанням приватної власності на землю та збільшенням числа земельних ділянок нерідко траплялося, що власник не міг наблизитися до своєї ділянки інакше, як через ділянку сусіда. Так склався інститут сільських сервітутів, тобто право минути або проїхати через ділянку сусіда, прогнати через нього худобу або відвести воду. Сервітути обмежували право одного власника земельної ділянки в інтересах інших власників; окрім сільських реальних сервітутів, існували ще й міські сервітути.

Кримінальне право не мало самостійного правового регулювання. Ще не було й чіткого розуміння злочину як правопорушення, що становило суспільну небезпеку. Тому, наприклад, крадіжка, тілесні ушкодження вважалися приватними деліктами. Порівняно рано відділяється група суспільних або публічних деліктів, що формально належали до зобов'язального права, починають розглядатися як злочини і утворювати сферу чинності кримінального права зрада, опір владі, вбивство, підпал, лжесвідчення. Злочини переслідувалися органами держави, за них встановлювалася смертна кара у вигляді відрубання голови, удушення, спалення, утоплення, скидання з Тарпейської скелі. Суворість покарань була не тільки відголосом традицій, як наприклад, звичаю кровної помсти, але й прагненням зміцнити приватну власність при її становленні. Пережитком минулого вважалися випадки узаконення самосуду.

Інша прикметна риса раннього стану кримінального права полягає в його зв'язку з релігією. Коло релігійних злочинів було досить широким. До них належали порушення клятви та присяги, порушення патроном своїх обов'язків перед клієнтом, порушення межових знаків, зачарування посівів і т. д. Вважалося, що характером, що протирічить релігії, володіють й інші злочини. Це вело підчас до накладення на винного й релігійного прокляття.

Слабко були розроблені основні поняття кримінального права, зокрема у встановленні поняття злочину. Замахи не відрізнялися від скоєного злочину. Не формувався повною мірою й поняття вини. Вирішальною підставою відповідальності вважалася провина, що спричинила збитки (об'єктивне ставлення як до вини). Допускалася можливість засудження й покарання не тільки людей, але й тварин, і навіть неживих предметів.

У ранній період Давнього Риму були відсутні чітко встановлені правила судочинства, тривалий час зберігалися пережитки безпосередньої розправи потерпілого з порушником його права. Скромна була й роль державних органів в боротьбі з правопорушеннями. Суд не відділявся від адміністрації. Магістрати, поряд з іншими обов'язками, здійснювали й правосуддя, керувались розпливчатими нормами звичаєвого права, в багатьох випадках за власним розсудом. Щоправда, громадяни могли

апелювати до народних зборів. Багато злочинів переслідувалися в порядку приватного обвинувачення – на вимогу потерпілого.

У квіритській формі римського права не можна бачити тільки примітивізм і спрощення. Для свого часу вона була оптимальною. Право не може бути вище досягнутого рівня економічного та культурного розвитку. Вже на першому етапі розвитку римського права існувала відносна відповідність між правом і рабовласницьким засобом виробництва. Специфічна правова форма, запозичена із звичаїв і вікових традицій, мала свій сенс, при слабкому розвитку писемності і, тим більш, при її відсутності, могла застосовуватися лише усна форма угод.

3.2. Класичне римське право. Римське право класичного періоду – це другий етап римського права, і припадає він на час вступу Давнього Риму в свою зрілу стадію розвитку (I ст. до н.е. – III ст. н.е.). Це був період кінця Республіки та ранньої імперії. Рабовласницькі відносини глибоко проникають у всі сфери суспільного виробництва – матеріального та духовного.

Феномен римського класичного права був спричинений низкою причин. Серед них вирішальне значення мало широке розповсюдження товарного виробництва та товарно-грошових відношень, у зв'язку з політичним об'єднанням країн Середземномор'я. Все це надавало торговим відносинам міжнародний характер.

Римське право на даному етапі набуває світського характеру, будується на раціоналістичних засадах. Його окремі риси – індивідуалізм, мобільність, висока розвиненість структури та інститутів, лаконічність, чіткість викладення римських правових норм. Характеризуючи цей щабель розвитку римського права, слід виділити в ньому закріплення найбільш абсолютного права приватної власності, в тому числі на рабів, а також тенденцію до нівелювання прав станів і пом'якшення жорсткості покарань. Класична форма римського права відбила істотні зміни в його структурі та змісті, техніку вираження правових норм у правовій структурі. Відходить в минуле юридичний формалізм і одержують визнання принципи «рівності сторін», «справедливості», «доброї совісті».

Авторитету Законів XII таблиць протиставляється авторитет «загальнонародного права», під яким стали розуміти сукупність встановлень, загальних для багатьох народів.

Характеризуючи джерела римського класичного права, передусім потрібно сказати про обмеженість впливу на нього релігії і давніх звичаїв, що було характерним для давньоримського права. Великий вплив на римське право цього періоду, спричинило вчення про природне право і такі принципи, як справедливість, гуманізм, які розвинулись на римському ґрунті.

Природне право розумілося юристами як те, що відповідає природному розуму, засадам моральності та справедливості. В відповідності з природним правом, всі люди рівні й народжуються вільними. Безпосередньо з принципу справедливості виводилася рівність римських

громадян перед законом. Принцип гуманності означав поважне відношення до особистості.

Звичайно, природне право, принципи справедливості і гуманності знаходились в явному протиріччі з свавіллям імператорської влади, громадянських і військових чиновників, з рабством, в цілому з соціальною нерівноправністю.

Творцем права був також перегрінський претор, звідси йде і назва преторське право, що також є джерелом класичного права Риму. Норми римського права формулювалися і в актах, які приймалися народними зборами (закони), в постановах сенату (сенатус консульти), едиктах магістратів, преторів, і в діяльності юристів. Але найбільше значення для розвитку приватного права мали два останні джерела.

У своїх відносинах, а тим більш в своїх суперечках з римлянами, перегріни претендували на те, щоб враховувалися право й звичаї їхньої власної країни. Відповідно з тим, в усіх суперечках, в яких так або інакше виступав перегрін, брав участь перегрінський претор.

У результаті цього в межах одного й того ж міста формувалися дві несхожі системи права: одна для римських громадян, інша для перегрінів – право квіритське та право перегрінське.

Перегрінське право з часом стало називатися «правом народів» – *юс генціум*. Було б помилкою бачити в ньому міжнародне право. Це теж римське право. Тільки призначене для особливого кола майнових правовідносин. Активним творцем юс генціум був особливий чиновник, тобто вже згаданий вище перегрінський претор (з 242 р. до н.е.).

Не менше важливу роль в розвитку римського класичного права зіграли і римські юристи. Як правило, це були вихідці із знатних родин і заможних сімей, глибоко і різнобічно освічені. Юристи, зазвичай, були юридичними радниками службових осіб, складали формуляри договорів, виявляли юридичну допомогу своїми порадами й давали відповіді на юридичні питання, тлумачили право й водночас заповнювали пробіли в ньому. Видатні представники класичної римської юриспруденції – Лабен і Кагтон (I ст. н.е.) були засновниками двох шкіл римських юристів – прокул'янської і сабіянської. З класичних римських юристів слід назвати також Гая, Модестина, Папініана, Ульпіана та Павла, двоє останніх вінчають вершину римської юриспруденції.

Окрім преторських едиктів, джерелом нового римського права стали розпорядження або укази імператорів. Це вже римське посткласичне право, воно включає в себе основні результати попереднього розвитку права. Римська держава перетворюється в даний період у величезну імперію. Остаточо втрачає значення поділ римського права на квіритське, преторське й перегрінське. В цей період удосконалюється юридично-технічний стан права, підвищується теоретичний рівень його розробки. Водночас спостерігається й інша його тенденція – посилюються правообмеження по віросповідному принципу, право «варваризується» й спрощується,

зміцнюються становий поділ населення, кримінальне право все більше набуває терористичного характеру.

Діяльність римських юристів стала важливою формою розвитку римського права, з огляду на процес входження Давнього Риму в систему міжнародних відносин, в міжнародний торговий обмін, що задовго до появи Риму було характерним для держав, які знаходилися на узбережжі Середземного моря (Єгипет, Фінікія, Греція, Карфаген).

Поширення ділових зв'язків з іншими країнами передбачало створення таких умов, в яких однаково могли б перебувати купці різних національностей. На цій підставі перед римськими магістрами постала нова проблема – вирішувати суперечки, що виникали в контексті нових відносин та створювати норми, які б регулювали порядок вирішення суперечок.

Давнє римське право не відповідало новому стану розвитку суспільства тому, що базувалося лише на місцевих звичаях і традиціях. Виключна роль римських юристів на даному етапі розвитку юриспруденції проявляється в тому, що вони створювали універсальне право, котре увібрало в себе звичаї міжнародного походження, що формувалися століттями та були перевірені практикою життя. Таким чином, римські юристи створили право, котре стало загальним правом для всього античного світу.

Першоосновою формування римського права було право загальнолатинське. На первинному етапі розвитку його єдиним джерелом був звичай. Однак, римляни досить рано почали відрізняти світське право – *jus* від правил релігії. Це був початок творчості знавців права, визнання результатів свідомої, вольової діяльності поряд з існуванням божественного закону. Це викликало до життя не тільки власне римське право, котре мало світський характер, але й дало можливість формування у майбутньому світської юриспруденції. Відхід від божественних начал у праві знизив роль понтифіків, як єдиних знатоків права, та підвищив значення світських юристів, які намагалися, на відміну від перших, давати поради всім бажаючим, робити юридичні знання надбанням широкого кола осіб. Після цього юридична діяльність починає рухатися у своєму розвитку досить швидкими кроками.

У другій половині республіканського періоду з'являється досить значний клас юристів, чия діяльність здійснювалася за словами Цицерона у трьох формах:

а) *cavere* – вироблення найкращих формул для різних юридичних актів (договори, заповіти тощо), тобто допомога приватним особам у здійсненні договорів;

б) *respondere* – відповіді на запитання приватних осіб з приводу різних юридичних сумнівів;

в) *agere* – надання порад щодо подання позовів та процесуального ведення справи.

У період імперії значною мірою зберігалось й діяло республіканське законодавство про злочини і покарання, яке доповнювалося і численними імператорськими конституціями.

Якщо в період Республіки злочинними вважалися тільки навмисні дії, то в імператорських конституціях була встановлена відповідальність і за злочини, вчинені з необережності. Раніше посягання на злочин не відрізнялося від скоєння злочину й каралися вони однаково. В період імперії юристи почали розрізняти приготування до злочину від скоєного злочину. З'явилося в цей час і поняття осудності.

В імператорському Римі зростає також перелік покарань. З часів доміанату метою покарань стає залякування. При імператорах поновлюється смертна кара в різних видах: повішення, спалення, розп'яття на хресті та ін. Винних кидали на поталу диким звірам, направляли на каторжні роботи в державних рудниках, таврували розпеченим залізом. Застосовувався й такий вид покарань, як заслання, зустрічалися тілесні покарання, відома була й конфіскація майна.

Характерною рисою імператорського періоду є становий принцип кримінальної відповідальності. Так, представники вищих станів – сенатори, вершники – звільнялися від примусових робіт, тілесних покарань, смертна кара застосовувалась до них лише в чотирьох випадках, тоді як до представників нижчих станів – у тридцять одному випадку.

3.3. Посткласичне римське право.

Зміни в римському праві посткласичного періоду (IV–VI ст.) пов'язані головним чином з його систематизацією та поступовим пристосуванням до нових феодальних відносин, що відбувалося вже, переважно, в східній частині Римської імперії (Візантії). Незважаючи на втрату римським правом колишнього динамізму, у цей період виникли підстави для обширних кодифікаційних робіт. Римське право було об'єднане в чітку систему, котра стала зразком юриспруденції класичного періоду, основою для свого подальшого розвитку у визначному зводі *Corpus Juris Civilis* імператора Юстиніана.⁸

4. Суд і судочинство Давнього Риму. Кардинальні зміни спостерігалися і в сфері судового устрою та судочинства Давнього Риму. Криза республіки стала одним з результатів відсторонення народних зборів від розгляду (остаточного) кримінальних справ. Завдяки цьому була знищена найважливіша гарантія законності.

Інша особливість полягала в тому, що місце колегіального суду, який існував з давніх часів, зайняв суд одноосібний. Так, з II ст. до н.е. розгляд кримінальних справ був компетенцією особливих колегій в складі 30-40 осіб, що відбувався для кожної даної справи жеребом. Головував претор.

---

⁸ Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права: Учебник в 2 т. – Т. 1 – М., 1999. – С. 217, 218.

Існуючі в Римі судові колегії, заповнені сенаторами, вершниками і багатими громадянами, були відверто класовими судами, однак вирішували справи за більшістю голосів і на відкритих засіданнях.

Але саме перехід до одноосібного суддівства відповідав інтересам того політичного режиму, який виник разом з імперією.

Третє і останнє нововведення, настільки ж реакційне як і перші два, полягало в тому, що судова влада з кримінальних і цивільних справ була передана чиновникам адміністративних органів. У Римі кримінальний суд виявився в руках міського управителя (префект преторії), а по дрібних справах – його підлеглих; у провінціях в руках провінційних управителів і т. д. Суд став суворо становим. Члени вищих станів судилися самим імператором або міським префектом. Чиновник мав привілеї судитися із своїм начальником. Особливий суд існував для рабів і колонів.

Розподілу на попереднє та судове слідство не існував. Суддя сам виробляв дізнання, сам виступав обвинувачем і сам виносив вирок. Самим розповсюдженням засобом встановлення «істини» вважалися тортури. З їх допомогою домагалися всього, чого хотіли.

Замість публічного і відкритого судочинства часів республіки встановилася сувора таємниця судочинства. Легісакційний процес змінюється формулярним. У цьому процесі значно зростає роль претора, який на стадії «*in iure*» надавав претензіям сторін відповідне юридичне оформлення. Він складав письмову юридичну формулу, в якій викладав суть справи і передавав її судді, якого призначав для конкретного розгляду справи. Формулярний процес передбачав залучення юристів для допомоги сторонам у викладі їх позицій, забезпечення доказами. Цим він сприяв розвитку римської юриспруденції.

Неодмінною умовою всіх цих порядків було надзвичайне розповсюдження доносів. В республіканські часи неправдивий донощик карався як злочинець. В період імперії донос зробився безпечним: тортури підтверджували будь-яке обвинувачення. До того ж держава встановила систему грошової та майнової винагороди донощиків.

Вищою апеляційною інстанцією був імператор або його канцелярія.

У період імперії були створені спеціальні станові суди, які розглядали справи сенаторів, військових, духовенства.

До кінця імперії по мірі розвитку в її надрах феодальних відношень суд по справах колонів стає компетенцією землевласників. В кожній великій латифундії вводиться свій власний в'язничний будинок.

Цивільний процес переживає схожу еволюцію. Розгляд громадянських суперечок зробився в імперський період справою чиновників.

Висновки

Суспільний лад Давнього Риму характеризувався рабовласницькими відносинами. Рабовласницькі відносини мали неефективний характер, тому вже у V ст. н.е. формуються нові ранньофеодальні відносини, пов'язані з пекулієм і колонатом.

Державний лад давньоримської держави пройшов досить складний шлях розвитку – від царського правління до республіки, диктатури та імперії, котра мала форми принципату та домінату. При цьому основні органи влади й управління були сформовані в період республіки. За формою правління давньоримська республіка була аристократичною.

Римське право являє собою найвищий ступінь у розвитку рабовласницького права та посідає особливе місце в правовій історії людства. Воно стало важливим чинником розвитку античної культури та, водночас, її істотною частиною. При цьому, основою давньоримського права на ранньому етапі був звичай. Надалі творчість давньоримських юристів сприяла появі класичного римського права, котре поділялось на публічне та приватне.

Найкращим чином було розроблене публічне та приватне римське право. Останнє у VI столітті було вдосконалене у Візантійській імперії у вигляді Дігестів Юстиніана, а в період Середньовіччя було трансформоване західноєвропейськими легістами відповідно до тогочасних політико-правових реалій.

Пояснення до термінів

Декрети – рішення імператора із спірних питань, судових справ.

Едикти – загальні розпорядження імператора для всього населення Римської імперії.

Едили – помічники трибунів, які наглядали за порядком в місті, організовували свята, здійснювали деяке судочинство.

Квестори – спочатку були помічниками консулів без визначеної компетенції, а згодом – державні посадовці, обрані трибутними зборами.

Квіріти – повноправні римські громадяни.

Консули – вищі посадові особи, влада яких у Римі обмежувалася народними зборами, а поза Римом була необмеженою. Вони командували військом, при цьому кожен консул, зазвичай, мав власну армію.

Магістрати – службові особи держави, урядовці різних рівнів.

Мандати – інструкції службовим особам.

Претори – два заступники консулів, яких обирали на центуріатних зборах з числа патриційів, а пізніше – і з числа плебеїв. До їх обов'язку входила охорона порядку в місті, допоки консули перебували у військових походах, також – здійснювали судочинство.

Рескрипти – письмові відповіді на скарги, запити з різноманітних питань, що надійшли до імператора.

Питання та завдання до теми

1. Якими були основні риси царського періоду?
2. Чим відзначався період республіки щодо організації державної влади?
3. Як відбувався перехід від республіки до імперії?
4. Що собою являли Закони XII таблиць?

5. Які реформи провів Сервій Туллій?
6. Назвіть основні періоди державного розвитку у Давньому Римі.
7. Визначте провідні джерела давньоримського права.
8. Проаналізуйте специфічні риси принципату та домінату.
9. Проаналізуйте найбільш суттєві закономірності римського права на всіх етапах його розвитку.
10. Розкрийте характер квіритського, перегрінського та преторського права.
11. Охарактеризуйте принцип становлення класичного римського права.
12. Поясніть характер судочинства у Давньому Римі.

Додаткова література до теми

1. Берман Г. Дж., Рейт Ч. Дж. Римское право и общее право Европы // Государство и право. – 1994. – № 12.
2. История Европы. – М., 1998. – Т. 1.
3. История государства и права зарубежных стран: Учеб. / К.И. Батыр, И.А. Исаев, Г.С. Кнопов и др.; под ред. К.И. Батыра. – М., 2007.
4. История Древнего Рима: Учебник / Под ред. В.И. Кузищина. – М., 1981.
5. Макарчук В.С. Основы римского частного права: Навч. посіб. – К., 2003.
6. Моммзен Т. История Рима. – СПб., 1993.
7. Новицкий И.Б. Римское право: Учеб. – М., 2001.
8. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права: Учебник в 2 т. – Т. 1 – М., 1999.
9. Омельченко О.А. Основы римского права: Учеб. пособ. – М., 1994.
10. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основы римского частного права: Курс лекцій. – К., 2000.
11. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М., 1997.
12. Підпригора О.А. Основы римского частного права: Підручник. – К., 1997.
13. Плутарх. Избранные жизнеописания: в 2 т. / Пер. с древнегр. – М., 1987.
14. Покровский И.А. История Римского права. – Мн., 2002. – 528 с.
15. Ростовцев М.И. Рождение Римской империи. – М., 2003.
16. Трофанчук В.С. Римське приватне право: Навч. посіб. – К., 2006.
17. Утченко С.Л. Цицерон и его время. – М., 1986.
18. Хрестоматия истории Древнего Рима: Учеб. пособ. / Под ред. В.И. Кузищина. – М., 1987.
19. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Древность и Средние века) / под ред. В.А.Томсинова. – М., 1999.

Тема №4

РАННЬОФЕОДАЛЬНІ ДЕРЖАВА І ПРАВО

План

1. Загальна характеристика феодальної держави і права.
2. Держава і право Візантійської імперії (до XI ст.).
3. Державний лад і право Франкського королівства.
4. Держава і право ранньофеодальної Англії.
5. Державний устрій та право арабських халіфатів.

1. Загальна характеристика феодальної держави і права. У V ст. н.е. під ударами «варварських» племен (вестготів, вандалів, бургундів, франків, англосаксів тощо) і рабів Західноримська імперія впала. Західноєвропейський світ вступив в епоху Середніх віків (V–XVII ст.), головним змістом якої став розвиток феодальних суспільно-економічних відносин, утвердження феодальної форми держави і права.

Феодалізм був більш прогресивним, порівняно з рабовласницьким устроєм. Його економічною основою була власність феодала на засоби виробництва (передусім на землю). При цьому безпосередній виробник (селянин) перебував у цілковитій залежності від феодала. У нових економічних умовах панівний клас не був зацікавлений в експлуатації рабської праці, вона стала економічно не вигідною. У період феодалізму основний виробник, позбавлений власності на землю, все ж таки мав засоби виробництва, своє приватне господарство, втім змушений був віддавати частину своєї праці або її плодів феодалові.

Отже, основною формою експлуатації феодально-залежного населення була *феодальна рента*, яка мала три форми: відробіткова, продуктова і грошова.

Феодалізму притаманна станово-ієрархічна нерівність, закріплена правом, та рицарська воєнна організація. Ідеологічною основою феодалізму в Європі стало християнство, а на Сході – іслам.

Форми існування феодальної держави і права були різноманітними, але їх утворення можна звести до наступних: а) виникнення феодальної держави і права безпосередньо із руйнації родового ладу і зародження класового суспільства (Київська Русь); б) трансформація рабовласницької держави і права у феодальну державу і право (Візантія); в) формування феодальної держави і права внаслідок завоювання інших територій (Франкське королівство).

У своєму розвитку феодальні держави Західної Європи пройшла декілька етапів, критерієм поділу на які є форма правління:

- 1) ранньофеодальні монархії (V–IX ст.);
- 2) сеньйоральна монархія (XII–XIII ст.);
- 3) станово-представницька монархія (XIII–XVI ст.);
- 4) абсолютна монархія (XVI–XVII ст.).

За формою правління держави на різних історичних етапах відрізнялися надзвичайною різноманітністю. Однак у добу середньовіччя перевагу мала монархія. Республіка була порівняно рідкісним явищем і виявлялася головним чином у вигляді міських республік європейських країн. Державному устрою були притаманні як централізовані, так і децентралізовані форми. Високий рівень політичної децентралізації, «приватний» характер державної влади були типовими для раннього і розвинутого феодалізму Західної Європи. Вони знайшли відображення у фактичному розпаді феодальних монархій і складному переплетенні відносин сюзеренітету-васалітету.

Головне призначення феодального права полягало в юридичному оформленні та врегулюванні монопольного права власності феодалів на землю, неповного права на залежне населення та ієрархічних відносин серед прошарків класу феодалів. До основних рис феодального права відносять: а) переважні форми, які регулювали поземельні відносини; б) феодальне право було «правом-привілеєм»; в) відсутність поділу на галузі права; г) феодальне право було «кулачним правом», тобто правом сильного; д) канонічне право як особливе відгалуження правової системи феодальних держав; е) партикуляризм права; є) рецепція римського права.

2. Держава і право Візантійської імперії (до XI ст.). Візантія оформилася як самостійна держава у 395 р. і проіснувала до 1453 р, коли її столицю Константинополь було захоплено турками-сельджуками. До складу імперії увійшли усі території східного Середземномор'я і півдня Кавказу. Вона була поліетнічною країною. Панівне становище у Візантії належало грекам. Втім, мешканці країни іменували себе ромеями (римлянами), а сама імперія офіційно називалася Ромейською.

Після розколу Римської імперії під владою Візантії залишилися найбільш розвинуті і культурні провінції тодішньої єдиної держави. Візантія не стала об'єктом варварської експансії, на її території не було варварської державності. А розвинута мережа заможних міст надала Візантії право бути єдиною в Європі державою, яка мала вищий статус імперії (до IX ст., коли Карл Великий коронувався і його держава стала конкурентом Візантії).

У Візантії процес занепаду рабовласництва проходив значно повільніше, ніж на Заході. Тут були значно ґрунтовніші форми рабовласництва, коли рабів «садили на землю», тобто давали ділянку землі. У VI ст., за Юстиніана (527–565 рр.), рабовласництво пережило певний ренесанс, що сповільнило формування феодальних відносин. Коли ж у VII–IX ст., з розкладом рабовласництва у Візантії почала розвиватися община землевласників, поряд з нею, зрештою як і на Заході, почали розвиватися приватновласницькі господарства, але все це супроводжувалось розширенням державного володіння землею у масштабах, небачених в Західній Європі.

Соціальна структура Візантії була складна і мала нестійких характер, оскільки візантійське суспільство з IV до XI ст. знаходилось у перехідному

стані від рабовласницького до феодального способу виробництва. Тобто, у Візантії значно пізніше (порівняно з Західною Європою) оформилися основи феодального ладу.

Основу візантійського суспільства склали вільні селяни, які об'єднувалися у сусідську общину (*мітрокомія*), що володіла невеликою ділянкою землі. Залишалися раби, яким вручали на володіння ділянку землі у виді *пекулія*. Мешканці міст були вільними і займалися торгівлею, наймалися на державні чи приватні майстерні. Керували полісом *куріали* – рабовласницька верхівка міста. Вони за свій рахунок будували суспільні будинки й відповідали своїм майном за збір казенних податків.

У VIII ст. держава проводить *фемну* реформу. Встановлювалися великі адміністративні райони – феми, які заселялися вільними колоністами. З колоністів–селян створювався воїнський стан – *стратиоти*, що мали обов'язок служити у фемній армії і платити поземельний податок. Втім, фемна реформа привела до децентралізації державного управління¹.

Верхівку візантійського суспільства займали імператорська сім'я (чи сім'ї, оскільки доволі часто траплялися державні перевороти і зміна імператорських династій), столична і фемна аристократія, ієрархи церкви.

Державний устрій Візантії наслідував традиції пізньої Римської імперії з її централізацією, культом імператорської влади, римським правом, системою податків, принципами управління. Існувала складна ієрархія бюрократичного апарату, яка регулювалася чітким табелем про ранги.

В руках імператора (з 629 р. «*василевс*») була зосереджена уся законодавча та виконавча влада. Щоправда, ця влада була теоретично обмежена такими установами, як: Сенат (*синкліт*), Державна рада (*консисторій*) та *діми*. Останні були організаціями вільних громадян візантійських міст. Церква була міцно підпорядкована державній владі, Константинопольський патріарх повністю залежав від імператора.

У державному устрої Візантії були особливо стійкими традиції домінування. Центральне управління було сконцентроване в імператорському палаці і поділялося на ряд відомств, на чолі яких стояли вищі чиновники, призначені імператором. Провінційне управління було також строго централізоване і підпорядковане центральній владі, яка завзято боролася з будь-якими проявами сепаратизму.

Судова система була централізованою. Імператор призначав судів у феми, які не підпорядковувалися місцевій владі.

Право. Значним вкладом в розвиток правової культури Європи стала кодифікація римського права, яка відбулась в 20–30-і роки VI ст. за наказом імператора Юстиніана. Комісія на чолі з правником Трибоніаном підготувала Кодекс законів (*Codex Iustinianus*) з 12 книг, збірку уривків творів римських правників (39 визначених римських правників), які були видані, як *Дігеста* (лат. Збірка) Юстиніана, та навчальний посібник – «*Інституції*» (лат.

---

¹ История Востока. Т.2. Восток в средние века. – М., 1995. – С. 132.

Настанови). Наступною частиною стали імператорські конституції (закони), що їх прийняв Юстиніан. Ці закони називали *Новелами*, вони охоплювали головним чином сімейне та спадкове право. Всі кодекси були написані грецькою мовою, що не було випадковим. Класичне римське право занепало з Західною Римською імперією, Візантія перейняла пальму першості.

Дігести об'єднують витяги з 275 творів 38 класичних римських юристів. Перша книга присвячена загальним питанням права, 2–46 – приватному праву, 47–48 – кримінальному праву, 49 – апеляціям, фіскальному праву і військовим справам, 50 – адміністративному праву, юридичним дефініціям і правилам. Кожна книга поділяється на титули (усього 432 титули) – і фрагменти; поділ великих фрагментів на параграфи був здійснений в подальшому.

Якщо оцінювати проведену законодавцями роботу, то слід звернути увагу на такі моменти; а) центральною ідеєю нового законодавства стає ідея необмеженої влади імператора; б) оформлюється і зміцнюється союз імператорської влади з церквою, якій відводиться роль привілейованої опори державного апарату; в) заохочуються зміни в суспільному житті: надання рабам пекулію, звільнення рабів. Отримав чітке юридичне оформлення інститут колонату.

У цілому Кодекс Юстиніана став проявом, насамперед, формування поняття *універсального права*, яке мало поширитися на все людство, оскільки розподіл права, що існував раніш в Римі, на рівні системи (цивільне, преторське, право народів, що відповідало поділу населення римської імперії на громадян і негромадян) Юстиніан ліквідував. Кодекс став універсальною системою права, призначеного для всіх вільних жителів імперії².

3. Державний лад і право Франкського королівства. Франкська держава була заснована у Галлії племенами франків на чолі з Хлодвігом I (465–511 рр.) наприкінці V ст. н.е. Згодом франки захопили землі королівства Бургундів, Тюрінгів на Ельбі та баварців на Дунаї. Прийняття франками християнства (близько 498 рр.) забезпечило підтримку духовенства і галло-римського населення у боротьбі проти інших германських племен, які переважно були язичниками.

У державно-правовому розвитку держави франків вирізняють два періоди:

- 1) монархія Меровінгів (V–VII ст.) – характеризується поступовим становленням феодальної держави; у цей час у надрах франкського суспільства відбуваються глибокі соціально-економічні та політичні зміни – остаточно руйнуються принципи воєнної демократії і виникають умови складання феодальних відносин;
- 2) монархія Каролінгів (VII–IX ст.) – характеризується подальшим привласненням общинних земель світською та духовною

---

² Більш докладніше див.: Перетерский И.С. Дигесты Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика. – М., 1956.

аристократією, зосередженням в їхніх руках великої земельної власності.

Королівство франків досягло розквіту за часів правління Карла Великого (768–814 рр.), який прагнув створити єдину централізовану державу. Він розширив територію франкського королівства, підкоривши сусідні землі, та спробував за допомогою церкви відновити Римську імперію. У 800 р. Карл Великий був коронований у Римі короною імператора (що робив не охоче на прохання папи Римського Льва III)³, але держава його виявилася недовговічною – розпалася після смерті імператора. У 843 р. у Вердені внуками Карла Великого був укладений договір (трактат) про поділ імперії на три частини – вони поклали початок самостійному існуванню феодальних держав у Франції, Німеччині та Італії.

Соціальна структура. Франкське суспільство було складним комплексом груп, верств та прошарків населення з нестабільним та мінливим становищем. Франки перебували на стадії ранньокласового феодального суспільства, основою якого була *марка* – сільська община. Община складалася з великих сімей, між якими ще існували родинні зв'язки. Орна земля була у колективній власності марки і періодично перерозподілялася між общинниками. Заможні сім'ї мали рабів як хатню прислугу (патріархальне рабство) і напіввільних *літів* (хатніх ремісників)⁴.

Загалом, соціальна структура даного часу була зафіксована Салічною правдою, яка вказувала на наявність таких соціальних груп, як: а) службова знать, серед якої виділялися *антрустіони* – найближчі до короля представники військової аристократії; б) вільні франки – общинники, що володіли присадибними ділянками, будівлями, члени марки – рівними за жеребом наділами землі; в) напіввільні літи – своєрідний соціальний прошарок, що перебував на проміжному шаблі між залежним населенням і вільними общинниками. Літи мали власне господарство, мешкали у своєму будинку. Мали право участі у судових засіданнях, військових походах, щоправда разом із своїм господарем; г) раби – перебували в становищі речі. Дружина, діти, майно раба належали його господарю. Шлюб з невільником перетворював вільну особу на раба. Рабська праця, проте, не мала широкого застосування.

З розпадом марки і появою *алоду* – (ділянки землі, яка належить володареві, що вийшов з общини) селяни потрапили в залежність від великих землевласників – світських і духовних феодалів. Потрапляння в залежність відбувалося у різних формах:

- 1) за проханням селянина про заступництво феодала – *комендації*;
- 2) з одержанням земельних наділів – *прекаріїв*, за які селяни повинні були відробляти панщину або сплачувати оброк;

³ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. – М., 1992. – С. 45.

⁴ История крестьянства в Европе. В 3-х т. Эпоха феодализма. Т.1. Формирование феодально-зависимого крестьянства. – М., 1985. – С. 250–256.

3) з установленням незалежності від юрисдикції державної влади (судової, поліцейської, фінансової) – *імунітети*.

У VIII ст. за реформою Карла Мартела набули поширення *бенефіції*. Кінні дружинники короля за свою службу стали одержувати землю у довічне володіння. На відміну від алода, бенефіцій був умовним даруванням на період королівської служби. Відмова від військової служби позбавляла права на бенефіцій.

Державний устрій. Франкська монархія V–IX ст. за своєю формою була ранньофеодальною державою. Вона характеризувалася двома важливими обставинами: а) наявністю відносно сильної централізованої влади, зосередженої в руках короля; б) збереженням пережитків первіснообщинної демократії на місцях.

За часів Меровінгів існувала палацево-вотчинна система управління. Керував королівським двором *майордом*, який мав у своєму підпорядкуванні *сенешаля* (управитель королівським двором), *маршала* (начальник кінноти), *графа палацу*, *камерарія* (завідував королівською скарбницею), *реферндарія* (керував канцелярією), *вікарія*. Управлінська бюрократія у франків на цей час ще не склалась.

При Меровінгах ще дієвими залишалися інститути військової демократії. Це так звані *березневі поля* – своєрідні народні збори озброєного франкського населення у вигляді щорічних військових оглядів, котрі проводилися у березні місяці. Якщо за попередньої епохи вождь, прислухався до громадської думки вільних франків, які становили основу загального військового оточення, то згодом уже король демонструє свою силу. Одночасно з березневими полями засідали збори магнатів, на які королі змушені були зважати більше.

Місцеве управління. За Меровінгів система місцевого самоуправління зберігала залишки воєнної демократії. Королівство поділялося на округи (графства) і сотні. Управління графством здійснював призначений королем чиновник – *граф*, який стягував на користь короля третину всіх судових штрафів у справах, які розглядалися в окрузі. Це доручення виконувалося тимчасовими комісарами – *сацебаронами*.

В *сотнях* за традицією скликали збори вільних людей, на яких розглядали різні провини, правопорушення і злочини.

Судова система у франків пережила складну еволюцію. До того, як франки завоювали Галлію, суд здійснювався всіма вільними особами на відкритому освяченому пагорбі (*тунг*). Суддями були члени сотенних зборів. За доби правління Хлодвіга судова система зазнала деяких змін. Присутні на засіданні вільні общинники ставали в основному глядачами. Судова влада зосереджувалася в руках *тунгїна* (голова суду) і обраних зборами суддів (*рахінбургів*). Згодом, коли судові рішення став затверджувати граф, потреба в такій кількості суддів відпала. Нарешті, Карл Великий ліквідував сам інститут рахінбургів, змінивши їх призначеними державою *скабінами*, які стояли на сторожі пануючого класу.

Право. Найважливішим джерелом права у франкській монархії були так звані «варварські правди» – записи звичаєвого права варварських племен (вестготи, бавари, сакси), що населяли територію колишньої Римської імперії. Ці кодекси отримали такі назви – Рипуарська правда, Правда хамавів, Баварська правда тощо.

Іншим джерелом права були *капітуляції* франкських королів – королівські закони, переважно представників династії Меровінгів. У своїй більшості вони є доповненням до варварських правд. Певне місце серед правових джерел мали *дипломи* – документи (рішення суду чи оформлення передачі земельної ділянки), видані канцелярією меровінгських королів фізичним та юридичним особам. Оригінали до нас не дійшли. А також *формули* – тексти типових грамот, які склалися як зразок для написання подібних документів.

Найвидатнішим пам'ятником ранньофеодального права є «Салічна правда», складена на межі V–VI ст., після завоювання франками Галлії та прийняття християнства. «Салічна правда» є збірником правових звичаїв салічних франків. Оригінальний текст не зберігся. Збірник відомий у більш пізній редакції. Найбільш оригінальним вважається Паризький рукопис, що містить 65 титулів (глав).

Характерна риса «Салічної правди» – формалізм: усі правові дії та акти відбувалися відповідно до суворо встановленої форми, порушення якої позбавляло акт і дії законодавчої сили. Також «Салічна правда» характеризується відсутністю загальних, абстрактних понять правопорушень і покарань. Вона мала казуїстичний характер.

Головним завданням збірника був захист приватної власності панівної верхівки. Основна увага приділялася злочинам і покаранням. Під злочином розумілося заподіяння шкоди особі або майну, а також порушення королівського миру, під покаранням – відшкодування збитку потерпілому або членам його роду (*композиції*) та сплата штрафу (*вергельду*) королю за порушення миру.

Право власності в Салічній правді визначено ще не однозначно. До рухомих речей, що знаходилися у власності окремих осіб або сімей, застосовувався термін «свій», на відміну від терміна «чужий».

Рухоме майно у франків безперешкодно відчужувалося, передавалося в спадщину одному з членів сім'ї померлого або родичу з боку матері чи батька. Більшість приписів Салічної правди присвячено охороні права власності на різні рухомі речі. У них з усіма подробицями розглядаються випадки крадіжки худоби. Здебільшого крадіжка домашнього майна тягне за собою штраф 200 солідів, рівний покаранню за вбивство вільного.

Про перехід орної ділянки (алоду) в приватне володіння свідчить різне відношення в Салічній правді до орної землі, а також до луговин, пасовищ, лісів, які залишалися ще в общинній власності. Закон карає самий факт порушення межі орного поля без дозволу хазяїна. Якщо ж стороння людина вступала на виділену ділянку общинної луки, це не вважалося злочином.

У Салічній правді нічого не говориться про купівлю-продаж землі. Інститут спадкування землі тільки зароджувався. Про існування у франків общинної власності на землю свідчать і інші глави збірника, зокрема «про переселення». Переселитися на територію общини «чужому» можна було лише за згодою всіх членів общини. Якщо хоча б один із них висловлювався проти, переселенець повинен був покинути общину. Салічна правда знала інститут придбаної давнини. Якщо протягом року й одного дня жоден із членів общини не висловився проти поселення «чужинця», його землеволодіння починало охоронятися законом. У цій главі Салічної правди по суті санкціонується присвоєння общинної землі наближеними короля, оскільки забороняється висловлювати протест проти переселенця, якщо на те була спеціальна грамота. Протестуючий присуджувався до штрафу в 200 солідів.

Зобов'язальне право у Салічній правді майже не відображене. Згадуються лише такі види договорів: міна, купівля-продаж, дарування, особистий найм, позика. Передача права власності відбувалася публічним шляхом простої передачі речі від одної особи до іншої. Невиконання зобов'язань або порушення термінів їх виконання передбачали майнову відповідальність⁵.

Шлюбно-сімейне право. Сім'я у франків мала патріархальний характер, але влада батька не була безмежною. Вона нагадувала більш сувору довічну опіку над дружиною, дочкою або сином. Опіка над сином припинялася при досягненні ним 12 років.

Шлюбу і сім'ї в Салічній правді присвячене значне число статей. Шлюбу передувала угода між сім'ями нареченого і нареченої. Обов'язково була потрібна згода батьків. Крадіжка чужої нареченої тягла за собою відшкодування збитку нареченої в сумі 15 солідів, крадіжка чужої дружини каралася штрафом у 200 солідів. Заборонялися шлюби з родом родичів і свояками. Шлюби з рабами тягли за собою утрату свободи, проте співжиття з рабом – штраф у 15 солідів, із вільною – 45 солідів. Жінка, яка вступала в шлюб із рабом, об'являлася поза законом, її майно надходило в скарбницю, родичі могли безкарно вбити її. Раб, який одружувався на вільній, піддавався колесуванню.

Незаміжня жінка у франків користувалася деякою самостійністю. Проте згідно з Салічною правдою вдова не могла удруге одружитися без дозволу суду і сплати певної суми родичам померлого. Інакше її новому чоловіку погрожував штраф у 63 соліди. Салічна правда нічого не говорить про розлучення.

Спадкування здійснювалося як за законом, так і за заповітом. За законом першу чергу спадкоємців при спадкуванні рухомого майна становили діти, потім мати, брати і сестри, сестри матері, батька, найближчі

---

⁵ Неусыхин А.И. Проблемы европейского феодализма. Избранные труды. – М., 1974. – С. 42–70.

родичі. При спадкуванні нерухомого майна жінки з числа спадкоємців виключалися. Земля успадковувалася лише чоловіками.

За заповітом спадкування здійснювалося на народних зборах шляхом дарування, але за традиційною для франків формою. Майно передавалося третій особі, яка зобов'язана була не більше ніж через рік після смерті дарувальника передати це майно вказаному у заповіті спадкоємцю.

Кримінальне право. Аналіз Салічної правди дозволяє виділити такі види злочинів і покарань:

- злочини проти особи (убивства, нанесення каліцтва, обмова, образа, викрадення вільних людей, зазіхання на честь, гідність і свободу);
- злочини проти власності (крадіжка, пограбування, підпал і заподіяння шкоди майну). Особливим захистом користується майно, що знаходилося в будинку і на ділянці з огорожею. Крадіжка зі зломом або з загородженої ділянки каралася підвищеним штрафом;
- злочини проти порядку відправлення правосуддя: неявка в суд, лжесвідчення й інше;
- порушення королівських указів.

Основним видом покарань, що застосовувався до вільних людей, був штраф. Розмір штрафу встановлювався залежно від соціального і правового становища злочинця і потерпілого, а також статі, віку потерпілого. Найнижчий штраф за крадіжку – 3 соліди, а за вбивство – 200 солідів (це при тому, що бик коштував 2 соліди). Штраф ділився на дві частини: 2/3 йшло потерпілому або найближчим родичам, а 1/3 штрафу надходила на користь держави в особі короля. Крім того, в усіх випадках, пов'язаних із злочинами проти власності, передбачалися повернення і сплата вартості знищеного майна. У випадку покарання у вигляді оголошення поза законом відбувалася також конфіскація майна.

Салічній правді вже відомі обставини, що обтяжують покарання. Ними вважалися вбивство людини групою осіб, вбивство під час військового походу, спроби приховати сліди злочину, спроби підбурення до крадіжки чи вбивства. Взагалі, Салічною правдою не передбачалася смертна кара. Найтяжким покаранням вважалася вигнання з общини.

Судовий процес за Салічною правдою мав наступні риси: а) здійснення цивільного і карного процесу в однакових формах; б) порушення справи лише з ініціативи позивача або постраждалого; в) рівні права сторін і проведення процесу у вигляді змагання сторін; г) суворе дотримання встановлених процесуальних форм.

Процес починався з виклику в установленій формі і при свідках обвинувачем підозрюваного. Якщо будь-яка із сторін не з'являлася на процес, то підсудний карався штрафом. Від штрафу звільнявся лише той, хто подавав поважну причину для невідвідування суду (королівська служба, хвороба).

Розгляд починався з вислуховування обвинувача, який повинен був висловити обвинувачення в суворо встановленій формі, що дозволяло обвинувачуваному відповісти тільки «так» або «ні». У випадку позитивної

відповіді обвинувачуваного суд відразу виносив рішення. У протилежному випадку суддя вирішував питання про порядок надання доказів.

Доказом факту вчинення злочину вільною людиною була затримка злочинця на місці злочину, його власне визнання і показання свідків. Для того, щоб зняти з підозрюваного обвинувачення, Салічна правда передбачала три види доказів: співприсяжність, показання свідків і ордалії.

4. Держава і право ранньофеодальної Англії. Політичний розвиток середньовічної Англії характеризується значною своєрідністю. Острівна країна, яку у ті часи море не захищало, а робило відкритою для вторгнення ззовні, неодноразово піддавалося завоюванням. Римське панування, що тривало в Англії з I ст. до початку V ст., не залишило глибоких слідів у соціально-політичному ладі. Вслід за відступом римських легіонів на острів почали вторгатися германські племена ютів, англів і саксів, які в V–VI ст. захопили більшу частину території (за винятком Уельсу й Шотландії). Утворилося близько 15 англосаксонських племінних князівств. Пізніше з них оформилося сім королівств: Кент, Уессекс, Сессекс, Ессекс, Східна Англія, Мерсія й Нортумбрія.

В VII ст. почалося об'єднання Англії. В IX ст. установилася гегемонія королівства Уессекс, яка підкорило майже всі англо-саксонські області. Але процес політичного об'єднання країни був загальмований датською навалою. У другій половині IX ст. датчани захопили майже всю Англію. Боротьбу з ними взяло на себе Уессекське королівство. У ході боротьби за датчанами залишалися тільки східні й північно-східні області країни. Значна частина датчан асимілювалася з англосаксами. Уже в середині X ст. країна знову була об'єднана англо-саксонським королівством. Але вторинна навала датських завойовників на початку XI ст. перетворило її в провінцію датського королівства. В 1042 р. на чолі Англії встав король із уессекської династії Едуард Сповідник. Однак відновлене англосаксонське королівство проіснувало недовго. В 1066 р. Англія була завойована норманським герцогом Вільгельмом (Завойовником)⁶.

Нормани кардинально змінили суспільно-політичний устрій Англії. Феодальна роздробленість, що почалась у країні, була зруйнована, Англія перетворилася в згуртовану державу на чолі із сильним монархом.

Соціальна структура. З моменту розселення, задовго до виникнення в англосаксів феодального землеволодіння, вони жили громадами. Основну масу населення аж до IX ст. становили вільні селяни-общинники – *кэрли*, що володіли досить великими ділянками землі – *гайдами* (40 га). Розпорядження наділом обмежувалося правами всіх членів великої родини. Пізніше таке великородне володіння, засноване на звичайному общинному праві, стало називатися *фольклендом* (народна земля). Таку землю не можна було заповісти, продавати, передавати по жіночій лінії.

---

⁶ История средних веков. В 2 т. Т. 1./ Под ред. З.В. Удальцовой и С.П. Карпова. – М., 1990. – С. 172–177.

Керли до VII ст. мали повноправність, брали участь у народних зборах, самоврядуванні, володіли зброєю й становили основу військового ополчення англосаксонських королів.

На вершині англосаксонського суспільства стояла родова знать – *ерли*, пізніше королівські дружинники – *гезіти*, життя яких було захищено більш високим вергельдом (грошове відшкодування за вбивство). На низу соціальної структури перебували раби й напіввільні люди – *лети й уїли*, які обробляли чужу землю й платили своїм панам натуральний оброк.

З кінця VII ст. в англосаксонському суспільстві починається процес феодалізації. Масовий характеру здобуває дарування королями прав на власність землі дружинникам і церкві. Таке дарування називалося *бокленд*. Люди, що мешкали на цій ділянці поступово перетворювалися в залежне населення.

Державний лад. Поряд з формуванням державних органів в Англії досить довго зберігалися народні установи. Однак вирішальна роль належала родовій знаті. На чолі окремих англосаксонських держав стояли королі. Їхня влада перебувала під контролем знаті, що збиралася на «раду мудрих» – *уїтенагемот*.

Уїтенагемот був вищим органом державної влади. Без його згоди король не мав права ні видати законів, ні проводити які-небудь важливі державні заходи. Навіть королівські дарування землі й інших благ здійснювалися за згодою *уїтенагемота*. Він був вищим судовим органом, до якого зверталися з апеляціями на рішення судів графств. Він призначав *елдорменів* (старшин) графств, а в деяких випадках – і єпископів. Йому належало право обрання й усунення королів.

Однак до VII ст. влада короля, завдяки наявності значних земельних володінь і особисто відданої йому дружини, була незаперечною.

Місцеве керування й судовустрой. Обласна й судова, судово-адміністративна організації в Англії несли в собі архаїчні риси. За формою вона залишалася народною, общинною, хоча усе більше підкорялася пануванню верховної державної влади. Основою цієї організації служили графські й сотенні округи.

Графство представляло або територію поселення племені, або знову утворений судово-адміністративний округ. У середині X ст. їх нараховувалось 32. *Елдормен*, який очолював графство (у минулому самостійний князь племені), представляв інтереси місцевої знаті. З посиленням королівської влади елдормен усе більше поступався місцем королівському *шерифові*, який первісно був його помічником.

Графства ділилися на сотні. Кількість їх по окремим графствам варіювала від 64 (на півдні) до 4 (на півночі). У сотні раз на місяць скликалися збори в складі сотенного старшини й великих землевласників, а також представників від сільських громад – старости, священника й чотирьох найбільш впливових селян. Відвідування зборів було обов'язковим (у разі невідвідування загрожував штраф). З посиленням королівської влади ця сотенна організація занепадала.

Армія. Верховне командування англосаксонських ополчень і дружини здійснював король. Збирали й командували окремими ополченнями округів елдормени. З установленням феодалних відносин в Англії все більшу роль стала грати особиста дружина короля, яку він утримував на власні кошти.

Право. В Англії до нормандського завоювання основним джерелом права були записи звичайного права: Правда Етельберга, Правда Іне, Правда короля Альфреда, Правда короля Ательтана тощо. Англосаксонські варварські правди, за своїми характерними ознаками наближуються до Салічної правди франків і в значній мірі, повторюють її.

5. Державний устрій та право арабських халіфатів. Перша держава арабів виникла у 30-ті р. VII ст., в Аравії завдяки діяльності релігійно-політичного лідера арабів Мухаммеда (570–632 рр.) і створеної ним нової релігії – ісламу. Завдяки успішним захватницьким війнам з Візантією та Іраном араби створили велику феодалну державу, яка спочатку була централізованою. Керували арабською державою халіфи («заступники» пророка) з династії Омейядів (661–750 рр. – столиця Дамаск), та Аббасидів (750–1258 рр. – столиця Багдад). Але вже у VIII–X ст. із халіфату відокремились ряд незалежних держав – Кордовський емірат (Іспанія) і халіфат Фатімідів (Єгипет). У подальшому арабський халіфат був захоплений турками і розпався на ряд окремих держав.

Соціальна структура Арабського халіфату була досить строката за своїм етнічним і соціальним складом. Специфіка арабського феодалізму полягала в багатуокладності, в значному розвитку державної власності на землю. Великий вплив на суспільний лад мала релігійно-правова догматика ісламу. Тому на перший план виходили відмінності між мусульманами і немусульманами. Панівний клас феодалів не мав чіткої ієрархічної структури. Основна частка воєнної здобичі надходила верхівці «правовірних» – халіфам, емірам, воєначальникам, чиновникам. Вони швидко збагачувалися, мали палаци, велику кількість слуг. Передумовою їх економічного панування було панування адміністративно-політичне. До складу панівного класу входила і верхівка підкорених народів.

Селяни в халіфаті були основним станом, який сплачував податки, спадковими орендарями державних земель. Особливо важко було селянам-немусульманам, які сплачували податки і виконували різноманітні повинності. Важливу роль у халіфаті відігравала купецька верхівка. Міста були центрами торгівлі, ремесла і культури. Але, на відміну від Європи, міста не мали самоврядування.

Найнижчою верствою були раби. Ця група населення поповнювалася головним чином за рахунок полонених і невільників.

Державний устрій халіфату можна характеризувати, як феодално-теократичну монархію (деспотію). Джерелом влади халіфа було: 1) обрання народом і 2) заповідане розпорядження попереднього халіфа. Останній спосіб обрання халіфа стає домінуючим. Влада халіфа припиняється зі

смертю, відмовою від влади, фізичною чи моральною неспроможністю виконувати свої функції.

Помічником халіфа і другою особою у країні був *візир*, його влада могла бути необмеженою та обмеженою. Візирі з необмеженою владою самостійно керували державою від імені халіфа, лише звітуючи перед ним за свої дії. Другі – виконували лише накази халіфа. Іншими важливими чиновниками у халіфаті були такі як: особа, що наглядала за чиновниками халіфа; керівник поліції; завідувач поштою (розвідкою).

Для ведення поточними справами були створені особливі канцелярії (*дивани*): військових справ, внутрішніх справ, фінанси і диван, де складали списки усіх чиновників.

Місцеве управління концентрувалася в руках еміра, якого назначав халіф. Поступово їх влада стала спадковою. Еміру підпорядковувалися війська, місцевий адміністративний, фінансовий і судовий апарати. Еміри мали помічників – *наїбів*. Посадові особи, що керували селами називались *шейхами*. Останні представляли родову знать сільської чи кочової общини. У містах була своя система управління. Очолював її *раїс*. Значну роль у містах відіграло мусульманське духовенство.

Армія арабів складалася з двох частин: постійного війська і загонів добровольців – «борців за віру». В столиці і великих містах були розташовані відбірні частини. Халіфи створювали кінну гвардію з вихованців-рабів – *гулями*.

Судочинство. Судові функції в халіфаті були відокремлені від адміністративних. Місцева влада не мала права втручатися в рішення судових органів. Верховним суддею вважався халіф. У цілому ж здійснення правосуддя було привілеєм духівництва. Вища судова влада належала колегії найбільш авторитетних мусульманських богословів. Від імені халіфа вони призначали місцевих суддів (*кадіїв*) із представників мусульманського духівництва.

Право. Основною особливістю мусульманського права є те, що воно впливає із релігійних законів ісламу. Звідси й інша його особливість – необхідність для мусульман, у якій би країні вони не жили, керуватись тільки мусульманським правом.

Мусульманське право має два головних джерела: закон (*шар*) і звичай (*дат* або *урф*). Закон, або писемне право (*шаріат*), складається із *Корану* (вищого, основного закону), *Суні* або *Сунета* (дії і слова пророка) і *фетви* (рішень законодавців).

Право власності в мусульманстві є необмеженим правом. Не можуть бути у власності такі речі: повітря, море, пустеля, мечеть, школа, рабня, що мала дітей від господаря, та інше.

Мусульманське право поділяє майно на рухоме і нерухоме, як таке, що характеризується індивідуальними ознаками, і таке, що їх не має. Право розрізняло три види земель:

- 1) *хіджаз* – це та частина Аравійського півострова, де жив Мухаммед. Вона є святою землею і складається із м. Мекки та решти Хіджазу. На

цій землі не можна селитися немусульманам, полювати, знищувати дерева. З мешканців цієї землі бралася десятина;

2) *джихад* – землі, завойовані мусульманами у війні з невірними. Мешканці цих земель ставали орендарями і мали платити податок – *харадон* – пропорційно прибуткові;

3) *землі мульк* – це землі, власники яких були вбиті або втекли; не зайняті, брошені, а потім оброблені мусульманами. Цей вид землевласності не набув широкого розповсюдження.

Частина загарбаних земель надавалася окремим особам за військову або державну службу. Це був так званий «*икт*», з якого володар мав прибуток у вигляді податку, що стягувався з населення, яке обробляло його. Особливий вид землі становили землі «*вакуф*», прибутки з яких надходили мечетям, медресе (духовна школа), цвинтарям, гробницям святих, притулкам, караван-сараям (готелям). Вакуфна земля не могла бути продана, закладена, подарована і ніяким іншим чином відчужена. Земля передавалася у вакуф добровільно у присутності каді⁷.

Шлюбно-сімейне право. Головою сім'ї є чоловік, який тільки і вважається людиною. На дружин і дочок дивилися як на річ. Шлюбний договір в ісламі більш близький до договору купівлі-продажу, воля жінки не має ніякого значення. Чоловіки можуть одружуватися з немусульманками, але мусульманки не можуть одружитися з невірними. Чоловік може одночасно мати чотирьох дружин. Шлюб розривається за фізичних недоліків одного з подружжя, при зраді, якщо перебувають у кровній спорідненості, а чоловік може розірвати шлюб без будь-яких причин. Дружина може купити право на розірвання шлюбу. Вона може розлучитись, коли чоловік не виконує своїх обов'язків (не утримує її, чинить стосовно неї дискримінацію на користь інших дружин).

Кримінальне право у мусульманському праві було найвідсталішим. Під злочином розуміють: 1) насильницькі дії проти осіб – вбивство, поранення; ці дії каралися за принципом таліона або платився викуп; 2) дії, за які відповідно до Корану, особа підлягає покаранню: подружжя зрада (забивають камінням), споживання вина, крадіжка, участь у заколоті (смертна кара) тощо. 3) дії, за які закон не встановлює покарання – бурлакування, втеча з поля бою, неправдиві звинувачення та інше.

Спадкування майна проходить по закону і по заповіту. Спадкодавець може розпоряджатися тільки третиною майна. Успадковують майно як чоловік, так і жінки. Кожен із спадкоємців має право на певну частину спадщини.

Висновки

Становлення ранньофеодальної держави й права проходило досить складним і суперечливим шляхом. Цей процес був тісно пов'язаний з новою формою земельної власності, яка і формувала особливі феодальні (васально-

---

⁷ История стран зарубежной Азии в средние века. – М., 1970 – С. 137–138.

сеньйоральні) відносини й особливий тип політичної влади. У період становлення феодальної власності клас феодалів групувався навколо королівської влади, що політично зміцнилася, і перетворилася у ранньофеодальну монархію. Однак сильну й тривалу в часі централізовану державу в період раннього феодалізму не було представлено.

Ранньофеодальне право було слабо розвинене й відрізнялося значними пережитками звичаєвого права. Його іноді називають «кулачним» правом – правом сильного, покликаним забезпечити позаекономічний примус народу працювати на феодалів.

Важливе місце в політичній системі феодального суспільства довгий час займала сільська громада, що проіснувала до кінця періоду феодалізму й зберігала право на самоврядування.

Пояснення до термінів

Алод – земельна ділянка вільних господарів, які не виконували повинностей на користь короля.

Варварські правди – записи звичаєвого права варварських племен.

Васал – особа, зобов'язана іншій особі – сеньйору особистою відданістю та службою; васал отримував від сеньйора феод і був зобов'язаний за це нести певні повинності, перш за все військову службу, брав участь у раді та суді сеньйора, надавав йому грошову допомогу.

Вергельд – грошовий штраф, що сплачувався за вбивство родині потерпілого («Салічна правда»).

Еміри – військові намісники, які очолювали провінції; були підпорядковані тільки халіфу та призначалися з кола найбільш наближених до нього людей.

Кодифікація – вид систематизації нормативних актів відповідно до галузей права, в процесі якої здійснюється переробка їх змісту. Результатом цього є створення зведеного нормативного акту (кодексу).

Сеньйор – феодально-земельний власник, у феодальній залежності від якого знаходилися селяни, іноді і міщани; від нього могли залежати дрібні феодалі – васали.

Сунна – одна із священних книг ісламу; складається з численних розповідей (хадісів) про судження та вчинки Мухаммеда. Із Сунни виводяться норми шлюбного та спадкового, доказового та судового права.

Феод (бенефіцій) – це спадковий родовий маєток, який було затверджено як основну форму поземельної власності.

Халіф – одноосібний глава мусульман; «заступник пророка».

Шаріат – сукупність релігійних та юридичних норм мусульманського права, заснованих на Корані та інших релігійно-богословських джерелах.

Питання та завдання до самоконтролю

1. Визначить основні ознаки феодалізму.
2. Які форми виникнення феодальної держави і права Ви знаєте?
3. Визначить основні риси феодального права.

4. Назвіть органи влади та управління Візантійської імперії.
5. Дайте загальну характеристику Кодексу Юстиніана.
6. Дайте періодизацію розвитку Франкської держави.
7. Охарактеризуйте державний устрій Франкської держави.
8. Дайте загальну характеристику «Салічної правди».
9. Які види злочинів і покарань Вам відомі за Салічною правдою?
10. Які основні риси мав судовий процес за Салічною правдою?
11. Дайте класифікацію праву власності у франків за Салічною правдою.
12. Охарактеризуйте державний устрій Арабського халіфату.
13. Назвіть основні джерела мусульманського права.
14. Дайте класифікацію праву власності в мусульманському праві.

Додаткова література до теми

1. История Востока. Т.2. Восток в средние века. – М., 1995.
2. История Европы. Т. 2. – М., 1992.
3. История Италии. В 3 т. Т. 1. – М., 1970.
4. История крестьянства в Европе. В 3-х т. Эпоха феодализма. Т.1. Формирование феодально-зависимого крестьянства / Отв. ред. З.В. Удальцова. – М., 1985.
5. История средних веков. В 2 т. Т. 1. / Под ред. З.В. Удальцовой и С.П. Карпова. – М. 1990.
6. История стран зарубежной Азии в средние века. – М., 1970.
7. История Франции В 3 т. Т.1. – М., 1972.
8. Корсунский А.Р. Образование раннефеодального государства в Западной Европе. – М., 1963.
9. Косиков В.А., Посредников В.А. Древние германцы по сообщениям Цезаря, Тацита и Иордана. – Донецк, 1997.
10. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада: Пер. с фр. / Общ. ред. Ю.Л. Бессмертного; Послесл. А.Я. Гуревича. – М., 1992.
11. Лебек С. Происхождение франков V – IX вв. – М., 1993.
12. Литаврин Г.Г. Византийское общество и государство в X–XI вв. – М., 1977.
13. Лубский В.И., Борис В.Д. Мусульманское право. – К., 1997.
14. Неусыхин А.И. Проблемы европейского феодализма. Избранные труды. – М., 1974.
15. Перетерский И.С. Дигесты Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика. – М., 1956.
16. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право: Вопросы теории и практики. – М., 1986.
17. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В.М. Корецкого. – М., 1961.

Тема №5

СЕНЬЮРАЛЬНА ТА СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА МОНАРХІЯ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

План

1. Перехід ранньофеодальних монархій Європи до станово-представницької монархії.
2. Сеньюральна і станово-представницька монархія у Франції.
3. Станова монархія в Англії. Її особливості.
4. Станово-представницька монархія в Німеччині.

1. Перехід ранньофеодальних монархій Європи до станово-представницької монархії. Другий період в історії феодальної державності охоплює XIII–XV ст. Економічний підйом, який розпочався ще в попередній період, вів до розвитку ремесла, торгівлі, поширенню товарно-грошових відносин. На цій основі міцнішають зв'язки між окремими районами, з'являється спеціалізація виробництва в регіонах, успішно розвиваються феодальні міста.

Чимало західноєвропейських міст, які тим чи іншим способом вивільнилися з-під феодальної експлуатації, створювали ніби державу у державі: з власною суспільною організацією (цехи і гільдії), самоврядуванням (виборні мери та радники), законами (магдебурзьке право), автономним судом, збройними силами тощо. Така організація за своєю суттю була ворожою старому феодальному суспільству та старому феодальному праву. Таким чином, у надрах старого суспільства починає народжуватися нове, буржуазне суспільство.

Одночасно з цим, поява незалежних міст дозволяла європейським монархам суттєво зміцнити свої позиції у боротьбі з феодальною роздробленістю. Опираючись на ресурси (грошові, збройні сили, моральні і правові), що могли надати вільні міста, королі Франції та Англії успішно боролися проти сепаратистських намагань феодальної верхівки. І навпаки, там де можливості міст були меншими, як, до прикладу, у Німеччині, влада монарха наштовхувалася на більший опір феодалів.

Розвиток товарно-грошових відносин приводить до суттєвих змін у становищі селян. Дворянство, відчуваючи потребу в грошах, переводить натуральні повинності селян у грошові. Так з'являється цензова – нова форма селянського феодального землеволодіння, за якою селянин оплачував щорічний грошовий внесок – *ценз (чинш)*. У Франції перехід до цензиви розпочався в XIII ст. В Англії він відбувся ще раніше, і на кінець XII ст. грошова рента вже мала перевагу.

У зв'язку з цим, у феодала з'являються стимули для звільнення селян від кріпосної залежності. Французький *серв* (залежний селянин) отримує право особисто вільного стану (*вілан*) на умовах викупу основних повинностей. Процес звільнення селян за викуп і перетворення їх на особисто вільних землеробів відбувся і в Англії.

У Німеччині такі зміни проходили по-іншому: селянин ставав спадковим орендарем панської землі і, крім грошових внесків, його зобов'язували сплачувати володареві певну частину врожаю – від четвертої частини до половини.

Отже розвиток економіки спричинив зміни в суспільному устрої. На перше місце виходять середні і дрібні землевласники, впливовим стає лицарство (дворянство), набуває соціальної сили міське населення. В європейських країнах формуються феодальні стани (1 – духовенство, 2 – дворянство, 3 – міщани і заможні селяни), які вступаючи в союз монархією, формують органи станового представництва – парламент в Англії, Генеральні штати у Франції та Нідерландах, рейхстаг та ландтаг у Німеччині, кортеси у Іспанії. Ці установи значною мірою відрізнялися від феодальних з'їздів минулої епохи, маючи представників трьох станів, а не двох. Якщо раніш феодальні з'їзди були зброєю знаті в боротьбі проти централізованої політики монархів, то станово-представницькі органи були знаряддям політики зміцнення влади, централізації держави.

2. Сеньйоральна та станово-представницька монархія у Франції. Утворення самостійної держави у Франції стало прямим наслідком становлення феодальних відносин у Франкській імперії, розділ якої у 843 р. за Верденським договором юридично започаткував незалежність країни. Спочатку Франція не була єдиним королівством, через те, що її територія була поділена на феодальні володіння. У результаті феодальної роздробленості державна влада у Франції була розділена між королем та іншими феодалами.

З X ст. феодальні відносини у Франції перетворилися на панівні. Становлення феодального класу безпосередньо було пов'язано з розвитком феодальної власності на землю та складної системи васальних відносин. Стосунки між сеньйором та васалом будувалися на договірній основі, де сторони були нерівноправними у правовому відношенні. Через велику значимість цих договорів, вони укладалися публічно, завдяки чітко виробленому урочистому світському обряду. Головне місце в ньому займав обряд *інвеститури*.

Васальні договори чітко фіксують обов'язки сторін. Сеньйор надавав васалу феод і забезпечував військовий захист васала та переданої йому землі. Васал повинен був нести службу на користь сеньйора (40 днів на рік), брати участь у судових та інших зборах феодала, де головував сеньйор, а також викупати сеньйора з полону, якщо таке трапиться, дарувати йому подарунки при посвяченні в рицарський сан його старшого сина та при виході заміж його старшої доньки.

Спочатку ці зобов'язання мали персональний характер, а пізніше стали передаватися за спадком. У випадку порушення васалом клятви вірності він був зобов'язаний повернути феод. На основі васальних відносин виникла структура феодального класу, яка з XIII ст. стала замкнутою.

Соціальний устрій. Ієрархічна структура панівного класу мала наступний вигляд. На вершині піраміди стояв король, що був оточений герцогами і графами, які в свою чергу вважали себе рівними королю і тому часто відмовлялися виконувати щодо нього васальні обов'язки. Нижче стояли *пери* – віконті і маркізи, а за ними лицарі (*шевальє*). Останні теж не підкорялися королю, як і іншим великим феодалам, через те, що діяв принцип: «васал мого васала – не мій васал».

У XI ст. відбувається остаточне оформлення класу феодално залежних селян. Останні поділялися на дві групи. Перша – *серви* були особисто залежними людьми і сплачували подушну подать (*шеваж*), щорічний оброк, виконували панщину. Серви не мали права одружуватися без згоди сеньйора і не могли бути свідками в ході судового процесу. Проте могли продати свій наділ землі і залишити свого сеньйора. Друга група – *віллани*, які вільно користувалися землею сеньйора, за що сплачували оброк (*талью*) і пізніше шеваж. Віллани викупляли дозвіл на вільне одруження, а також зобов'язання сплачувати оброк при отриманні землі у спадок. Обидві групи селян були зобов'язані виконувати феодалні монополії земельних власників (*баналітет*): випікати хліб і давити виноград у майстернях сеньйора.

Змінення децентралізованого стану влади і зміцнення королівської влади у Франції відбулося завдяки реформам Людовика IX (1226–1270 рр.). Він провів ряд реформ:

а) військова, яка утвердила міську міліцію, загони найманців і практику заборони приватних війн в межах королівського домена – призначалися «40 днів короля», протягом яких будь-який конфлікт можна було вирішити у королівському суді;

б) реформа управління – з королівської курії були виділені центральні відомства; утворена Мала королівська рада (дорадчий орган при королі), Рахункова палата (відала королівськими фінансами); 1260 р. був створений парламент – спеціальний судовий орган:

в) грошова реформа – було введено єдину монету. Реформи Людовика IX сприяли територіальному об'єднанню країни та консолідації основної маси феодалів і міського населення навколо короля і завершили період сеньйоральної монархії у Франції.

На початку XIV ст. у Франції встановилась нова форма феодалної держави – станово-представницька монархія. Становлення її було тісно пов'язане з процесами централізації, подальшим посиленням королівської влади, ліквідацією самовладдя окремих феодалів.

Вирішуючи важливі загальнонаціональні завдання та беручи на себе ряд нових функцій, королівська влада поступово ламала політичну структуру, характерну для сеньйоральної монархії. При здійсненні цієї політики вона стикалася з міцним опором феодалної олігархії, побороти який не могла власними силами. Тому політична сила короля потребувала підтримки феодалних станів. Завдяки цим обставинам виникає союз станів та короля, побудований на компромісі. Політичним проявом цього союзу

стали станово-представницькі органи – *Генеральні штати* та *провінційні штати*.

Генеральні штати вперше були скликані в 1302 р. Філіпом IV Красивим. Приводом до їх скликання стали такі причини: невдала війна у Фландрії, значні економічні труднощі і суперечка короля з Папою Римським Боніфацієм VII стосовно податків з священнослужителів. Генеральні штати підтримали короля в його боротьбі з Римом, в ході якої Філіп IV отримав повну перемогу – підпорядкував папський престол своїй владі.

У 1314 р. Генеральні штати здійснили перший в історії держави акт оподаткування населення – запровадили надзвичайний податок на війну. З того часу цей державний орган став затверджувати державні податки.

Періодичність скликання Генеральних штатів не була встановлена, їх скликав король за власним розпорядженням, кожний стан був представлений окремою палатою. До першої палати входило найвище духовенство, яке особисто запрошувалось на засідання королем. У другу палату входили виборні від світських феодалів. У третю палату депутати обиралися формально з числа всього вільного непривілейованого населення. Фактично місця там обіймала знать (міський патриціат, бюргерство). Питання розглядалися окремо по палатах, а остаточне рішення приймалося на спільному засіданні трьох палат, де кожна палата мала один голос.

Тимчасова поразка Франції у Столітній війні з Англією (1337–1453 рр.) створила сприятливу ситуацію для посилення впливу Генеральних штатів на внутрішню політику. У 1357 р. повстання парижан примусило спадкоємця престолу (*дофіна*) Карла дати згоду на підписання нормативного акту під назвою «*Великий березневий ордонанс*». Станово-представницькій установі передавалося право контролю за управлінням країною. Генеральні штати, як прототип сучасного парламенту стали скликатися із визначеною періодичністю – два рази на рік, працюючи сесійно. За ними визнавалося виключне право виділяти державні субсидії і контролювати видатки. Представники Генеральних штатів увійшли до складу Королівської Ради. «Ордонанс» вперше проголосив недоторканість депутатів, заборонив практику незаконних реквізицій. Королівські чиновники не могли обіймати більше однієї посади, скасовувалася практика грошового викупу за тяжкі злочини, оскільки частина грошей від викупу йшла суддям.

Таким чином, «Ордонанс», заклав підвалини організації в державі впливового представницького органу парламентського типу. Однак, королівський уряд, що домогся від Генеральних штатів згоди на запровадження постійних податків, зробив все можливе, щоб «Ордонанс» не був втілений в життя.

У 1439 р. король Карл VII домагається від Генеральних штатів затвердження постійного прямого податку – *тальї*. Отримавши постійне джерело прямого поповнення казни, правитель проводить військову реформу, яка заклала основу регулярної армії. З точки зору короля, Генеральні штати виконали призначену їм роль, і подальша їхня діяльність могла призвести до втручання у сферу впливу королівської влади.

Упродовж XVI – початку XVII ст. правителі намагалися скликати Генеральні штати щонайрідше. За цей час було скликано усього п'ять засідань. Останній раз станово-представницька установа була скликана у 1614 р. і, швидко розпущена, після чого зійшла з політичної арени¹.

Місцеве управління у період феодальної роздробленості здійснювалось окремо – у домені короля і великих сеньйорів. З середини XI ст. з'являється керівник королівського округу – *прево*. У XII ст. виникають *бальяжі*, які об'єднували декілька округів. Коли до королівського домену приєднувались великі сеньйорії, то король призначав туди *сенешаля*.

У середині XV ст. майже в усій Франції утворилися штати в окремих сеньйоріях. Вони формувалися за таким же принципом, як і Генеральні штати, і опікувалися здебільшого питаннями податків, розглядом проблем місцевого розвитку.

Армія. До XIV ст. у Франції зберігалось феодальне ополчення, але король вимагав несення військової служби від усього дворянства. Одержавши право стягувати постійні податки, Карл VII створює регулярну королівську армію.

Судочинство. Вищу законодавчу владу здійснював король. Для цього король залучав вузьке коло знаті, а також кваліфікованих юристів (легістів). Ордонанси та едикти готувалися канцлером і обговорювалися у королівській раді.

У XIII–XIV ст. значну роль у розширенні королівської юрисдикції зіграли королівські легісти, що обґрунтували принципи «превентивного права» короля й «королівських випадків». Згідно «превентивному праву» королівський суд міг зажадати від сеньйорального суду будь-яку ще не розглянуту ним справу й вирішити її самостійно, без участі сеньйоральної влади. Отож, існувала легальна можливість обійти сеньйоральний суд. Не менш велику можливість обмеження сеньйоральної юрисдикції надавала обґрунтована легістами теза «королівських випадків». Відповідно до неї всі справи, що зачіпали королівську честь і безпосередні інтереси короля, а також справи про порушення громадського спокою й миру, повинні були надходити в королівські суди: у першій інстанції – у *суд балії* (сенешаля), у другий – у парламент.

У той же час королівська влада усе більше обмежувала юрисдикцію церковних судів. Уже на початку XIII ст. королівська влада позбавила єпископів і абатів права суду у справах про клятвoporушення світського характеру. Надалі була значно обмежена церковна юрисдикція над кліром. За карні злочини, а також за продаж нерухомої церковної власності духовні особи повинні були віддаватися світському суду. Пізніше була оголошена недійсною вся церковна юрисдикція над кліриками по майновим справам. Королівська влада стежила за діяльністю церковних судів, застосовуючи до них своє право на превентивний розгляд і право на розбір апеляцій.

---

¹ Більш докладніше див.: Хачатурян Н.А. Возникновение Генеральных Штатов во Франции. – М., 1976.

Обмежувалася церковна юрисдикція по шлюбних справах. Церковному суду належало тільки право з'ясувати дійсність факту, а розбір справи, власне кажучи, проводився державним судом. У веденні церковних судів залишалася тільки розправа над єретиками (*інквізиція*), але й тут королівська влада робила виключення, залишаючи деякі випадки за своїми судами.

У цілому організація судової влади на території країни виглядала в такий спосіб: нижчу владу на території країни представляв суд. У його компетенцію входили в першій інстанції справи цивільного й карного характеру, у яких позивачами й відповідачами виступали члени непривілейованих станів. У містах, що зберегли свою судову організацію, подібна юрисдикція здійснювалася міськими судами. Середнім шаблоном був суд балії (сенешаля), що розбирав у першій інстанції всі справи цивільного й карного характеру, позивачами або відповідачами в яких були дворяни, причому не тільки на території домена, але й на всій іншій території, керованій королівськими баліями (у неприєднаних областях подібне положення займав суд балії сеньйора).

Вищим судовим органом держави був Паризький парламент. Він приймав апеляції на рішення судів преворств і бальяжів (сенешальств), а також розглядав, як верховний державний суд, особливо важливі випадки, вилучені із судів бальяжів, князівських і сеньйоральних судів, і справи перів королівства. Члени парламенту – радники й судді – призначалися королем з перів королівства й легістів. Спочатку легісти виконували тільки роль радників. Але поступово вони зайняли керівне положення в парламенті й перетворилися в суддів. Феодальна знать з'являлася тепер у парламент лише в особливо урочистих випадках або коли судили кого-небудь із їхнього середовища. Так парламент остаточно перетворився в бюрократичну установу централізованої феодальної держави².

Право. Разом з розширенням сфери загальнодержавного законодавства у Франції відбувалася уніфікація феодального права. Кодифікація звичаєвого права, що було поширено у Франції, здійснювалася за допомогою легістів, на основі римського права.

Доволі довго у Франції діяли різні правові традиції та джерела права.

Правові звичаї (*кутюми*) діяли в межах окремих регіонів, сеньйорій та общин і відрізнялися великою різноманітністю. Значною була роль кутюмів на півночі Франції. Звичаї склалися в усній формі і формувалися на підставі уявлень, які визначалися з покоління в покоління на певній території. Сила та авторитет звичаєвого права визнавалися тим, що воно відображало реальні потреби територіальних колективів феодального суспільства. Воно виникало, як правило, з компромісу та незалежно від свавілля державної влади.

Римське право, в основному, поширилося на півдні Франції. Класичне римське право тут трансформувалося у своєрідне галло-римське право, яке спиралося не на візантійську кодифікацію Юстиніана, а на спрощену версію

---

² Хачатурян Н.А. Сословная монархия во Франции XIII–XV вв. – М., 1989. – С. 46–49.

законодавства Феодосія та на варваризований збірник римського права, складений вестготським королем Лариком.

Канонічне право прийшло до Франції з римської імперії та від імперії франків. Свого апогею досягло в XII–XIII ст., коли розширилася компетенція церковних трибуналів. У наступні віки в ході боротьби королівської влади за укріплення своїх судових повноважень сфера дії канонічного права почала звужуватися. Норми канонічного права, прийняті церквою після затвердження зводу канонічного законодавства (1582 р.), вимагали спеціальної санкції короля.

Міське право розглядалося як свого роду звичаєве право. Відрізнялося значним різномаяттям, хоча йому були притаманні і загальні риси. Основним джерелом цього права були міські хартії, які мали нормативний характер та віддзеркалювали компроміс міського населення з королем або окремими сеньйорами. Хартії передбачали підтримку миру, визнавали важливі права та свободи громадян, які не були захищені феодалним правом, регламентували торгово-ремісничу діяльність.

3. Сеньйоральна та станова монархія в Англії. Її особливості. Соціально-економічні передумови становлення сеньйоральної та станої монархії в Англії дещо відрізнялися від Франції.

Англія представляла собою одну із чотирьох основних областей Британського архіпелагу, до якого впродовж тривалого часу приєднувалися інші частини. Так у 1536 р. до складу держави був приєднаний Уельс, у 1707 р. – Шотландія, в 1800 р. – Ірландія.

Соціальний устрій. Нормандське завоювання Англії спричинило поглиблення феодалізації англійського суспільства. Основою феодального господарства стає *манор*. Значна частина конфіскованої в англосаксонської знаті землі увійшла до складу королівського домену, а решта була розподілена між норманськими та англосаксонськими феодалами, але не суцільними масивами, а окремими ділянками серед інших володінь. Завойовники принесли с собою так зване «*лісове право*» – право оголошувати королівськими заповідниками великі лісові масиви. «Лісове право» дозволило карати власником всієї землі та виставив вимогу принесення норманському королю присяги на вірність всім вільним населенням країни. Така присяга перетворила феодалів на васалів короля, зобов'язаних йому військовою службою. Принцип «*васал мого васала – не мій васал*», характерний для континенту, в Англії не закріпився. Усі феодали поділилися на дві групи: перша – безпосередні васали короля (великі землевласники – графи, барони) і друга – васали другого ступеня (підвасали, які склалися із середніх та дрібних землевласників). Значна частина духівництва теж несла службу на користь короля. Отже, феодали в Англії не набули тих імунітетів та тієї самостійності, що на континенті.

З метою податкового регулювання та виявлення соціального складу країни в 1086 р. було проведено перепис земель та мешканців, результати якого були відомі як «*Книга страшного суду*». Згідно з результатами

перепису більша частина селян була закріпачена і стала особисто залежною (*вілани*). Однак в деяких частинах країни продовжував зберігатися певний прошарок вільного селянства та близьких до них за статусом *сокменів*, на яких поширювалася судова влада лорд-манора.

У XI–XII ст. частина вільного, заможного, селянства стала союзником королівської влади в боротьбі із сепаратизмом феодалів. Формально однаковий захист королівським «загальним правом» будь-якого вільного володаря (*freehold*) – лицарського, міського, селянського – сприяв згладжуванню правових та соціальних відмінностей між верхівкою вільного селянства, міщан та дрібним лицарством.

Відносна єдність держави, зв'язки з Нормандією та Францією сприяли розвитку торгівлі. В умовах посилення королівської влади англійські міста не отримали такої автономії, як на півдні Франції чи Німеччини. Їм доводилося купувати королівські хартії, в яких містилися лише деякі торгові привілеї.

У XII–XIII ст. процеси державної централізації в Англії були прискорені наявністю прошарку вільного селянства, який все збільшувався, зближенням в економічному та правовому відношенні лицарства, міщан та заможного селянства, і навпаки, посиленням відмінностей між верхівкою феодалів та рештою цього стану. Загальні економічні та політичні інтереси лицарства та фрігольдерської маси населення сприяли встановленню їх політичного союзу. Підвищення ролі цих категорій населення забезпечило їм наступне політичне визнання на участь у роботі парламенту.

Держаний устрій. На початку XIII ст. в Англії склалися об'єктивні передумови для переходу до нових форм феодальної держави – станово-представницької монархії.

За часів правління Іоанна Безземельного (1199–1216 рр.) в державі виникла кризова ситуація, викликана невдалою війною проти Франції, конфліктами короля з Папою Римським, численними поборами з населення на користь казни, зловживанням владою королівських чиновників. Опозиція в особі баронів, лицарів та міщан під тиском своїх озброєних загонів змусила короля підписати «*Велику хартію вольностей*» (1215 р.).

«Хартія» написана латиною і містить 63 статті, які можна узагальнити в такі основні групи.

По-перше, йдеться про права церкви. Король підтвердив, що англійська церква є вільною і володіє своїми правами і вольностями недоторканно.

По-друге, закріплювалися права і вольності баронів та інших вільних людей. Статті 12 та 14 передбачали створення Ради королівства, яка б обмежувала владу правителя. Ці положення згодом стали юридичною підставою для утворення станово-представницької установи. Особлива увага надавалася охороні права власності феодалів і присіканню зловживань королівських чиновників. Регулювався порядок несення лицарської служби як умови отримання земельного лена. Однією з найважливіших була ст. 39, у якій перераховувалися гарантії особистої та майнової недоторканності для всіх вільних людей королівства. Йдеться про підтримку в королівстві режиму законності.

По-третє, давалися гарантії з боку короля щодо забезпечення їм прав і вольностей. Королівська юстиція була обмежена у своїх повноваженнях. Розгляд майнових спорів передавався у місцеві сеньйоральні суди. На посади передбачалося призначати лише кваліфікованих чиновників і суддів. Регулювався порядок накладення штрафів.

По-четверте, визначалися гарантії дотримання «Хартії» баронами. З цією метою утворювалася Рада 25 баронів, яка за заявою будь-яких чотирьох осіб з її складу, підтриманою міською общиною, мала право після 40-денного терміну очікування «примушувати та тіснити короля усіма способами, які лише є, тобто шляхом захоплення замків, земель, володінь тощо» (ст. 61).

Офіційно «Хартія» вважається першим конституційним актом держави. Основні її положення були спрямовані на обмеження влади короля і задоволення інтересів духовних та світських феодалів. Проте, підписавши «Хартію», Іоанн Безземельний невдовзі відмовився від неї. В подальшому англійські королі неодноразово підтверджували «Хартію», однак з її тексту були вилучені понад 20 статей.

Отже, «Велика хартія вольностей» не поклала край боротьбі короля і баронів. В 1258 р. озброєні барони, незадоволені політикою короля Генріха III (1216–1272 рр.), примусили його підписати «*Оксфордські провізії*». В них передбачалася передача всієї виконавчої влади в країні раді 15 баронів. Крім того, для рішення найбільш важливих питань тричі на рік або частіше повинна була збиратися Велика рада магнатів.

У 1259 р. Генріх III спробував залучити на свій бік у боротьбі з баронами дрібних і середніх феодалів, видавши «*Вестмінстерські провізії*», які передбачали деякі гарантії дрібним землевласникам від свавілля з боку сеньйорів. Однак вимога лицарства про участь в центральному управлінні країною не була задоволена. В цих умовах частина баронів створила окремий табір, який виступив проти короля. Згодом розпочалася громадянська війна, в ході якої антикоролівські сили отримали перевагу. Одним із напрямків політичної реформи стало скликання у 1265 р. першого в історії Англії парламенту³.

Після придушення опозиційного до короля парламенту англійські монархи дійшли висновку про корисність таких зборів. У 1295 р. король Едуард I скликав так званий «*зразковий парламент*», який став моделлю для наступних станово-представницьких установ. До його складу поряд із баронами та духовенством були запрошені лицарі (по 2 від кожного з 37 графств) і представники від міст (по дві особи від кожного міста).

У другій пол. XIV ст. відбувся поділ парламенту на дві палати: верхню (палата лордів) і нижню (палата общин). Своєрідність цього поділу полягала в тому, що рицарі та міщани опинилися в одній палаті. Спершу вони могли лише затверджувати рішення, прийняті баронами і духовенством, які

---

³ Гутнова Е.В. Возникновение английского парламента. (Из истории английского общества и государства XIII в.). – М., 1960. – С. 297–299 .

складали велику раду. У 1352 р. обидві половини парламенту почали засідати окремо.

Одним із перших законів, присвячених виборчому праву в Англії, був Акт 1413 р. Ним установлювався високий майновий ценз. Виняткове право участі у виборах одержували особи, які мали вільні володіння, що приносили 40 шилінгів річного прибутку після сплати всіх податків. Монополія за «сорокашилінговими» господарствами зберігалася до виборчої реформи 1832 р.

Загалом у період станово-представницької монархії парламент мав такі права: а) вирішувати питання про розмір зборів на користь королівської скарбниці; б) брати участь у виданні законів; в) здійснювати контроль за вищими посадовими особами; г) провадити судочинство.

Право контролю за діяльністю посадових осіб дозволяло палаті общин виступати з обвинуваченням найвищих посадових осіб держави. Обвинувачуваний міг бути засудженим навіть до страти з позбавленням будь-яких спадкових прав і конфіскацією майна.

Виняткове право на видання законів виникло з права парламенту подавати королю петиції. Король міг відхилити вимоги парламенту або погодитися з ними. Проте на початку XIV ст. було визнано, що жоден закон не буде прийнятий без згоди короля, палати лордів і палати общин. За Едуарда III (1327–1377 рр.), а потім у 1414 р. за Генріха V (1413–1422 рр.) було встановлено, що видання нових законів без згоди парламенту є порушенням споконвічних прав палати. Розширення компетенції парламенту було обумовлено тим, що парламент мав право призначати субсидії на користь короля.

Тоді ж, крім парламенту, в Англії була створена *Королівська рада* (як орган виконавчої та судової влади). До її складу входили канцлер, скарбник, судді, королівські міністеріали.

Місцеве управління. У XIII ст. територія Англії поділялася на 37 графств. На чолі стояв призначений королем *шериф*, якому у свою чергу підпорядкувалися голови територіальних сотен (*бейлиф*). Бейлиф мав під своїм керівництвом *корнера*, який розслідував випадки насильницької смерті та *констебля* – виконував поліцейські функції.

Судова система Англії поділялася на Вищі суди «загального права», які розподілялися на: *суд королівської лави* (спеціалізувався на фінансових суперечках, які стосувалися боргів скарбниці та корони); *суд загальних позовів* (розглядав цивільні позови, наглядав за місцевими та маноральними судами, виправляв помилки інших судів); суд скарбниці (виступав апеляційною та наглядовою інстанцією).

Більш розгалуженою стала система королівського роз'їзного судочинства; *суди ассизів* (вирішували питання про володіння леном); *комісія про заколоти*; *комісія із загальної перевірки в'язниць*.

При цьому повноваження окремих феодалів в судах поступово обмежувалося. Так ордонанс 1290 р. заборонив відправляти правосуддя тим

баронам, які не могли довести, що їхні предки користувалися цим правом до вступу на престол Ричарда I у 1189 р.

Велике значення для англійської держави мало остаточне оформлення інституту присяжних засідателів. Вони стали залучатися не стільки для свідчення у справі, скільки для поцінування доказів, що їх подавали суду сторони. Думка присяжних (вердикт) стала основою для винесення суддею вироку або рішення.

У XIII ст. відбулося також оформлення обвинувального журі, яке складалося з присяжних у кількості від 12 до 23 осіб, і малого журі (12 членів), які виносили вердикт. Перебувати одночасно в обох журі було заборонено статусом 1352 р. Для дійсного вердикту малого журі вимагалася однастайність його членів.

З XIII ст. в графствах з місцевих землевласників стали призначати мирових суддів, які мали поліцейські функції, а пізніше перейняли функції місцевого управління замість шерифів. З 1390 р. в графствах було по 8 суддів, які контролювали ціни на продукти харчування; слідкували за єдністю мір та вагів; займалися вивозом вовни; здійснювали нагляд за втіленням у життя законів про робітників, про єретиків, встановлювали заробітну плату тощо.

Англійське феодальне право вирізнялося складністю, заплутаністю, казуїстичністю, що було пов'язано з особливими шляхами його формування – воно не відчувало дієвого впливу римського права.

Формування «загального права» країни було пов'язано з діяльністю на постійній основі королівських роз'їзних судів. Воно розглядало перш за все «позови корони», тобто справи, які мали безпосередній інтерес з боку можливих прибутків скарбниці, а саме: про феодальні права монарха, про знаходження скарбів, про підозрілі смерті та порушення королівського миру, про зловживання королівських посадових осіб.

Королівські роз'їзні судді, розглядаючи справи, керувалися в основному місцевими звичаями, про які вони дізнавалися від присяжних, а також практикою місцевих судів. Одночасно судді виробляли загальні норми і принципи розгляду судових спорів. Повертаючись до Вестмінстера – резиденції вищих судів Англії; вони відбирали кращі, з їх точки зору, звичаї. Саме так створювалося «загальне право», яке було неписаним і єдиним для всієї Англії.

Норми «загального права» фіксувалися шляхом записів мотивованих звітів про судові рішення в збірниках судових протоколів, так званих «*Свитках позовів*». З кінця XIII ст. склалися серії звітів, або щорічники, які були для них загальною вказівкою.

З появою щорічників з'являється звичай цитувати аналогічні судові рішення для підсилення позиції сторін авторитетом судової практики. Так рішення Вестмінстерських судів зробилися джерелом права. Вони стали розглядатися як право країни, і на них можна було посилалися в суді на підтвердження того, що така норма справді існує. Певну роль у виробленні «загального права» Англії відіграли королівські накази, які видавалися

позивачу за плату. У кожній справі видавався окремий наказ, де містилося розпорядження шерифу вплинути на відповідача з тим, щоб задовольнити позивача. В разі невиконання вимог шерифа справа розглядалася в суді. Найбільш розповсюдженими були позови, коли видавався наказ, про витребування землі, про відшкодування збитків, про повернення боргу.

Досить скоро склалася фіксована система наказів. Утворення нових форм позовів дозволялося тільки королівським суддям. Уся ця повільна процедура, яка дорого коштувала, була розрахована на осіб, що мешкали в Лондоні або неподалік нього, а тому невдовзі перестала відповідати новим умовам. Тому в XIV ст. почалося формування нової системи правових норм – «*права справедливості*». Позивача, який не знаходив захисту своїх прав у судах «загального права», посиляли «за милістю і справедливістю» до короля. Монарх дуже скоро перестав розглядати такі справи особисто і передав їх на розгляд лорду-канцлеру.

Поступово суд лорда-канцлера набирає все більшого значення і впливу, оскільки його діяльність не була обмежена правилами процедури. Формально лорд-канцлер не був зв'язаний діючим правом. Він застосовував норми «загального», римського права, виходячи із «розуміння справедливості». Завдяки цьому тут отримували захист такі інститути, як іпотека, довірча власність і т.д.

Право земельної власності в Англії було доволі своєрідним. В країні було розповсюджене феодалне володінні (*фригольд*), яке поділялося на три форми: перша – вільно відчужувані пожалувані землі, друга – заповідні землі, власники яких не могли відчужувати свої маєтки і передача яких за заповітом не дозволялася, і третя – умовне довічне володіння, яке у разі смерті васала переходило не до його спадкоємців, а до сеньйора⁴.

Право зобов'язання. У Англії розрізнялися два види договорів: формальні, які укладалися з дотриманням установленної процедури, і неформальні, або прості. «Загальне право» надавало захист тільки формальним договорам, прості договори захищалися лише «правом справедливості».

Сімейне право Англії, як і континентальної Європи, розвивалося під сильним впливом церкви. Шлюб і сім'я регулювалися в основному нормами канонічного права. З IX ст. існує твердження, що шлюб є особливим таїнством, подібним хрещенню. Звідси походила заборона розлучення і позашлюбних зв'язків. Шлюбний вік був досить низьким: для чоловіка – 14 років, для жінки – 12. Жінка підкорялася чоловіку.

У спадковому праві найбільш характерним для Англії був майорат – передача в спадщину земельної власності старшого сину. Заміжня жінка не мала права самостійно укласти договори, скласти заповіт тощо без згоди чоловіка.

---

⁴ Барг М.А. Исследование по истории английского феодализма в XI – XIII вв. – М., 1962. – С.161.

В Англії оформилась тричленна класифікація злочинів. Найтяжким злочином вважалася «*тризна*» – зрада. Далі йшла «*фелонія*» – тяжкі кримінальні злочини проти особи (убивство, зґвалтування) або власності. І третім видом був «*місдиминор*» – дрібні кримінальні злочини. Надалі поняття «зрада» неодноразово розширялося. Почала розрізнятися «велика зрада» (повстання, замах на короля) і «мала зрада» (убивство слугою свого хазяїна, убивство жінкою свого чоловіка).

4. Станово-представницька монархія в Німеччині. Німеччина виокремилась із імперії Карла Великого у кінці IX ст. З Верденським договором 843 р. Людовику Німецькому дісталися 5 основних племінних герцогств – Саксонія, Франкенія, Швабія, Баварія та Лотарингія, а пізніше до держави були приєднані французькі, італійські та слов'янські землі – Бургундія, Північна Італія, Богемія, Австрія та інші.

Історія феодальної держави і права Німеччини можна розділити на такі етапи:

- 1) період феодальної роздробленості, утворення «*Священної Римської імперії німецької нації*» і переважання звичайного права (X–XIV ст.);
- 2) період олігархії курфюрстів, станово-представницької монархії і рецепції римського права (XIV–XVI ст.);
- 3) період князівського абсолютизму і утворення національного права (XVII–XVIII ст.).

Нарешті, у 1806 р. під ударами військ Наполеона «священна Римська імперія германської нації» була повалена.

Особливістю політичного розвитку Німеччини середніх віків був поступовий розпад її на окремі князівства, які зберегли свою незалежність аж до XIX ст. Наскільки Німеччина була розділеною, можна уявити на підставі таких даних: до кінця XVII ст. в країні існувало 324 територіальні одиниці, які мали права самостійних держав, і 1475 вільних лицарських володінь. Причини цього явища полягають у тому, що економічний розвиток Німеччини проходив нерівномірно, а тому інтереси регіонів не співпадали. Прагнення німецьких королів завоювати Італію, боротьба з папою Римським послаблювали їх владу у своїй країні. І імператорська влада не змогла встановити необхідний зв'язок із третім станом і зробити його опорою монархії. Тому влада стала виборною.

Суспільний устрій. До верхівки військово-лицарського стану належали герцоги та графи, що являли собою великих землевласників з королівських чиновників, які здійснювали судові функції в церковних вотчинах. Усі вони разом становили стан територіальних князів та князів церкви. Остаточо цей стан сформувався у XIII ст. Середнє та дрібне лицарство утворилося не тільки з дрібнопомісних дворян, але й з верхівки вільного селянства та *міністеріалів*, які виділилися із залежних слуг короля та феодалів, що виконували адміністративні функції. Феодальне дворянство та духовництво було поділено за ієрархічним принципом на своєрідні ранги (щити). До

рангів були віднесені і представники «нешляхетних», так званий «шеффенський стан».

Селянство поділялося на вільне (напіввільні літи, батраки, особисто залежні кріпаки) та залежне (чиншовики, орендарі). З XII ст. становище селян визначалося тим, до якої частини Німеччини належали землі господаря. Так, наприклад, в Саксонії селян відпускали на волю, а у південонімецьких землях панщину селянам замінили на грошову ренту. З X ст. у зв'язку з будівництвом фортець, які пізніше перетворилися на міста, почав формуватися стан міщан.

Протягом першої треті X–XII ст. Німеччина залишалася не єдиною державою. Ця відносність пояснюється відсутністю етичної спільності та слабкими економічними зв'язками між окремими герцогствами.

Тимчасовому посиленню королівської влади сприяла діяльність Оттона I (936–973 рр.), який у боротьбі з герцогами намагався опертися на церковне землеволодіння та церковні установи. Його заходи відносно місцевої церкви отримали назву «*оттонівських привілеїв*»: обмежив права герцогів щодо церкви; частково передав герцогівські функції єпископам; утворив в областях незалежні єпископські території за рахунок передачі в управління єпископів частини герцогських земель і надав їм імунітет; увів *інвеститури* (надання духовного сану світською владою).

«Єпископальна система» Оттона I дозволила йому вільно призначати єпископів, заміщати єпископські кафедри, користуватися частиною доходів з церковних земель. Така політика Оттона I призвела до логічного захоплення ним Риму як центру католицької церкви. Однак вже з кінця XI ст. папство почало поступово звільнятися від опіки германських імператорів та добиватися верховенства у боротьбі з ними⁵.

Державний устрій. Центральний апарат влади в Німеччині X–XII ст. зберігав риси дворово-вотчинної системи управління, яка була притаманна добі Каролінгів. Імператор обирався. Вищі слуги двору (канцлер, маршал) виконували головні державні функції. Їх посади поступово перетворюються на спадкові та покладаються на великих світських та духовних князів. З XI ст. при імператорі створюється *королівська рада (гофта)*, яка розглядає найважливіші державні справи. Рішення за них часто приймалися і на загальних з'їздах феодалів.

З XII ст. починається поступовий процес розпаду системи королівської адміністрації на місцях. Колишні чиновники стають спадковими державцями та створюють власний апарат управління. Таким чином, починаючи з XII ст. діяльність центрального та місцевого апарату Німеччини все менше залежала від волі імператора і все більше визначалась політичними інтересами та привілеями князів.

Починаючи з XIII ст. центральний апарат лише номінально був носієм державності, а фактично влада знаходилася в руках курфюрстів та місцевих

---

⁵ Неусыхин А.И. Проблемы европейского феодализма. Избранные труды. – М., 1974. – С. 255–258.

князів. У 1356 р. імператор Карл IV (1347–1378 рр.) видав *Золоту буллу*, яка законодавчо закріпила фактично встановлений порядок обрання імператора колегією курфюрстів. Остання складалася з 3 духовних князів (архієпископів майського, кельнського і трірського) і 4 світських (короля чеського, герцога саксонського, маркграфа брандербурзького і пфальцграфа рейнського). Визначався суворий порядок проведення виборчих засідань курфюрстів. Скликати засідання повинен був архієпископ майський у Франкфурті-на-Майні. Обрання імператора здійснювалося простою більшістю голосів.

Булла дозволяла курфюрстам вільно володіти монетною і гірничою регаліями. Заборонялися спілки міст, спрямовані проти князів. Водночас феодалам дозволялося створювати коаліції та вести приватні війни. Таким чином, булла юридично оформила олігархію кількох значних феодалів⁶.

З XIV–XVI ст. в Німеччині існувало ще дві загальноімперські установи: *рейхстаг та імперський суд*. Рейхстаг був органом представництва окремих політичних одиниць. Складався з 3 колегій – курфюрстів; князів, графів та вільних панів; представників імперських міст. Компетенція цього органу не була визначена.

У той час, як в імперії дедалі більше слабшав зв'язок між різними регіонами, у князівствах, навпаки, відбувався процес політичного зміцнення. Князі підпорядкували собі все населення, яке жило на їхній території, збирали податки, карбували власну монету. У князівствах скасовувалася васально-ленна система. Військові сили васалів замінялися найманими військами. Створювалося централізоване управління з чиновників, які отримували оплату. У князівствах сформувався власний станово-представницький орган – *ландаг* (земський з'їзд).

У 1437 р. імператорська влада перейшла до рук династії Габсбургів. Імперія, яка крім Німеччини вже охоплювала Іспанію та Нідерланди, набувала характеру слабкої федерації самостійних німецьких держав.

Право. В Німеччині з XII–XIII ст., формально не існувало «загальнонімецького права», якщо не брати до уваги імператорського законодавства з окремих питань, а існувало право різних територіальних утворень, враховуючи право міст. Німецька середньовічна правова система вирізнялася чітким виділення комплексу правових норм, які стосувалися вищого феодального стану, так званого ленного права. Поділ права Німеччини регулювали одні й ті ж самі відносини (поземельні, майнові, шлюбно-сімейні, спадкові) по-різному, залежно від станової приналежності суб'єкта права та місцевості, території, право якої на нього поширювалося. Часто визначити його «власне право» міг тільки суд.

Джерело право. Важливу роль відігравали місцеві систематизації норм звичайного права, які могли включати положення імператорського законодавства та судову практику («*Саксонське зерцало*», «*Швабське зерцало*», «*Франконське зерцало*»). Дія норм та принципів цих збірників

---

⁶ Бойцов М.А. Золотая булла 1356 г. и королевская власть в Германии во второй пол. XIV в. // Средние века. – М., 1989. Вып. 52.

виходила далеко за межі міст, де вони були створені, що сприяло певній уніфікації права. Саксонське зерцало складається із двох частин: у першій викладено «земське право» північно-східних областей Німеччини, що регулювало відносини членів шеффенського стану; у другій частині викладено так зване «ленне право» – норми, що регулювали відносини між сеньйорами і васалами. Швабське зерцало зафіксувало норми південнонімецьких областей.

В Німеччині утворилося дві системи міського права – *любекське та магдебурзьке*. Перше поширювалося на міста Північного та Балтійського регіонів та було визначальним в межах Ганзейського союзу. Друге діяло на значній території східних земель, враховуючи Східну Саксонію, Бранденбург та окремі області Польщі. Найбільшого поширення набули норми магдебурзького права, надані Браслау в 1261 р. (64 статті) та Герлица в 1304 р. (140 статей).

Норми римського права діяли в XIV–XVI ст. Дигести Юстиніана, оброблені згідно з вимогами часу, були визнані основним джерелом права для заснованого в 1495 р. Вищого імператорського суду. У XVI ст. римське пандектне право отримало авторитет імператорського закону та продовжило існування як «загальне право» Німеччини майже до прийняття Германського цивільного уложення 1900 р.

Важливий внесок в формування загальногерманських принципів кримінального права було зроблено в 1532 р. виданням кримінального та кримінально-процесуального уложення Карла V («*Кароліна*»). Воно проголосило верховенство імператорських прав над правом окремих земель, відміну «нерозумних та дурних звичаїв» у кримінальному судочинстві. Уложення відповідало сучасним вимогам кримінального права та процесу. На його основі сформувалося загальнонімецьке кримінальне право.

У «*Кароліні*» були визначені деякі загальні поняття кримінального права: умисел і необережність, обставини, що обтяжують провину, співучасть тощо. «*Кароліна*» знала різні склади злочинів: проти релігії – богохульство, чаклунство; проти моральності – прелюбодійство; проти держави – зрада, бунт; проти особи – вбивство, поранення, образа; проти власності – різні види крадіжок; проти правосуддя і т.д. При визначенні покарання «*Кароліна*» враховувала станову належність сторін. Так, суддям рекомендувалося враховувати «знання і стан особи, яка вчинила крадіжку». Основною метою каральної політики «*Кароліни*» було залякування. Звідси основними видами покарання були кваліфікована смертна кара, калічницькі та тілесні покарання, виставляння біля ганебного стовпа, таврування, тюремне ув'язнення, вигнання і штраф.

Спочатку у Німеччині панівним був змагальний процес, але з XIII ст. приватно-правовий принцип переслідування замінюється звинуваченням і покаранням від імені публічної влади. У зв'язку з рецепцією римського права панівним стає слідчо-розшуковий процес. Для одержання доказів застосовували тортури, особливо при вчиненні злочину, що карався

смертною карою. Оскільки суд вів слідство, то судовий процес зводився тільки до виголошення вироку і його виконання.

Джерелом «земського права» були місцеві князівські постанови та рішення графських судів. У земському праві розвивались такі галузі права, як цивільне і сімейне, правовий статус станів, сімейних і спадкових відносин, кримінального права і процесу.

Земське право регулювало питання сімейно-шлюбних і спадкових відносин. Заручення мали характер договору. Діти успадковували стан того із батьків, чий статус був нижчим. Розлучення було заборонене церквою. Майно знаходилось в управлінні чоловіка, який вважався опікуном. Якщо чоловік помирав, то дружина одержувала половину наявних продуктів харчування, а також певну долю землі. Її доля у разі смерті переходила до її найближчої родини.

Угоди про передачу майна укладались в суді. Право на землю виникало із феодалного договору, який вів до васальної залежності набувача. Останній не міг відчужувати землю, а міг передати її лише власному васалові. У випадку смерті володаря за відсутності законного спадкоємця, земля передавалась іншому васалу. Продаж такого земельного наділу допускався тільки за згодою сеньйора.

Висновки

Європейське право в період класичного середньовіччя було в царині канонічного права, яке спираючись на «Божу справедливість» виробила чітку ієрархію правових норм і принципів, їх застосування. Ця особливість канонічного права створювала прецедент раціональної конкуренції між суб'єктами правовідношень – представниками світської влади, які створювали свої власні правові системи з інститутом фахових правників. Спираючись на рецепцію римського права, що почалась у XII ст., західноєвропейська королівська влада централізувала владу в своїх країнах й формувала окреме королівське судочинство та цивільне право, що було шляхом до утвердження національних держав в Західній Європі.

Формування національних держав, спочатку в формі станової монархії, а потім пізніше, станово-представницької, спиралось не лише на більш розвинуті соціально-економічні відносини (розвинутого феодалізму та буржуазних відносин, що народжувалися), а і на принципи правового договору, принципи непорушності закону. Правляча еліта змушена рахуватися з інтересами не лише знаті, а й інших, у тому числі й непривілейованих, верств. Королівська влада в своїй боротьбі проти децентралізації та папського престолу, була вимушена визнати права міст, надати їм особливі привілеї, які були оформлені в окрему галузь права – міського права.

У цей період в Західній Європі з'явилися міські республіки, які хоч і були рідкісним явищем, але стали альтернативою існуючим феодальним монархіям.

Пояснення до термінів

Велика хартія вольностей – договір (підписаний у 1215 р.), що обмежував в інтересах аристократії права короля, надавав деякі привілеї лицарству, городянам та заможним селянам. Досі входить до числа актів конституції Великої Британії.

Генеральні штати – загальнофранцузьке зібрання представників трьох станів суспільства доби станово-представницької монархії.

Гофти – великі землевласники у Німеччині, які вийшли з королівських чиновників.

Інвеститура – обряд офіційного введення васала у володіння землею.

Інтендант – посадова особа у Франції, яка здійснювала політику центру на місцях; вона інспектувала суд, адміністрацію міст, фінанси.

Канонічне право – сукупність правових та релігійних норм, створених церквою для регулювання відносин всередині церковної організації, а також між церквою та світськими особами.

Магдебурзьке право – феодальне право міського самоврядування. Виникло в XIII ст. Встановлювало порядок виборів, функції і повноваження органів міського самоврядування, суду, купецьких та цехових об'єднань.

Манор – сукупність земельних володінь окремого феодала; став основою феодального господарства в нормандській Англії.

Паризький парламент – найвища судова палата і найвища апеляційна інстанція феодальної Франції.

Станово-представницька монархія – різновид монархічної форми правління, за якої влада правителя держави до певної міри обмежувалася станово-представницькими установами.

Фрігольдери – в феодальній Англії вільні власники землі.

Щитові гроші – податок «на щит», воєнний податок, який збирався у середньовічній Англії із держателів ленів замість персональної військової служби.

Питання та завдання до самоконтролю

1. Дайте визначення станово-представницькій монархії.
2. У чому полягала різниця між статусом серва та вілана ?
3. Поясніть, у чому суть реформ Людовика IX.
4. Розкрийте зміст «Великого березневого ордонансу».
5. Що таке талья? Коли і за яких обставин вона була запроваджена у Франції ?
6. Роз'ясніть, в чому полягають принципи «превентивного права» короля і «королівські випадки» у Франції ?
7. З яких компонентів складалася судова система у середньовічній Франції?
8. Для чого формувалася «Книга страшного суду»? І які її наслідки для англійського середньовічного суспільства?
9. Розкрийте зміст «Великої хартії вольностей».

10. Дайте зрівняльну характеристику «Оксфордським провізіям» та «Вестмінстерським провізіям».
11. Який парламент у Англії стали називати «зразковим» ?
12. Охарактеризуйте коло повноважень англійського парламенту.
13. Які особливості виборчого права в Англії?
14. Розтлумачте поняття «загальне право» та «право справедливості» у Англії ?
15. Розкрийте компоненти судової системи середньовічної Англії.

Додаткова література до теми

1. Барг М.А. Исследование по истории английского феодализма в XI – XIII вв. – М., 1962.
2. Бойцов М.А. Золотая булла 1356 г. и королевская власть в Германии во второй пол. XIV в. // Средние века. – М., 1989. Вып. 52.
3. Город и феодализм в Англии. – М., 1987.
4. Гутнова Е.В. Возникновение английского парламента. (Из истории английского общества и государства XIII в.). – М., 1960.
5. История Европы. Т. 2. – М., 1992.
6. История крестьянства в Европе. В 3-х т. Эпоха феодализма. Т.2. Крестьянство Европы в период развитого феодализма / Отв. ред. З.В. Удальцова. – М., 1986.
7. История средних веков. В 2 т. Т. 1. / Под редакцией З.В. Удальцовой и С.П. Карпова. – М., 1990.
8. История средних веков. Под ред. Н.Ф. Колесниченко. – М., 1986.
9. История Франции В 3 т. Т.1. – М., 1972.
10. Колесницкий Н.Ф. Исследование по истории феодального государства в Германии (IX – первая половина XII в.) – М., 1959.
11. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада: Пер. с фр. / Общ. Ред. Ю.Л. Бессмертного; Послесл. А.Я. Гуревича. – М., 1992.
12. Минеева Т.Г. Суды справедливости в Англии XIV–XVI века // Новая и новейшая история – 2005. – № 4.
13. Неусыхин А.И. Проблемы европейского феодализма. Избранные труды. – М., 1974.
14. Тушина Г.М. Города в феодальном обществе Южной Франции. – М., 1985.
15. Хачатурян Н.А. Возникновение Генеральных Штатов во Франции. – М., 1976.
16. Хачатурян Н.А. Сословная монархия во Франции XIII–XV вв. – М., 1989.

ТЕМА № 6.

АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ ТА ПРАВО

План

1. Причини виникнення та розвитку абсолютизму в Західній Європі.
2. Французький абсолютизм.
3. Особливості поєднання англійського парламентаризму з абсолютизмом.
4. Особливості абсолютизму Німеччини.
5. Право та судовий процес в період абсолютизму.

1. Причини виникнення та розвитку абсолютизму в Західній Європі. У XV–XVI ст. європейська промисловість вступила в епоху технічного переозброєння, настає мануфактурне виробництво, технічний розподіл праці. Підприємницька верхівка міст складається у клас буржуазії. Водночас з цим падає значення дворянства. Розвиток сільського господарства відстає від розвитку промисловості. Хліборобство чим далі більше переходить на орендні форми. В цих умовах, з підсиленням монархії, припиняють існування незалежні і напівзалежні феодалські сеньйорії. Врядкування, законодавство, суд зосереджуються в адміністрації короля. Монархія продовжує залишатися дворянською, але вже не може існувати без опори на буржуазію, без її грошей. В країнах Західної Європи складаються абсолютні монархії. Настає останній період історії феодалізму – абсолютизм, який прийшов на зміну станово-представницьким монархіям. Абсолютизмом (від латинського *absolut* – необмежений, безумовний) називається абсолютна необмежена монархія, самодержавна влада. Це форма правління, за якої верховна влада повністю належить одній особі – монархові.¹

Передумови абсолютизму коренилися в соціально-економічних змінах, викликаних розвитком буржуазних відношень.

Європейська промисловість вступила в епоху технічного переозброєння. Входить у життя колесо, що приводиться в рух енергією вільно спадаючої води, з'являється механічне дуття в металургії, удосконалюється ткацький верстат, виникає книгодрук і т. д. Дрібне виробництво змінюється великим, приходять мануфактурне виробництво, з'являється технічний розподіл праці. Капіталізм в його ранніх проявах означав катастрофу для дрібних виробників у місті та на селі, основна маса населення перетворилася на пролетарів, тобто людей, позбавлених засобів і знарядь виробництва, отже, і засобів існування.

З накопиченням капіталів підприємницька верхівка міст складається в клас буржуазії. Виникають великі накопичення. Одержують розвиток банки і загальнодержавні ярмарки. Із зростанням багатств, зосереджених в руках буржуазії, зростає її значення в феодалському суспільстві. Багато її

---

¹ Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2007. – С. 123.

представників проникають на важливі пости в фінансові і судові відомства, просто купуючи ці посади. Найбільш здібні стають радниками при королях.

Якщо раніше, в період станово-представницької монархії, монарх залишався «самодержцем» лише щодо власних васалів і своїх селян у власному домені, то тепер, з розвитком ремісництва, торгівлі, появою нових джерел прибутку, що поповнює королівську скарбницю, картина змінюється. Тепер, володіючи скарбницею, що може забезпечити утримання достатніх військових сил, великого бюрократичного апарату, королі стають самодержцями. Буржуазія, котра поповнювала державну скарбницю, стає одним з ведучих станів, бо вона дозволяє монарху утримувати армію незалежно від васалів – найману армію, наймане чиновництво.

Старі феодальні стани розкладаються. У Франції, наприклад, дворянство розподіляється на дві групи: «*дворянство шпаги*» – спадкові дворяни, які намагаються, як і раніше, експлуатувати селян феодальними методами, і «*дворянство мантії*», що формується в основному з буржуазних елементів шляхом купівлі службових посад, які давали право на отримання особистого дворянства. В Англії поряд із старим феодальним дворянством з'являється так зване «нове дворянство» – *джентрі*, інтереси якого були тісно пов'язані з інтересами буржуазії. Джентрі, хоч і були за своїм походженням дворянами, вели своє господарство на основі капіталістичних методів, займалися промислами, вели торгівлю і інше, їх власність була вже фактично буржуазною власністю.

Постійно потребуючи грошей, феодальне дворянство вже не задовольняється грошовим чиншем і винагороджує себе іншими поборами, які були основані на феодальному праві. Посилення експлуатації викликало опір селянства, спричиняло до загострення боротьби між феодалами і селянами. З появою буржуазії виникли суперечності – між буржуа і дворянством.

Все це веде до змін у державному ладі. Монархія залишається дворянською, але вже не може існувати без підтримки буржуазії, від якої вона отримує гроші у вигляді податків і мита від промисловості і торгівлі.

На якийсь час встановлюється своєрідна рівновага двох сил – феодального дворянства і буржуазії. Використовуючи цю рівновагу, лавіруючи між цими силами, державна влада отримує певну самостійність щодо обох супротивників, набуваючи таким чином особливої сили.

2. Французький абсолютизм. Своє найбільш повне здійснення принципи абсолютної монархії знаходять у Франції. Поступово посилюючись, королі Франції домагаються для себе і своєї адміністрації:

- а) повного контролю над усіма провінціями;
- б) необмеженої компетенції в виданні законів і указів, обов'язкових для всієї держави, включаючи закони про податки та військову службу.

Приходить кінець автономії міст, припиняють скликатися Генеральні Штати. Припиняється дія сеньйоральної юстиція. У повну залежність від

короля потрапляє і церква: всі призначення на церковні посади виходять від короля.

Повна перемога необмеженої монархії у Франції була підготовлена реформами міністра Людовіка XIII (1610–1643 рр.) – кардинала Ришельє (1624–1642 рр.). Найважливіша його реформа – затвердження положення і розширення компетенції чиновників з центру, що стояли на чолі провінцій. Це *інтенданти* поліції, юстиції, фінансів. До їх рук були віддані збір податків і податей на користь скарбниці, командування місцевими збройними силами, набір в армію, керівництво місцевою поліцією. Іntenданти звичайно були незнатного походження, принаймні, часто призначали осіб незнатних, і вони, як правило, були чужаки для провінцій, якими вони керували. Посади інтендантів, вилученні із загального правила, не продавалися.

Суспільний устрій Франції періоду абсолютизму можна схематично змалювати таким чином: суспільний устрій представляли три стани: духовництво, дворянство і міщани. До складу третього стану входили і селяни (*серви* і *вілани*). З'являється новий клас – буржуазія. З'явився особливий прошарок дворян, вихідців з третього стану – «дворянство мантиї». Її представники вели образ життя родовитого дворянства – «дворянства шпаги», але не поривали з буржуазією, захищаючи її політично і економічно. Всі ці верстви годував в основному один стан – селяни, що працювали на орендованій землі і сплачували державі грошовий ценз, котрий замінив всі інші види податків. Зароджується новий клас – робітничий.

Державна влада зі всіма її атрибутами зосереджена в руках короля. В 1614 р. французька монархія була оголошена божественною, а влада короля стала розглядатися як священна. Немає вищого закону, ніж королівський закон, *ордонанс*. Управління країною зосереджене в палаці. Його здійснює королівська рада. Члени ради призначаються і зміщуються королем. Вони відповідальні тільки перед ним. Рішення ради короля затверджуються тільки ним. Рішення міністрів залежать від волі короля. Ще менш ініціативи виявляють чиновники, тримаючись за місце або шукаючи підвищення по службі. Чиновник хоче одного: бути виконавцем волі короля, уряду або окремої особи – кардинала, міністра, будь-якого іншого великого чиновника. Безініціативність чиновника не виключала свавілля в його діях, тим більш, що свавілля починалося згори від короля і закінчувалося нижчим чиновником.

Особливим свавіллям супроводжувалися збори податків. Розмір основного податку – *тальї* – не було твердо встановлено, і кожний його розмір залежав від розсуду збирача. Збір податків перетворювався звичайно у військову компанію. Для заточення у в'язницю не вимагалось законної форми. Достатньо королівського наказу.

При Людовіку XIV (1643–1715 рр.) ввійшли у вживання відкриті бланки, що містили формальний наказ про арешт, підписаний королем. Розпоряджалися вищі сановники. Достатньо було написати на бланку

прізвище і той, хто його носив, прирікався без суду і слідства на безстрокове ув'язнення.

Органи державної управління концентруються в руках короля, що призвело до припинення діяльності Генеральних Штатів. Були різко обмежені права Паризького Парламенту. Тепер він реєстрував безперешкодно всі ордонанси й інші нормативні акти короля. І навіть без його присутності. Світська влада в особі короля посилила свій контроль над церквою. Болонський конкордат 1516 р. надав королю виняткове право призначати на пости вищих ієрархів католицької церкви у Франції.

Посилення влади короля супроводжувалося різким зростанням і посиленням впливу бюрократичного апарату. Велику кількість посад уряд продавав, даючи немалий прибуток монархії, і не тільки їй, але й собі теж. Найважливіші пости в державі зайняли найбагатші люди Франції, скажімо, пости губернаторів. Як правило, це були люди незнатні, але такі, що володіли спеціальними знаннями, а головне, були віддані монарху.

Центральні органи державного управління становили собою поєднання різноманітних установ, створених в різні періоди.

Людовік XIV у 1661 р. створив *Велику раду*. До її складу входили герцоги, міністри, державні секретарі, канцлер і різного роду державні радники. Державна рада перетворилася фактично у вищий радний орган при королі. Його доповнювали спеціальні ради: рада фінансів, рада депеш, таємна рада, веденню якої підлягав, зокрема, касаційний перегляд деякої категорії справ. Важливе значення придбав канцлер та його апарат. Були створені міністерства військових справ, іноземних справ, морських справ, міністерство двору, які очолювалися державними Секретарями. Надзвичайно важливе значення набуває Генеральний контролер фінансів, його компетенція була найбільш повною. Він здійснював керівництво збором і розподілом грошових і інших матеріальних ресурсів королівства, перевіряв діяльність службових осіб на місцях. Під його керівництвом знаходилась промисловість, торгівля, фінанси, державні роботи, шляхи комунікацій. Він же вважався першим міністром. Всі названі вище особи підкорялися королю.

Король, вирішуючи важливі державні питання внутрішньої і зовнішньої політики, збирав так звану Малу королівську раду, що складалася з тих же осіб: державного контролера і державних секретарів. У веденні кожного секретаря знаходилось певне число губернаторів.

Дуже складним і заплутаним було управління на місцях. Утворювалися численні служби: судове управління, фінансове управління, нагляд за шляхами. В розглядуваний період територія королівства була поділена на губернії, діоцези, бальяжі. У другій половині XVI ст. Францію було розділено більш як на 30 адміністративних округів – інтендантств. На чолі цих округів були поставлені інтенданти поліції, юстиції і фінансів². В місцевому управлінні існували дві групи державних органів. Перші коренилися в

---

² Тищик Б. Й. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): Навч. посібн. – Львів, 2006. – С. 117.

минулому, в часі станово-представницької монархії, але зараз вони втратили свої реальні повноваження і перетворилися у відомі синекури (лат. – без турбот), почесні державні органи. Так відбулося з бальї і з прево, після цього з губернаторами в губерніях. Всі вони були відтіснені іншою групою державних органів на другий план – інтендантами. Інтенданти юстиції, поліції, фінансів фактично керували місцевим адміністративним управлінням і судом. На цей пост призначалися звичайно особи незнатного походження, і в будь-який момент уряд міг їх змістити.

Щодо судів, то можна зробити висновок тільки один, королівські суди витісняють всі інші: сеньйоральні, церковні, міські. Хоча вони і всі функціонують, але королівські посилюються. Королівська юстиція була вкрай складною і суперечливою. Загальні королівські суди склалися з трьох інстанцій: судів превотальних, бальяжних і судів парламентів.

Державна Рада вважалася вищим органом правління, вона одночасно розглядалася і як вищий суд.

Окрім загальних судів, функціонували суди спеціальні. Фактично кожне відомство мало свій суд, де розглядалися справи, що стосувалися відомчих інтересів. Судовими функціями була наділена рахункова палата, палата опосередкованих податків, керування місцевим двором. Особливу значимість мали військові суди. Були суди морські і митні. Вершиною всього цього комплексу судів був король, котрий міг прийняти до свого розгляду будь-яку справу будь-якого суду.

Інтенданти могли вилучати з ведення судів будь-які справи: кримінальні і громадянські – і приймати їх до свого впровадження. Точно так же вони могли переглядати вже здійснені вироки і рішення. Управління і суд виявилися знов з'єднаними в руках адміністрації. Символом правління в період Людовіка XIV був відомий його ж вислів: «Держава – це я».

З початку XVI ст. судова система, насамперед парламенти, виглядала не лише як частина державності, але і як гарант функціонування політичного та суспільного ладу.³

У період абсолютизму у Франції створюється розгалужена поліцейська служба. В 1667 р. було введено посаду генерал-лейтенанта поліції, завданням якого було підтримувати порядок у масштабах усього королівства. Крім загальної поліції, була також і політична поліція, де панувала система таємного розшуку.

Головною опорою режиму абсолютизму, як і в колишні часи, була армія. Але ніколи ще регулярна армія не вимагала таких коштів, не була настільки численною, як нинішня. Набиралася вона за жеребом з селян і міщан, а командували дворяни. Прийшов кінець рицарському ополченню і старій військовій тактиці, настав час регулярної армії.

---

³ Эльфонд И.Я. Право и судопроизводство Франции XVI в. // Право в средневековом мире. – Вып 2-3. – СПб., 2001. – С. 69.

3. Особливості поєднання англійського парламентаризму з абсолютизмом. Початок англійського абсолютизму належить до XV ст., його розквіт – до XVI ст.

З 1455 до 1485 рр. в Англії тривала міжусобна війна між прихильниками двох монархічних династій – Ланкастерів і Йорків, – відома як війна Білої і Червоної троянд⁴. Міжусобні війни підірвали могутність крупного феодалного землеволодіння. Під час війни була знищена майже вся стара знать Англії і, таким чином, були усунені головні супротивники абсолютизму. Великі володіння феодалів пускались королем у продаж і купувалися міською буржуазією і верхівкою селянства. 30 років міжусобної війни настільки виснажили Англію, що населення підтримувало династію, яка встановила в країні громадянський мир. Королем став Генріх VII Тюдор (1485–1509 рр.), засновник нової династії.

Суспільний лад Англії характеризується зростанням ролі середніх слоїв дворянства, інтереси яких були близькі інтересам буржуазії. Ці слої створили так зване «нове дворянство» (gentry), особливістю яких стало ведення господарства на капіталістичних основах. Поступово відбувається капіталістичне переродження феодалного землеволодіння. Намагаючися розширити свої володіння, феодали захоплюють общинні землі, зганяють селян з їх ділянок. Це привело до диференціації сільського населення на фермерів, малоземельних орендарів і безземельних батраків. Розвиток єдиного національного ринку, а також загострення соціальної боротьби обумовили зацікавленість нового дворянства та міської буржуазії у подальшому підсилюванні центральної влади.

Найважливішою з причин, завдяки чому зберігся парламент, було існування «нового дворянства». Старовинні англійські закони зобов'язували будь-якого вільного землевласника, майно якого оцінювалося до 20 ф. ст., купувати рицарський патент, ставати дворянином. Міра ця спочатку переслідувала чисто фінансові цілі, але призвела до далеких наслідків. Значна частина міської торгово-промислової буржуазії, не залишаючи своїх занять, переходила у дворянство. Лицарі вступали до торгівельних компаній, родичалися з багатими міськими родами. Обидві ці групи і склали «нове дворянство».

Спільність інтересів буржуазії і «нового дворянства» посилювала парламент та позбавляла можливості його знищити. Крім того, у порівнянні з Генеральними Штатами Франції, англійський парламент був достатньо закоріненою установою, з чітко визначеною компетенцією.

Ті ж причини сприяли збереженню місцевого самоврядування. Воно не коштувало грошей, бо всі його посади були безкоштовними.

У порівнянні з Францією, англійський абсолютизм мав три важливі особливості:

- продовжує існувати орган станового представництва (парламент);
- зберігається місцеве самоврядування;

---

⁴ Дейвіс Н. Європа. Історія / Пер. з англ. – К., 2006. – С. 566.

- збройні сили є відносно нечисленними, якщо порівнювати з арміями континентальної Європи. До певної міри ця обставина компенсується міцним флотом.

Виходячи з цього, англійський абсолютизм характеризується як незавершений.

Верховне управління справами країни король Англії здійснював через свою *Таємну раду*, до якої входили представники і феодальної знаті і нового дворянства, і буржуазії, що народжувалася. Члени ради призначалися королем і тільки перед ним несли відповідальність. Цей орган складався з вищих посадових осіб: лорда-канцлера, лорда-скарбника, лорда-охоронця великої печатки, лорда-адмірала і т.д. Вони об'єднувалися комітетами, що мали певну компетенцію.

Верховенство корони у взаємовідносинах з парламентом було оформлено статутом 1589 р., який прирівняв укази «короля в Раді» до законів, що приймаються парламентом. В період абсолютизму парламент продовжував зберігати за собою прерогативу затвердження розмірів податків і зборів. Все це означало, що встановлення абсолютної монархії в Англії не зробило її королів повністю незалежними від парламенту.

Бюрократичний апарат на місцях все ще був слабким, і міське самоврядування відіграло суттєву роль. Найбільшою адміністративною одиницею залишалося графство. Вплив зборів і роль шерифів помітно зменшились. Усі питання місцевого управління зосереджуються в руках мирових суддів. У своїй діяльності вони були тісно зв'язані з Таємною радою, яка спрямовувала та контролювала їхню роботу. Остаточно оформилася нижча адміністративна одиниця у вигляді церковного приходу, який став і основою церковного управління, і ланкою місцевого самоврядування. Збори жителів приходу, які сплачували податки, вирішували різноманітні питання: ремонт доріг і мостів, розподіл податків на утримання бідних, церковного податку тощо. Уся діяльність приходських органів була поставлена під контроль мирових суддів.

У період абсолютизму була розширена королівська юрисдикція. Суд королівської лави, Суд загальних позовів і Суд канцлера були найважливішими судовими інстанціями. Остаточно оформилася структура таких центральних Вестмінстерських судів, як Суд справедливості і Вищий суд адміралтейства. Для політичних переслідувань і цензури друку існував особливий трибунал – «Зоряна палата», яка стала знаряддям у боротьбі з ворогами королівської влади.⁵ Тут не діяли загальні норми судочинства і не виключалися тортури. Переслідування за релігійні злочини належали до компетенції «Високої комісії».

Особливо важливу роль став відігравати суд канцлера. Починаючи з 1329 р., усі петиції та просьби про помилування на ім'я короля почали надходити до монарха через канцлера. Виконання власних судових рішень

---

⁵ Тищик Б. Й. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): Навч. посібн. – Львів, 2006. – С 293.

канцлер забезпечував загрозою штрафом і тюремного ув'язнення. Тяжкі злочини, що дістали назву *фелонія*, (зрада, таємне вбивство, розбій, підпал, підробка грошей та ін.) розглядали виключно королівськими судами.

В останній період абсолютизму у 20-х роках XVII ст, у зв'язку з загостренням внутрішньополітичного стану, у складі Таємної ради з'являється «кабінетна рада», («кабінет»), що розглядала секретні політичні справи.

Постійної армії у Тюдорів не було. Існували тільки гарнізони за межами Англії і сторожа на шотландському кордоні. Король задовольнявся своєю лейб-гвардією і невеликими загонами найманців. Розпуск озброєних феодалних загонів і монопольне право корони на використання артилерії значно посилили військову силу королівської влади. У разі необхідності проводився набір міліції. Очолював ополчення в межах графства лорд-лейтенант, який призначався королівською владою. Крім цього, був створений сильний військовий морський флот.

4. Особливості абсолютизму Німеччини. На протязі XVII ст., тобто пізніше, ніж в Англії і Франції, в німецьких державах затвердилася абсолютна монархія. У Німеччині абсолютизм склався як абсолютизм обласний, князівський, а не загальнодержавний. Влада імператора була надто розхитана *Селянською війною* (1524–1525) та антипапівським рухом, що вилився у *Реформацію*. Це привело до подальшого посилення курфюрстів – глав найбільших німецьких князівств. Спроби імператора Карла V (1516–1556 рр.) насаджувати свій, загальноімперський, абсолютизм з допомогою папського престолу зіткнулися з могутнім протестантським рухом. Саме він став опорою князівської могутності і непокірності. Розпочалася *Тридцятилітня війна* (1618–1648 рр.), у яку в тій чи іншій мірі були втягнуті усі європейські країни і яка завершилася *Вестфальським миром*, в результаті якого німецькі князівства перетворилися на фактично незалежні державні утворення. Імператор був відсторонений від будь-якого втручання у внутрішні справи князівств.

Курфюрсти зуміли добитися того, що кожний імператор при обранні повинен був приймати розроблені ними умови: не передавати імператорський престол у спадщину, не втручатися в справи князів, регулярно скликати їх з'їзди. Це був так званий князівський абсолютизм. Його відрізняли від централізованих абсолютних монархій Заходу наступні риси. По-перше, як і станомо представницька монархія, він склався не в рамках всієї імперії, яка залишалася децентралізованою, а в межах окремих князівських володінь. По-друге, його затвердження не є результатом тимчасової рівноваги сил дворянства і буржуазії. Навпаки, він був вираженням торжества феодалної реакції, її перемоги над буржуазним рухом і підпорядкуванням слабкої німецької буржуазії князям. Не випадково абсолютизм затвердився раніше усього у Баварії (в першій третині XVII ст.), яка відрізнялася економічною відсталістю та відсутністю великих міст.

Суспільний устрій Німеччини періоду абсолютизму можна схематично змалювати таким чином: князі – курфюрсти, дворяни і духовенство, міське населення, селяни. З феодальної ієрархії майже повністю зникає середнє дворянство, частина якого переходить на положення князів, а друга частина перейшла до лав нижчого дворянства. У свою чергу нижче дворянство – основна маса лицарства, – з появою вогнепальної зброї втрачає набуте раніше значення.

У містах існувало три соціальних групи населення. Міська верхівка (патриціат) тримала у руках усі міські посади, які передавались у спадщину. В опозиції до патриціату стояли дві інші групи: бюргерство (середня частина населення міст, повноправні майстри) та міські плебс (підмайстри, найбідніші мешканці міста).

У більшості князівств кріпацтво стало загальним явищем. Пожиттєві і спадкові наділи селян були перетворені на короткотермінові утримання (це дозволяло довільно збільшувати повинності), общинні землі суттєво урізані. Однак, у 1781 р. в Австрії кріпацтво було замінене відносинами підданства. Піддані повинні були і надалі коритися поміщикам, але дістали особисту свободу. Піддані звільнялися від служби при панському дворі, але мусили відбувати панщину та інші повинності на користь землевласників.

По мірі складання князівського управління судова влада імператора скасовувалась на користь князів – курфюрстів, а судова система ставала все більш складною і багатоступеневою. Князі – курфюрсти розповсюджували свою юрисдикцію на все населення свого князівства. Також існували станові суди «суди рівних»: князівські, графські та інші.

Князівський абсолютизм зіграв винятково реакційну роль, надовго закріпив стан економічної та політичної роздробленості Німеччини. Імперія остаточно перетворилася на конгломерат з приблизно 300 держав і державок, де були не тільки різні політичні режими, а й різні релігії, закони, мита.

Найбільш великими абсолютистськими державами імперії були Прусія та Австрія, між якими вже починалося суперництво в імперії.

Бранденбурзько-Пруська держава була створена на початку XVII ст. на землях колишнього Тевтонського ордену, колонізаторська діяльність і ідеологія якого заклала початок великопруського мілітаризму в Німеччині. Засновником нової держави вважається Фрідріх Вільгельм, курфюрст Бранденбурзький (1640–1688 рр.). Остаточне оформлення держави відбулося у 1701 р., коли Бранденбурзький курфюрст добився титула короля Прусії.

Прусія була централізованим королівством з населенням протестантського віросповідання. Державний лад Прусії був прикладом найреакційнішого і найагресивнішого німецького абсолютизму.

Державний устрій. Голова держави – король Прусії – входив до імперської колегії курфюрстів. Вищим органом державного управління була Таємна рада при королі. Їй підкорялися три директорії: фінансова, військова та королівських доменів. Особливого значення набула директорія військових справ.

Основними тенденціями розвитку державного ладу Пруссії у XVIII ст. стали подальша централізація і милітаризація державного апарату, піднесення військово-управлінських органів над громадянськими. Значна частина повноважень Таємної ради переходить до генерального військового комісаріату. Відбувається злиття всіх директорій в єдиний військово-фінансовий орган на чолі з президентом – королем. На місцях земські радники (ландрати), що призначалися королем за рекомендацією дворянських зібрань, підпадають під жорсткий контроль центральної влади і наділяються широкими військово-політичними функціями. Ліквідується міське самоврядування. Міські ради були замінені колегіями магістратів, які призначалися королем. На весь державний апарат були розповсюджені військові звання, військова субординація і дисципліна.

Пруська армія була однією з найбільших в Європі і славилась своєю муштрою та паличною дисципліною. Армія зросла удвоє – до 85 тис. солдатів, що становило 4 відсотки загальної кількості населення. Це була четверта за величиною армія Європи. З державних доходів, які становили близько 7 млн. талерів, більше половини – 3,6 млн. – йшло на армію.

За своїм політичним режимом Пруська монархія характеризувалася як «військово-поліцейська держава». Засновником цієї системи вважають короля Фрідріха Вільгельма I (1713–1740 рр.). В ній отримали розвиток свавілля влад: цензура і дріб'язкова регламентація державного і приватного життя підданих. Милітаризація Пруссії визначила і її загарбницьку зовнішню політику.

Австрія, на відміну від Пруссії, не являла собою централізованої держави. Вона була багатонаціональною країною, в якій німці проводили політику національного пригнічення слов'янських та інших народів. До її складу, крім німецькомовних (Верхньої і Нижньої Австрії, Тіролю, Швабських земель), входили слов'янські – Карінтія та Крайна, Чехія, Моравія, Сілезія та частини колишнього Угорського королівства.

В Австрії панувало католицьке віросповідання. З XV ст. королі Австрії ставали германськими імператорами, і Австрія вважалася їх доменіальним володарем.

Державний устрій. Система централізованих органів Австрії не була строго упорядкованою і постійно перебудовувалася, зберігалися місцеві представницькі установи – ландтаги та сейми. Вищим органом влади і управління разом з монархом була Таємна рада. В подальшому вона була замінена Конференцією, яка на початку XVIII століття перетворилася на постійний орган. Військовими справами відала Військова рада. З 1760 р. з метою об'єднання всіх галузей управління була заснована Державна рада. Зросло значення центральних установ, ослабла роль місцевих сеймів. Найважливішими центральними установами стали: державна рада (дорадчий орган при государі), «придворна австрійська канцелярія» на чолі с канцлером (виконавчий орган) та придворна військова рада.

На чолі провінцій Австрійської монархії стояли намісники, які обиралися з місцевих дворян становими сеймами (в останніх були

представлені 4 стани: духовенство, пани, рицарі, імперські міста) і затверджувались королем. В державах, що входили до складу Австрії, були сейми – станові зібрання. В містах управління знаходилось в руках королівських чиновників, виборних міських управ і бургомістрів. Натомість місцеві сейми і ландтаги поступово перетворилися на земські зібрання з дуже обмеженою компетенцією.

Заплутаною була судова система. Компетенція численних судів (міські, земські, гофмаршальський та ін.), не мала належної впорядкованості, справи часто пересилалися з одного суду в інший. Сам суд продовжував залишатися становим, тобто дворяни судилися дворянами, жителі міст – міськими судами, а селян судив їх поміщик.

В 1749 р. розпочалася військова реформа за пруським зразком: упорядковано рекрутські набори і комплектування офіцерського корпусу, введена категорію запасу. Здійснювана у цей час політика проводилася у дусі освіченого абсолютизму, який свою назву дістав від того, що государі цих монархій нібито керувалися ідеями французьких буржуазних просвітителів. Освічений абсолютизм формально здійснювався, виходячи з надкласових загальнонаціональних інтересів, а насправді служив зміцненню цього же режиму. Він став дійовим засобом боротьби проти місцевих, станових і корпоративних привілеїв. Так у 1749 р. при ерцгерцогині Марії-Терезії (1740–1780 рр.) найважливіші повноваження зосереджуються в руках королівських чиновників, виборні органи ставляться під контроль уряду, для утримання армії були встановлені щорічні податки. У 1751 р. видано указ, що забороняв зганяти селян-платників цього податку із землі.

Католицизм залишався державною релігією, але церква і школа підпорядковувалися державі. Марія-Терезія вилучила з кас церковних рад 3 млн. гульденів та закрила 80 монастирів, Йосип II закрив 738 монастирів. Завершенням релігійної реформи стало підпорядкування з 1781 р. кліриків контролю світських чиновників.

5. Феодальне право та судовий процес в період абсолютизму.

Джерела права. В період абсолютизму ще діяло *звичаєве право*, яке мало значення джерела права. Переломними для історії європейського права були XII–XIII сторіччя. В цей час з'являються перші *кодифікації римського права* та *міське право*.

Самою ранньою спробою *кодифікації* феодального права був складений ще в XII ст. Ломбардський збірник. Він містив в собі норми права, вироблені в судах Мілану та інших північноіталійських містах. В XIII ст. з'являється збірник звичаєвого права – Великий кутюм Нормандії, а слідом за ним приватні записи звичаєвого права – Кутюми Бовезі (1283 р.) та Стародавній кутюм Бретані (1330 р.). Склалися вони приватними особами і тому мали, головним чином, довідковий характер.

У XV ст. у Франції налічувалося біля 60 великих кутюмів і не менше 300 малих, і кожний з них чим-небудь відрізнявся від інших.

Великою популярністю користувались німецькі *компіляції* XIII ст., особливо «Саксонське зеркало» і «Швабське зеркало».

«Саксонське зеркало» складається з 2 частин. В першій викладається «земське право» північно-східних областей Німеччини. До нього відносилися норми державного, громадянського, кримінального і процесуального права. В другій частині викладається «ленне право» – норми, що регулювали відношення між феодалами, сеньйорами і васалами.

Для того, щоб практика королівських судів могла стати джерелом «загального права» Англії, судові рішення, оснащені необхідним мотивуванням, стали фіксуватися у збірках судових протоколів, «Свитках позовів», що з'явилися в XIII ст. А для того, щоб ці рішення (найбільш важливі з них) могли служити в якості загального керівництва, їх стали заносити в «Щорічники», що видавалися аж до XVI ст. Рішення Вестмінстерських судів стали джерелом права, настільки ж безперечним, як і закон. Вони стали розглядатися, як «право країни», і відповідно з тим на них можна було посилалися в підтвердження того, що даний принцип або дана норма справді існує в англійському праві. Певну роль у виробленні «загального права» Англії відіграло королівські накази, які видавалися позивачу до плати. У кожній справі видавався окремий наказ, де містилося розпорядження шерифу вплинути на відповідача з тим, щоб задовольнити позивача.

Величезну роль в історії європейського права зіграла *рецепція* (запозичення та засвоєння) римського права. Римське право отримало визнання передусім в розвинених італійських містах. Слідом за тим воно стало розповсюджуватися в Німецькій імперії, імператор Фрідріх I проголосив римське право «всесвітнім правом».

З XVI ст. визнанням центром вивчення римського права стає Франція.

Міське право. Вже у XI–XII ст. в розвинених містах Італії стали складатися норми, які регулювали правові відношення, що виникають на ґрунті промислової і торгової діяльності: так зване міське право. Створювалося воно, головним чином, в судах. А так як судові функції здійснювалися особами, що належать до вищої адміністрації міста, винесені ним рішення набували значення загальної норми права.

Надто звичайною справою було те, що одне місто запозичало право у іншого. В Німеччині в цьому відношенні зразком служили статuti Кельна, Магдебурга, Любека та інших торговельних центрів. Кельнське право було засвоєне тридцятьма містами, гамбурзьке широко застосовувалося в Прибалтиці, магдебурзьке – в Сілезії, Галичині, Польщі, Україні.

Канонічне право як джерело права. Своє особливе право у феодальних країнах Європи було розроблене церквою. Називалося воно канонічним, бо його основні норми називалися канонами. Це була сукупність релігійних правових норм, що регулювали відносини всередині церкви, а також між церквою і світськими особами. Ми вже говорили про втручання церкви в область майнових і родинних відношень, про переслідування еретиків і такі надумані «злочини», як чаклунство.

Починаючи з XIV ст. все більшого значення набувають такі джерела права, як закон, королівське розпорядження, рішення вищих судів.

У XVI ст. завершуються в Франції роботи з офіційної редакції кутюмів, які набувають сили закону. Віднайдення звичаю шляхом «дизнання у натовпу» було заборонено, і всяке доповнення або виправлення кутюмів могло мати місце не інакше, як за вказівкою короля. З цього не слідує, що Франція отримала єдине для всієї країни право. Чинність кутюмів, як і раніше, обмежувалася певною провінцією, але все більшого значення набувають кутюми Парижа і Орлеану.

В більш пізній час, у XVII ст., у Франції видаються систематичні зібрання законів: Торговий або Морський кодекс, а також Великий ордонанс 1670 року, що кодифікував процесуальне право.

В Англії з кінця XIII ст. з'являється особливий вид законів – *статути*, якими стали називати акти парламенту, затверджені королем. Акти англійського короля, що не потребували згоди парламенту або з якоїсь причини не представлені на його розгляд, отримали назву *ордонансів*. Замість «Щорічників» став виходити збірник судових рішень, складений за певною системою. Відоме значення для службової практики набувають суурядності відомих своєю кваліфікацією юристів.

Серед німецьких кодифікацій права XVI–XVII ст. повинна бути відзначена «Кароліна», яка була видана в 1532 р. Як єдиний звіт законів для всієї величезної і строкатої за своїм складом Німецької імперії, «Кароліна» могла б мати відоме позитивне значення. Але її «визагальність» значно зменшувалась застереженням, прийнятим за вказівкою князів: «Ми не бажаємо, однак, позбавляти курфюрстів, князів і станів їх споконвічних, успадкованих і правомірних звичаїв».

Кримінальне право. Злочинам і покаранням у праві середньовічних держав належало особливе місце. При цьому поняття злочину і принципи покарання не залишалися незмінними. Основним елементом слідства було визнання обвинуваченого, отриманого на катуванні.⁶

У Франції з початком централізації право починає набувати все більш репресивного характеру. Березневий ордонанс 1357 р. вже відверто заборонив заміну покарання грошовою компенсацією. Основними видами покарань стають: страта в різних формах (четвертування, спалювання, колесування і т.п.), калічницькі та тілесні покарання. Як додаткове покарання широко застосовується конфіскація майна.

У Німеччині з виданням «Кароліни» були визначені деякі загальні поняття кримінального права: умисел і необережність, обставини, що обтяжують провину, співучасть тощо. «Кароліна» знала різні склади злочинів: проти релігії – богохульство, чаклунство; проти моральності – прелюбодійство; проти держави – зрада, бунт; проти особи – вбивство, поранення, образа; проти власності – крадіжки; проти правосуддя і т. д.

---

⁶ Тогоева О.И. Пытка как состязание: преступник и судья перед лицом толпы (Франция XIV век) // Право в средневековом мире. – Вып 2-3. – СПб., 2001. – С. 69.

Основними видами покарань були кваліфікована смертна кара, калічницькі та тілесні покарання, виставлення біля ганебного стовпа, тюремне ув'язнення, вигнання і штраф.⁷

За часів абсолютизму кримінальне законодавство використовувалося для того, щоб примусити розореного селянина прийняти умови роботи за наймом, які йому нав'язували (Англія – Статути періоду Тюдорів, Франція – королівські ордонанси XVII–XVIII ст.).

Праву зобов'язань держав Середньовіччя були відомі різні види договорів: купівлі-продажу, міни, дарування, позики та позички і т.д. Саме такі угоди згадує «Саксонське зерцало» Німеччини. Феодальний характер права відбувався у такому договорі як купівля-продаж. Якщо в ранній період продаж нерухомості відбувався з дотриманням символічної процедури, то в подальшому вимагалася, як це було у Франції, обов'язкова письмова форма договору з наступним його утвердження у нотаріуса. Важливе місце у Франції посідав договір позики. Часто лихварі позичали гроші під заклад землі або за право стягати ренту. У Англії розрізнялися два види договорів: формальні, які укладалися з дотриманням установленної процедури, і неформальні, або прості.

Сімейне право розвивалося під сильним впливом церкви. Шлюб і сім'я регулювалися в основному нормами канонічного права. Існувало твердження, що шлюб є особливим таїнством, подібним хрещенню. Звідси походила заборона розлучення і позашлюбних зв'язків. Не допускався шлюб між близькими родичами. Шлюбний вік був досить низьким: для чоловіка – 14 років, для жінки – 12 років.

Майнові стосунки подружжя були різними не тільки в окремих країнах, а навіть у різних регіонах (наприклад, в північній та південній Франції). В Англії заміжня жінка не мала права самостійно укладати договори, складати заповіт тощо без згоди чоловіка. В Німеччині в роздільному майні виділялися частки, які враховувалися і переходили в спадщину окремо (предмети особистого користування жінки, прикраси).

Судовий процес. З XII–XIII ст. у Франції, а після цього і в інших країнах Західної Європи, починається перехід до нової форми кримінального судочинства – *інквізиційної*. Приватне обвинувачення залишається, але область переслідування, здійснюваного від особи держави, весь час поширюється. Політичні і релігійні злочини, злочини за посадою переслідуються тільки державою.

В Англії, де приватне обвинувачення утримується в більш широкому обсязі, ніж на континенті, встановлюється правило, що обвинувач, котрий не зумів довести обвинувачення і програв процес, сплачує штраф.

Поступово виходить із вжитку ордалій. Судоговоріння з публічного стає таємним, з усного письмовим. Обвинувачений втрачає старовинні права, що забезпечують йому можливість захисту. Все більшого значення набуває

---

⁷ Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / Под ред. З.М. Черниловский. – М., 1973. – С. 112-114.

попереднє розслідування, метою якого стає добитися визнання підозрюваного.

Вирішального значення для переходу до інквізиційної форми процесу мало загострення класової боротьби низів проти феодалного ладу. Вираженням цієї боротьби були і антикатолицькі ересі, і міські бунти, і селянські війни.

Разом з тим, не можна не бачити того впливу, який мала на право і процес феодалних держав Західної Європи католицька церква. Визнаючи докази, свідчі й письмові, зберігаючи присягу, церква призначала своїм судам домагатися зізнання обвинуваченого і наполягала на формулі, хибність якої прекрасно розуміли і в той час: зізнання – «цариця доказів».

Вирвати зізнання було не просто, особливо в справах про політичні злочини. На допомогу прийшли *тортури*. Особливо велике застосування вони одержує з розповсюдженням римського права, як універсальний засіб «дізнання». В Німеччині тортури були введені у XIV ст., у Франції – ще раніше, в Англії, незважаючи на формальну заборону, – з середини XV ст.

З часом нові форми судочинства отримали своє закріплення в законі. У Франції це було зроблено ордонансами 1498 і 1539 років. В Німеччині, де інквізиційний процес став затверджуватися з XIV ст., його узаконює Бамберзький уклад 1507 р., але особливо «Кароліна».

Класичне вираження початку інквізиційного (пошукового) процесу міститься в французькому ордонансі Людовіка XIV, виданому у 1670 році. Особливу увагу ордонанс приділяє попередньому слідству.

Попереднє розслідування розпадалося на дві стадії. В першій встановлювався сам факт злочину. Друга мала своєю метою викриття підозрюваного (обвинуваченого). Слідчі дії були оповиті таємницею. Негласним був і судовий розгляд. Доповідав справу слідчий (суддя) і, звичайно, як вважав потрібним, найбільш вигідним для досягнення результатів. Показання свідків не перевірялися: їх зачитували – і все. Обвинувачений, якому матеріали попереднього розслідування подавалися для ознайомлення, допитувався знов на суді, але скільки-небудь серйозних можливостей для захисту не мав.

Німецький інквізиційний процес був надто подібний до французького. І у Франції, і в Німеччині обвинувачений (підсудний) був не більш ніж предметом дослідження, але не стороною, наділеною правами. На ньому лежав тягар доведення невинуватості, але закон не давав йому для цього навіть мінімальних можливостей.

По іншому шляху пішов розвиток судового процесу в Англії. В чому ж основні особливості англійської форми судочинства?

Головне те, що участь обвинуваченого вирішувалась не професійними суддями, а *присяжними засідателями*, представляється благом у порівнянні з жахами континентального інквізиційного процесу.

Реформою Генріха II було дозволено доводити позови з допомогою свідків, а в кримінальних справах – встановлювати винність показаннями 12

присяжних, що належать до даної місцевості. Присяжні повинні були в усіх випадках виносити рішення. З свідків присяжні перетворюються в суддів.

З розвитком інквізиційного процесу вільна оцінка доказів, наведених проти або на користь обвинуваченого, змінюється іншою, основою на так званій *формальній теорії доказів*.

На перше місце висувається вимога якості свідка, що визначається його соціальним станом, статтю, політичною і моральною характеристикою. Окрім того, подаються точні вимоги до числа свідків, необхідні для отримання «повного доказу». Згідно категоричному велінню «Кароліни», «якщо злочин буде засвідчений принаймні двома або трьома добрими свідками, що заслуговують на довіру, то кримінальне судочинство повинне бути завершене відповідним винесенням вироку». Поступово розвивається новий вид процесу – слідчий. Першою стадією слідчого процесу було розслідування. Починалося воно з дізнання – збирання інформації про злочин і злочинця. Після цього відбулося збирання доказів винності підозрюваного. Відбулося воно на основі теорії «формальних доказів», яка встановлювала силу «повних і доброякісних доказів».

Перегляд вироків. У Франції і в Німеччині звичайним засобом перегляду вироку був двобій з суддею, який його постановив.

Починаючи з XII ст., двобій як *засіб апеляції* сходить зі сцени. У Франції, вважаючи «покірним проханням» про перегляд справ, вирішених в курії сеньйора, спочатку королівська курія, а після цього парламент, приймають апеляції до свого виробництва. Перегляд вироків втрачає свій образливий (для суддів, які його постановили) характер.

В Німеччині появі *нормальної апеляції* сприяло одержання римського права. Тут виникає звичай звернення до іншого суду, звичайно вищого. Не виключався, в принципі, і такий перегляд вироку, що мав метою посмертну реабілітацію засудженого.

В Англії перегляд вироків і рішень, винесених на основі вироку присяжних, не допускався в принципі.

Адвокатура. Адвокатура, що отримала настільки великий розвиток в імперському Римі, стала відроджуватися до життя з появою церковних судів, а після цього і парламентів. Незабаром адвокати стали створювати корпорації за прикладом інших середньовічних професій.

Особливу групу складала адвокати, що спеціалізувались на юридичній консультації (продовжуючи виступати в судах). У Франції їх починають відрізняти від інших адвокатів вже в XIV ст. Це *юрисконсульти*.

Нотаріус. Розповсюдження канонічного і одержання римського права посилили значення документів, які могли служити підставою правового посягання. З'являється необхідність особливого підтвердження, посвідчення документів. Так виникає *нотаріат*. Починаючи з XIII сторіччя, і папи, і королі стали давати певним особам право складати і засвідчувати документи. Пізніше (у XVI ст.) видаються положення, регулюючі їх діяльність. У Франції нотаріуси зробилися чиновниками корони, в Англії затвердився

особливий порядок: нотаріальні дії з документами вчинялися суддівськими чиновниками за особливу плату.

Прокуратура. У Франції, поки не виявлявся обвинувач проти очевидного злочину, цю функцію брав на себе помічник бальї. Він представляв «короля» і його «інтерес». Королівський прокурор, що був при парламенті, спостерігав за дотриманням інтересів скарбниці і держави взагалі, здійснював нагляд за кримінальним судочинством. З часом прокурори стали призначатися і в провінції.

В Німеччині, як при імперському суді, так і в землях, прокурори під ім'ям «фіскалів» мають в своїй компетенції охорону інтересів скарбниці (фіска), але поступово – в різних князівствах по-різному – набувають права кримінального переслідування. У XVI–XVII ст. прокуратура діє вже в Італії, Нідерландах.

Висновок

Абсолютна монархія стала останнім етапом в розвитку феодалної держави та права і, в свою чергу, підготувала західноєвропейське суспільство до нової соціально-економічної формації – капіталізму, який визрів в надрах абсолютизму.

Абсолютизм припинив існування незалежних та напівзалежних феодалних сеньйорій, сприяв централізації державного управління та кодифікації права, упорядкував судочинство. Але центром всього залишалась королівська влада. Монополія на владу, старі феодалні порядки у поєднанні з буржуазними стосунками деякий час дозволяли королям знаходитися на вершині державного управління. Все це було можливо тільки певний час, доки буржуазія в своєму розвитку не почала набирати обертів і відчувати незручність свого становища. В історії можливі різні розвитку подій, та саме в той час таким можливим розвитком європейських країн стали буржуазні революції, які спричинили формування нових буржуазних держав із дзеркально протилежною системою управління та права. Це є наступним розділом у вивченні курсу історії держави та права.

Пояснення до термінів

Абсолютизмом (від лат. absolute – *необмежений, безумовний*) називається абсолютна необмежена монархія, самодержавна влада. Це форма правління, за котрої верховна влада повністю належить одній особі – монархові.

Конкордат – договір між Папою Римським, як головою Римсько-католицької церкви, та яким-небудь головою держави.

Курфюрсти – князі найбільших німецьких князівств.

Ордонанс – королівський закон Франції.

Рецепція – запозичення однією державою розвинутішого права іншої держави.

Статути – правові акти англійського парламенту, затверджені королем.

Талья – назва основного податку у Франції.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть загальні причини виникнення абсолютизму в монархіях Західної Європи?
2. Хто такі « дворяни шпаги» та «дворяни мантиї» у Франції?
3. Які реформи запровадив кардинал Ришельє?
4. Як можна охарактеризувати політичний режим Пруссії у XVIII ст.?
5. Чому англійський абсолютизм характеризується як незавершений?
6. Чому за своїм політичним режимом Пруська монархія характеризувалася, як «військово-поліцейська держава»?
7. Злочини і покарання у праві середньовічних держав Західної Європи?
8. В чому основні особливості англійської форми судочинства?
9. Які риси були властиві для права феодальної земельної власності?
10. Назвіть джерела права періоду абсолютизму?

Додаткова література до теми:

1. Батыр К.И. История феодального государства во Франции. – М., 1994.
2. Берман Г. Западная традиция права: эпоха формирования. – М., 1994.
3. Виноградов П. Исследования по социальной истории Англии в средние века. – М., 1987.
4. Галанза П.Н. Феодальное государство и право Германии. – М., 1963.
5. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства. – М., 2001.
6. Дейвис Н. Европа. История / Пер. з англ. – К., 2006.
7. Кудрявцев П.Н. Лекции. Сочинения: Избранное. – М., 1991.
8. Моллов В.Н. Абсолютистская бюрократия и французское общество. – М., 1991.
9. Петрушевский Д.М. Очерки по истории английского государства и общества в средние века. – М., 1990.
10. Сборник документов по всеобщей истории государства и права / Сост. К.Е.Ливанцева. – Л., 1987.
11. Титов Ю. Проблемы истории абсолютизма. – М., 1983.
12. Тищик Б. Й. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): Навч. посібн. – Львів, 2006.
13. Тогоева О.И. Пытка как состязание: преступник и судья перед лицом толпы (Франция XIV век) // Право в средневековом мире. – Вып 2-3. – СПб., 2001.
14. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / Под ред. З.М. Черниловский. – М., 1973.
15. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Древность и Средние века) / под ред. В.А.Томсинова. – М., 1999.
16. Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. С.Д. Сказкина. –Т. 1-2. – М., 1961-1963.
17. Эльфонд И.Я. Право и судопроизводство Франции XVI в. // Право в средневековом мире. – Вып 2-3. – СПб., 2001.

Примірні питання до I контрольного модуля

I рівень (15 балів)

1. Розподіл суспільства на авлунів та мушкенумів характерні для:

- 1) Давній Рим;
- 2) Давні Афіни;
- 3) Давній Вавилон;
- 4) Давня Спарта;
- 5) Давня Індія.

2. Ордалії це:

- 1) приведення судового приговору до виконання;
- 2) судові тортури;
- 3) Суд Божий – спосіб судового доказу;
- 4) відмова від прийняття судового позову;
- 5) спосіб подання позову у суд.

3. Остракізм це:

- 1) засіб політичної боротьби у Римській республіці;
- 2) процедура голосування народних трибунів;
- 3) засіб захисту від тиранії в Афінійській державі;
- 4) процедура зміни царей в Спартанській державі;
- 5) формальна процедура зміни диктаторів.

4. Герусія – це орган в Давньої Спарті:

- 1) з 5 ефорів для спостереження за царем;
- 2) з 9 архонтів для обмеження влади царя;
- 3) з 28 геронтів та 2 царів;
- 4) з 5 трибунів для зняття диктатора;
- 5) з 2 консулів для призначення диктатора.

5. Закони XII таблиць – кодифікація права в :

- 1) Афінійській державі;
- 2) Римській республіці;
- 3) Римській імперії;
- 4) Давньому Вавилоні;
- 5) Спартанській державі.

6. Суспільний устрій Давньої Індії характеризується:

- 1) наявністю майнових станів;
- 2) наявністю чотирьохкласової системи;
- 3) наявністю трьохкласової системи;
- 4) наявністю вільних людей і рабів;
- 5) наявністю класової системи.

7. Хто був засновником Франкської держави:

- 1) Олександр Македонський;
- 2) Карл Великий;
- 3) Хлодвіг;
- 4) Карл Мартелл;
- 5) Оттон I.

8. Чому в «Салічної Правді» не згадується про землю, як предмет купівлі та продажу?

- 1) оскільки германці були кочівниками;
- 2) не досконалість закону;
- 3) земля належить спільноті;
- 4) взагалі не звертали уваги на землю;
- 5) вся земля належала вождю.

9. Яку нову форму відношень було введено реформою Карла Мартелла?

- 1) прекарій;
- 2) бенефіцій;
- 3) кріпосне право;
- 4) рабовласництво;
- 5) оброк.

10. Що таке кутюми?

- 1) народні збори;
- 2) давні закони Франції;
- 3) накази французьких королів;
- 4) судейська палата;
- 5) звичайне право окремих провінцій Франції.

11. Який документ закріпив феодальні привілеї в Німеччині?

- 1) Салічна Правда;
- 2) Велика хартія Вільності;
- 3) Золота булла;
- 4) Велика Ремонстрація;
- 5) Великий королівський ордонанс.

12. Англійський парламент складається з:

- 1) палати представників та палати сенату;
- 2) виборчої палати громад та виборної палати лордів;
- 3) з трьох незалежних курій;
- 4) виборчу палату громад та палату сенату, що назначає король;
- 5) виборчу палату громад та визначену палату лордів.

13. Середньовічній Англії уїтенагемот це:

- 1) судова палата;
- 2) збори феодалів;
- 3) королівські накази;
- 4) уряд країни якому підпорядкований король;
- 5) міське самоуправління.

14. Паризький парламент у середньовічній Франції це:

- 1) королівська рада;
- 2) королівській суд другої інстанції;
- 3) станово-представничий орган;
- 4) суд балії;
- 5) орган місцевого управління.

15. Магдебургське право це:

- 1) право ранньофеодальної Німеччини;

- 2) феодалне процесуальне право;
- 3) збірник королівських привілеїв;
- 4) право міського самоуправління;
- 5) право вибору єпископа.

II рівень (10 балів)

1. Дайте характеристику реформам Сервія Туллія.
2. Що означає термін «Лікурґів лад»?
3. Розкрийте характер преторського права.
4. Визначить основні риси феодалного права.
5. Назвіть органи влади та управління візантійської імперії.

III рівень (5 балів)

1. Дайте зрівняльну характеристику органам державної влади у Франції періоду станово-представничої монархії та абсолютної монархії

Вірні відповіді: I рівень: 1-3; 2-3; 3-3; 4-3; 5-2; 6-2; 7-3; 8-3; 9-2;
10-2; 11- 3; 12-5; 13-4; 14-2; 15-4.

ДРУГИЙ МОДУЛЬ

Тема №7

ВИНИКНЕННЯ Й РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА В АНГЛІЇ

План

1. Англія на початку XVII ст.. Суспільний устрій.
2. Англійська буржуазна революція та формування держави нового типу.
3. Реставрація монархії в Англії – її характер та особливості.
4. Становлення парламентської монархії.
5. Розвиток буржуазного права і судочинства в Англії.

1. Англія на початку XVII ст. Суспільний устрій. У XVI–XVII ст. Англія залишається типово аграрною країною, водночас в структурі промисливості Англії з'являються нові галузі: вугледобувна, металургійна, виробництва скла, паперу, кораблебудування, – саме вони похитнули традиційний цеховий устрій. Крім того, їх розвиток вплинув на зміні в структурі експорту. Поява нових колоній в Північній Америці, Індії та Західній Африці, утворення потужних національних торгівельних компаній, з яких слід виділити Ост-Індійську, привели до «промислової революції», що прискорювало розвиток буржуазних відносин в державі.

На початку XVII ст. англійське суспільство було розділено на 2 великих розряди: вище (*nobiles majores*) та нижче (*nobiles minores*). Вищий клас складався з осіб, які ототожнювали себе із титулованими родами, що мали спадкове право засідати в палаті лордів: герцоги, графи, маркізи, віконті, барони. Всі інші особи відносились до другого розряду¹.

Щодо політичних та економічних прав, англійське суспільство можна було розділити на 4 розряди:

- *Джентльмени* (титулована знать, рицарі, есквайри, тощо);
- *Бюргери* (члени міських корпорацій, домовласники, платники податків);
- *Йомени* (збагатила верхівка селянства);
- «Люди без голосу та влади в державі» – наймити, копігольдери, коттери, ремісники.

На початку буржуазної революції представники «*nobiles majores*» були досить неоднорідні, що зумовлювалось її значним оновленням в епоху громадянських війн та правління династій Тюдорів і Стюартів. Так, наприклад, більше половини палати лордів у 1642 р. отримали свої титули після 1603 р. Крім того, титулована знать зазнавала значних збитків, що було

---

¹ Барг М.А. Великая английская революция в портретах ее деятелей. – М., 1991. – С. 68–71.

наслідком збереження феодального способу виробництва. Уразі відсутності королівської підтримки (посад, пенсій) це призводило до неминучих боргів та розпродажу земель.

Крім того, серед титулованої знаті ще за часів правління перших Стюартів відбувається розкол на так зване «старе» та «нове» дворянство. Фактично, «нове» дворянство являло собою частину дворянського прошарку, яка активно пристосовувала землеробство до потреб капіталістичного устрою у сільському господарстві. Частіше за все використовувались дві форми переходу:

1. Лендлорд, вигнавши традиційних селян-тримачів землі, надавав в оренду земельну ділянку підприємцю на умовах ринкової ренти;

2. Сам займається підприємницькою діяльністю, ініціюючи колоніальні експедиції, або займається промисловістю, чи обирає «вільну професію» юриста, нотаріуса, землеміра тощо.

Таким чином, суспільний престиж в нових умовах в англійському суспільстві ще вимірювався та забезпечувався землеволодінням, водночас він все більше починає залежати і від економічної складової, а саме від кількісного показника прибутку. Слід також зупинити увагу на зростання кількості «джентрі» – середнього та дрібного дворянства.

Суспільна структура міського населення Англії була представлена трьома класами: повноправні члени корпорацій (*фрімени*), домовласники та особи, що проживали у домоволодіннях (насамперед, учні, підмайстри, прислуга).

Щодо сільського прошарку суспільства, то воно було представлено:

- Йоменами – заможними землеволодарями, які тримали земельні фригольди (юридично забезпечене необмежене тримання землі, із річним прибутком не менше 40 шилінгів);
- Землевласники (*huslandnen*), які мали не менше 30 акрів землі;
- Селяни-копигольдери – довгострокові держателі землі, що надавалась від лендлордів на умовах «*файни*», тобто перегляду умов тримання при переході прав власника землі за заповітом. Копігольдер не мав права на відчуження землі, передачі її в оренду, навіть розпорядження повинно було узгоджуватись із власником землі.
- Коттери – безземельні селяни, що мали в утриманні лише хижу (котедж). Більшість з них використовувалась в якості наймитів, або мануфактурних робітників. Саме серед цієї категорії населення напередодні революції поширюється явище «*пауперизма*» – бродяжництва та існування за рахунок благодійності церковного приходу, або за рахунок отримання незначної «допомоги бідності»².

Подальший розвиток промислових відносин в Англії призводить до того, що більша частина титулованого дворянства вимушена вести своєрідну «війну» проти селян, метою якої стає позбавлення селян земельних ділянок

---

² Там само. – С. 75–77.

шляхом «огороджування» та захоплення селянських общинних земель та підвищенням рентної платні. Внаслідок цього, у 1607 р., розорені селяни вдавались до актів непокори і до прямих революційних виступів. Відповідно англійський уряд всіляко намагався боротись з явищем пауперизму шляхом прийняття законів проти «здорових жебраків» та «нескорених волоцюг», яким загрожували колодки, публічне побиття, тюремне ув'язнення, навіть смертна кара.

Під час громадянської війни в Англії 1642–1648 рр. статус певних категорій суспільства був змінений. Так, у лютому 1646 р. були скасовані рицарські утримання і повинності дворянства на користь корони. Фактично це призвело до того, що феодальне володіння землею, пов'язане із виконанням ленних обов'язків на користь королівської влади було замінено необмеженою власністю на землю. Водночас, ця реформа не поширилась на селян-копигольдерів, чиї повинності на користь володарів землі зберігались. Саме тому наприкінці громадянської війни серед безземельного населення Англії поширився рух *диггерів* – «копачів», людей, які захоплювали вільні від обробітку землі у своє користування³.

Не менш важливим фактором щодо розвитку революційних змін в Англії стало релігійне питання. Реформована англіканська церква офіційно вийшла з протекторату Папи римського, водночас вона повністю підпорядковувала королю (за реформою Єлізавети – «39 статей»). Духовні особи призначались королем, при королівському уряді був створений церковний суд – *Висока комісія*.

Саме боротьба з католицизмом сформувала один з чинників, що призвів до відкритого протистояння парламенту з королівською владою. У 1637 р. єпископ Лод зробив спробу з відома Якова I ввести в Шотландії англійський церковний служебник, що призвело до масових виступів католицького плебсу, які переросли у військові дії спочатку на території Шотландії, а у 1639 р. шотландці вдерлись на територію Англії. Після нетривалого замирення війна знову відновилась у 1640 р. Саме ця війна стала причиною скликання спочатку *Короткого*, потім *Довгого* парламенту, а першими кроками новоствореного парламенту став арешт самого Лода. Релігійна боротьба на території Ірландії у 1641 р. призвела до широкомасштабного повстання, внаслідок чого Довгий парламент прийняв Велику Ремонстрацію.

Слід зазначити, що незавершеність реформування церковних відносин в Англії утворила на території держави явище дисиденства (тобто розколу в релігії), результатом чого виникла релігійна течія *пуританізму*, відповідно до якої англійська релігія повинна була зректись всього, що ототожнює її з католицизмом⁴.

---

³ Барг М.А. Великая английская революция в портретах ее деятелей. – М., 1991. – С. 75–77.

⁴ Адо А.А. Кто такие пуритане? // Атеистические чтения. – 1984. – №3. – С. 36.

Перш за все пуритани вимагали вилучення з церков прикрас, образів, вівтаря, покров та кольорового скла; виступали проти органної музики; впроваджували слухання проповідей та виконання гімнів замість спільної молитви, – тобто як й інші протестанти намагалися «спростити» церкву. Найбільш визначну роль пуритани відіграли 2 липня 1644 р., коли загін «залізобоких» під проводом О.Кромвеля вирішив результати битви на користь парламентських військ. В подальшому саме з пуритан формувались прибічники встановлення диктатури О.Кромвеля, найбільш радикальне крило яких отримало назву *індепендентів*. Внаслідок того, що після громадянської війни не була встановлена свобода віросповідання і прибічники Кромвеля в релігійних питаннях переслідувались представниками нової офіційної релігії (пресвітаріанами), індепенденти вимагали скасувати не лише владу єпископів, а й пресвітеріанських синодів. Власну церкву вони будували як конфедерацію незалежних автономних общин віруючих, що управлялись думкою більшості.

Проте, навіть в самому русі протестантів існували неоднорідності. Так, більш помірковані пуритани – *пресвітеріани* вимагали від англіканської церкви очищення від пережитків католицизму, проте не збирались розривати з нею організаційні зв'язки. Пресвітеріани вимагали знищення єпископату та заміни його на синоди (збори) пресвітерів, що обирались самими віруючими. Внаслідок релігійної реформи наприкінці громадянської війни була встановлена нова офіційна релігія – пресвітеріанська (теча кальвізму), оскільки більшість в парламенті були прибічниками пресвітеріанства. Їх церковна організація була розбудована у вигляді підпорядкованих Синоду общин, де необмежену церковно-поліцейську владу мали пресвітери – заможні люди, малозалежні від центральної влади в державі⁵.

Більш радикальними за індепендентів були *левеллери* (зрівнювачі), вождем яких був Джон Лільберн. В свою чергу, вони вимагали рівності всіх громадян, незалежно від майнового становища, рівності перед законом, загального виборчого права та вставлення демократичної республіки⁶.

Отже, суспільні протиріччя між класами в англійському суспільстві, релігійна боротьба в Англії зумовили формування чинників, що призвели до скасування монархії та встановлення буржуазної республіки.

2. Англійська буржуазна революція та формування держави нового типу. Буржуазна революція в Англії була розпочата як військове протистояння парламентської та королівської влади. Перші ознаки непокори парламенту королю в умовах абсолютизму династії Стюардів проявилась за правління Якова I (1603–1625 рр.), який до цього був королем Шотландії. Боротьба за встановлення влади між парламентом та королем-іноземцем вилилась в боротьбу між «Істинним законом вільних монархій» та «Апологією палати общин», в якій парламент вказував на те, що влада

---

⁵ Адо А.А. Кто такие пуритане? // Атеистические чтения. – 1984. – №3. – С. 37–38.

⁶ Макаруч В.С. Історія держави та права зарубіжних країн. – К.: 2006. – С. 178.

смертного короля не є ні божественною, ні абсолютною, підтверджуючи власні права за «Великою хартією вільностей». Водночас Яков І сприймав парламент не інакше, ніж підсобний інститут, який виникає та функціонує милістю короля, який має абсолютну владу своїм божественним походженням.

Одже, Англія на початку XVII ст. була абсолютною монархією, королівська влада якої забезпечувалась численними репресивними органами: Зірковою палатою, Палатою шахової дошки, Високою комісією, адміністративними радами у справах Півночі та Уельсу, тощо. Головною опорою в парламенті виступала верхня палата (перів), місця в яку були спадкові, або ж надавалися пожиттєво королем.

Зміна зовнішньополітичного курсу Якова І, яка полягала у встановленні зв'язків з історичними суперниками Англії – Францією й Іспанією, широкий продаж патентів на монопольну торгівлю (парламент не погоджувався на введення нових податків), загострив протиріччя між королем та парламентом. У 1624 р. останній парламент Якова І притягнув до відповідальності міністра фінансів, після чого сам король був вимушений окремим ордонансом скасувати всі патенти. Крім того, він намагався одружити спадкоємця престолу Карла І з іспанською інфантою (католичка), а після провалу дипломатичної місії Карл І одружився із католичкою, сестрою Людовіка XIII, що викликало обурення у суспільстві.

Нащадок Якова, Карл І уклав союз із католицькою Францією, відповідно до якого англійці були вимушені сприяти у боротьбі із протестантами-гугенотами. Суспільний протест змусив Англію розірвати союз із Францією, оголосити їй війну.

Протистояння між парламентом та королем у питаннях податків призвели до того, що парламенти 1625 та 1626 рр. були розігнані Карлом І.⁷ Водночас, парламент 1628 року, розпущений у березні 1629 року змусив Карла І затвердити «*Петицію про право*», яка зводилась до 4-х пунктів та в цілому ґрунтувалась на перероблених положеннях Великої хартії вільностей:

1. Населення не повинно примушуватись до виплати податків, не затверджених парламентом;
2. Ніхто не може бути заарештований інакше, як за ухвалою суду і за законами країни;
3. Припиняються арешти цивільних осіб за законами воєнного часу;
4. Припиняються постої військ в будинках цивільних осіб⁸.

Ще більш радикальна Декларація цього парламенту була прийнята 2 березня 1629 року, в останній день роботи:

1. Усякий, хто вносить папистські новації в англіканську церкву, повинен розглядатися як головний ворог королівства;

---

⁷ Хорошев А.В. Карл І Стюард и парламент // Новая и новейшая история. – 2005. – №1. – С. 176–179.

⁸ Барг М.А. Великая английская революция в портретах ее деятелей. – М.: Мысль, 1991. – С. 110-113.

2. Усякий, хто порадить королю збирати мито без згоди парламенту, повинен розглядатися як ворог своєї країни;
3. Усякий, хто добровільно сплатить незатверджені парламентом податки, повинен бути оголошений зрадником вільностей Англії⁹.

Подальше безпарламентське правління Карла I характеризувалось продажем титулів та посад, введенням судових штрафів за ухилення від прийняття лицарського звання, за порушення законодавства проти огороджування, «лісових» законів, торгівля промисловими патентами, примусові займи, вимагання «дарів», маніпулювання митами. Найбільші протести у суспільстві викликала поширення «корабельного податку» на внутрішні провінції у 1634 р. Старовинна натуральна повинність, яка стягувалась з прибережних графств не потребувала узгодження із парламентом, водночас внутрішні провінції відмовлялися її виконувати.

Авантюрна політика радників короля – лорда Стаффорда та єпископа Лода призвели до війни із Шотландією та Ірландією. Намісник в Ірландії, лорд Стаффорд створив для поширення англіканської церкви релігійний суд – «Високу комісію», завданням якої було не лише насадження протестантизму, а й стягнення з католиків штрафів для поповнення англійської казни. Крім того, на її території поширилась практика земельних конфіскацій в осіб, які відмовлялися принести присягу королю як голові церкви, або виплатити штрафи.

Дії єпископа Лода щодо заміни пресвітеріанського устрою шотландської церкви на англіканську призвела до того, що парламент Шотландії погодився на визнання права конфіскацій земель, що перебували у володінні знаті та джентрі на користь короля як голови церкви. Водночас, у відповідь на спробу Лода ввести у 1637 р. в Шотландії англіканську літургію, місцеві пресвітеріани уклали релігійний союз – «національний ковенант» та оголосили війну англійцям.

Внаслідок поразки королівської армії, з метою отримання субсидій, Карл I 13 квітня 1640 р. був вимушений скликати парламент (який отримав назву Короткого). Проте, замість схвалення субсидій для продовження війни проти шотландців, палата общин почала вивчати політику Карла I у період безпарламентського правління. Було ухвалене рішення про неможливість надання короні субсидій з огляду на необхідність проведення реформ, що виключили б можливість зловживання правом королівської прерогативи. Розпуск парламенту 5 травня 1640 р. викликав акти непокоря населення Лондона, крім того шотландська армія розпочала новий наступ та захопила значну частину англійської території. Саме цими подіями починається буржуазна революція в Англії. Вона умовно поділяється на 3 етапи.

Перший етап революції (1640–1649 рр.). Після звернення до короля 12 перів, у жовтні 1640 р. відбулися нові парламентські вибори, перше засідання відбулось 3 листопада 1640 р. Саме цей парламент отримав назву «Довгого».

---

⁹ Там само – С. 113-114.

З самого початку діяльності Довгий парламент радикально намагався змінити політичну ситуацію: було проведено розслідування без парламентського правління Карла I, були висунуті звинувачення проти радників короля. Прийнятий *«Трирічний акт»* гарантував регулярне скликання парламенту кожні три роки, незважаючи на волю корони; був прийнятий акт, відповідно до якого парламент може бути розпущений лише парламентським рішенням. Був скасований корабельний збір, знищені суди прерогативи – Зоряна палата, Рада у справах Півночі та Уельсу, Висока комісія. Карл I «погоджувався» із такими рішеннями лише під загрозою бунту міського населення. Показовою у боротьбі між парламентом та королем стала і страта графа Стаффорда, для розгляду злочинів якого парламент ухвалив окремий Біль про зраду, відповідно до якого судовий розгляд справи замінювався процедурою голосування палатою общин¹⁰.

З самого початку діяльності Довгого парламенту в його лавах намічався розкол, про що свідчить процедура прийняття *«Петиції про коріння та гілля»* та *«Великої ремонстрації»*. Перший документ подавався на затвердження перед загрозою *«католицької небезпеки»*, в ньому засуджувалась діяльність прелатів – англіканських священиків. Велика ремонстрація, що складалась з 204 статей, містила перелік зловживань королівських радників та фаворитів, а також вимагала від короля не призначати нових чиновників без згоди парламенту, позбавити єпископів права голосу в палаті лордів, зменшити їхню владу над низовим духовенством. Ключевою статтею ремонстрації була ст. 197, відповідно до якої на вищі державні посади могли бути призначені лише особи, які користувалися довірою парламенту.

Крім того, від короля вимагалось забезпечення недоторканості власності на землю, рухомого майна та доходів. Спеціальний параграф містив вимогу заборони роздачі короною земель без ухвалення парламентом з фонду земель, що будуть конфісковані в Ірландії, де незадовго до цього спалахнуло повстання і після придушення якого корона розраховувала на конфіскацію земель заколотників.

Відсутність єдності в лавах парламенту дала змогу Карлу I вимагати арешту п'яти лідерів радикального крила. 4 січня 1642 р., в порушення традицій, король особисто у супроводі військових явився в палату общин з метою арешту заколотників, які були вчасно попереджені та полишили будову парламенту.

Подальша відмова парламенту та мера Лондона виконати королівську вимогу стала актом відкритої непокори королівській владі. Карл I був вимушений перебратися до північних територій країни, де почав готуватись до військової боротьби. Водночас, пресвітеріанська більшість парламенту зробила останню спробу уникнути громадянської війни шляхом подання королеві *«19 пропозицій»*, що в основному повторювали вимоги *«Великої ремонстрації»*: виключення єпископів з парламенту, розпустити королівську

---

¹⁰ История Европы. – М., 1993. – Т. 4. – С. 28–30.

армію та підпорядкувати парламенту міліцейські частини, укласти мирні угоди із протестантськими. Таким чином, прийняті «довгим парламентом» акти були спрямовані на обмеження королівської влади та установа в державі конституційної монархії.

Проте бурхливі події двох громадянських воєн (1642–1647 рр. та 1648–1649 рр.) не дали можливості парламенту впровадити в життя положення «Великої ремонтрації» та інших революційних актів

В результаті двох війн короля з парламентом переміг останній. Карла I Стюарта арештували. Проти нього було порушено кримінальну справу і за вироком Верховного суду, «як зрадника і убивцю, відкритого і нещадного ворога англійської нації», 30 січня 1649 р. було страчено.

Другий етап революції (1649–1653 рр.) – в цей час в Англії було встановлене республіканське правління.

Першим кроком до встановлення в Англії республіки була постанова від 4 січня 1649 р., в якій палата общин проголошувала себе носієм верховної влади в країні. 17 березня 1649 р. палата общин ліквідувала палату лордів. Панівним класом республіки стали буржуазія і нове дворянство, об'єднані в індепендентський рух, який завдяки так названій «чистці Прайда» (грудень 1648 р.), тобто вигнанні з парламенту роялістів та просвітеріан, захопив більшість в парламенті.

Конституційне закріплення республіканської форми правління було здійснене Актом 19 травня 1649 р., згідно з яким у державі встановлювалася нова система влади. Її головним елементом став однопалатний парламент, який зосередив у своїх руках практично всю повноту державної влади. Найвища виконавча влада передавалася *Державній раді*. Вона складалася з офіцерів верхівки армії (41 особи) на чолі з О.Кромвелем і обиралася на строк 1 рік. Специфічною особливістю республіки стало те, що в ній не набули розвитку принципу буржуазної демократії та буржуазного парламентаризму. Довгий парламент, або, точніше, його залишки, після «чистки Прайда» лише де-юре мав владу над Державною радою, фактично – ні. В Англії починають складатися умови для встановлення буржуазної диктатури.

Незважаючи на проголошення республіки, політична ситуація в Англії залишалася нестабільною. Вона була зумовлена наступними чинниками:

- Протиріччями між крупною буржуазією (індепендентами), яка захопила землі роялістів та дрібнобуржуазними колами;
- Невдоволенням селянства, яке не отримало бажаної землі та широких політичних прав;
- Початком в країні глибокої фінансової кризи;
- Активізацією промонархічних сил (особливо в Шотландії та Ірландії);
- Зростанням незадоволення в армії.

За таких умов для правлячої сили єдиним виходом для збереження влади було встановлення військової диктатури.

Третій етап революції (1653–1660 рр.) 20 квітня 1653 р. О. Кромвель розігнав залишки Довгого парламенту і зосередив владу у своїх руках. Новий державний режим був закріплений конституцією від 16 грудня 1653 р. під назвою «Знаряддя управління» Конституція відновила парламент. Вона надала законодавчих повноважень *лорду-протектору* і народу, представленим в однопалатному парламенті. Виконавча влада вручалася лорду-протектору і Державній раді. Сам Кромвель наділявся досить широкими повноваженнями, які мало чим відрізняли його від монарха. Отже, «Знаряддя управління» закріпило особисту диктатуру Кромвеля, що врешті-решт відображало інтереси буржуазії. Сам політичний режим у державі одержав назву *протекторат Кромвеля*.

Новий виборчий закон перерозподілив виборчі округи з великою перевагою графств над колишніми містами. При цьому встановлювався високий майновий ценз – 20 фунтів стерлінгів.

Парламен повинен був обиратися кожні три роки. У 1654 р. на основі нової конституції був скликаний перший парламент. Але як тільки він спробував обмежити владу лорда-протектора, Кромвель розпустив його і став правити одноосібно.

Країна поділялася на 11 генерал-губернаторств. Заборонялася свобода зборів. У 1657 р. парламент відновив палату лордів. Таким чином, з встановленням протекторату Кромвеля спостерігається зворотній хід революції від республіки до монархії. Було зрозуміло, що особиста влада Кромвеля не буде довговічною. Опір протекторату чинили як роялісти, так і демократичні кола країни¹¹.

У 1658 р. Кромвель помер. Лордом-протектором став його син Річард. Він був слабким політиком, і влада фактично перейшла до рук вищого офіцера, яке вже втратило підтримку народу. Посилилися консервативні настрої в лавах буржуазії та нового дворянства. Вони почали шукати союзу з колишнім дворянством і мріяли про монархію.

В 1660 р. рішенням парламенту в Англії відновлюється конституційна монархія. Королем проголошується син страченого правителя Карл II Стюарт (1660–1685 рр.). Ця подія поклала край революції в Англії.

3. Реставрація монархії в Англії – її характер та особливості. Вступаючи на престол, Карл II зобов'язувався залишити чинним всі завоювання революції. Однак невдовзі король вчинив жорстокий терор проти діячів революції і республіки. Він негайно відновив англійську церкву і почав повернення земельної власності лордам та церквам.

Проте буржуазні відносини вже вкоренились в економіку та соціальні відношення країни. Тому пануючий клас та уряд держави були змушені пристосовуватися до капіталістичного шляху розвитку Англії.

В умовах монархічної реакції головною ареною політичної боротьби стає парламент. Карл II повернув застарілу виборчу систему, яка

---

¹¹ Павлова Т.А. Кромвель. – М., 1980. – С. 89–90.

забезпечувала більшість у парламенті великих землевласників. Незважаючи на це, в парламенті сформувались два політичних угруповання: *тори* – представники придворної аристократії, великою буржуазії та духовенства, які підтримували короля; і *віги* – представники фінансової та промислової буржуазії, які були противниками короля. Виникнення парламентських угруповань поклало початок буржуазній двопартійній системі правління як в Англії, так, згодом, і в інших буржуазних державах.

Тривалий час віги були в опозиції. Певним успіхом вігів у боротьбі з проявами королівського свавілля стало прийняття парламентом «Акту про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями» (*Habeas corpus act*) 1679 р. Він був покликаний обмежити можливості таємної розправи короля з прихильниками опозиції. Але фактично закон набув значно більшого значення – став одним із конституційних документів, який містив у собі дієві гарантії недоторканності особи. Цей документ втілював у собі такі вимоги:

- презумпція невинуватості;
- дотримання законності при затриманні підозрюваного;
- швидкий і оперативний суд, який здійснювався за належною процедурою і за місцем правопорушення;
- відповідальність посадових осіб за недотримання закону¹².

Карл II, намагаючись зробити парламент «кишеньковим», розпустив його в 1679 р. Почалось зближення королівської влади з Францією, що не відповідало інтересам англійської буржуазії. На основі протидії цьому обидва парламентських угруповання на короткий термін об'єдналися і вчинили у 1688 р. династичний переворот, що ввійшов в історію під назвою «Славна революція». Парламент звинуватив Якова II (1685–1688 рр.) у спробі відновити монархію, реставрувати католицизм, у результаті чого він був позбавлений влади. На його місце, в 1689 р. був коронований Вільгельм Оранський, штатгальтер Голландії.

Після славної революції парламент прийняв ряд законодавчих актів, які містили важливі конституційні положення. Так, у лютому 1689 р. був прийнятий *Біль про права*, який істотно обмежував королівську владу на користь парламенту, а саме:

- король не міг без згоди парламенту призупиняти закони;
- королю заборонялося призначати і збирати податки без дозволу парламенту;
- король не мав права збирати і утримувати армію без дозволу парламенту;
- вибори в парламент мали бути вільними;
- свобода слова, обговорень і прийняття актів у парламенті не повинні обмежуватися і піддаватися контролю в якомусь іншому суді або місці, крім парламенту;

---

¹² Макарчук В.С. Історія держави та права зарубіжних країн. – К., 2006. – С. 184.

- парламент повинен складатися досить часто – кожні 3 роки (пізніше – 7 років).

Білль про права встановлював відповідальність міністрів перед судом. Королівські витрати приймалися лише на один рік і щороку повинні були підтверджуватися парламентом.

Водночас деякі важливі конституційні аспекти відображення не знайшли. Так, не було змінене старе «дореволюційне» виборче право.

Білль став, по суті, конституцією Англії. Він заклав фундамент конституційної монархії, а Вільгельм Оранський став першим монархом, який одержав корону від парламенту. Англійський парламент став найвищим представницьким органом у державі.

Подальші основи конституції були закладені *Актом про престолонаслідкування* 1701 р. У ньому важливе місце відводиться порядку спадкування престолу в державі після бездітних Вільгельма Оранського і його дружини. Ключовими в законі стали два положення, які уточнювали прерогативи найвищої державної влади. Одне з них встановлювало *контрасигнатуру* – процедуру, яка передбачала дійсність актів, виданих королем, за умови його підпису відповідним міністром. Отже, зросла політична роль міністрів, які, в свою чергу, могли бути притягнуті парламентом до відповідальності. Друге положення стосувалося встановлення принципу незмінюваності суддів (до цього часу судді призначалися і звільнялися королем). Відтепер судді призначалися короною, але усунуті з посади могли бути лише ухвалою обох палат парламенту. Тим самим судова влада відокремлювалася від виконавчої.

Таким чином, на межі XVII–XVIII ст. в Англії встановлюється конституційна монархія. Вона мала вигляд дуалістичної монархії, тобто такої, у якій існували два органи державної влади: законодавчий, представлений парламентом, і виконавчий, уособлений королем. В руках монарха залишалася сильна виконавча влада, відповідальний перед ним уряд і право абсолютного вето щодо актів парламенту.

4. Становлення парламентської монархії. Головними напрямками еволюції британської монархії протягом XVIII ст. були:

- подальше обмеження королівської влади;
- затвердження нових принципів взаємовідносин виконавчої та законодавчої влади – становлення «відповідального уряду».

Особливістю цих змін було те, що це фіксувалося не новими конституційними актами, а складалося у процесі політичної практики як результат суперництва двох партій за право формувати «уряд його Величності». Англійська конституція завдяки цьому набула рідкісної форми, тому що в якості джерел, крім актів парламенту та судових прецедентів, з'явилися конституційні звичаї – «*конвенціональні норми*».

Глава держави – монарх поступово перетворювався в номінального главу виконавчої влади. В 1707 р. припинило застосовуватися право короля на абсолютне вето на рішення парламенту. Під час правління Георга I (1714–

1727 рр.) відбулися самовідсторонення короля від участі у справах, концентрація влади опинилась в руках прем'єр-міністра, кабінет почав працювати самостійно, але від імені його величності.

Змінилися взаємовідносини кабінету та парламенту:

- акти 1705–1707 рр. дозволили міністрам бути обраними до нижньої палати і тим самим представляти там кабінет міністрів;
- акти 1708–1715 рр. утвердили принцип формування кабінету на однопартійній основі. Партія, котра перемогла на парламентських виборах, формувала діючий кабінет, інша – утворювала парламентську опозицію і формувала т.з. «тіньовий кабінет»;
- в кінці XVIII ст. був утверджений принцип, згідно якого, в разі втрати кабінетом міністрів довіри парламенту, він міг піти у відставку в повному складі (т.з. солідарна відповідальність) або розпустити палату общин і призначити нові вибори. Так виникла система взаємних стримувань палати і кабінету міністрів.

Отже, у XVIII ст. в Англії сформувалася парламентська монархія, в основі якої знаходилися дві базові риси британського парламентаризму, як партійне правління та регулярна зміна кабінету міністрів, залежно від схвалення його політики в палаті общин.

У 1832 р. в Англії відбулась парламентська реформа, яка знижувала майновий ценз і звеличувала загалу кількість виборців до 652 тис. осіб. Реформа не лише повисила політичну активність населення, але сформувала механізм відповідальності кабінету міністрів від виборців¹³.

У 1835 р. була проведена реформа міського самоуправління: управління містом переходило до виборних міських рад; у виборах мали право брати участь усі особи обох статей, які сплачували податки; міська рада обирала мера міста терміном на 1 рік. Однак муніципальна реформа не зачепила управління графствами.

Чергова реформа місцевого управління відбулася у 1888 р. Були створені Ради міст та графств, переглянута система графств та деякі великі міста виділені в окремі графства. Радам графств були передані адміністративні повноваження мирових суддів. Таким чином, була створена самостійна система, яка діяла без адміністративної опіки центру.

У 1801 р., після унії з Шотландією (1707 р.), яка зберігала власну правову і судову систему, та унії з Ірландією (1801 р.), Англія отримала нову назву – «Об'єднане королівство Великобританії та Ірландії».

5. Розвиток буржуазного права і судочинства в Англії. Компроміс між буржуазією і дворянством обумовив збереження значних елементів дореволюційного феодального права. Після революційний розвиток англійського права відбувався шляхом пристосування цього права до нового

---

¹³ Романова М.И. Парламентская реформы 1832 года в Англии и ее последствия // Новая и новейшая история – 2005. - №4. – С. 67.

суспільного ладу. В Англії стало можливим і після революції зберегти форму феодального права, вкладаючи у нього буржуазний зміст.

Англійське загальне право не зафіксоване в якомусь офіційному акті, а складається з величезної кількості прецедентів, тобто судових рішень, які є обов'язковими для тождних справ, що розглядаються іншими судами. Правові норми, сформульовані в судових рішеннях, можуть бути загальними і секціальними. Дія останніх обмежується територією, сферою регульованих відносин або категорією судових рішень. Судові прецеденти є обов'язковими для судів нижчих і рівних із тими, які винесли рішення.

Англійське цивільне право не знає поділу речей на рухомі й нерухомі. Воно встановило інший поділ: а) реальна власність; б) особиста власність. До реальної власності англійське право відносить права на земельні ділянки, а також документи, в яких підтверджується право на землю. До особистої власності належать усі інші предмети і права: речі, які перебувають у володінні, авторські права, патентні права тощо.

Земельну власність найчастіше не продавали, а віддавали в оренду. Після закінчення строку оренди всі будинки, зведені на землі орендарем, ставали власністю хлібороба. Договірні зобов'язані в Англії були суворо регламентовані.

Одним із прикладів пристосування старих інститутів англійського права до нових умов є еволюція довіреного управління. Останнє виникає за умови, коли одна особа (власник) за договором передає своє майно в користування іншій особі. Остання виступає як власник стосовно третіх осіб. Керуючи ввіреним майном, вона несе повну відповідальність перед третіми особами за зобов'язаннями стосовно переданого майна та управління ним. За умов утворення монополій об'єднаними підприємствами ввірялося певній особі, яка добувала прибутки для власників.

Після буржуазної революції поряд з торговими компаніями почали виникати й акціонерні товариства. Аби призупинити біржові шахрайства, англійський парламент у 1720 р. прийняв закон, який забороняв подальше утворення акціонерних компаній без дозволу уряду.

Сімейно і спадкове право. Ці галузі права Англії найбільшою мірою зберегли стару форму. Лише 1836 р. в Англії було запроваджено цивільний шлюб. Але він не був обов'язковим: дозволялось укладати шлюб у церковній або цивільній формі. Верховенство чоловіка в сім'ї зберігалось в обох випадках. Йому належало право нагляду за дружиною, навіть право карати її. Майном сім'ї управляв і розпряджався чоловік. Діти до 21 року перебували під владою батька. Він мав право передавати майно дітей іншим особам. І все ж до сімейного права було внесено деякі зміни: пом'якшено владу чоловіка над дружиною і встановлено неповну майнову самостійність заміжньої жінки стосовно її особистого майна. Розлучення було введене в Англії в 1857 р. Для чоловіка припинення шлюбу розлученням було легшим, ніж для дружини.

Спадкове право Англії вирізнялося тим, що в ньому утвердився принцип свободи заповіту. Особа, яка досягла 21-річного віку, могла заповідати своє майно будь-кому. Навідь найближчі родичі за наявності заповіту не могли

отримати якоїсь частини з майна померлого. У спадкуванні земельної власності збереглися середньовічні порядки. Земельні володіння переходили до родичів по висхідній лінії. Причому до спадкування залучався старший із спадкоємців одного ступеня.

Кримінальне право і процес. Англійське кримінальне право є одним із найбільш архаїчних. Зокрема, воно дотепер характеризується відсутністю кодифікованого законодавства. В основі англійського кримінального права лежить загальне право, тобто право, вироблене суддями. Це не просто звичаєве право, а судово-звичаєве право, засноване на конкретних судових прецедентах.

Після буржуазної революції в кримінальному праві збереглися численні феодальні правові положення, для яких характерна жорстокість покарання за незначні злочини. Активізація розвитку законодавства парламентом у галузі кримінального права спостерігалася в другій пол. XIX ст. У 1861 р. парламент видав низку актів, які встановлювали види відповідальності за кримінальні злочини: крадіжка, підроблення, пошкодження чужого майна, злочини проти монетної системи. Але, як і в середньовіччі, статусне право залишалося не тільки не кодифікованим, а й навіть не систематизованим.

Судова система і процесуальне право залишалися майже без змін. Існувала дореволюційна система юстиції:

1. вищі судові органи – суд королівської лави, палата загальних прохань і палата фінансового суду (в середині XIX ст. було засновано суди з розгляду справ про розлучення і позовів за заповітами);
2. нижчі судові органи – суди мирових суддів і суди сесій мирових суддів;
3. спеціальні судові органи – військові, духовні та університетські.

Процесуальне право Англії вирізняється, як і вся правова система, архаїчністю форми, обумовленої компромісним характером буржуазної революції. тільки 1772 р. було заборонено катування, а 1819 р. скасовано середньовічні ордалії. Важливими документами, які регламентують кримінальний процес в Англії, залишалися Велика хартія вольностей 1215 р. і «Habeas corpus act».

Висновок

Отже, англійська буржуазна революція була першою визначною буржуазною революцією новітньої епохи. Вона проголосила принципи буржуазного суспільства, держави та права, встановила новий соціально-політичний лад в одній з впливових країн Європи.

У ході розвитку англійської революції були змінені декілька державних форм правління та остаточно установа парламентська монархія, що обмежувалася конституційними актами парламенту. З часом вплив монарха, як голови виконавчої влади, знижувався і з XIX ст. англійська монархія перетворилася у символ державності Великої Британії.

В цілому ж досвід буржуазної революції в Англії буде задіяний в подальших буржуазних революціях країн Європи та Америки.

Пояснення до термінів

Джентрі – середнє та дрібне дворянство в Англії XVI–XVII ст., яке пристосувалося до буржуазних умов; так зване «нове дворянство», основний союзник англійської буржуазії під час революції.

Дигери («копачі») – представники найбільш радикальної частини левелерів, до якої входили найбідніше селянство та пролетарські елементи міста.

Індепенденти – релігійно-політична течія в період англійської революції, до якої входили представники середнього та дрібного дворянства, середніх верст міської буржуазії; обстоювали встановлення обмеженої, конституційної монархії, ліквідацію централізованої церкви.

Левелери – релігійно-політична течія в період англійської революції, до якої входили представники ремісників та селян; висували ідеї народного суверенітету, загальної рівності, проголошення республіки, встановлення загального (чоловічого) виборчого права, повернення «огороджених» земель.

Огородження – насильницький згін селян із землі, яку огоджували горожею; форма масової експропріації селянства, яка була основною первісного накопичення капіталу.

Пресвітеріани – політична течія періоду англійської революції, до якої належали представники великої буржуазії та верхівки ждентрі; максимальною вимогою було обмеження королівського свавілля та встановлення конституційної монархії.

Революція – корінний переворот в житті держави, що супроводжується різким переходом від одного якісного стану суспільства до іншого.

Рояліст – прихильник королівської влади, монархіст.

Солідарна відповідальність кабінету – вихід кабінету міністрів у відставку у повному складі.

Судовий прецедент – основний принцип загального права, який був і залишається основним в судочинній системі Англії. Полягав в тому, що індивідуально-правове рішення вищого суду є обов'язковим при розгляданні аналогічних справ таким самим або нижчим судом.

«Habeas corpus» – форма письмового наказу посадовій особі (шерифу, начальнику в'язниці), у віданні яких знаходився арештований. Після отримання цього наказу арештованого слід було у встановлений термін доставити до суду з вказівкою про істинні причини арешту.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть причини буржуазної революції в Англії.
2. На які соціальні верстви населення спиралася англійська буржуазна революція?
3. У чому полягали особливості англійської революції?

4. У чому значення та зміст «Петиції про право»?
5. Назвіть етапи буржуазної революції в Англії. Дайте їм характеристику.
6. Якими двома правовими актами була закріплена республіканська форма правління?
7. Назвіть причини встановлення протекторату Кромвеля.
8. Назвіть основні положення «Habeas corpus akt».
9. Розкрийте зміст понять «Великий заколот» та «Славна революція».
10. Якими відмінними ознаками визначається англійський парламентаризм?
11. Визначить характерні особливості англійської правової системи.

Додаткова література до теми

1. Адо А.А. Кто такие пуритане? // Атеистические чтения. – 1984. – №3.
2. Английская буржуазная революция XVII века – М., 1954. – Т. 1–2.
3. Англия XVII века: идеология, политика, культура: Сборник трудов. – М., 1992.
4. Англия XVII века: социальные группы и общество: Сборник трудов. – М., 1994.
5. Барг М.А. Великая английская революция в портретах ее деятелей. – М., 1991.
6. Бауер М.И. Левеллеры против Кромвеля (1647–1649 гг.) // Новая и новейшая история. – 2002. – №3.
7. Гизо Ф. Английская революция. – Ростов-на-Дону, 1996. – Т. 1–2.
8. История буржуазного конституционализма XVII–XVIII вв. – М., 1983.
9. История Европы. – М., 1993. – Т. 4.
10. Лабутина Т.Л. Английская революция и интеллектуальное развитие общества в сер. XVII века // Вопросы истории. – 2006. – №4.
11. Павлова Т.А. Вторая английская республика (1659–1660). – М., 1974.
12. Павлова Т.А. Кромвель. – М., 1980.
13. Романова М.И. Парламентская реформы 1832 года в Англии и ее последствия // Новая и новейшая история – 2005. - №4.
14. Сапрыкин Ю.М. Английское завоевание Ирландии (XII–XVII вв.). – М., 1982.
15. Хорошев А.В. Карл I Стюард и парламент // Новая и новейшая история. – 2005. – №1.
16. Эрлихсон И.М. Английская консервативно-абсолютистская утопия 2 пол. XVII в. // Новая и новейшая история. – 2008. – № 5.

Тема №8

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В США

План

1. Державний устрій США:
  - 1.1. Основи британського колоніального володіння;
  - 1.2. Етапи державного будівництва в США;
  - 1.3. Розвиток американської держави у ХІХ – на початку ХХ ст.;
  - 1.4. Політичні партії.
2. Правова система США:
  - 2.1. Розвиток національної правової системи США;
  - 2.2. Цивільне право;
  - 2.3. Торговельне право;
  - 2.4. Кримінальне право.

1. Державний устрій США.

1.1. Основи британського колоніального володіння. Джерела державного будівництва США слід зарахувати ще до часів колонізації Англією Північної Америки на початку ХVІІ ст., коли в 1607 р. було засновано першу британську колонію – форт Джеймстаун. Так було започатковано майбутню державність США. До кінця ХVІІ ст. загалом уже сформувалася система британського колоніального управління в 13 колоніях. Центральне управління в цих північноамериканських колоніях здійснювалося губернаторами. Створювалися також представницькі органи влади – двопалатні законодавчі збори. При цьому ці збори не мали широких законодавчих повноважень. Їх рішення могли скасувати або губернатори колоній або сам король Англії через Таємну раду¹.

Слід зазначити, що політико-правові установи в англійських колоніях Північної Америки розвивалися під безпосереднім впливом Англії, але насамперед виражали економічні потреби колоній, які постійно збільшувалися.

З поступовим розвитком колоній у колоніальному конституціоналізмі виявилися дві протилежні одна одній тенденції – олігархічна та демократична. Перша найбільш глибоко виявилася у Массачусетсі, де було встановлено теократичну олігархію, що придушувала будь-який вияв демократичних принципів. Друга тенденція була характерною, наприклад, для колонії Коннектикут, що була утворена дисидентами з Массачусетса. Для цієї колонії були характерними принципи демократії та виборні органи управління.

З початку ХVІІ ст. політичні й економічні відносини північноамериканських колоній з метрополією визначалися політикою

---

¹ Невинс С., Коммаджер Г. История США. От английской колонии до мировой державы. – Нью-Йорк, 1991. – С. 94-95.

стримування розвитку капіталістичних відносин, обмеження зростаючої економічної активності буржуазії американських колоній, а зовнішня торгівля колоній перебувала під тотальним контролем Англії.

Поступово відбувався процес збільшення кількості населення колоній. Характерною рисою суспільно-економічного розвитку колоній було те, що вони починають розвиватися з тієї стадії, якої було вже досягнуто в Англії. Однак *метрополія*, побоюючись можливої конкуренції, намагалася запроваджувати феодальні відносини в колоніях. Англійський король роздавав землі, обмежував права колоністів – заборонив їм займати землі на захід Аллеганських гір. Парламент Англії запровадив «*гербовий збір*», яким обкладалися торговельні угоди, газети, оголошення, документи. Крім того, жителі північноамериканських колоній не були представлені в англійському парламенті.

У цей час у колоніях серед населення збільшувалося бажання звільнитися від британського колоніального гноблення, оскільки активно розвивалися буржуазні відносини і виявлялися об'єднувчі тенденції, що виразилися у встановленні конфедеративних відносин колоній.

У результаті американська революція почалася як національно-визвольний рух, що ґрунтується на буржуазних відносинах і перетворився на війну за незалежність.

1.2. Етапи державного будівництва в США. Наприкінці XVIII ст. натиск метрополії на колонії дедалі збільшувався. У цих умовах у 1774 р. почав свою роботу I Континентальний конгрес. У результаті було ухвалено рішення про бойкотування англійських товарів і висувалася вимога ліквідувати протиправні закони короля й парламенту. При цьому колонії підтверджували свою вірність Королеві Англії.

Після поразки мирних ініціатив починають формуватися загони колоністів для боротьби з англійцями. 19 квітня 1775 р. починаються бойові дії. 15 червня 1775 р. II Континентальний конгрес затвердив створення єдиної революційної армії на чолі із Джорджем Вашингтоном. У травні 1776 р. конгрес закликав колонії розірвати відносини з Англією². У результаті війни з Англією, що почалася з 1775 р., було прийнято *Декларацію незалежності*, в якій колонії Англії проголошувалися вільними й незалежними штатами, а також було декларовано права та свободи людини³.

Проголошення незалежності колоній фактично викликало появу в Північній Америці 13 незалежних суверенних держав. Прямим результатом державного будівництва у штатах була поява *конституцій*.

Усі конституції американських штатів починалися з Декларації прав або з Білля про права, в яких перелічувалися традиційні для англійських підданих права та свободи. Усі конституції виходили із принципу поділу влади і схилялися до державної моделі з верховенством парламенту у штатах.

² Страхов Н.Н. Основные закономерности становления буржуазного государства и права в Англии, Франции, Германии и Северной Америке. – Харьков, 1978. – С. 40-41.

³ Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательные акты. – М., 1993. – С. 25-28.

Конституції штатів приймали установчі збори. Поправки до конституцій також приймали збори.

Процес об'єднання штатів зрештою викликав появу 1 березня 1781 р. першої конституції США – «*Статей конфедерації*», які юридично оформили й закріпили створення союзу між окремими штатами. Згідно з цією конституцією кожен американський штат зберігав свій суверенітет, волю й незалежність і будь-яку владу, юрисдикцію та право, крім лише тих моментів, які було делеговано штатами конфедерації Сполучених Штатів. Верховною владою в конфедерації був Конгрес. Кожен штат в однопалатному Конгресі мав один голос. При цьому кожен штат мав свій парламент, свій уряд і конституцію. Конгрес відав збройними силами й поштою. У міжсесійний період обирався комітет штатів. По суті, у конституції йшлося про 13 незалежних республік. Тому загалом конфедерація була досить слабким державним утворенням.

Багато у чому створення північноамериканської конфедерації було обумовлено зовнішньополітичним завданням – війною за незалежність проти Англії. Війна завершилася перемогою американців. 3 вересня 1783 р. у Франції в м. Версалі був підписано мирний договір між Англією та США. Згідно з договором США визнавалися суверенною державою.

Вважають, що «Статті конфедерації» – це певний різновид міжнародного договору, а не повноцінний основний закон єдиної держави. Хоча саме в конфедерації було створено засади майбутньої американської федеративної держави, юридичною основою якої була конституція 1787 р.

У 1787 р. Конгрес ухвалив рішення про скликання у м. Філадельфії Конституційного конвенту з метою перегляду «Статей конфедерації». Однак у процесі своєї роботи конвент прийняв нову конституцію⁴.

Американська конституція складалася із преамбули та 7 статей, з яких 4 було поділено на розділи: стаття I була присвячена Конгресу, у статті II йшлося про президента, у статті III – про суд, у статті IV – про суб'єктів федерації, тобто штати, у статті V мова йшла про поправки до конституції, у статті VI – про дотримання конституції й законів, у статті VII – про ратифікацію конституції США. В основу організації та взаємодії вищих органів влади в США було покладено принцип поділу влади. Влада у державі поділялася на три гілки: законодавчу, виконавчу й судову, кожній з яких було надано можливість діяти самостійно в конституційних межах. Гілки влади в США були одночасно відокремленими одна від одної та взаємозалежними, автономними та взаємодіючими.

Законодавча влада була представлена Конгресом, що складався із двох палат. Палата представників обиралася народом, а Сенат – законодавчими зборами штатів.

Президент був главою держави, а також главою виконавчої влади та обирався колегією виборців, які у свою чергу обиралися населенням штатів.

Судову владу в країні представляв Верховний суд, що формувався

---

⁴ Ремонд Р. История Соединенных Штатов Америки. – М., 2006. – С. 39-48.

спільно президентом і Сенатом.

Усі органи державної влади мали різні строки повноважень: Конгрес кожні два роки переобирався на одну третину; Сенат на одну третину. Президент обирався на чотири роки, а судді Верховного суду обіймали свої посади довічно.

У конституції США було передбачено механізм нейтралізації узурпації державної влади будь-якою із гілок⁵. Відповідно до цього найважливішого положення Конгрес набув права відхиляти законопроекти президента. Сенат міг відхилити будь-яку кандидатуру, запропоновану президентом для обіймання найвищих посад у державних установах. Крім цього, Конгрес міг притягнути президента до відповідальності у порядку імпічменту та усунути його з обійманої посади.

Верховному суду з 1803 р. надавалося право конституційного контролю, тобто право вирішувати питання про відповідність конституції актів Конгресу, президента й органів влади штатів, що було важливим засобом стримування діяльності як Конгресу, так і президента США. Судді, у свою чергу, могли бути усунені з посади відповідно до процедури імпічменту, що здійснював Конгрес.

За штатами згідно з конституцією США залишалися такі повноваження: організація власного уряду та всіх місцевих справ, включаючи поліцію й суд; кримінальне, цивільне і процесуальне законодавство; торгівля всередині штату; робоче законодавство; власні збройні сили. Така система стримування і противаг у конституції США мала не тільки запобігати можливим узурпаторським тенденціям будь-якої з гілок влади, але й забезпечувати стабільність і безперервність функціонування самої державної влади в США⁶.

Загалом американська конституція створила засади федеративної форми устрою держави.

При цьому конституція США поклала в основу американського федералізму подвійний принцип влади, коли певні питання належали до загальнофедеральної компетенції, а інші – до ведення штатів. Однак, незважаючи на цей принцип організації влади, в конституції закріплювалося положення про верховенство федерального права щодо правових основ штатів.

Отже, конституція США започаткувала основи державної влади федерації. Але в конституції не було при цьому статей або розділу, в якому б йшлося про громадянські права та свободи.

У цій ситуації перший Конгрес США у 1789 р. вніс перші 10 поправок до конституції, які до грудня 1791 р. було ратифіковано штатами й одночасно набули чинності. «Біль про права» складався з таких поправок: 1. Свобода слова, преси, віросповідань. 2. Право носіння зброї. 3. Порядок розміщення військ у будинках громадян. 4. Порядок обшуків і затримань. 5. Права

---

⁵ Мишин А.А. Принцип разделения властей в конституционном механизме США. – М., 1984. – С. 15-33.

⁶ Мишин А.А. Государственное право США. – М., 1976. – С. 14-15.

підсудного. 6. Право на адвоката. 7. Гарантія суду присяжних. 8. Гарантія від надмірних податків, жорстоких покарань. 9. «Перелічення в конституції певних прав не має тлумачитися як відкидання або применшення інших прав, що зберігаються за народом». 10. Можливість штатів розширяти права громадян.

Таким чином, перші поправки стали важливим доповненням до конституції США, що визначає права та свободи громадян.

1.3. Розвиток американської держави у XIX – на початку XX ст. Період 1793–1807 рр. був періодом високого розвитку американської торгівлі, оскільки наполеонівські війни в Європі обумовили гостру потребу в американських товарах. У 1794 р. у США було прийнято XI поправку до конституції (ратифікована в 1795 р.), що позбавляла прихильників Англії права звертатися до суду з вимогою компенсації за власність, конфісковану під час війни за незалежність. XII поправка, прийнята в 1803 р. (ратифікована в 1804 р.), регламентувала порядок виборів президента й віце-президента США шляхом окремого голосування за них, допускаючи належність останніх до різних партій, що згодом було скасовано. Після успішного завершення англо-американської війни 1812–1815 рр. в США прискорилися консолідаційні процеси.

Однак уже у першій половині XIX ст. у США вперше виникли певні суперечності між інтересами штатів. Суперечності швидко посилювалися переважно з огляду на економічне зростання у південних рабовласницьких штатах. Для підтримки балансу між рабовласницькими й вільними штатами в 1820 р. було прийнято закон, згідно з яким до складу союзу одночасно ввійшли рабовласницький і вільний штат. Було також визначено північну межу поширення рабства на захід р. Міссісіпі. Цей політичний договір увійшов в історію як перший Міссурійський компроміс⁷. У 1850 р. було укладено другий Міссурійський компроміс, відповідно до якого населення мало право самостійно вирішувати, яким повинен бути штат: вільним або рабовласницьким. Чітко виявилася також перевага представників південних штатів у федеральних органах влади США. У цих умовах промислова Північ була проти рабовласницького Півдня.

Південь був дуже зацікавлений у розвитку міждержавної торгівлі, а Північ – в її обмеженні, щоб продавати свою продукцію Півдню й не мати конкурентів. Реалізувавши цей проект, Північ могла повністю диктувати свої умови південним штатам.

Протистояння між Північчю і Півднем США спричинило те, що в 1860 р. із федерації вийшли 13 південних рабовласницьких штатів і створили свою Конфедерацію штатів Америки. Президентом Конфедерації став Джефферсон Девіс. На Півночі США президентом був Авраам Лінкольн (1861–1865), що був прихильником скасування рабства⁸.

У 1861 р. почалася війна між північними й південними штатами США, що закінчилася в 1865 р. перемогою Півночі.

⁷ Иवानян Э.А. История США. – М., 2004. – С. 155-156.

⁸ Шумилов В.М. Правовая система США. – М., 2006. – С. 22.

Наслідком закінчення руйнівної громадянської війни стало значне посилення позиції центральної влади в США. У таких умовах необхідно було здійснити реформацію південних штатів і скасувати рабство. Після війни було прийнято дві суттєві поправки до конституції США. У 1865 р. було прийнято XIII поправку, в якій йшлося про ліквідацію рабства, а XIV поправка (запропонована Конгресом у 1866 г, ратифікована в 1868 р.) забороняла штатам приймати закони, які б обмежували права і привілеї громадян США. Ще одного удару по рабовласництву було завдано за часів громадянської війни. У 1862 р. було прийнято закон про *гомстедах*, згідно з яким кожен американець міг стати власником земельної ділянки розміром у 160 акрів (65 га) за рахунок земель Заходу⁹. Таким чином, формувалася основа майбутніх фермерських господарств і ліквідувалася можливість появи на Заході нових рабовласницьких штатів.

Однак процес Реконструкції півдня здійснювався дуже складно. Рабовласники не бажали робити поступку центральній владі США. У 60-ті роки XIX ст. на півдні утворювалися расистські організації, найвідомішою з яких був Ку-клукс-клан. Рабовласники вимагали повернення власності, що була втрачена в результаті війни. Законодавчі збори південних штатів приймали «*Чорні кодекси*», які обмежували права негрів (було заборонено володіти землею, займатися бізнесом, носити зброю, проводити збори). Південні штати не підтримали XIV поправку до конституції. У цих умовах у 1867 р. було прийнято *Закон про Реконструкцію*. Згідно із цим Законом усі південні штати було поділено на п'ять округів. На чолі округу був генерал, у руках якого була цивільна й військова влада. Лідери змовників незалежно від раси втрачали права голосу. Зазначений Закон повинен був мати тимчасовий характер і втратити свою чинність після прийняття південними штатами демократичних принципів XIV поправки.

За два роки після закінчення громадянської війни в США буржуазія позбавила політичних прав лідерів рабовласників і надала ці права чорношкірому населенню. Однак проблема чорношкірих залишалася досить гострою. Було прийнято закони, які зобов'язували негрів проживати у спеціальних кварталах, навчатися в окремих школах, існували обмеження на транспорті. Така дискримінація на півдні США тривала до середини XX ст.

У 1868 р. Верховний суд США прийняв рішення, відповідно до якого штатам було заборонено право виходу зі складу американської федерації. У 1869 р. Конгрес США запропонував XV поправку до конституції (ратифікована в 1870 р.), в якій мова йшла про недопущення обмеження права голосу американських громадян «з огляду на расу, колір шкіри або колишнє перебування у рабстві».

Проте у штатів зберігалися значні права: розв'язання питань законодавства, питання освіти, місцеве самоврядування, правоохоронні органи. Загалом органи влади й управління у штатах нагадували федеральні.

---

⁹ Саломатин А.Ю. История государства и права США, конец XVIII – XIX вв. (от войны за независимость до завоевания экономического лидерства). – М., 2006. – С. 115-116.

Законодавчі функції здійснював двопалатний парламент, а виконавчі – губернатор. Парламент складався із Сенату й нижньої палати, в якій були різні назви в різних штатах. Сенатори обиралися на 4 роки, а члени нижньої палати – на 2 роки. Губернатор обирався на строк від 2 до 4 років. Його вважали главою виконавчої влади, але інші посадові особи при цьому перед ним не були відповідальними.

У другій половині XIX ст. США були класичною буржуазною федеративною республікою. Відбувалося постійне збільшення кількості штатів федерації. У 70-ті роки XIX ст. у складі США було 38 штатів, а на початку XX ст. їх було вже 45.

У другій половині XIX ст. збільшується роль американського Конгресу. Певною мірою може йтися навіть про пріоритет Конгресу над президентом. Сенат контролював зовнішню політику та призначення на федеральні посади. Президент повинен був зважати на позицію Сенату під час прийняття рішень.

Однак у цей період США були президентською республікою. Президент був главою держави та уряду. При цьому уряд не відповідав перед Конгресом. У руках президента було зосереджено величезні владні повноваження, також було дуже важливе право вето у законодавчій діяльності Конгресу.

У США поступово відбувалося збільшення державних установ, у тому й числі міністерств.

Місцеве управління в США ґрунтувалося на принципах самоврядування, форми якого були досить різноманітними.

У судовій системі США існувало розмежування на федеральні суди й суди штатів. Судову систему очолював Верховний суд США. Федеральні суди були двох видів: загальні та спеціальні. До загальних судів належали апеляційні, окружні й районні суди. Спеціальними судами були військові трибунали, суди територій, митні суди. Суди штатів також поділялися на загальні та спеціальні. Право США ґрунтується на прецедентах, тобто судових рішеннях у конкретній справі. Згодом прецеденти використовуються як зразок під час прийняття нових судових рішень.

Федеральну прокуратуру США очолював генеральний атторней, який був також міністром юстиції. У штатах були районні прокурори, призначені президентом США.

1.4. Політичні партії в США. На початку американської державності не існувало політичних партій. Тільки на межі 80-х – 90-х років XVIII ст. партії стали політичною реальністю. Федералісти виражали інтереси промислової Півночі, а демократичні республіканці спиралися на рабовласницький Південь¹⁰.

У 1828 р. на зміну демократичним республіканцям приходять демократична партія США. З партії федералістів у 1834 р. виникає політична сила Півночі – віґи, які боролися проти посилення федеральної влади,

---

¹⁰ История государства и права зарубежных стран: Учеб. для вузов: В 2 ч. Ч. 2. / Под общ. ред. О.А. Жидкова и Н.А. Крашенинниковой. – М., 2003. – С. 40–41.

підтримували розвиток промисловості та трималися компромісних позицій із питання про рабовласництво.

У цей час жодна з політичних партій не мала переважного впливу в США. Крім того, ще не сформувалася чітка ідейна розбіжність між партіями.

Серйозно вплинуло на політичні партії збільшення суперечностей між Північчю та Півднем США. У нових умовах демократична партія обстоювала інтереси рабовласницького Півдня, а створена в 1854 р. республіканська партія виступала з гострою критикою рабовласництва й підтримувала промисловців.

Після завершення громадянської війни в США остаточно сформувалася двопартійна система. Владу в державі формують тільки демократична й республіканська партії. При цьому не унеможлиблюється створення й функціонування інших політичних партій. У 1876 р. була заснована соціалістична робоча партія, в 1891 р. – народна партія. Однак ці партії реально не впливають на політичне та громадське життя США. На найвищі посади у державі (президент, конгресмени) претендують тільки представники від демократичної та республіканської партій¹¹.

2. Правова система США.

2.1. Розвиток національної правової системи США. Для США поняття «правова система» застосовується лише умовно. Єдиної правової системи в США не було. У XVII – XVIII ст. на території США одночасно формувалося 13 правових систем (за кількістю колоній Англії). При цьому багато колоністів англійське право сприймало як чуже й вороже. У деяких колоніях, заснованих голландцями, якийсь час діяло голландське право.

Спочатку в американських колоніях було чинним спрощене англійське право або суміш звичаїв поселенців з їх морально-релігійними настановами¹².

Найважливішим етапом у розвитку законодавства США стало прийняття конституцій у штатах, конституції північноамериканської конфедерації 1781 р., а також федеральної конституції 1787 р., що була доповнена положеннями Білля про права 1789р.

Як і багато інших держав, США не уникнули тенденції до кодифікації законодавства. Так, наприклад, у 1796 р. у штаті Вірджинія було прийнято кримінальний кодекс, підготовлений Т. Джефферсоном.

Починаючи з 20-х років XIX ст. у США здійснювалася певна робота з метою систематизування й кодифікації права. У штатах періодично видавалися офіційні збірники законодавства. У 1848 р. у штаті Нью-Йорк було прийнято цивільний і кримінальний кодекси, які потім стали зразком для законодавчої діяльності інших штатів. Однак у США кодифікація права була явищем досить умовним, оскільки не кодекси й закони, а судові рішення визначали особливості правової системи країни.

Наприкінці XIX ст. у США починається рух за уніфікацію права у штатах. Із цією метою в 1889 р. у США було створено спеціальний комітет,

---

¹¹ Бельсон Я.М., Ливанцев К.Е. История государства и права США. – Л., 1982. – С. 57-62.

¹² Боботов С.В., Жигачев И.Ю. Введение в правовую систему США. – М., 1997. – С. 23.

що розробив проекти деяких уніфікованих законів, пов'язаних переважно з регулюванням торгівлі.

У 1892 р. було створено Національну конференцію уповноважених з уніфікації права штатів, що рекомендувала суб'єктам федерації ухвалити до 200 проектів законів, які переважно належали до торговельного права.

На початку ХХ ст. у США виникла потреба у проведенні кодифікаційної роботи також у галузі федерального права. Так, у 1909 р. було прийнято федеральний кримінальний кодекс, що охопив порівняно вузьке коло питань, віднесених конституцією США до ведення федерації.

2.2. Цивільне право США. Цивільне право в США складалося з окремих правових інститутів: право корпорацій, договірне право, право власності тощо. Регулювання цивільно-правових відносин належало до компетенції окремих штатів, а в деяких із них було прийнято цивільні кодекси. Федеральне законодавство США лише певною мірою торкалося цивільно-правових відносин.

В історії цивільного права США великих змін зазнало правове становище як фізичних, так і юридичних осіб. Так, на юридичний статус фізичних осіб значно впливало законодавство, що стосується правового становища темношкірого населення. До громадянської війни в США негри-раби взагалі не були суб'єктами права. Однак звільнення негрів після перемоги північних штатів у війні ще не означало ліквідації їх дискримінаційного статусу. У південних штатах приймали «Чорні кодекси», що обмежували права негрів.

З кінця ХІХ ст. у США значного розвитку набуло корпоративне (акціонерне) право. Правове становище підприємницьких корпорацій усталювалося переважно законодавством окремих штатів. Таким чином, федеральна влада лише опосередковано впливала на підприємницьку діяльність корпорацій.

З огляду на постійний розвиток корпоративної форми підприємництва в США суттєві зміни відбувалися також у праві власності. Дрібні й середні фірми, що відігравали до завершення громадянської війни головну роль в економіці, поступово відходили на другий план.

Швидкий індустріальний розвиток США у другій половині ХІХ ст. викликав установа й домінування асоційованої корпоративної форми власності. Для захисту прав власності використовувалося законодавство штатів і традиційні форми позовів за загальним правом.

У США серед інших цивільно-правових інститутів найбільше розвивалося договірне право. До кінця ХІХ ст. договірні відносини закріплювалися насамперед у прецедентному праві. У ХІХ ст. договірне право було перетворено у двох основних напрямках: впровадження письмової форми для деяких найбільш важливих видів договорів і передача договірних прав як різновид прав власності¹³. Особливе значення для договірних відносин у США мали норми антитрестівського законодавства, які містять насамперед *Закон Шермана 1890 р.*, *Закон Клейтона 1914 р.* і *Закон про Федеральну*

---

¹³ Саломатин А.Ю. Указ. соч. – С. 115-132.

торговельну комісію 1914 р.

Загалом антитрестівське законодавство обмежувало або навіть у деяких випадках забороняло окремі види договорів, якщо вони спричиняли знищення або суттєве порушення ринкової конкуренції в США. До антитрестівського права належало також законодавство, що регламентує захист прав споживачів. Окремі норми, спрямовані на захист прав споживачів, містилися в Законі про Федеральну торговельну комісію 1914 р¹⁴.

Особливе місце серед цивільно-правових інститутів США посідало шлюбно-сімейне право. Це право належало переважно до компетенції штатів. Федеральне право у питання шлюбно-сімейних відносин практично не втручалося. Найважливішим джерелом сімейного права США було законодавство штатів, що вирізнялося більшою різноманітністю підходів до різних сторін сімейних і спадкових відносин.

2.3. Трудове право. В умовах формування робітничого класу в США у XIX ст. стрімкими темпами розвивається трудове право.

У XIX ст. у судовій практиці США – основі правової системи держави – виникло уявлення про незаконність профспілок робітників та організованих страйків.

Після завершення громадянської війни в США 1861 – 1865 рр. у деяких штатах країни виникли спеціальні закони, що встановлювали тюремне ув'язнення та штрафи за організацію страйків.

У США під тиском громадської думки у другій половині XIX – на початку XX ст. було прийнято закони про дитячу й жіночу працю. Однак Верховний суд США визнав такі закони неконституційними. Суд у цьому разі вважав, що законодавче обмеження тривалості робочого дня позбавляє робітника конституційного права на більш тривалий робочий день.

Договірні відносини робітників і підприємців у США набували перекручених форм також через законодавство, що встановлювало расову дискримінацію у сфері праці та умов життя негритянського населення.

2.4. Кримінальне право. Кримінальне право відповідно до конституції США, за винятком тих його норм, які мають загальнофедеральне значення, було віднесено до ведення окремих штатів.

На початку державної історії США кримінальне право розвивалося значною мірою під впливом англійського загального права. Згодом багато прецедентів англійських судів органічно було включено до американського загального права, що поступово формувалося.

У XIX ст., коли почалася законодавча робота над упорядкуванням кримінального права штатів, дедалі більшу роль стали відігравати статути легіслатур окремих штатів. Починаючи з 40-х років XIX ст. у багатьох штатах стали розроблятися кримінальні кодекси, які були, як правило, розділами зводу законів штатів і належали до кримінального права. Багато в чому вони ґрунтувалися на традиційних доктринах загального права.

---

¹⁴ Ливанцев К.Е. История буржуазного государства и права. – Л., 1986. – С. 124-129.

У 70-ті роки XIX ст. було здійснено спробу кодифікації кримінального законодавства федерації. Однак більш ґрунтовно систематизацію федерального законодавства було здійснено у Кримінальному кодексі 1909 р. Як і в Англії, у США всі злочини поділялися на зраду, тяжкі злочини (*фелонія*) і проступки (*місдиміно́р*).

Основними видами покарання у США були страта, позбавлення волі та штраф.

Дуалізм законодавства (федерації та штатів) чітко відобразився також в історії кримінально-процесуального права. На судочинство та всі кримінально-правові процедури США значно вплинули судові традиції англійського загального права. Уже в XIX ст. ці традиції доповнювалися новим законодавством штатів. Однак загалом англосаксонська основа американського кримінально-процесуального права залишалася без суттєвих змін.

Наприкінці XIX ст. усі питання кримінального процесу й судочинства вже включалися у вигляді самостійних розділів до зводів законів штатів¹⁵.

Висновки

Отже, США як держава формувалися на основі північноамериканських колоній Англії. Розвиток капіталістичних відносин у колоніях і зовнішній тиск Англії зумовили початок боротьби за незалежність штатів. Війна з Англією започаткувала створення американської конфедерації, що була насамперед військовим союзом. Після перемоги у війні США у галузі державного будівництва прямують шляхом федералізму, наслідком якого стала конституція 1787 р., що визначила США як президентську республіку. У XIX ст. принципи федералізму та президентської республіки не змінювалися. Особливості соціально-економічного розвитку різних регіонів США обумовили початок громадянської війни між Північчю та Півднем країни. Перемога північних штатів остаточно закріпила можливість інтенсивного розвитку капіталістичних відносин. Після громадянської війни середини XIX ст. штатам було заборонено право виходу із федерації. На межі XIX – XX ст. США стали однією з найбільш розвинених капіталістичних країн світу.

У галузі права на початку американської історії спостерігався вплив англійської правової системи. Після здобуття незалежності в США виявляється процес створення власного права. Розвиток капіталістичних відносин у XIX ст. суттєво змінив цивільне право. Основні принципи кримінального права США були подібними до кримінального права Англії. При цьому у праві США спостерігалася певна подвійність: федеральне право та право штатів.

Пояснення до термінів

---

¹⁵ Бельсон Я.М., Ливанцев К.Е. История государства и права США. – Л., 1982. – С. 84-89.

Біль про права – перші десять поправок до конституції США 1787 р., прийняті в 1789 р. (ратифіковані в 1791 р.), де містилися положення про права людини.

Декларація незалежності – основний документ американської державності, прийнятий у 1776 р., в якому проголошувалася незалежність північноамериканських колоній від Англії та декларувалися права і свободи людини.

Конгрес – найвищий законодавчий орган у США, що складався із двох палат: Сенату й палати представників.

Конституція – основний закон держави, що визначає основи суспільного й державного устрою, систему державних органів, порядок їх створення й діяльності, права та обов'язки громадян.

Ку-клукс-клан – расистська організація білого населення в США. Створена у 1865 р. плантаторами південних штатів для боротьби проти громадянських прав негрів, проголошених після скасування рабства.

Метрополія – держава, що володіє колоніями та здійснює над ними політику панування, підкорення, експлуатації.

Ратифікація – затвердження органами верховної державної влади будь-якого державного документа (міжнародний договір, угода, поправки).

Статті конфедерації – перша конституція північноамериканських колоній, об'єднаних у конфедерацію в 1781 р.

Фелонія – тяжкі злочини у кримінальному праві США.

Чорні кодекси – офіційні документи південних штатів США, де обмежувалися права негрів.

Завдання та питання до теми

1. В якому столітті сформувалася система британського колоніального управління?
2. Назвіть основні причини боротьби за незалежність північноамериканських колоній.
3. Яку форму державного устрою було покладено в основу першої конституції США?
4. На якій формі правління ґрунтувалася конституція США 1787 р.?
5. Назвіть основну ідею перших десяти поправок до конституції США 1787 р.
6. Назвіть причини громадянської війни в США у 1861 – 1865 рр.
7. У чому полягає сутність Закону про гомстедах?
8. Які труднощі виникали у період Реконструкції в США?
9. Що таке Ку-клукс-клан?
10. Які існують провідні політичні партії в США?
11. У чому полягає сутність теорії «нового націоналізму» президента США Т. Рузвельта?
12. До чієї компетенції належало регулювання цивільно-правових відносин?

Додаткова література до теми

1. Американские президенты: 41 портрет. – Ростов-на-Дону, 1997.
2. Бельсон Я.М., Ливанцев К.Е. История государства и права США. – Л., 1982.
3. Боботов С.В., Жигачев И.Ю. Введение в правовую систему США. – М., 1997.
4. Бэррес Р. Документы Американской революции. – М., 1994.
5. Гонионский С.А. Территориальная экспансия США в начале XX века // Новая и новейшая история. – 1958. – № 5.
6. Иванян Э.А. История США. – М., 2004.
7. История США. – М., 1983. – Т.1.
8. Мишин А.А. Государственное право США. – М., 1976.
9. Мишин А.А. Принцип разделения властей в конституционном механизме США. – М., 1984.
10. Невинс С., Коммаджер Г. История США. От английской колонии до мировой державы. – Нью-Йорк, 1991.
11. Нитобург Э.Л. Негры в США (XVII – начало XX ст.). – М., 1981.
12. Ремонд Р. История Соединенных Штатов Америки. – М., 2006.
13. Саломатин А.Ю. История государства и права США, конец XVIII – XIX вв. (от войны за независимость до завоевания экономического лидерства). – М., 2006.
14. Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательные акты. – М., 1993.
15. Согрин В.В. Буржуазные революции в США: общее и особенное // Вопросы истории – 1983. – № 3.
16. Страхов Н.Н. Основные закономерности становления буржуазного государства и права в Англии, Франции, Германии и Северной Америке. – Харьков, 1978.
17. Шумилов В.М. Правовая система США. – М., 2006.

Тема № 9

ВИНИКНЕННЯ Й РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА У ФРАНЦІЇ

План

1. Франція в кінці XVIII ст. Причини і початок буржуазної революції.
2. Формування буржуазної державності в ході революції 1789–1794 рр. Основні етапи революції.
3. Державно-правовий розвиток Франції у 1794–1814 рр. Кодекс Наполеона.
4. Трансформація державного устрою Франції від режиму Реставрації до проголошення II Імперії (1814–1870 рр.).
5. Паризька Комуна та її державно-правова характеристика.
6. Встановлення Третьої республіки у Франції.

1. Франція в кінці XVIII ст. Причини буржуазної революції.

Франція у другій пол. XVIII ст. представляла собою абсолютну монархію, яка знаходилась у стані глибокої соціально-політичної та економічної кризи. Населення країни складало приблизно 26 млн. чоловік, з яких 1% (270 тис. чол. – дворянство та духовенство) належало до привілейованого стану і не сплачувало ніяких податків. Основна маса населення було обкладена приблизно 7 тис. загальнодержавних та місцевих повинностей і податків. Нестерпно важко було селянам (23 млн. чол.), які тікали із сіл у міста, поповнюючи там армію бродяг.

Влада короля була безмежна. Король за власним розсудом розпоряджався скарбницею і майном підданих, призначав і зміщав міністрів і чиновників. Генеральні штати не скликалися з 1614 р., а управління державою здійснювалося за допомогою величезної бюрократичної машини, що підпорядковувалося лише королю. Все це потребувало величезних коштів, яких було обмаль. Саме в цей час королівська політика та марнотратство поставили Францію перед загрозою фінансового банкрутства.

Фінансове банкрутство була не єдиною причиною революції, їх було доволі багато – сваволя королівської влади, привілеї дворянства і духовенства, феодальні побори і непосильні податки, феодальна власність на землю, обмеження купівлі-продажу землі, численні внутрішні митниці і зростання незліченних митних зборів, цеховий лад і пов'язана з ним регламентація виробництва, королівські монополії в галузі торгівлі й мануфактур, політичне безправ'я, феодально-абсолютистська політика і діяльність церкви.

Прошарки буржуазії, підприємців зазнавали утисків внаслідок станово-корпоративних обмежень, свавілля і корупції у судово-адміністративній галузі. Саме буржуазія стала суспільною силою, яка була спроможна очолити боротьбу проти феодальної системи.

Готовність до політичних дій поєднувалася у буржуазії з її ідеологічною платформою, якою стали ідеї просвітителів XVIII ст. (Руссо,

Монтеск'є, Вольтера та ін.) Французькі революціонери не тільки набули досвіду англійської та американської революції, але й володіли досить чіткою програмою боротьби за демократію, а політичні лозунги революції («свобода», «рівність», «братерство») були зрозумілими і доступними простому народу¹.

Початок революції. В 1789 р., щоб поповнити скарбницю і запобігти банкрутству, король Людовик XVI звернувся до Генеральних штатів в надії дістати від них згоду на введення нових податків. Кількість делегатів від третього стану була подвоєна, однак ця обставина не мала істотного значення, оскільки за старовинним звичаєм кожний стан мав один голос. У травні 1789 р. після відкриття генеральних штатів делегати третього стану, до яких приєдналася частина делегатів від інших станів, виявили непокору королю. Розглядаючи себе як представників всієї нації. Бунтівні депутати організувалися спочатку в *Національні* (червень 1789 р.), а потім (липень 1789 р.) в *Установчі збори*, тим самим взявши на себе місію створювати нові політичні й державно-правові інститути, розробляти й затверджувати Конституцію.

Спроба короля розігнати депутатів обернулася повстанням парижан. 14 липня 1789 р. вони штурмували символ королівського абсолютизму фортецю-тюрму Бастилію. Революція охопила всю Францію.

2. Формування буржуазної державності в ході революції 1789–1794 рр. Основні етапи революції. Французька революція мала кілька етапів. На першому етапі революції (14 липня 1789 р. – 10 серпня 1792 р.) буржуазія в особі конституціоналістів, які посідали більшість в Установчих зборах, йде на компроміс із дворянством. Політичним відображенням його стало встановлення в державі конституційної монархії, котра отримала правове оформлення у «*Декларації прав людини і громадянина*» 1789 р. та *Конституція 1791 р.*

Декларація спиралася на положення теорії природного права і починалася з преамбули, містила ідеологічне обґрунтування вчення про невід'ємні права кожної людської особистості, даровані їй самою природою.

У першій статті зазначалося: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах». Цим підкреслювалося скасування будь-яких станових привілеїв. Метою держави проголошувалося забезпечення природних прав людини, до яких, передусім, належали свобода, власність, опір гнобленню та безпека.

У Декларації прямо не згадувалося про форму правління, але йшлося про те, що «джерело суверенітету ґрунтується, власне, в нації» (ст. 3), і що жодна корпорація та окрема людина не можуть мати у своєму розпорядженні владу, яка не виходить явно від нації. Вища законодавча влада доручалася

---

¹ Більш докладніше див.: Манфред А.З. Великая французская буржуазная революция. – М., 1983. – С.13-61.

представницькому органу, який повинен був виражати волю народу. Стаття №6 буквально формулювала: «Закон є виразом загальної волі».

Один із пунктів (ст. 7, 9) Декларації містив принцип обґрунтованого арешту, здійснюваного лише на підставі відповідного закону. Він закріпив одну з найважливіших процесуальних гарантій. Декларація встановила принцип презумпції невинуватості, на противагу феодальному праву з його презумпцією винуватості.

Вперше в історії було проголошено такі громадянські права, як свобода слова, свобода совісті, свобода преси. У ст. 17 сформований найважливіший принцип буржуазного права – недоторканність приватної власності.

На початку 1790 р. вступила в силу низка декретів Установчих зборів, згідно з якими церковна власність була конфіскована, оголошена національним майном і підлягала продажу з торгів. Вплив церкви істотно зменшився. Вона була поставлена під контроль держави.

Відповідно до нового адміністративного поділу Франція мала 83 департаменти, які склалися з дистриктів, кантонів, комун. Єдиною стала система оподаткування, були ліквідовані більшість феодальних пережитків, що гальмували розвиток торгівлі, та інше. Скасовувався становий поділ громадян, усі дворянські титули й звання, середньовічні цехи.

У листопаді 1791 р. на основі Декларації прав людини і громадянина було розроблено і прийнято першу в історії Франції Конституцію. Вона закріпила політичне панування великої буржуазії, яка пішла на певний компроміс із дворянством, установивши у Франції конституційну монархію.

Законодавча влада належала однопалатним *Національним збором*. Король не мав права розпускати ці збори. Їх депутати мали право недоторканності. До компетенції Національних зборів було віднесено законодавство, заснування нових державних посад, вищу фінансову політику, вирішення питання війни і миру.

Виконавча влада відповідно до Конституції вручалася королю. При цьому підкреслювалося, що «король править лише на підставі закону, і лише ім'ям закону він може вимагати покори». Місцеві органи управління були виборними. Суд оголошувався незалежним від законодавчої та виконавчої влади. Було введено цензове виборче право.

Порівняно з Декларацією прав людини і громадянина Конституція 1791 р. являла собою крок назад, оскільки вона відходила від демократичних принципів у питанні правління. Рівність усіх перед законом, проголошена в Декларації, відкрито була замінена в Конституції політичною нерівністю (запроваджено високий майновий ценз).

Здобувши владу, політичні права, велика буржуазія стала вважати обтяжливим тиск демократичних верст населення. Ще у жовтні 1789 р. було прийнято декрет, згідно з яким дозволялось застосовувати збройні сили для придушення народних виступів. У червні 1791 р. набрав чинності *закон Ле-Шанел'є*, що заборонив під страхом великого штрафу або тюремного ув'язнення створення профспілок, проведення страйків.

Влітку 1792 р. проти революційної Франції були кинуті об'єднані війська Австрії і Пруссії. Розпочався період революційних воєн. З іншого боку, в самій країні готувалися контрреволюційні змови прихильників монархії. Особливо загострена політична ситуація склалася в Парижі, якому загрожували вторгнення коаліційних армій і внутрішня смута. Народне повстання 10 серпня 1792 р. передало владу до рук *Паризької комуни*. Король Людовик XVI був звинувачений у контрреволюційній змові проти революційного народу. Цими подіями завершився період конституційної монархії.

Другий етап (10 серпня 1792 р. – 2 червня 1793 р.) характеризується подальшим наростанням і розширенням соціальної бази революції, народного руху в цілому. Влада переходить до рук жирондистів – радикальних кіл торгово-промислової буржуазії. За підтримки повсталих мас Франція вперше проголошується республікою, зміцнюються позиції революційної демократії.

Антиконституційний переворот 19 серпня поставив на чолі держави новий орган влади – *Національний конвент*, обраний на основі загального (для чоловіків) виборчого права. У ході виборів більшість отримала партія жирондистів. Оскільки королівська влада перестала функціонувати, прерогативи виконавчої влади були передані *Тимчасовому виконавчому комітетові*. Актом від 21 вересня 1792 р. Конвент скасував королівську владу, а 22 вересня цього самого року Франція проголошується республікою. Під тиском революційних мас Конвент засудив Людовика XVI до страти, яка відбулась у грудні 1792 р.

Зміна влади призвела до політичного стану, подібного до попереднього періоду. Виражаючи інтереси торгово-промислової буржуазії, жирондисти намагалися не допустити подальшого поглиблення революції. І лише із страху перед повсталим народом жирондисти погодились провести поділ общинних земель, здати в оренду або продати землі емігрантів. Скасовувалась власність на землю тих, хто не міг довести законність свого володіння. Був прийнятий аграрний закон, який скасовував викуп селянами феодалських повинностей.

Вже через кілька місяців правління жирондистів у країні знову загострюється політична криза. Вона була викликана половинчастим характером аграрних перетворень (селяни вимагали скасування всіх феодалських відносин). Гостро відчувалася нестача продовольства. В Парижі почався голод. До цього додалися повстання і заколоти різноманітного спрямування, хаос і безладдя. Давалася ознаки і зовнішня агресія. Французька армія відступала. Жирондисти відкрито стали на шлях репресій. Зокрема, у березні 1793 р. Конвент приймає закон, який передбачав смертну кару за пропаганду зрівняльного землекористування. Влаштовуються гучні судові розправи над політичними противниками. Чергове повстання в Парижі 2 червня 1793 р. призвело до переходу влади до рук якобінської партії.

Третій етап революції (2 червня 1793 р. – 27 липня 1794 р.) є останнім етапом французької революції, в якому до влади приходять дрібнобуржуазний елемент (якобінці). Остаточо ліквідовуються залишки феодальних відносин і утверджується диктаторський революційно-демократичний режим, який створив умови для подальшого розвитку капіталістичних відносин і буржуазної державності.

Якобінці почали своє правління з видання закону про продаж селянам землі, конфіскованої у феодалів. Слідом за ним вийшов акт про ліквідацію всіх феодальних повинностей. Цим самим якобінці заручилися підтримкою більшості населення країни і створили правову основу перетворення селянства на дрібних приватних власників.

За час правління якобінського Конвенту було видано два найважливіші документи: *Декларація прав людини і громадянина 1793 р.* і *Конституцію 1793 р.* Нова «Декларація» на відмінну від Декларації 1789 р. своєю теоретичною основою мала вчення Руссо про народний суверенітет. Будь-яке зазіхання на суверенітет народу, в «Декларації» 1793 р., карається смертю. Народу належить право перегляду чи зміни своєї конституції.

Декларація 1793 р. проголошувала мету суспільства – загальне благо і щастя, а уряд в державі покликаний забезпечувати людині можливість користуватися її природними і невід’ємними правами. Дається визначення власності як права розпоряджатися, користуватися на свій розсуд своїм майном, прибутками і плодами праці.

Допускалася свобода зборів, совісті, але замовчувалося про свободу спілок. Новим було право колективних петицій. Важливим положенням був обов’язок суспільства надати притулок і створити гідні для людини умови для життя неімущим і непрацездатним. Крім того, в «Декларації» мали місце принципово нові за своїм змістом статті: заборона під страхом смерті монархії; право народу на революцію.

Повторюється положення «Декларації» 1789 р. про принципи кримінального права, судочинства, гарантії недоторканності особи. Однак відразу робляться суттєві доповнення: закон, який карає за проступки, вчинені до його виходу, оголошується тиранічним, а надання закону зворотної сили вважається злочином. Порушення процесуальних форм законодавства при звинуваченні, затриманні або ув’язненні громадянина дає право на опір таким діям аж до застосування сили.

Конституція 1793 р. проголошувала, що за формою державного устрою Франція є єдиною і неподільною, тобто унітарною, державою. Законодавча влада належала *Законодавчому корпусу*, депутати якого користувалися недоторканністю. Він формувався прямим голосуванням народу по кантонам. Виконавча влада вручалася *Виконавчій раді* у складі 24 осіб, обраних Законодавчим корпусом. Встановлювалася виборність місцевих органів влади. Виборче право було демократичнішим, ніж за попередньою конституцією: воно надавалося кожному громадянину з 21 річного віку, який проживав у кантоні не менше 6 місяців і жив за рахунок власної праці. Однак жінки і прислуга позбавлялися виборчого права.

Процедура виборів була спрощена і за бажанням громадянина могла мати вигляд відкритого голосування або шляхом подання записок. Значно розширився розділ про цивільні права і свободи. Конституція проголосила рівність, свободу та безпеку громадян, свободу совісті, необмежену свободу преси, зборів.

Якобінська «Декларація» і Конституція були радикальними по духу й за формою актами французької буржуазної революції. Проте, в складних зовнішньополітичних обставинах вони лише залишилися пам'ятками права Франції й не стали діючими законодавчими актами.

Сам механізм якобінської диктатури відзначався простотою і чіткістю. Найвищим органом державної влади залишався Конвент, якому надавалися законодавчі повноваження. Він же зосередив і всю верховну виконавчу владу. Тим самим було конституйовано, що революційний уряд не знає поділу влади. Управління країною здійснювалося за допомоги різних комітетів і комісій.

Робочим ядром влади, центром управління став *Комітет громадського порятунку*, який здійснював урядову владу в системі революційної диктатури. Його склад у кількості від 9 до 16 осіб щомісячно перебирався Конвентом. Він посідав провідне місце серед інших Комітетів і мав досить широкі повноваження – від дипломатичних до адміністративних. Комітет очолював один із вождів якобінської партії М. Робесп'єр.

Структурною частиною революційного уряду був *Комітет громадської безпеки*, який теж обирався Конвентом і щомісячно перед ним звітував. Він підпорядковувався Комітету громадського порятунку, керував поліцією і вів боротьбу з контрреволюцією. Роль комітету різко зросла після вересня 1793 р. коли був прийнятий «Декрет про підозрілих». Він оголошував підозрілими всіх, хто не міг надати достатніх доказів своєї революційності, або тих, хто не міг довести, на які кошти він живе. Декрет предписував арештовувати всіх підозрілих. Якщо на них мали обвинувачувальні матеріали, арештовані підлягали суду. Якщо ж їх не було, такі особи залишалися під арештом на невизначений термін.

Для суду над ворогами республіки навесні 1793 р. ще жирондистами, був заснований *Революційний трибунал*. Судді, присяжні засідателі, громадянські обвинувачі призначалися Конвентом. Процедура судочинства в трибуналі характеризувалася спрощеністю і швидкістю. До червня 1794 р. за вироком революційного трибуналу було страчено 2607 осіб.

В червні 1794 р. Конвент прийняв декрет «*Про ворогів народу*», який ще більше спрощував судову процедуру. Відкидалися будь-які демократичні основи судочинства. Звинувачений допитувався лише на судовому засіданні у присутності присяжних і публіки. Він позбавлявся права на захист. При винесенні вироку присяжні керувалися лише власною совістю і «революційною свідомістю». За злочини, які підлягали суду Революційного трибуналу, виносився виправдувальний вирок або смертна кара. За цим

декретам за 48 днів диктатури було страчено 1350 осіб. В загалі, під час якобінського терору було піддано смерті 16,5 тис чол.²

У березні 1794 р. Конвент прийняв *Вантозькі закони*, яки передбачали безкоштовну роздачу бідним власності контрреволюціонерів.

Якобінці реорганізували армію. Вона формувалась на демократичних засадах. В серпні 1793 р. був прийнятий декрет, який вперше в історії ввів загальну військову повинність.

Влітку 1794 р. коли в результаті перемог революційних армій зникла безпосередня небезпека для революції, а завдання буржуазно-демократичних перетворень були в цілому вирішені, все яскравіше стали виявлятися внутрішні суперечності якобінської диктатури. Буржуазію не влаштовували запроваджені якобінцями обмеження у сфери підприємництва. Вона не бажала дальшого продовження якобінського терору. Приватновласницьке селянство, отримавши в ході революції очікувану землю, стало відвертатися від якобінців. Воно бажало порядку і стабільності. До цього ж прагнули міські низи.

У результаті розбіжностей відбувся розкол в якобінському блоці. У Конвенті визріла контрреволюційна змова. 27 липня 1794 р. (9 термідора за якобінським календарем) стався заколот, що призвів до падіння якобінської диктатури. Цими подіями завершилася французька буржуазна революція (1789–1794 рр.).

3. Державно-правовий розвиток Франції у 1794–1814 рр. Кодекс Наполеона. Державний переворот 9 термідора 1794 р. дав великій буржуазії можливість ліквідувати демократичні інститути. Почалася термідоріанська реакція.

У 1795 р. прийнято нову Конституцію, за якою найвищим органом законодавчої влади став *Законодавчий корпус*, котрий складався з двох палат – *Ради старійшин* (верхня палата) і *Ради п'ятисот* (нижня палата). Законопроекти складала Рада п'ятисот, а верхня палата їх затверджувала або відхиляла. Вводились двоступеневі вибори, відновлювались майновий і віковий цензи для виборців – з 25-річного віку, які володіли майном.

Виконавча влада вручалася *Директорії* у складі 5 осіб, яка призначалася Радою старійшин з кандидатів, висунутих Радою п'ятисот. Щорічно відбувалася ротація складу Директорії на одну особу. Оскільки в системі владних відносин цієї республіки провідну роль відігравала Директорія, то форма правління дістала назву *директоріальна республіка*.

Відверта корупція, яка вразила правлячі кола, погіршила і без того важке фінансове становище республіки. Директорія не була здатна вирішувати ті проблеми, які постали перед суспільством. Зберігалася небезпека монархічної, феодальної реставрації та нового революційного вибуху мас, викликаного тяжким станом міських низів та відродженням якобінських ідей. Непослідовність політики Директорії, яка боролася то

---

² Собуль А. Первая республика. 1792–1804. – М., 1974. – С. 131.

проти якобінців, то проти дворян-емігрантів, робила ситуацію у Франції непередбачуваною. Свій політичний порятунок правлячі сили вбачали у встановленні такої форми правління, за якої державу б очолила «сильна особистість», котра б не зупинилася ні перед чим задля захисту влади і власників. У встановленні сильної влади була зацікавлена і частина селянства, яка отримала в ході революції землю у власність.

9 листопада 1799 р. (18 брюмера) група заколотників, яких підтримала армія, на чолі з генералом *Бонапартом* здійснила переворот, ліквідувала Директорію та інші конституційні органи. Влада у Франції перейшла до *Колегії трьох консулів* – Бонапарта та двох колишніх членів Директорії – Сієйса та Роже Дюко. Встановлений у державі режим консульства фактично був військовою диктатурою.

Будучи тверезим політиком Бонапарт ясно розумів, що військова диктатура може мати право на існування за умови її прикриття певними конституційними формами. У грудні 1799 р. за його ініціативи на плебісциті було прийнято чергову Конституцію Франції, яка закріпила режим консульства в країні.

В Конституції 1799 р. відсутні статті про політичні свободи, але вона гарантувала буржуазії та селянству приватну власність, здобуту за роки революції. Передбачалась спеціальні пенсії, пільги для поранених воїнів та членів їх родин.

Конституція скасувала майновий виборчий ценз, але введено нею загальне виборче право було дуже своєрідним. Усі громадяни (чоловіки), що досягли 21 року і проживали в даному окрузі один рік, мали право брати участь в обранні комунального списку (одна десята частина всіх громадян округу). Всі, хто увійшов до комунальних списків, за тією самою пропорцією обирали департаментським списком. І нарешті, одна десята цих громадян обиралася «для виконання національних функцій». Вони були кандидатами на державні посади. Обрання членів законодавчих зборів, консулів і членів Верховного суду надавалося Сенату.

На вершині влади опинився уряд, що складався з трьох консулів, з терміном повноважень у 10 років. Перший консул (Наполеон) наділявся виключними повноваженнями, другий і третій – дорадчими функціями. Бонапарту надавалося право призначати і звільняти з посад членів Державної ради, міністрів, послів, вищих офіцерів. Він же призначав (без права звільнення) суддів, чиновників у департаменти.

Конституція 1799 р. виходила з розщеплення законодавчого процесу. Законодавча ініціатива належала першому консулу. Під його керівництвом *Державна рада* розробляла законопроект і передавала його в *Трибунал*. Після обговорення законопроект з Трибунату переходив до *Законодавчого корпусу*, який голосував «за» або «проти». Прийнятий законопроект перевірявся *Охоронним сенатом*, після чого знов переходив до першого консула, який обнародував його. Такою довготривалою процедурою прийняття законів переслідувалася двояка мета. З одного боку, прикривався диктаторський

режим консульства, а з іншого – унеможлиблювалася опозиція диктатору з боку законодавчої влади.

У 1801 р. Наполеон підписав угоду з Папою Римським. Католицизм проголошувався релігією «переважної більшості французького народу», а Римо-католицька церква була включена в систему державного апарату. Держава взяла священиків на своє утримання, Наполеон дістав право призначати їх на вищі церковні посади.

Протягом 1802–1803 рр. наполеонівська армія провела низку переможних операцій проти своїх сусідів, внаслідок чого збільшилася територія держави і була встановлена воєнно-політична гегемонія Франції в Європі. Розпочалася доба наполеонівських воєн (1803–1815 рр.).

Продемонструвавши респектабельним колам переваги сильного уряду, створивши своїми успішними військовими походами сприятливі умови для промислового розвитку Франції, Бонапарт підготував необхідний політичний клімат для остаточної ліквідації республіканського ладу. В 1802 р. він був проголошений довічним консулом, а в 1804 р. – імператором. Розпочався період Першої імперії, який тривав до 1814 р.

Під час Першої імперії у Франції в основному завершився процес становлення сучасної, побудованої на раціоналістичних засадах держави, яка звільнилася від теологічного та станового спадку. Ця держава була створена Наполеоном на основі бюрократичної централізації, громадської служби та відданості чиновників імператору.

Не останню роль в утвердженні імперії зіграла централізована поліцейська система. Генеральні комісари і комісари поліції в округах і містах призначалися міністром поліції і працювали під його керівництвом. У Парижі була створена особлива префектура поліції. Важлива роль відводилася воєнізованому поліцейському з'єднанню – корпусу жандармів, який був підпорядкований військовому міністру. У разі потреби загони жандармів передавалися у розпорядження міністра внутрішніх справ.

Була здійснена велика за обсягом кодифікація. З'явилися Цивільний кодекс 1804 р., Торговий кодекс 1807 р., Кримінально-процесуальний кодекс 1808 р., Кримінальний кодекс 1810 р.

Створення єдиної національної правової системи французька буржуазія вважала головним завданням революції. Ця мета була здійснена під час правління Наполеона. Особливу увагу буржуазія звертала на створення Цивільного кодексу, розробка якого почалась ще у 1790 р. Цей кодекс ввійшов в історію під назвою Кодексу Наполеона і займав центральне місце в системі наполеонівських кодексів, оскільки ним регулювали найважливіші економічні відносини капіталістичного суспільства.

Кодекс закріпив ліквідацію феодальних відносин – і в цьому його прогресивне значення. В основу кодексу було покладено принципи формально рівної правоздатності всіх громадян і необмеженої приватної власності. Це приводило до свободи підприємництва, а на селі – до закріплення права власності селян на землі.

Цей кодекс (у першому виданні в ньому налічувалася 2281 стаття) виходив із поділу приватного права на цивільне й торгове. Останнє присвячене взаємовідносинам між купцями і регулюванню торгових угод, навіть за участі не купців (торговим правом регулювалися, наприклад, відносини за векселем). Отже, Кодекс Наполеона охоплював лише відносини цивільно-правові у вузькому розумінні цього слова, тобто приватноправові.

Кодекс складався зі вступного титулу і трьох книг. У невеличкій вступній частині викладено порядок дії цивільних законів у часі і просторі, а також деякі правила, що стосувалися набуття чинності й застосування правових норм. У складі кодексу можна побачити принципи побудови римського права: особи, речі, зобов'язання. Така структура кодексу в буржуазному цивільному праві дістала назву *інституційної*.

Книга перша Кодексу мала назву «*Про осіб*». Вона запровадила такі принципи буржуазії, як рівність і свобода, у сфері регулювання майнових відносин, переклала буржуазні уявлення про рівність на мову цивільно-правових норм. Втім, здійснення громадянських прав залежала від громадянства, яке надавалася «конституційним законом».³

Характерною рисою Кодексу було те, що в усіх його положеннях, де йшлося про осіб як про носіїв цивільних прав, малися на увазі окремі індивіди (фізичні особи), а не колективи (юридичні особи). Поняття юридичної особи взагалі невідоме Кодексові Наполеона. Законодавець не вважав за потрібне надавати особливі права на участь у цивільному обігу об'єднанням осіб.

Хоча Кодекс ґрунтувався на прогресивній буржуазній ідеї універсальності цивільних прав, він відновлював окремі інститути феодальної епохи, скасовані революцією. Так, кодекс передбачав використання «цивільної смерті» як міри кримінального покарання. «Цивільна смерть» означала, що засуджений втрачав право власності на все майно, яким він володів. Це майно переходило до законних спадкоємців так само, як у випадку, коли б він помер природним чином та без заповіту. У Кодексі передбачалася низка обмежень цивільних прав жінок. Наприклад, жінки не могли бути свідками, запрошеними для складання актів цивільного стану.

У першій книзі закріплювалися також основні принципи сімейного права. Тут Кодекс робив особливо помітний крок назад порівняно із законодавством періоду революції, коли було декларовано важливі особисті й майнові права жінок, послаблено батьківську владу над дітьми тощо. Кодекс значною мірою спирався на положення римського права і феодального звичаєвого права. Кодекс відкрито закріплював панівне становище чоловіка в сім'ї, поблажливо ставився до моральної розбещеності чоловіка, закріплював владу чоловіка над особистістю дружини та владу батька над дітьми. Чоловік – глава сім'ї, воля якого визначала весь лад сім'ї та який об'єднував у своїх руках усе сімейне майно. Дружина була

---

³ Собуль А. Первая республика. 1792–1804. – М., 1974. – С. 344.

зобов'язана жити разом з чоловіком і слідувати за ним, якщо він змінить місце проживання. Нерівноправність жінки виявлялась і в її майновому становищі в сім'ї. За загальним правилом, передбачався режим спільності для майна чоловіка і дружини. Але за ст. 1421 «чоловік один управляє майном, яке входить у спільність. Він може його продавати, відчужувати і встановити на нього іпотеку без участі дружини». Дружина не могла відчужувати і набувати майно, виступати в суді без дозволу чоловіка.

Майнові відносини подружжя визначалися шлюбним договором, який укладався до здійснення шлюбу. Кодекс установлював ряд режимів майнових відносин – на вибір майбутнього подружжя. Але, за загальним правилом, якщо в шлюбному договорі спеціально не передбачено іншого, майно дружини надходило у власність чоловіка, і останній розпоряджався прибутками від цього майна.

Розлучення припускалося лише в суворо визначених випадках (порушення подружньої вірності, тяжкі образи та ін.) Якщо чоловік міг вимагати розлучення в усіх випадках порушення дружиною подружньої вірності, то дружина могла вимагати розлучення лише в тому випадку, якщо чоловік поселив свою коханку в одному будинку з дружиною (ст. 230). Цю принизливу для жінок умову було скасовано лише в 1884 р.

Що стосується відносин батьків і дітей, то влада над дітьми належала лише батькові. До матері ця влада переходила – та й то з обмеженнями – лише після припинення шлюбу або в деяких випадках зловживання батьком владою. Діти перебували під владою батька до повноліття (сини – до 25 років, дочки – до 21 року), без згоди батька не могли одружуватися і залишати отчий дім. Якщо батько «мав дуже серйозні приводи до невдоволення поведінням» дитини, він міг позбавити її свободи строком до 1 місяця, якщо дитина не досягла 16-літнього віку, і на строк до 6 місяців, якщо дитина досягла 16 років. Батько управляв майном дітей і мав з нього прибутки. Кодекс заборонив пошуки батьківства.

Але кодекс містив і прогресивні положення, зокрема передав реєстрацію шлюбу із сфери церковної права до сфери державного регулювання.

Друга книга Кодексу – *«Про майно і різні видозміни власності»*, присвячена регламентації майнових прав, також виходила з класичного римського поділу: право власності, узуфрукт, узус та ін. Центральне місце тут посідав інститут власності. Власність, закріплена в Кодексі Наполеона, являє собою за суттю приватнокапіталістичну власність, яка давала буржуа необмежене право на розпорядження своїм майном, на одержання прибутку і земельної ренти.

В основі всього Кодексу лежала необмежена приватна власність як «право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, з тим щоб користування не було таким, яке заборонене законом і регламентами». Власність на річ надає право не все, що ця річ виробляє. Власність на землю включає в себе власність на те, що перебуває під землею і над землею. Практично для того часу це означало, що власник землі ставав

повним і абсолютним хазяїном усіх корисних копалин, вичавлених на його ділянці. Це положення було дуже незручним і не вигідним для буржуазної держави в цілому, а також для промисловців, і 1810 р. вони домоглися його скасування.

Кодекс являв собою подальший розвиток і підтвердження виражених іще в конституційних документах революції положень про «святенність» і «недоторканність» приватної власності. Стаття 545 зазначає: «Ніхто не може бути примушеним до уступлення своєї власності і за справедливе й попереднє відшкодування».

Речі за Кодексом поділялися на рухомі й нерухомі. Цей поділ відображав той етап розвитку капіталістичного суспільства, коли нерухомість становила велику цінність для окремого підприємця і класу капіталістів у цілому, а тому потребувала особливого правового режиму і захисту. Так, розпорядження нерухомим майном було обставлене великими юридичними формальностями і складностями.

Спробою законодавця пом'якшити суперечності, що виникали у зіткненні інтересів окремих приватних власників, стало встановлення ряду сервітутів: про загальну стіну, про право проходу тощо.

Третя, найбільша за обсягом книга *«Про різні засоби, якими набувається власність»* містила правила, які регулювали придбання власності. Сюди належало спадкування – за законом і за заповітом, договором. Тут же викладено майнові відносини подружжя, засновані на шлюбному договорі, і позадоговірні зобов'язання. Сам Кодекс у ст.711 дав перелік способів, якими набувалася власність: «Власність на майно набувається і передається спадкуванням даруванням між живими або за заповітом і на підставі зобов'язань».

Кодекс закріпив скасування феодальних принципів спадкування у французькому праві. Відповідно до ст. 732, «закон у визначенні порядку спадкування не бере до уваги ні природи, ні походження майна». Спадкоємцями померлого ставали в наступній послідовності: діти та інші родичі. Найближчі ступені споріднення не допускали спадкування з боку більш віддалених. Родичі далі дванадцятого ступеня споріднення не успадкували.

Позашлюбні діти могли спадкувати лише в тому разі, якщо були визнані в законному порядку, причому майно матері й батька, але не інших родичів. Позашлюбні діти не могли також одержувати майно даруванням або за заповітом більше того, що їм дозволялося отримати за загальними правилами.

Кодекс розширив свободу заповітів і дарувань, які нерідко використовувалися для обходу законного порядку спадкування. Відповідно до ст. 913, дарування або заповіт не міг перевищувати половини майна, якщо особа, яка заповідала, лишала після смерті одну законну дитину, третини майна – якщо залишалося двоє дітей, чверті – якщо в померлого троє чи більше дітей. За такого порядку спадкування за законними дітьми

резервувалася певна частина майна, яке ділилося між ними порівну незалежно від віку і статі.

Основну увагу у третій книзі законодавець приділив зобов'язальним, передусім договірним, відносинам. Зобов'язанням із правопорушень у Кодексі присвячено порівняно мало статей. Що ж стосується договірного права, яке регулювало відносини, пов'язані з капіталістичним обміном, а також з експлуатацією найманої праці, то воно було розроблене докладно й у гранично чіткій формі. Ясні й визначені положення договірного права, починаючи від загальних умов дійсності угод і закінчуючи ретельною юридичною регламентацією окремих договірних відносин, були значною мірою успадковані від римського права.

Французький законодавець запозичив з римського права і розвинув у Кодексі ідею про формальну рівність сторін договору, про автономію індивідуальної волі. Згода сторін була необхідною умовою дійсності договору. Причому за ст. 1119 «немає дійсної згоди, якщо згода була дана лише внаслідок помилки або якщо вона була вимушена насильством або досягнута обманом».

Характерно, що в Кодексі Наполеона майже не було статей, які регулювали би відносини між господарями і робітниками.

У Кодексі містилися чіткі положення стосовно умов укладання, змісту та інших особливостей окремих договорів: купівлі-продажу, міни, найму, товариства, позички тощо. Фіксація цих загальних положень у законі та безумовна підтримка їх у подальшій судовій практиці не означали обмеження свободи приватного власника в розпорядженні своїм майном. Кодекс установив найширші рамки, в межах яких будь-який власник мав повну свободу дій, свободу вибору сторін і визначення змісту конкретних договорів.

Цивільний Кодекс Наполеона набув значної популярності за межами Франції. Він справив величезний вплив на формування і розвиток права інших буржуазних держав. У 1804 р. Кодекс запровадили в Бельгії та П'ємонті; 1806 р. – у Баварії; 1808 р. – у Бадені і Польщі. Кодекс також справив сильний вплив на цивільне законодавство Румунії, Греції, Швейцарії, Іспанії, Португалії, Італії, Гаїті, Еквадору, Колумбії, Чилі тощо.

Після поразки у війні і вступу союзників до Парижу в 1814 р. Наполеон I був арештований і засланий на о. Ельбу. Династія Бурбонів була реставрована. На престол вступив Людовік XVIII.

4. Трансформація державного устрою Франції від режиму Реставрації до проголошення II Імперії (1814–1870 рр.). Історії Франції з 1814–1870 рр. умовно поділяють на чотири періоди:

- перший (1814–1830 рр.) – період Реставрації монархії, де на основі тимчасового союзу дворянства і буржуазії була встановлена парламентська монархія;
- другий період (1830–1848 рр.) – до влади приходять фінансова олігархія, яка встановлює у Франції конституційну монархію;

- третій період (1848–1852 рр.) – утвердження Другої республіки;
- четвертий період (1852–1870 рр.) – встановлення авторитарного режиму – Другої імперії, де влада впроваджувала політику бонапартизму.

Перший період. В червні 1814 р. король октроював (дарував) французькому народу *Хартію*, згідно з якою за формою правління Франція стала конституційною монархією. Повернення монархії та емігрантів страшило буржуазію і селянство, які придбали землю за часів революції і побоювалися втратити її. В цих мовах, наступного року Наполеону вдалося втекти з острова і за підтримки армії вступити до Парижу, де він протримався при владі рівно 100 днів. Після цього його було усунуто від влади, і Бурбони повернулися до столиці.

Відповідно до конституційної Хартії 1814 р. монарх наділяв себе великими повноваженнями. Він був главою держави і головнокомандуючим армії, йому були підпорядковані міністри, він призначав і усував чиновників, без підпису короля не набирали чинності закони та ін.

Законодавча влада належала двопалатному парламенту: нижня – палата депутатів, верхня – палата перів. Нижня палата обиралася, а верхня – призначалася королем. До того ж, він мав право призначати перів довічно чи навіть спадково. Палата депутатів обиралася на 5 років. Виборчі права мали французи старші 35 років, що сплачували прямий податок у розмірі 300 франків. Депутат повинен був досягти 40-літнього віку і сплачувати прямий податок у розмірі 1000 франків.

Отже, передбачена Хартією 1814 р. королівська влада не означала відродження абсолютної монархії. Режим Реставрації був тимчасовим союзом дворянства і великої буржуазії.

Тисячі республіканців були знищені, загнані в тюрми, заслані на каторгу. В 1825 р. наступним королем Карлом X видано закон про святотатство, згідно з яким проступки проти церкви карались смертю з попереднім відрубанням руки. Вийшов закон про виплату емігрантам величезної грошової компенсації за втрачені землі (1 млрд. франків). Буржуазія відсувалася від влади.

Другий період. У липні 1830 р. Карл X йде на ліквідацію конституційного режиму, з метою відновити абсолютну монархію. Він видає серію ордонансів, які відверто порушували Хартію 1814 р. Розпускалася щойно обрана палата депутатів, вдвічі була зменшена кількість її членів, ще звужувалося виборче право, ліквідувалася «свобода друку і зборів».

У результаті відбулася липнева революція, яка повалила режим Реставрації. Була створена конституційна монархія, головну роль в якій відігравала фінансова аристократія. Королем було проголошено Луї Філіппа Орлеанського.

Король присягає новій конституції, основу якої склала Хартія 1814 р., до якої були внесені певні зміни, як, наприклад: скасоване спадкове перство, розширені права палати депутатів, очищений від реакційного дворянства державний апарат, обмежено духівництва і т.д. Були також переглянуті ценси

на виборах у палату депутатів. Тепер віковий ценз становив: для виборців 25 років, для депутатів – 30. Нижчим став і майновий ценз: відповідно 200 і 500 франків прямого податку. В наслідок цього виборче право отримали 250 тис. із 33 млн. чоловік⁴.

Після революції 1830 р. Франція набула лише зовнішніх ознак парламентської монархії. Роль дворянства в політичному житті стала другорядною. Реальна влада остаточно була зосереджена в руках буржуазії. Але в 40-х роках опозиція, серед робітників і селян, дрібної буржуазії, до цього режиму зроста.

Третій період. Революція 1830 р. не задовольнила ні народні маси, ні торгово-промислому буржуазію. Ситуація ускладнювали фінансова криза 1847 р., неврожай, голод. За таких умов рух, який розпочався вимогами виборчої реформи, переріс у боротьбу за республіку.

У лютому 1848 р. в Парижі відбулася демонстрація на підтримку виборчої реформи, яка перетворилася в революцію. Король Луї Філіп був вимушений відректися від престолу, і країна була проголошена республікою. Розпочалася доба Другої республіки.

У листопаді 1848 р. приймається нова Конституція, яка проголошує принципи суверенітету, свободи, рівності, братерства, а основами – сім'я, праця, власність, громадянський порядок. Поділ властей визнавався першою умовою існування уряду. Найвищим органом влади стають однопалатні *Національні (Законодавчі) збори* з терміном повноваження 3 роки. Виконавча влада належала президенту, який обирався на 4 роки без права переобрання на новий термін. Також була утворена Державна рада, члени якої призначалися національними зборами на 6 років. До її компетенції належав попередній розгляд законопроектів. Запроваджувалося загальне (для чоловіків з 25 років) виборче право. Новий уряд увів 10-годинний робочий день і обіцяв гарантувати трудящим право на працю.

Президент Другої республіки Луї Наполеон у грудні 1851 р. спираючись на армію, розпустив Національні збори. В країні встановився відкритий терор.

Четвертий період. У січні 1852 р. набула чинності нова Конституція, згідно з якою вся повнота влади переходила до президента, якого обирали на 10 років. Він є главою збройних сил, призначає міністрів, від його імені здійснюється правосуддя, парламентарії та посадові особи приносять йому присягу на вірність. Ключову роль відігравав президент у законодавчому процесі, в якому брали участь Державна рада, Законодавчий корпус і Сенат. Президент проголошував стан облоги, видавав декрети і затверджував закони. Після проведення плебісциту у грудні 1852 р. Бонапарт оголосив себе імператором, під ім'ям Наполеона III. Розпочався період Другої імперії (1852–1870 рр.).

---

⁴ Новая история. Ч. I. (1640–1870). Учебник для пед. ин-тов. Под ред. А.Л. Нарочницкого. – М., 1978. – С. 285.

Буржуазно-демократичні свободи були знищені, республіканців піддано переслідуванням, місцеве самоврядування скасоване, парламентська система зведена до нуля. Державний лад Франції набирав все більш авторитарного характеру. Щоб утримати свою владу Наполеон III вимушений був лавірувати між робітниками і буржуазією. Він скасував закон Ле-Шапел'є. І з іншого боку надавав великі пільги буржуазії.⁵

Політичний авантюризм Наполеона III призвів до війни з Пруссією (1870–1871 рр.), поразки і капітуляції французької армії і падіння Другої імперії.

5. Паризька Комуна та її державно-правова характеристика. В вересні 1870 р. збройні загони Національної гвардії проголосили Францію республікою. До влади прийшли діячі буржуазно-ліберальної опозиції із Законодавчого корпусу, які перебували у Версалі. А тим часом у Парижі створюється Центральний комітет Національної гвардії, який став діяти незалежно від уряду, набувши статусу революційного комітету.

У січні 1871 р. уряд укладає з Пруссією перемир'я, призначає вибори до Національних зборів з тим, щоб домогтися від парламенту згоди на підписання принизливого миру з німцями. Одночасно з цим військова рада на чолі з новим прем'єр-міністром А.Тьєром прийняла рішення силою зброї придушити бунтівний Париж. У березні 1871 р. розпочався наступ урядових військ на столицю, однак більша їх частина перейшла на бік повсталих. У результаті влада перейшла до рук ЦК Національної гвардії, який негайно оголосив вибори до Ради Паризької Комуни.

28 березня 1871 р. Рада Паризької Комуни була проголошена найвищою державною владою. У прийнятій 19 квітня декларації «До французького народу» держава проголошувалася республікою. Комуна відкинула принцип поділу влади і створила своєрідний тип державної організації – *Рада Комуни*, яка зосередила в своїх руках як законодавчу, так і виконавчу владу. Її декрети і розпорядження виконували комісії, кожна з яких відала функціями колишніх міністерств. Це були такі комісії: 1) виконавча комісія, яка мала провадити в життя усі декрети Комуни і постанови інших комісій; 2) військова комісія заміняла військове міністерство; 3) комісія продовольства, яка мала забезпечити Париж продуктами харчування не менше, як на 3 місяці; 4) комісія фінансів; 5) комісія юстиції; 6) комісія громадянської безпеки, в віданні якої перебувала префектура поліції; 7) комісія праці, промисловості і обміну; 8) комісія громадських служб; 9) комісія зовнішніх відносин; 10) комісія освіти. Однак така структура державного апарату мала серйозні недоліки. Була відсутня централізація управління, в комісіях не існувало постійного голови чи робочої групи, відповідального за прийняті рішення.

---

⁵ Більш докладніше див.: Желубовская Э.А. Крушение Второй империи и возникновение Третьей республики во Франции. – М., 1956.

Паризькою комуною були скасовані поліція, знищено жандармерію, а порядок підтримували пролетарські батальйони Національної гвардії. Був виданий декрет про відділення церкви від держави, та передачу її майна державі⁶. Зазнала ліквідації стара судова система – був створений новий судовий апарат з виборними судьями. Проголошувалося демократичне судочинство, прилюдний, рівний для всіх суд, свобода захисту. Одночасно застосовувалися заходи репресивного характеру, наслідком яких став терор щодо безвинних осіб.

У цивільно-правовій галузі найзначнішим був декрет про кинуті власниками промислові підприємства. Згідно декрету на таких підприємствах встановлювався робітничий контроль. У галузі трудового законодавства необхідно визначити затверджений Комуною *Статут Луврських майстерень по ремонту зброї*, було заборонено нічну працю у булочних, створено біржі праці при окружних меріях. По лінії кримінального права були видані декрети про притягнення до судової відповідальності членів версальського уряду.

21 травня 1871 р. армія версальського уряду ввірвалася в Париж і придушила народне повстання. Паризька Комуна проіснувало всього 72 дні. Вона зробила свій внесок в історичний досвід розвитку демократії, збагативши його новими державницькими і правовими інститутами.

6. Встановлення Третьої республіки у Франції. Після придушення Паризької Комуни і підписання Версальського миру з Німеччиною (Франція втрачала Ельзас і Лотарингію) Національні збори Франції, обрані у лютому 1871 р., розпочали роботу зі створення нової Конституції. Третя французька республіка (термін «республіка» був вжитий лише один раз – в однієї з поправок до конституційних законів)⁷ одержала юридичне оформлення у Конституції 1875 р.

Від інших конституцій Франції вона відрізнялася тим, що не являла собою конституційний документ, а складалася з трьох законів: «Про організацію державної влади», «Про організацію Сенату», «Про відносини між публічними владами». Закони відрізнялися надзвичайною стислістю (мали всього 34 статті), а тому багато питань конституційного облаштування залишалися нероздобреними і вирішувались за допомогою поточного законодавства.

Державний лад за Конституційними законами 1875 р. базувався на принципі розподілу влади. Законодавча влада здійснювалася двома зібраннями: Палатою депутатів і Сенатом, які об'єднувалися в *Національні збори*. Палата депутатів складалася з 600 осіб і обиралася населенням Франції терміном на 4 роки. В Конституції йшлося про «загальне голосування», але жінки, військові, населення колоній були позбавлені

⁶ История Франции. В 3т. – Т. 2. – М., 1973. – С. 427–428.

⁷ Новая история. Второй период. Под ред. Е.Е. Юровской и И.М. Кривогуза. – М., 1984. – С. 72.

виборчих прав. Діяла мажоритарна система виборів у два тури. В першому турі обраним вважався кандидат, який зібрав абсолютну більшість голосів (більше половини). Якщо ніхто із кандидатів не отримав такої кількості голосів, провадився другий тур, на якому для обрання досить було зібрати відносну більшість голосів.

Сенат складався із 300 осіб і був постійно діючою установою. Його не можна було розпустити, а лише кожні 3 роки відбувалася ротація його складу на одну третину. Як і Палата депутатів, він володів правом законодавчої ініціативи, контролю за діяльністю уряду. Сенат володів юрисдикцією особливого суду для розгляду злочинів, здійснених президентом чи міністрами за звинуваченням, пред'явленим Палатою депутатів. Нарешті, згода Сенату була необхідна для дострокового розпуску президентом Палати депутатів.

Главою держави був президент, який обирався Національними зборами на 7 років. Він міг бути переобраним. Президент мав широкі повноваження. У нього було право законодавчої ініціативи. Він оголошував закони, прийняті обома палатами, стежив за їх виконанням і забезпечував його, мав право помилування. Президент розпоряджався збройними силами, призначав на всі цивільні і військові посади, міг розпустити за згодом Сенату Палату депутатів. Президент призначав міністрів і головував у Раді Міністрів. Міністри підписували всі акти президента. Передбачалася колегіальна (солідарна) відповідальність міністрів за політику уряду і персональна відповідальність за дії кожного з них. Всі ці повноваження забезпечували перевагу президентської влади над парламентською, оскільки президент міг паралізувати будь-які спроби усунути уряд.

Адміністративний поділ зберігався від часів Першої імперії: департамент, округ, кантон, комуна. На чолі департаменту стояв префект, який призначався декретом президента. Префект був повноважним представником уряду і концентрував у своїх руках усю повноту влади. Подібну роль виконував в окрузі *супрефект*.

Не згадували Конституційні закони 1875 р. і про судову владу. Остання за часів III республіки не зазнала суттєвих змін. Новим було лише скасування в 1883 р. довічного призначення суддів. Конституційний режим Третьої республіки у Франції проіснував до 1940 р.

Висновки

Державно-правова трансформація у Франції наприкінці XVIII–XIX ст. характеризувалась, не лише бурхливими історичними подіями – кривавою революцією, але і позитивним державним будівництвом Франції. За короткий історичний час у країні утвердилось громадянське суспільство, принципи верховенства права – рівності всіх громадян перед ним, й буржуазно-демократичні цінності. Франція, на своєму історичному досвіді, «випробувала» абсолютну і конституційну монархію, різноманітні форми диктатури, і нарешті, затвердила республіканську форму правління. Всі державно-правові перетворення у країні відбувалися завдяки новим

економічним реаліям – затвердженню капіталістичних відносин і, так названому «пробудженню мас» – широких верств населення, які почали активно втручатися в державницьке будівництво Франції, вимагаючи застосування принципу рівності та свободи для всіх, без винятку, громадян країни.

Вагомий вплив на світову правову практику виявили прийнята в період Французької революції «Декларація прав людини і громадянина» та, в подальшому, Цивільний кодекс Франції. Ці декларативно-правові акти затверджували принципи буржуазного лібералізму та демократичні свободи громадян. Вони декларували та затверджували недоторканість приватної власності й особистості, її права на свободу руху, свободу совісті, слова й політичного волевиявлення.

Пояснення до термінів

Авторитаризм – політична концепція і практика, в основу яких покладено зосередження значної більшості влади в руках однієї особи чи групи осіб; політичний режим, встановлений такою формою влади, що занижує або виключає роль представницьких інститутів влади.

Бонапартизм – одна із форм диктатури крупної буржуазії, це є її реакція на прогресивне становлення демократичних інститутів.

Вантозькі декрети – декрет Конвенту Франції, прийнятий на початку березня 1794 р., який передбачав безкоштовний розподіл серед бідних патріотів власності, яка була конфіскована у ворогів народу.

Диктатура – нічим не обмежена, не заборонена ніякими законами влада, що спиралася на пряме насилля.

Жирондисти – політична партія часів Французької революції – представники радикальних торгово-промислових кіл Франції.

Узус – звичай, правило, а також застосування.

Узуфрукт – право позажиттєвого використання чужого майна (речі) і прибутку від нього з умовою збереження його цілості й господарського призначення.

Фейяни – політичне угруповання часів Французької революції, яке об'єднувало велику буржуазію й ліберальне дворянство.

Ценз – умови допуску чи обмеження участі осіб у здійсненні певних політичних, конституційних виборних прав, прийняті в конституціях та виборних законах держави.

Якобінці – радикально-революційне угруповання періоду Французької революції, яке було при владі з липня 1793 р. по липень 1794 р.

Питання та завдання до самоконтролю

1. Зробіть графік етапів Французької буржуазної революції.
2. Назвіть основні положення «Декларації прав людини і громадянина».
3. Яку форму правління закріпила Конституція Франції 1791 р?
4. Який державний механізм встановила Перша республіка?
5. У чому суть якобінської диктатури? Який її механізм?

6. У чому полягав карально-репресивний характер декрету «Про ворогів народу»?
7. У чому суть режиму консульства?
8. Дайте характеристику першій книзі Кодексу Наполеона.
9. Дайте характеристику другій книзі Кодексу Наполеона.
10. Дайте характеристику третій книзі Кодексу Наполеона.
11. В чому полягає історична значимість Кодексу Наполеона?
12. Охарактеризуйте державний механізм Другої республіки.
13. Охарактеризуйте державний механізм Паризької Комуни.
14. В чому, на вашу думку, полягає слабкість і незбалансованість державницького апарату Паризької Комуни?
15. Охарактеризуйте державний механізм Третьої республіки у Франції

Додаткова література до теми

1. Антюхина-Московченко В.И. История Франции 1870–1918. – М., 1963.
2. Батыр К.И. История государства и права Франции периода буржуазной революции 1789–1794. – М., 1984.
3. Боботов С.В. Наполеон Бонапарт – реформатор и законодатель. – М., 1998.
4. Желубовская Э.А. Крушение Второй империи и возникновение Третьей республики во Франции. – М., 1956.
5. История Франции. В 3т. – Т. 2. – М., 1973.
6. Косарев А.И. Революция: сравнительная характеристика становления государственности в Англии, Франции, России в новое время // Государство и право. – 1994. – № 8-9.
7. Крашенинникова Н.А. Великая французская буржуазная революция и ее первые конституции // Вестник МГУ. Серия Право. – 1989. – №4.
8. Лихоманов А.В. Великая французская революция, империя Наполеона и Европа. – СПб., 2006.
9. Манфред А.З. Великая французская буржуазная революция. – М., 1983.
10. Молчанов Н.И. Жорес. 1859–1914. – М., 1969.
11. Новая история. Второй период. Под ред. Е.Е. Юровской и И.М. Кривогуза. – М., 1984.
12. Новая история. Ч. I. (1640–1870). Учебник для пед. ин-тов. Под ред. А.Л. Нарочницкого. – М., 1978.
13. Рахманина Т.Н. Теория разделения властей Монтескье и ее отражение в первой конституции Франции (1791 г.) // Вестник МГУ. Сер. 12. Право. – 1976. – № 1.
14. Рождение французской буржуазной политико-правовой системы. – М., 1990.
15. Собуль А. Из истории Великой буржуазной революции 1789–1794 г. и революции 1848 г. во Франции. – М., 1960.
16. Собуль А. Первая республика. 1792–1804. – М., 1974.
17. Фармонов Р. Развитие французской общественно-политической мысли в годы Второй империи (1848–1851). – М., 1992

Тема №10

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК БУРЖУАЗНОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В НІМЕЧЧИНІ

План

1. Державний устрій Німеччини:
  - 1.1. Падіння Священної Римської імперії германської нації. Форми об'єднання германської держави;
  - 1.2. Револуція 1848 – 1849 рр. у Німеччині;
  - 1.3. Створення Північногерманського союзу;
  - 1.4. Утворення й розвиток Германської імперії. Конституція 1871р.
2. Правова система Німеччини:
  - 2.1. Розвиток права Німеччини до утворення імперії в 1871 р.;
  - 2.2. Цивільне право;
  - 2.3. Кримінальне право;
  - 2.4. Трудове право й соціальне законодавство.

1. Державний устрій Німеччини

1.1. Падіння Священної Римської імперії германської нації. Форми об'єднання германської держави. Наприкінці XVIII ст. Німеччина не була єдиною державою. Численні німецькі держави входили до складу Священної Римської імперії германської нації, що лише формально була єдиним державним утворенням.

У цей час на внутрішньополітичне життя імперії дедалі більше починає впливати одна з найбільш могутніх держав німецького світу – Пруссія.

На німецький світ значно вплинули Велика французька буржуазна революція й наполеонівські війни, що сталися після неї. Саме в результаті військової діяльності Наполеона I на початку XIX ст. Священна Римська імперія германської нації припинила своє існування¹. За умови безпосереднього впливу Франції Німеччина поступово почала розвиватися капіталістичним шляхом. У результаті було ліквідовано безліч дрібних феодальних об'єднань, які почали або об'єднуватися, або входити до складу великих німецьких монархій.

У 1806 р. 16 німецьких держав було об'єднано в *Рейнський союз*, що був цілком залежним від наполеонівської Франції.

Після перемоги Франції над Пруссією в 1807 р. у країні почався комплекс буржуазних реформ. Найважливішими із цих реформ були скасування в 1807 р. особистої залежності селян і впровадження вільної купівлі-продажу землі.

Завершення епохи наполеонівських воєн відзначилося створенням нового об'єднання германських держав. Рішення із цього питання було прийнято на Віденському конгресі великих європейських держав у 1815 р., а *Союзний акт* став правовою основою цього рішення.

---

¹ Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2004. – С. 328.

Зрештою було створено Германський союз, до якого крім Пруссії та Австрії ввійшли ще 35 монархій і 4 вільні міста. При цьому Австрія домоглася гегемонії в Германському союзі. Керівним органом союзу був *Союзний сейм (бундестаг)* – рада уповноважених окремих германських монархів. Сейм турбувався насамперед про збереження в Європі наявного порядку: кордонів, монархій, політичної ізоляції Росії, збереження політичної роздробленості німецьких держав. Водночас у Германському союзі не було єдиної армії, дипломатичного представництва, суду. Рішення сейму були обов'язковими тільки за умови їх визнання всіма членами союзу, що певною мірою паралізувало його діяльність. По суті, Германський союз був дуже слабкою конфедерацією, без реальної сили та впливу. Між державами союзу не було ані міцних економічних відносин, ані єдиного законодавства, ані спільних фінансів або дипломатичного відомства².

Крім того, Союзний акт 1815 р. визначав не тільки майбутній внутрішній устрій німецьких держав на основі конституцій, але й форму відносин між німецькими державами.

У результаті з 1816 до 1847 р. у більшості германських держав було прийнято перші конституції у формі дарованих монархами хартій, т.з. октройованих конституцій.

Загалом за формами правління й найвищими органами державної влади ці конституції небагато відрізнялися одна від одної.

Так, наприклад, відповідно до конституції герцогства Баден, прийнятої в 1818 р., спадкоємний герцог поєднував у собі всі права державної влади, але згідно зі станом-представницьким двопалатним органом – *ландтагом*.

Верхня палата ландтагу була феодальною установою, що складалася із принців «великого герцогського дому», глав колишніх можновладних родів, декількох депутатів земського дворянства, університетів та осіб, призначених герцогом. Нижня палата обиралася з депутатів міських і сільських округів.

Усю повноту виконавчої влади й контроль за законодавчою владою конституція поклала на Великого герцога, що міг скликати, розпускати ландтаг, розширювати або звужувати коло питань, що підлягають обговоренню. Герцогові надавалося право законодавчої ініціативи, право затвердження й оприлюднення законів. Конституція передбачала також пряму законотворчість герцога у формі указів.

Уряд згідно з конституцією відповідав у своїй діяльності тільки перед королем. До обов'язків уряду під час подання нового бюджету входив звіт перед ландтагом про видатки попереднього року.

Усі германські конституції включали обмежений перелік демократичних прав і свобод, які, однак, не передбачали правових гарантій їх здійснення. По суті, права і свободи сходили нанівець численними привілеями дворянства.

До декларованого переліку прав і свобод входили: свобода совісті, друку, пересування, вибору професії, недоторканність приватної власності й

---

² Всеобщая история государства и права. – М., 1999. – С. 316.

особи, незалежність суддів, заборона довільних арештів.

Загалом конституції німецьких держав сприяли повільному перетворенню абсолютних монархій Германського союзу на обмежені, відкриваючи при цьому можливість для формування буржуазної ліберальної опозиції.

Проте німецькі конституції сприяли також тимчасовому зміцненню германського сепаратизму. Буржуазія, набувши певних прав, боялася їх втратити та протидіяла об'єднанню з Австрією і Пруссією.

1.2. Революція 1848 – 1849 рр. у Німеччині. У середині ХІХ ст. стала очевидною необхідність створення єдиної держави. Насамперед це було пов'язано із завершенням промислового перевороту в Німеччині, що почався задовго до революції 1848 р.

Таким чином, одним із найважливіших завдань буржуазно-демократичної революції 1848 р. було здобуття державної єдності Німеччини. Для нормального розвитку капіталістичних відносин у Німеччині необхідно було знищити старі феодальні порядки й підтримати національну єдність країни.

У змінах було зацікавлено багато верств населення німецьких держав. Протидіяли цьому процесу великі та дрібні монархи, що спиралися на дворянство, чиновників та армію.

Ліберальна буржуазія обстоювала ідею створення федеральної конституційної монархії з ліберальним режимом під егідою Пруссії або Австрії. *Малогерманська партія* боролася за союз із Пруссією, а *великогерманська* – за союз із Австрією.

Кульмінацією розвитку германської революції стало повстання у столиці Пруссії Берліні в 1848 р. У цих умовах прусський король Фрідріх Вільгельм IV (1840 – 1861) підписав у 1848 р. декілька указів, що йдуть назустріч демократичним вимогам революції. Король визнав необхідність конституційної монархії, створив ліберальний уряд, було проголошено свободу особи, союзів, зборів, друку тощо³.

Однак подальша поразка революції спричинила відмову від багатьох демократичних обіцянок. Але, незважаючи на поразку революційних сил, події 1848 р. не минули безслідно. Підприємці могли тепер користуватися порівняно ліберальними законами у процесі своєї діяльності. У 1850 р. було видано закони про викуп селянами землі.

У 1850 р. у Пруссії було прийнято конституцію, в якій у результаті революційних подій проголошувалися рівність перед законом, знищення станових привілеїв, доступність усіх громадських посад, особиста свобода, недоторканність особистої власності, житла, свобода слова, зборів, союзів тощо.

Законодавча влада належала двопалатному парламенту, що приймав закони, затверджував бюджет і податки. Члени нижньої палати обиралися, а верхня палата парламенту була наполовину виборною, наполовину призначеною. Однак уже з 1852 р. верхня палата стала довічною та

---

³ Галкин И.С. Создание Германской империи. 1815-1871 гг. – М., 1986. – С. 65-66.

спадковою.

Особа короля, що був главою виконавчої влади, проголошувалася недоторканою. У його руках було зосереджено командування армією, призначення уряду, всіх найвищих цивільних і військових посадових осіб. Король мав право вето, право оголошення війни та укладення миру, мав право законодавчої ініціативи й, таким чином, законодавча влада відповідно до конституції Пруссії 1850 р. здійснювалася спільно королем і обома палатами парламенту. На короля також було покладено контроль за парламентом і право його дострокового розпуску. По суті, парламент був лише дорадчим органом при королі.

На членів обох палат парламенту та державних чиновників покладался обов'язок зберігати вірність королю й конституції. Однак ні король, ні армія не присягали у дотриманні основного закону країни⁴.

Практично одночасно із прийняттям пруської конституції Франкфуртський парламент прийняв проект загальногерманської конституції 1849 р.

Відповідно до конституції до Германської федерації мали входити держави й території Германського союзу. При цьому суб'єкти федерації повинні були зберегти свою незалежність, мати свої конституції та адміністрації.

Перед імперською владою було поставлено насамперед завдання створення єдиної дипломатичної служби та проведення єдиної зовнішньополітичної лінії. Конституція поряд із впровадженням єдиного громадянства передбачала необхідність створення єдиного правового простору, закріпивши право та обов'язок імперії видавати загальні укладення цивільного, торговельного, вексельного і кримінального права. Установлювався принцип верховенства імперських законів над законами окремих держав.

Імперію мав очолити один із великих германських монархів Австрії або Пруссії. Імператор повинен був здійснювати свою владу через призначуваних ним міністрів. За главою імперії закріплювалося право законодавчої ініціативи, право скликання й розпуску народної палати парламенту, публікації імперських законів і видання для їх виконання розпоряджень. Однак видання, скасування, зміни імперських законів потребували обов'язкової постанови Рейхстагу.

Будь-який закон згідно з конституцією повинні були прийняти обидві палати *Рейхстагу*: *Палата держав і Палата народів*, – а також затвердити уряд.

У конституції 1849 р. закріплювалися основні права германського народу: рівність перед законом, недоторканність особи, недоторканність житла, свобода слова, друку, зборів, недоторканність власності.

У результаті пруський король, якому було запропоновано корону імператора, відкинув конституцію під приводом незаконності її походження. Король Пруссії хотів самостійно об'єднати країну шляхом унії трьох держав:

---

⁴ Графский В.Г. Всеобщая история права и государства. – М., 2002. – С. 522-524.

Пруссії, Саксонії та Ганноверу. Однак об'єднання Німеччини в середині ХІХ ст. не відбулося через місцевий сепаратизм, опір великих європейських держав і суперництво Австрії та Пруссії за гегемонію у майбутній Німеччині.

1.3. Створення Північногерманського союзу. Боротьба Австрії та Пруссії за лідерство зрештою спричинила австро-пруську війну 1866 р., що завершилася перемогою Пруссії.

У 1866 р. було скасовано Германський союз і утворено Північногерманський союз, до якого ввійшли 28 німецьких держав.

У 1867 р. було прийнято конституцію Північногерманського союзу. Законодавча влада здійснювалася двопалатним парламентом – *Рейхстагом*. Нижня палата обиралася загальним голосуванням, однак виборчих прав було позбавлено жінок, солдат та слуг. Досить обмежені права Рейхстагу цілком контролювалися владою президента Північногерманського союзу – прусського короля й верхньою палатою парламенту – *Союзною радою*. Президент союзу мав право скликати й розпускати парламент. Він затверджував закони, прийняті парламентом. Безпосереднім главою виконавчої влади був *канцлер* союзу, що відповідав тільки перед президентом. Окремі відомства очолювали статс-секретарі, які підпорядковувалися канцлерові⁵.

1.4. Утворення й розвиток Германської імперії. Конституція 1871 р. Таким чином, під контролем Пруссії опинилася значна частина Німеччини. За межами Північногерманського союзу залишалися південнонімецькі держави. Їх об'єднанню із союзом заважала Франція. Зрештою розпочалася франко-пруська війна 1870 р., що завершилася поразкою Франції та утворенням у 1871 р. Германської імперії, що була проголошена в м. Версалі. Король Пруссії Вільгельм I (пруський король з 1861 р., імператор з 1871 до 1888 рр.) став імператором Німеччини.

У 1871 р. було прийнято конституцію Германської імперії, що багато в чому повторювала положення конституції 1867 р.

У конституції 1871 р. було закріплено модель федеративно-адміністративного політичного устрою, тому що федеральним зборам (Союзній раді) було передано законодавчу компетенцію з питань армії, флоту, зовнішньої політики, митниці й торгівлі, пошти, телеграфу, залізниць тощо. При цьому імперські закони мали перевагу над законами земельними.

У конституції Германської імперії було закріплено гегемонію Пруссії.

Парламент, який був формально покликаний дбати про інтереси суб'єктів федерації, не відповідав своєму призначенню через різне представництво держав, що входили до складу федерації.

Пруссії з 25 союзних держав належало 17 місць із 58, що визначало її головне становище.

По суті, федерація Німеччини була не союзною державою, а союзом династій. У парламенті були представлені не народи суб'єктів федерації, а представники місцевих монархів.

Особливе становище Пруссії в імперії визначалося також тим, що

---

⁵ Всеобщая история государства и права. – М., 2002. – Т.2. – С. 158-160.

президентом Союзу був прусський король, який дістав назву «германський імператор».

Імператор (*кайзер*) був главою виконавчої влади. Він призначав посадових осіб, мав право скликати, закрити й розпустити *Союзнa раду* та *Рейхстаг*, а також мав право розроблення й публікації імперських законів і нагляду за їх виконанням. Деякі найважливіші свої повноваження він здійснював за згодою Союзної ради: оголошення війни й миру, укладення договорів, проведення каральних заходів щодо держав, які не виконують своїх союзних обов'язків тощо.

Безпосередньо очолював уряд імперії *імперський канцлер*. Канцлер був не тільки єдиним імперським міністром, але й головою Союзної ради. Він призначався імператором і відповідав тільки перед ним. За поданням канцлера імператор призначав і звільняв статс-секретарів закордонних справ, внутрішніх справ, адміралтейства, колоній.

Нижня палата парламенту – Рейхстаг – перебував під контролем імператора. При цьому він мав менші повноваження, ніж Бундесрат. Жоден закон, прийнятий Рейхстагом, не міг бути затверджений без Бундесрату. Бундесрату надавалися повноваження на видання адміністративних приписів, необхідних для впровадження законів, право розпуску Рейхстагу за згодою імператора.

Загалом конституційний механізм Германської імперії створювався для розв'язання на чолі з Пруссією складних завдань. У конституції не було навіть глави, присвяченої правам і свободам німців. Водночас найбільшу главу було присвячено військовій справі, в якій закріплювався загальний військовий обов'язок⁶.

Соціально-економічні процеси в Германській імперії впливали на зміни її політичного режиму. Особливу роль у цих процесах відігравав канцлер Німеччини Отто фон Бісмарк. «Залізний канцлер», що представляв інтереси абсолютної влади, управляв цією імперією в 1871–1890 рр., спираючись на згоду Рейхстагу, де з 1866 до 1878 рр. його підтримувала партія націонал-лібералів. О. Бісмарк здійснив реформи германського права, системи управління й фінансів. Здійснені ним у 1873 р. реформи освіти спричинили конфлікт із Римською католицькою церквою, однак основною причиною конфлікту була недовіра германських католиків (які становили майже третину населення країни) до протестантської Пруссії. Коли ці суперечності виявилися у діяльності католицької партії «Центр» у Рейхстазі на початку 70-х років XIX ст., О. Бісмарк змушений був вжити заходів. Боротьба проти засилля католицької церкви дістала назву «*культуркампф*» (боротьба за культуру). Під час її багато єпископів і священників було заарештовано, сотні єпархій залишилися без керівників. Відтепер церковні призначення повинні були погоджуватися з державою; церковні службовці не могли перебувати на службі в державному апараті. Школи було відокремлено від церкви, було впроваджено цивільний шлюб, єзуїтів вигнано з Німеччини.

У перші роки канцлерства О. Бісмарка переважали ліберальні методи

---

⁶ Косарев А.И. История государства и права зарубежных стран. – М., 2002. – С. 341-343.

управління країною. У цей період знищуються останні феодальні перешкоди для розвитку підприємництва й торгівлі, створюється партійна система, зростає робітничий рух.

У 1878 р. ситуація змінилася. Порівняно ліберальна епоха канцлерства О. Бісмарка завершилася через застій в економіці, зростання впливу соціалістів, успіхи на виборах опозиційних партій. Германський уряд підготував проекти кардинальної економічної реформи, переходу від свободи торгівлі до протекціонізму, розширення ступеня втручання уряду в економіку та інші сфери громадського життя.

Починається наступ на соціалістів (СЄПН). У результаті в 1878 р. було прийнято закон *«Проти суспільно небезпечних намагань соціал-демократів»*. Закон забороняв усі організації, які нібито хотіли повалити наявний державний і суспільний устрій. Було заборонено також збори і друковані видання, що пропагують подібні намагання. Фактично було заборонено поширення будь-яких соціалістичних ідей у Німеччині.

Наслідком такої політики уряду стали рекордні за кількістю робітничих страйків 1889 – 1890 роки.

У 1890 р. імператор Вільгельм II (1888–1918) скасував закон проти соціалістів, що стало безпосередньою причиною відставки О. Бісмарка, а також подальшої чергової лібералізації політичного режиму.

У 1899 р. було скасовано обмеження для різних спілок, постанови деяких германських земель, що забороняли вступ до спілок робітників.

Однак попри всі зміни засобів і методів здійснення внутрішньої політики незмінним був досить агресивний зовнішньополітичний курс Німеччини.

Германський уряд неухильно підготовлявся до світової війни. У 1912 р. було ухвалено рішення про збільшення найближчим часом німецької армії до 800 тис. осіб.

У 1914 р. було прийнято закон про надзвичайні повноваження уряду, що дало державним органам право контролю за сировиною й паливом, його використанням для військових потреб.

У 1916 р. в умовах війни й конкуренції цивільної та військової влади, коли монарх фактично втратив усі реальні повноваження, у Німеччині встановилася воєнна диктатура.

Поразка Німеччини у світовій війні стала однією із причин початку революції в 1918 р. У результаті революційних подій Вільгельм II був змушений зректися престолу.

2. Правова система Німеччини

2.1. Розвиток права Німеччини до утворення імперії в 1871 р.
Німеччина до 1871 р. не була єдиною державою. Як і раніше зберігалася економічна, політична та правова роздробленість німецьких земель. У цих умовах стало надзвичайно актуальним питання про розроблення єдиного для країни права, що виражало б інтереси буржуазії, яка дедалі більше зміцнювала свої позиції. Насамперед це стосувалося цивільного права.

У галузі цивільного права до 1871 р. спостерігалася правова

роз'єднаність, оскільки в німецьких державах діяли різні джерела права та різні правові системи. При цьому право німецьких держав було досить суперечливим і феодальним по суті. Наприклад, у Саксонії до середини XIX ст. були чинними середньовічні збірники права.

Загальними для всіх німецьких земель були норми церковного права. На його основі розглядалися питання, які стосувалися майнових відносин. Єдиними для всієї Німеччини були також норми римського права. У Німеччині норми права Рима хотіли адаптувати до нових умов, пов'язаних із розвитком капіталізму. Однак норми римського права використовувалися досить рідко й тільки тоді, коли був відсутнім цивільний закон.

У деяких німецьких державах здійснювали спроби кодифікації цивільного права (у Саксонії, Пруссії, Баварії, Австрії). Однак кодекси цих держав різко відрізнялися від цивільного законодавства Наполеона. Вони захищали кріпосне право, зберігали залежність селянства, цехову організацію, тобто зміцнювали старі феодальні порядки.

Прикладом поєднання феодальних і буржуазних підходів може бути Цивільне укладення Австрії 1811 р. Норми Укладення мали переважно буржуазний характер. При цьому зберігався старий феодальний принцип поділу права власності та власників.

На основі римського права було створено Саксонське цивільне укладення 1863 р. Укладення ґрунтувалося на пандектній системі й поділялося на п'ять частин. Документ складався із загальної частини й розділів, які було присвячено таким основним інститутам права, як майнове право, зобов'язальне право, сімейне право, спадкове право.

У другій половині XIX ст. починається процес кодифікації цивільного права в Німеччині. Ще в 1848 р. набув чинності єдиний для всієї Німеччини Вексельний статут, що спрощував торговельні та грошові операції. У 1861 р. було прийнято Торговельний кодекс, де були відображені буржуазні вимоги до регулювання торговельних операцій⁷.

2.2. Цивільне право. Після створення Германської імперії в 1871 р. постало питання про необхідність створення цивільного кодексу об'єднаної Німеччини.

У 1873 р. було прийнято поправку до конституції Германської імперії, що зарахувала цивільне законодавство до компетенції імперії. Над розробленням проекту цивільного кодексу працювала спеціальна комісія, призначена Рейхстагом. Однак перший проект кодексу було відхилено. У 1890 р. була сформована друга комісія. Новий проект відкинув деякі положення римського права та впровадив положення німецького права. Деякі частини проекту кодексу було перероблено, також було спрощено мову документа.

У 1896 р. було прийнято Цивільний кодекс Германської імперії. Однак Кодекс набув чинності тільки з 1900 р⁸. Це була перша в історії Німеччини

---

⁷ Всеобщая история государства и права. – М., 2002. – Т.2. – С. 160-164.

⁸ История государства и права зарубежных стран: Хрестоматия. – Минск, 2004. – С. 145-150.

повноцінна кодифікація цивільного права.

Німецький Цивільний кодекс налічує 2385 статей і 218 статей Вступного закону. Кодекс ґрунтується на пандектній системі. Він складається із Загальної частини й декількох книг залежно від інститутів права: майнове, зобов'язальне, сімейне та спадкове.

Вступний закон репрезентує правила про час набуття Цивільним кодексом чинності, про застосування зарубіжних законів у Німеччині й німецьких законів за кордоном. Деякі норми Вступного закону регулювали зв'язок Цивільного кодексу зі старим імперським і особливо земським законодавством. Старі імперські закони зберігали свою юридичну силу.

У Загальній частині Цивільного кодексу Германської імперії визначався статус фізичних та юридичних осіб. Було визначено два основних види юридичних осіб: ферейни (товариства, спілки) та установи. Кодекс визнавав за юридичними особами широку правоздатність. Їх правоздатність охоплювала всю сферу цивільного права, за винятком праввідносин, характерних для фізичних осіб. Кодекс закріпив і так звані неправоздатні товариства. До них належали об'єднання, що не відповідають юридичним вимогам, установленим для юридичних осіб (насамперед, це різні робітничі спілки). Вони не набували статусу юридичної особи. Однак при цьому юридично визнавалося існування таких товариств. У цій частині подано також приписи про юридичні угоди, про строки давності, про майно, про самозахист і самодопомогу.

Другу книгу Кодексу присвячено нормам зобов'язального права. У книзі розглядаються положення про зобов'язання з договорів і окремі договори як цілком традиційні (купівля, позика, позичка тощо), так і нові (наймання робочої сили, парі тощо). Основна частина книги присвячена договірному праву. В основу договірного права було покладено принцип свободи договору. Кодекс не передбачав договорів, які порушували будь-які приписи законів. Деякі вимоги висувалися також до осіб, що укладали договір. До них допускалися одружені жінки й неповнолітні (до 21 року). В основі дійсності договору полягала згода сторін. Найбільш поширеними договорами були договір купівлі-продажу й наймання робочої сили. Договір купівлі-продажу було врегульовано за правилами римського права. Купівля характеризувалася за допомогою опису основних обов'язків продавця й покупця. Основою договору купівлі-продажу була угода сторін і фактична передача покупцеві права власності на майно. З договору наймання робочої сили випливає, що німецькі робітники домоглися деяких юридичних поступок. Зберігалися робоче місце й зарплата у разі хвороби, родинних обставин. Роботодавець був зобов'язаний наглядати за технікою безпеки на підприємстві.

У третій книзі розглядаються положення майнового права. Розглядається інститут володіння та власності, регламентуються сервітути й різні форми застави рухомості та нерухомості (іпотека). У Кодексі є відсутнім чітке визначення права власності. Власникові надавалося право розпоряджатися майном на власний розсуд і виключати вплив на нього інших осіб. У галузі земельної власності у власника було право не тільки на

поверхню землі, але й на надра та повітряний простір над землею. Однак право власності не поширювалося на корисні копалини. Інститут володіння у книзі описано досить докладно. Володіння майном визначалося як досягнення дійсного панування над ним. Власниками визнавалися також деякі категорії недієздатних осіб (діти) та особи, що володіють майном за договором (орендарі).

У четвертій книзі описано норми сімейного права. Тут викладаються правила, присвячені умовам одруження, особистим і майновим відносинам подружжя, умовам розірвання шлюбу. Розглядаються питання батьківської влади, опіка, опікунство, визначається правове становище дітей. Шлюб у Німеччині був світським інститутом і був моногамним. Встановлювався досить високий шлюбний вік: для жінок – 16 років, для чоловіків – 21 рік. Батьківську згоду на шлюб було обмежено. Батько мав право давати згоду на шлюб тільки неповнолітнім дітям, а мати – тільки незаконнонародженим дітям. Розлучення допускалося тільки за наявності особливих підстав (залишення подружжя, порушення шлюбних обов'язків). Було закріплено верховенство чоловіка у сімейних справах. Дружина мала право відати спільним господарством. Але чоловікові надавалося право обмежити або скасувати це право дружини. Майно дружини, що належало їй до шлюбу або було придбано нею у шлюбі, залишалося її власністю, але перебувало в управлінні й використанні чоловіка. Неповнолітні діти (до 21 року) перебували під владою батьків.

П'яту книгу Кодексу присвячено спадковому праву. Існували два порядки спадкування: за законом і за заповітом. Визначалося юридичне становище спадкоємця. Існувала відсутність меж спадкування за законом. Спадкоємцями могли бути родичі будь-яких віддалених ступенів. У спадкуванні за заповітом проголошувався принцип свободи. Можна було усунути від спадкування за законом родича або подружжя.

Характеризуючи Цивільний кодекс Німеччини, слід зазначити, що для нього є характерними довгі та складно сформульовані параграфи й безліч спеціальних юридичних термінів. Поряд із цим Кодекс включає терміни та звороти соціального й морального змісту. У Кодексі є відсутніми загальні юридичні визначення, а параграфи мають описовий характер.

2.3. Кримінальне право. Створення об'єднаної Германської держави поставило завдання встановлення однакового права на всій території Німеччини. Деякі країни протидіяли кодифікації, однак до 1840-х років більшість німецьких держав уже поділяла ідею реформи у галузі кримінального права. Отже, у деяких державах набули чинності кодекси, що ґрунтуються на французьких зразках. У 1871 р. після створення Германської імперії було створено Кримінальне укладення, що ґрунтувалося на Кримінальному укладенні Північногерманського союзу 1870 р.

Кримінальне укладення 1871 року складалося із трьох частин. У першій частині містилися положення про розмежування злочинів, проступків і поліцейських порушень; про відповідальність германських громадян у разі вчинення правопорушень за кордоном. У другій частині викладалися загальні питання кримінального права: про стадії злочину, про співучасть, про

пом'якшуючі й обтяжуючі обставини. Третя частина містила норми, що стосуються окремих видів злочинів, тобто була Особливою частиною.

У Кримінальному укладенні Германської імперії всі злочинні діяння поділялися на злочини, проступки й поліцейські порушення.

Особливе місце в Укладенні посідали державні злочини. До них належали: державна зрада, вбивство імператора, насильницьке повалення наявного режиму, зміна порядку престолонаслідування.

В Укладенні відобразилися сучасні гуманістичні й ліберальні тенденції, воно ґрунтувалося на основі Кримінального кодексу Наполеона. Смертна кара передбачалася тільки у двох випадках: за вбивство глави держави та за вбивство за заздалегідь продуманим планом.

Однак це не означало ліберальне ставлення до тих, хто посягав на державний устрій Німеччини. Зокрема, за публічне посягання на державний устрій, замах на імператора винний карався позбавленням волі на строк до десяти років.

Серед злочинів на перше місце ставили державні: образа імператора й місцевих госуларів, фальшивомонетництво, заснування таємних організацій, участь у союзі з метою незаконної протидії застосуванню законів або заходів органів управління. Спеціальну главу було присвячено злочинам проти релігії. Значну увагу Укладення приділяло злочинам проти власності та проти особи. Серед поліцейських порушень Укладення називає досить широке коло діянь: виготовлення печатки, порушення правил виїзду за кордон, зберігання зброї тощо. Укладення зобов'язувало кожного німця сприяти поліції. Германське Кримінальне укладення передбачало досить суворі покарання: смертну кару, ув'язнення у робітному домі, тюремне ув'язнення або поміщення у фортецю, арешт, обмеження у правах, штраф.

Основною метою покарання було залякування, особливо якщо йшлося про тяжкі злочини. Найбільш суворо каралися особи, що вчинювали державні злочини, злочини проти релігії та проти власності. Водночас в Укладенні простежується прагнення створити каральну систему з огляду на особу злочинця та вчинений ним злочин.

Кримінально-процесуальний кодекс 1877 р. був доповненням до Кримінального кодексу 1871 р. Він базувався на принципах змагальності, публічності та усності розгляду, незалежності слідчого судді від прокурора, допущенні захисту у стадії попереднього слідства. Попереднє слідство провадилося у справах про тяжкі злочини, в інших випадках дізнання провадив прокурор. У суді діяв принцип вільної оцінки доказів.

2.4. Трудове право й соціальне законодавство. Після створення єдиної німецької держави в 1871 р. виникли нові можливості для розвитку капіталістичних відносин. У Німеччині починають формуватися норми, які регулювали відносини між підприємцями й найманими робітниками. Особливого значення набули угоди про умови оплати праці (тарифні угоди).

Уперше тарифну угоду було укладено в Німеччині у 1873 р. Активну участь в укладенні тарифних угод брали профспілки, які було легалізовано ще в 1869 р. у Північногерманському союзі. У Статуті 1869 р. було

закріплено принцип свободи підприємництва та промислових об'єднань.

Після скасування в 1890 р. закону проти соціалістів під керівництвом соціал-демократів створювалися вільні профспілки. Під впливом лівих ідей вільні профспілки заперечували можливість компромісу між робітниками й підприємцями. Тільки після 1899 р. профспілки угоди стали вважати засобом втілення в життя інтересів робітничого класу.

Одночасно з розробленням трудового права розроблялися також норми у галузі соціального законодавства. Першим соціальним законом став закон 1871 р. про матеріальну відповідальність. Відповідно до закону встановлювалася відповідальність власників залізничних підприємств за нещасні випадки з їх працівниками. З огляду на це усталюється ідея про обов'язкове страхування робітників.

У 80-ті роки XIX ст. у Німеччині було прийнято низку законів про соціальне страхування. У 1883 р. було прийнято закон про медичне страхування робітників, у 1884 р. – закон про страхування від нещасних випадків, у 1889 р. – закон про страхування через інвалідність та пенсійне страхування.

У 1911 р. у Німеччині було прийнято Соціальний кодекс, що став підсумком розвитку страхового права. Кодекс складався із шести книг і поєднував усі соціально-правові норми Германської імперії.

Висновки

Таким чином, процес становлення німецької державності відбувався у декілька етапів. Величезну роль у консолідації німецького народу відіграла французька буржуазна революція, що заклала основи для розвитку буржуазних відносин на території Німеччини. Саме буржуазія стала головною рушійною силою у справі об'єднання німецьких земель в єдину державу. При цьому існувала проблема боротьби за політичне лідерство в німецькому світі між найбільш могутніми німецькими державами – Пруссією та Австрією. Результати австро-пруської війни 1866 р. визначили єдиного лідера – Пруссію, навколо якої відбувався процес об'єднання Німеччини. В умовах існування єдиної держави інтенсивно розвивалися капіталістичні відносини, які дали можливість Німеччині на межі XIX – XX ст.ст. стати одним із лідерів капіталістичного світу.

У галузі права до утворення Германської імперії в 1871 р. існували певні проблеми – не було єдиної правової системи. Після створення імперії в Німеччині почалися кодифікаційні процеси, які викликали появу кодексів у галузі кримінального й цивільного права. Ці документи багато в чому ґрунтувалися на законодавстві Франції епохи імператора Наполеона I (зокрема на Цивільний кодекс 1807 р.).

Пояснення до термінів

Бундесрат – верхня палата німецького парламенту відповідно до конституції 1871 р.

Імператор (кайзер) – глава держави й виконавчої влади в Німеччині згідно з конституцією 1871 р.

Канцлер – глава уряду Германської імперії відповідно до конституції 1871р.

Октройована конституція (від фр. Oстојег – дарування) – конституція, розроблена без участі парламенту та інших представницьких органів і «дарована» народіві країни монархом.

Рейнський союз – об'єднання 16 формально незалежних прирейнських держав, що були у васальній залежності від наполеонівської Франції.

Рейхстаг – нижня палата німецького парламенту згідно з конституцією 1871 р.

СЄПН – Соціалістична єдина партія Німеччини, створена у 1875 р.; згодом стає на чолі міжнародного робітничого руху.

Союзний сейм (бундестаг) – рада уповноважених окремих германських монархів у Германському союзі.

Питання та завдання до теми

1. Хто знищив Священну Римську імперію германських націй?
2. Яка форма правління була притаманна Німеччині до початку ХІХ ст.?
3. Як було створено Германський союз?
4. Хто був основною рушійною силою консолідаційних процесів у Німеччині?
5. Чим різнилася програма великогерманської та малогерманської партій?
6. Назвіть найвищий орган законодавчої влади згідно з конституцією 1849 р.
7. Де було проголошено Германську імперію?
8. Визначте форму правління відповідно до конституції Германської імперії 1871 р.
9. Коли було прийнято Цивільний кодекс Германської імперії?
10. Скільки було основних видів юридичних осіб відповідно до Цивільного кодексу?
11. Які два порядки спадкування майна існували в Німеччині?
12. В яких випадках передбачалася смертна кара згідно з Кримінальним укладенням Германської імперії 1871 р.?
13. Що таке тарифні угоди?

Додаткова література до теми

1. Галкин И.С. Создание Германской империи. 1815-1871 гг. – М., 1986.
2. Германская история в новое и новейшее время. – М., 1970. – Т.1.
3. Кан С.Б. Объединение Германии (1864–1871). – М., 1957.
4. Лукин Н.М. Германия: исторический очерк // Лукин Н.М. Избр. труды. – М., 1963. – Т.3.
5. Нарочницкая Л.И. Россия и войны Пруссии в 60-х гг. ХІХ в. за объединение Германии «сверху». – М., 1960.
6. Оболенская С.В. Политика Бисмарка и борьба партий в Германии в 70-х гг. ХІХ века. – М., 1992.
7. Палмер А. Бисмарк. – Смоленск, 1997.
8. Прокопьев В.П. История германской государственности ХІХ-ХХ вв. – Калининград, 1985.
9. Савельев В.А. Гражданский кодекс Германии. – М., 1994.

Тема № 11.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

План

1. Суспільний лад.
2. Державний лад.
3. Розвиток законодавства.
4. Буржуазні реформи в середині ХІХ ст.
5. Зміни в державі та праві Росії на початку ХХ ст.

1. Суспільний устрій. Станова організація російського суспільства визначила неоднаковий обсяг прав у різних станів. Найширшим колом прав було наділене дворянство, дещо вужчим – міщани та духівництво. Більше за інших були обмежені в правах селяни.

Дворяни володіли більшою частиною земель, монопольно експлуатували кріпаків, займали всі командні посади державного апарату. Держава економічно сприяла зміцненню крупного дворянства.

Духівництво розділяється на чорне (ченці) та біле (приходське духівництво, представники якого можуть вступати в шлюб).

З 1801 р. служителів церкви було звільнене від тілесних покарань (а з 1835 р. – і їхніх дітей). Духівництво звільнили від поземельного збору та від постою.

В той же час, держава намагалася обмежити духовний стан лише особами, які безпосередньо несли службу в церквах, і якими, в зв'язку з цим, легше було керувати. Так, позаштатним особам духовного звання було дозволено за бажанням обирати собі «рід життя». Діти священників «за надлишком» могли обирати собі військову чи цивільну службу. Ті, хто не зробив цього, протягом року повинні були бути записані в один з податних станів. З 1842 р. розпочалося переведення приходського духівництва на утримання за рахунок держави. Після відміни кріпосного права вихід зі стану було остаточно оголошено вільним.

Цікавим є той факт, що нагороджене орденами духівництво отримувало дворянські права: біле – спадкові, чорне – т. з. командорство, тобто ділянку населеної землі на основі права користування з метою отримання доходів¹.

Селяни поділялися на поміщицьких, державних, посесійних та удільних, що належали царській фамілії. З 1818 року всім селянам, у тому числі й поміщицьким, було дозволено засновувати фабрики та заводи.

Втім, де-юре, кріпосні селяни до 1861 р. продовжували залишатися рухомим майном. У 1803 р. було прийнято *Указ про вільних хлібопашців*, за яким поміщики отримали право (але не були зобов'язані) відпускати своїх селян на волю за встановлений ними викуп. Цей Указ не мав широкого

---

¹ История государства и права России. / Под ред. Ю. П. Титова. – М.: 2003. – С. 169.

застосування в зв'язку з тим, що мало було поміщиків, що бажали відпускати своїх селян, навіть і за викуп, і мало селян, що здатні були цей викуп заплатити.

В 1816–1819 рр., внаслідок масових антифеодальних виступів, уряд змушений був звільнити (без землі) селян деяких прибалтійських губерній. Втім, особисто вільні, але безземельні селяни залишилися в економічній залежності від своїх поміщиків, які ще й зберегли над ними судові функції.

19 лютого 1861 р. селян було звільнено від кріпосної залежності. Детальніше про це буде сказано нижче.

Міське населення в першій половині ХІХ ст. значно зросло.

Держава була зацікавлена у розвитку торгівлі та промисловості, тому багате купецтво було наділене достатньо широкими правами. Воно поділялося на дві гільдії: до першої входили оптові, а до другої – роздрібні торгівці.

В 1832 р. для найбільш заможних представників буржуазії, а також вчених, художників, осіб з вищою освітою та деяких інших верств населення було введено почесне громадянство. Воно, як і дворянство, поділялося на особисте та спадкове та мало за мету огородити дворянський стан від проникнення представників буржуазії. Станова група почесних громадян була звільнена від подушної податі, рекрутської повинності та тілесних покарань.

Групу цехових складали ремісники, що ділилися на майстрів та підмайстрів. Щоб стати майстром, людина повинна була пропрацювати підмайстром не менш, ніж три роки, досягнути повноліття та витримати відповідні випробовування на майстерність. Цехи мали свої органи управління.

Більшість міського населення складали міщани, що в основній своїй масі, працювали на фабриках та заводах.

Найнижчу групу міського населення складали так звані робочі люди, до яких законодавство відносило «порочних та підозрілих осіб з поганою поведінкою», що не могли перейти до суспільного прошарку міщан «за пороки та добросовісну сплату податей та інших зборів». За робочими людьми найбільш пильно слідкувала поліція.

Хоча законодавство в містах, утворюючи привілеї для торгівельно-промислової верхівки, сприяло зросту промисловості та торгівлі, наявність станового поділу населення заважало розвитку буржуазних відносин.

2. Державний устрій. На чолі держави стояв монарх, який при здійсненні управлінської діяльності спирався на обширний апарат управління. В країні не було державних установ, які обмежували би владу імператора. Він мав вищу адміністративну владу в країні, йому підкорялися всі органи державного управління. Імператор був головою судової влади. Йому належала вища церковна влада яку він здійснював через спеціально створену установу – *Святійший Синод* (існує і до сьогоднішнього дня).

Посаду голови Руської православної церкви – Патріарха – було скасовано та поновлено лише у 1917 р.

Важливу роль грала *Рада при імператорі*. Цей дорадчий орган у різні часи називався «Неодмінною радою» (1801 р.), «Державною радою» (1810 р.). Державна рада складалася з п'яти департаментів: законів, справ військових, справ цивільних і духовних, державної економії, справ царства Польського (утворений після польського повстання 1830-1831 рр.). Основним завданням цього органу була підготовка законопроектів. З часом цю функцію взяли на себе царська канцелярія, міністерства, відомства та спеціальні комітети, а обговорення законопроектів Державною радою стало мати суто формальний характер.

Особиста його величності канцелярія – орган, що пов'язував царя з урядовими установами з найважливіших питань державного управління. До його структури входило *шість відділень*. Перше відділення здійснювало контроль над міністерствами, готувало законопроекти, завідувало призначенням та звільненням вищих чиновників (зі згоди царя). Друге відділення займалося кодифікацією законів. Третє відділення було утворене з метою боротьби з повстанськими рухами в країні. Четверте відділення займалося благодійницькими установами та жіночими учбовими закладами. П'яте відділення було утворене з метою розробки проекту реформ управління державними селянами. З 1842 по 1845 рр. існувало шосте відділення, що займалося підготовкою пропозицій з управління Кавказом.

Сенат. роль цієї раніше достатньо значної установи у ХІХ ст. істотно зменшилася. Збереглася його функція вищої судової установи держави. Його департаменти перетворилися на вищі апеляційні інстанції для судів губерній.

Згідно з царським маніфестом «*Про утворення міністерств*» (1802 р.) було утворено *вісім міністерств*: військових сухопутних сил, морських сил, іноземних справ, внутрішніх справ, юстиції, фінансів, комерції, народної освіти. До апарату міністерств входили Рада при міністрі, департаменти та канцелярії.

Міністри отримали виконавчу владу в межах свого міністерства та були підлеглі безпосередньо імператорові. Вони мали заступників – товаришів міністрів.

Згодом були утворені міністерство поліції (незабаром скасоване) та прирівняні до міністерств відомства: Державне казначейство, Ревізія державних рахунків, Головне управління шляхів сполучення, Головне управління духовних справ різних сповідань.

Комітет міністрів – розглядав питання, що мали відношення до компетенції декількох міністерств, а згодом і департаментів Державної ради, й тому вимагали спільного обговорення міністрів та голів департаментів. Головував на засіданнях комітету імператор.

Для вирішення питань, по яких уряд не бажав проводити відкрите обговорення утворювалися *тимчасові комітети*, що, як правило, були секретними.

Місцеві органи управління. На чолі губерній стояли губернатори. Генерал-губернатор керував декількома губерніями. Губернії ділилися на повіти. На чолі повітів стояли земський справник та нижній земський суд. Нагляд за законністю в губерніях здійснювався прокурором та двома його помічниками (губернськими стряпчими). В повітах існували повітові стряпчі. В містах існувала посада городничого. У XIX ст. було утворено палати державних маєтностей, яким були підлеглі виборні волосні правління.

Судові органи. Судами першої інстанції були повітові суди, нижня розправа для державних селян, поміщик – по незначних справах для своїх кріпосних, тощо. Суди були підпорядковані міністерству юстиції. Палати кримінального та цивільного суду в губерніях були судами другої інстанції по справах всіх станів. Палати цивільного суду виконували також деякі нотаріальні функції. Вексельні справи, справи про торгіву неспроможність розглядали комерційні суди, які почали утворюватися в 1808 р. справи всіх станів розглядали також надвірні суди в столицях. Діяли відомчі суди: військові, морські, гірські, лісові, шляхів сполучення, а також духовні та волосні селянські суди. Вищою судовою установою, як вже було вказано, був Сенат.

Армія діяла на організаційно-правових засадах, що були розроблені ще Петром Великим. Було посилено паличну дисципліну та муштру. В 1816 р. було утворено військові поселення, де селяни повинні були нести військову службу на рівні з солдатами. Вони були піддані нещадній експлуатації, що призводило до постійних масових хвилювань в їхньому середовищі. В середині XIX ст. військові поселення було повністю скасовано.

Поліція. В Москві та Петербурзі поліцейські функції здійснювали обер-поліцеймейстри, в містах – городничі, в повітах – ісправники та ніжні земські суди. Місце було розподілене на поліцейські частини на чолі з приватним приставом. Частини ділилися на квартали, які очолювали квартальні надзирателі разом із квартальними поручиками. В 1837 р. в зв'язку з поділенням повітів на менші адміністративно-територіальні одиниці – стани – з'явилася поліцейська посада станового пристава, який в своїй діяльності спирався на сільську виборну поліцію, до складу якої входили державні селяни, сотські та десятські, а також на вотчинну поліцію поміщиків.

Загалом, каральні функції в Російській імперії, тією чи іншою мірою, виконували майже всі державні органи.

3. Розвиток законодавства. В законодавчій сфері тільки імператорові належало право видання законів. На початку XVIII ст. було видано велику кількість нових законодавчих актів – маніфестів, жалуваних грамот, статутів, регламентів, інструкцій та указів. Отже:

Маніфести – закони, які оголошували в найбільш важливих випадках волю імператора у формі звернення до населення або до окремих його груп (Маніфест про дарування вільності та свободи всьому Російському дворянству 1762 р.).

Жалувані грамоти – документи про надання окремим особам, станам, іншим групам населення або установам нерухомого майна, економічних та політичних привілеїв (Жалувана грамота дворянству 1785 р.).

Статуту – це збірники правових норм, регламентуючих порядок діяльності того чи іншого відомства. Вони містили в собі також норми матеріального та процесуального права (Військовий статут 1716 р., Морський статут 1720 р.).

Регламенти – правові акти, що встановлювали організацію та діяльність знов утворених установ, наприклад колегій (Генеральний регламент 1720 р., який встановлював порядок служби у всіх російських державних установах; Духовний регламент 1721 р. визначав склад і діяльність Духовної колегії).

Інструкції – норми, що встановлювали права та обов'язки різноманітних посадових осіб (губернаторів, воєвод, тощо).

Укази – законодавчі акти, що видавалися по найрізноманітнішим питанням права, а в деяких випадках встановлювали компетенцію відповідних посадових осіб (Про порядок спадкування рухомого та нерухомого майна 1714 р., більш відомий як Указ про однакове успадкування; Указ Петра I про утворення Малоросійської колегії 1722 р.)².

Вся ця запроваджена Петром I на західноєвропейський зразок нова номенклатура документів з певними змінами існувала протягом всього періоду абсолютизму в Росії.

Проблемою всього російського законодавства на початку XIX ст. була відсутність систематизації. Останнім систематизованим викладом масиву російських нормативних актів залишалося *Соборне уложення 1649 р.*, після прийняття якого була накопичена величезна кількість нормативних документів, які не тільки були незручними для практичного користування в несистематизованому вигляді, але й не відображали в достатній мірі потреб суспільно-економічного розвитку, більш того, часто вони суперечили одне одному. Отже, виникла необхідність консолідації російського законодавства. Спроби виконати її мали місце і раніше, але залишилися безуспішними. Під керівництвом видатних юристів М. М. Сперанського та М. А. Балуг'янського у 1830 році було надруковане *Повне зібрання законів Російської імперії*, а у 1832 році – *Звід законів Російської імперії*.

Повне зібрання законів складалося з 40 томів власне законів та 6 томів додатків (друге видання містило вже 55 томів, або 125 книг). Втім, цю істинно титанічну працю можна назвати, скоріше, *інкорпорацією* російського законодавства.

Звід законів включав у себе лише діючі акти, були усунуті наявні в законодавстві колізії (залишали найновіший з актів, що суперечили одне

---

² Васильєв А. В. Законодательство и правовая система дореволюционной России. – СПб.: 2004. – С. 84.

одному). Акти були згруповані в ньому за галузями права. Звід складався з 15 томів (XVI том побачив світ у 1885 р.), та являв собою *консолідацію* законодавства Російської імперії. У 1835 р. він був уведений у дію.

Систематизація російського законодавства призвела до чіткого відмежування його галузей: цивільного, кримінального та ін. Були розпочаті роботи по складанню кодифікованих нормативних актів.

Цивільне законодавство. В зв'язку з посиленням темпів прогресу промисловості та торгівлі цивільне законодавство набуло більш інтенсивного розвитку. Воно було систематизоване в X томі Зводу законів.

Велика увага була приділена *праву власності* – праву «виключно та незалежно від сторонньої особи володіти, користуватися та розпоряджатися їм (майном) вічно та спадково» (ст. 262 ч. 1 т. X). Захищалося право законного володіння. Нерухоме майно підрозділялося на «добросовісно придбане» та родове.

Розвиток законодавства в сфері *зобов'язального права* сприяв товарно-грошовим відносинам та був обумовлений їх розвитком. Предметом договору могли бути майно (до якого також відносили і кріпосних) або «дії осіб». Договори можна було складати як в письмовій, так і в усній (за винятком договорів займу, дарування, застави нерухомого майна, та ін.) формі. Існували наступні засоби забезпечення виконання договору: застава нерухомого або рухомого майна, неустойка, поручництво.

Окрім вже відомих видів договорів (таких як: міни, купівлі-продажу, майнового та особистого найму, займу, тощо), з'являються договір запродажу (попередній договір, за яким одна з сторін зобов'язана була у встановлений строк продати іншій певне майно, за вказану в цьому ж договорі ціну. В протилежному випадку, винна сторона сплачувала неустойку) та договір товариства (різновид статутного договору організації). Договори поставки та підяду розглядалися законодавцем разом. Договору перевезення ще не існувало.

В другій половині XIX ст. (у пореформений період) отримали подальшу регламентацію вексельне право, правовий статус юридичної особи, та інші акти, що були пов'язані з розвитком капіталістичних відносин.

В сфері *сімейного права* існувало обмеження на шлюбний вік (для чоловіків – з 18 до 80 років, для жінок – з 16 до 80 років). На шлюб наречені повинні були отримати згоду батьків, ті хто знаходився на військовій, або цивільній службі – згоду начальства, кріпосні – дозвіл поміщика. Були заборонені шлюбні союзи християн із нехристиянами. Дійсним вважався лише церковний шлюб.

Жінка знаходилася у нерівному становищі по відношенню до чоловіка. Вона повинна була коритися його волі та «перебувати до нього в любові, пошані, та необмеженій слухняності, всіляко йому догоджати та бути відданою...» (Ст. 78 Кн. першої Зводу законів «Про права та обов'язки сімейні»). Її суспільний статус визначався статусом чоловіка.

Діти поділялися на законних і незаконних, тобто позашлюбних, які не мали права на прізвище батька та успадкування його майна.

Спадкування відбувалося за законом, або за заповітом. Заповіт міг бути складеним тільки в письмовій формі, дієздатною та осудною особою, якій виконався 21 рік, яка мала право «відчужувати своє майно за законами». Слід зазначити, що наслідники отримували майно не тільки померлого родича, але й засудженого на позбавлення всіх прав стану за певний злочин.

При спадкуванні за законом найближче право успадковування мали сини померлого, за їхньої відсутності – онуки, після – правнуки. Донька при живих братах отримувала $\frac{1}{14}$ частину нерухомого майна та $\frac{1}{8}$ частину рухомого. Якщо низхідні спадкоємці чоловічої статі були відсутні, спадщину отримували низхідні спадкоємці жіночої статі: доньки, внучки і т. д. Якщо таких теж не було, спадщина переходила до родичів за боковою лінією. При їх відсутності спадкоємцями становилися батьки. Той з подружжя, що пережив іншого, отримував $\frac{1}{7}$ частину нерухомого та $\frac{1}{4}$ рухомого майна.

Кримінальне право. Норми кримінального законодавства були викладені у книзі першій XV тому Зводу законів. Книга складалася з 11 розділів, що ділилися на глави, та містила 765 статей. Вперше були відокремлені Загальна та Особлива частини.

Хоча ця книга і була істотним кроком вперед у розвитку російського кримінального законодавства, вона, все одно, виявилася недосконалою, не відповідала вимогам тих часів, в зв'язку з чим у 1846 р. було введено в дію «Уложення про покарання кримінальні та виправні» – кодифікований нормативний акт, на який, і тільки на який (а не на кн. 1, т. XV Зводу законів), повинні були посилалися суди у вироках по справам, розглянутим після 1 травня 1846 р.

В уложенні не було чіткої межі між поняттями злочину та проступку. («Злочином чи проступком визнається як саме протизаконне діяння, так і невиконання того, що під страхом покарання кримінального, або виправного законом наказане» – ст. 4 Уложення). В той же час, строки давнини були встановлені лише для злочинів.

Уложення встановлювало форми вини, стадії скоєння злочину, види співучасті, обставини що пом'якшували, або обтяжували провину, усували кримінальну відповідальність. Незнання закону не звільняло від покарання. Кримінальна відповідальність наступала з 7 років. Були виділені справи, які були підсудними духовному та військовим судам.

Існувала достатньо складна система покарань, які ділилися на два розряди: *покарання кримінальні* та *покарання виправні*. Ці розряди ділилися на декілька родів і ступенів.

Покарання кримінальні: позбавлення всіх прав стану (тобто, втрата всіх станових привілеїв, припинення подружніх відносин, позбавлення прав власності на майно, що як вже було сказане вище, переходило до наслідників, та батьківських прав) в сполученні або зі смертною карою, або з висилкою на каторжні роботи, або з висилкою на поселення до Сибіру чи на Кавказ; побиття плітками для осіб, що не позбавлені від тілесних покарань; таврування засуджених на каторгу (на чолі та на щоках в них ставилося слово «кат» (каторжний)).

Покарання виправні: висилка, віддання до виправних арештантських рот, ув'язнення до кріпості, в'язниці, гамівні та трудові будинки, короточасний арешт, догана в присутності суду, грошові стягнення, покарання різками для осіб, не позбавлених від тілесних покарань.

Покарання для різних станів різнилися. Так, у в'язницях примусово працювали лише селяни та міщани. Інші стани могли працювати лише за бажанням. Дворяни та чиновники короточасний арешт могли відбувати й дома, а всі інші – тільки в поліцейських органах.

Дворяни, духівництво, почесні громадяни, купці першої та другої гільдій, феодали інших народностей звільнялися від таврування, ув'язнення в кайдани, покарання плітками, шпідрутенами, палками, різками.

Особлива частина розпочиналася зі злочинів проти віри. Велику увагу було приділено злочинам проти держави. Участь у повстанні, замах, злочинна дія, або навіть намір скинути імператора, каралися позбавленням всіх прав стану та смертною карою. Складання та розповсюдження рукописних або друкованих творів з метою «побудити до бунту» каралися позбавленням всіх прав стану та висилкою на каторгу на строк від 8 до 10 років, при цьому особи, не звільнені від тілесних покарань, отримували від 50 до 60 ударів плітками та були тавровані.

Окремі розділи були присвячені злочинам проти порядку управління, посадовим злочинам. Існувало спеціальне відділення «Про непокору фабричних та заводських людей». Їх колективна непокоря керівництву підприємства, каралася як повстання проти влади, тобто смертною карою. Учасники страйків каралися арештом на строк від 3 тижнів до 3 місяців для призвідників, та від 7 днів до 3 тижнів для інших учасників.

Існував розділ «Про злочини та проступки проти законів про стани», що передбачав захист станового розшарування суспільства. Будь-яке намагання приховати свою станову належність каралося позбавленням всіх прав стану та висилкою в Сибір на поселення. При цьому особи, не звільнені від тілесних покарань, отримували від 10 до 20 ударів плітками. Розділ мав спеціальне відділення «Про злочини кріпосних людей проти своїх господ». Виступи кріпаків проти своїх господ були прирівняні до повстання проти уряду. Будь яка непокоря поміщику каралася різками до 50 ударів. Перехід кріпосних до іншого стану, або до іншого власника без дозволу свого поміщика каралися різками від 30 до 60 ударів.

Окремий розділ містив норми, присвячені злочинам проти життя, здоров'я, свободи та честі приватних осіб. Навмисне вбивство каралося позбавленням всіх прав стану та висилкою на каторгу або довічно, або на тривалі строки. Смертної кари за цей злочин передбачено не було.

Обширний розділ було присвячено злочинам проти власності приватних осіб. Насильне заволодіння чужим нерухомим майном каралося позбавленням всіх прав стану та висилкою в Сибір (достатньо поширений в ті часи злочин серед поміщиків, які часто привласнювали за допомогою своїх озброєних кріпаків землі сусідів). Позбавлення прав стану та висилка на каторгу передбачалися й за підпал заселеної будівлі, розбій, грабїж,

крадіжку. Каторжні роботи, в залежності від складу злочину, відбували в Сибіру, в кріпостях, на заводах, рудниках. За крадіжку практикувалося також ув'язнення до арештантської роти, в трудові будинки, побиття різками.

В 1866 р. було складено нову редакцію Уложення, де були враховані укази 1863 р. про скасування тілесних покарань. З'явилися деякі нові склади злочинів. Число статей було скорочене.

В редакції Уложення 1885 р. з'явилися нові склади злочинів проти держави, розширена відповідальність за страйки.

Процесуальне провадження. В основному, мало інквізиційний характер. Хоча ще у 1801 році тортури були заборонені, на практиці вони продовжували широко застосовуватися.

Слідством та виконанням вироків займалася поліція. Справа починалася за допомогою доносу, скарги окремих осіб, з ініціативи прокурора, стряпчих, або поліції. Прокурори та стряпчі здійснювали нагляд за слідством.

По закінченні слідства справа направлялася до суду. Судового слідства не існувало. Справу доповідав по складеним «виписам» один зі членів суду або секретар. Свідків та експертів, як правило, до суду не викликали. Звинуваченого викликали лише з метою виявлення, чи не застосовувалися до нього недозволені методи під час слідства. Звинувачений був не суб'єктом, а об'єктом процесу.

Докази розподілялися на *цілковиті* та *нецілковиті*. Цілковиті докази: визнання звинуваченим своєї вини, визнані їм письмові докази, висновок медичних експертів, співпадаючі показання двох не відведених підсудним свідків. Нецілковиті докази: підтвержене свідками не судове визнання звинуваченого, обмова їм сторонніх осіб, повальний обшук, показання одного свідка та ін.

По тяжким кримінальним справам суд першої інстанції складав «думку» та відправляв її в палату кримінального суду для винесення вироку.

Коли доказів було недостатньо, суд не виносив ні обвинувального, ні виправдувального вироку, а залишав звинувачених під підозрою, що для селян та міщан могло призвести до виселення до Сибіру.

В судах були поширені хабарництво і тяганина (по деяких справах – десятиріччями). Втім, справи по особливо небезпечним для держави злочинам розглядалися дуже швидко, інколи – спеціально утвореними імператором *верховними кримінальними судами*. Такий суд судив декабристів.

Селян, які виступили проти своїх господ, судив військовий суд. З незначних злочинів, скоєних кріпосними селянами розправу мали право чинити їхні поміщики.

В редакції Уложення 1866 р. були враховані підсумки судової реформи 1864 р. В редакції 1885 р. знайшли відображення тюремна реформа, зміни в системі місць позбавлення волі.

4. Буржуазні реформи в середині XIX ст. Селянська реформа 1861 р.

Реформа у сільському господарстві, основним змістом якої було скасування кріпосного права в Росії. Її проголошено маніфестом імператора Олександра II (1855–1881 рр.) від 19 лютого 1861 р. Водночас було затверджено 17 нормативних актів, які супроводжували реформу.

Зберігалася власність поміщиків на землю, земельні наділи. Селяни повинні були викупати надані їм наділи. До викупу вони залишалися тимчасовозобов'язаними і мали відробляти на користь пана оброк, або панщину.

Планувалося, після викупу створити общинну власність на землю. Община повинна була стати нижньою ланкою адміністративного управління на селі. Передбачалося утворення спеціального державного апарату: губернські у селищних справах присутствія та інститут мирових посередників. Також, поміщики зберігали «нагляд за порядком у їхніх маєтках, з правом суду і розправи, до утворення волостей та відкриття волосних судів»³.

Фактично, реформа, хоч і була, в цілому, кроком вперед, зберегла значні залишки кріпацтва – політичне безправ'я селян, відробітки, штрафи, високу орендну плату, тощо. Викупні платежі за землю скасовано згідно з указом Сенату «Про поліпшення добробуту і полегшення становища селянського населення» від 9 листопада 1905 р.

Селянська реформа тривала понад 40 років, але бажаних результатів не дала. У зв'язку з цим у 1906 р. було розпочато Столипінську аграрну реформу.

Земська реформа 1864 р. Проведена з метою пристосувати самодержавний лад до потреб капіталістичного розвитку шляхом створення місцевого (земського) самоврядування. 1 січня 1864 р. Олександр II затвердив Положення про губернські та повітові установи, згідно з яким у губерніях та повітах створювалися виборні земські установи – губернські і повітові земські зібрання (розпорядчі органи) та управи (виконавчі органи). Головами земських зборів були представники дворянства⁴. Діяльність повітових і губернських земських зборів була підконтрольною місцевій губернській владі, а через неї – міністрові внутрішніх справ⁵.

Міська реформа 1870 р. Згідно з Міським положенням, затвердженим Олександром II 16 червня 1870 р. на міські органи самоврядування було покладене виконання адміністративно-господарчих завдань на території міста: питання благоустрою, завідування шкільною, медичною справою, міською торгівлею і промисловістю, міським кредитом тощо.

---

³ Манифест о всемилостивейшем даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей, и об устройстве их быта. // Титов Ю. П. Хрестоматия по истории государства и права России. – М.: 1999. – С. 239.

⁴ Исаев И. А. История государства и права России. – М.: 2006. – С. 430.

⁵ Ключевский В. О. Русская история. – М.: 2007. – С. 902.

Органами самоврядування у містах були міські виборні збори (скликалися виключно для обирання гласних членів міської думи), міська дума та міська управа. Їхня діяльність перебувала під наглядом губернаторів і міністерства внутрішніх справ. губернські з міських справ присутствія, під головуванням губернатора, розглядали скарги на діяльність органів міського самоуправління.

Судова реформа 1864 р. Змінила судову систему Російської імперії, кримінальне і цивільне судочинство. Судові статuti (затверджені у листопаді 1864 р.) запровадили систему незалежних судів, в яких засідали професійно підготовлені судді. Суди було відокремлено від адміністрації, утворено загальний і формально рівний для всіх суд: суди мирової юстиції та загальні суди. В окружних судах для розгляду більшості кримінальних справ запроваджено інститут присяжних засідателів.

Проголошувалися демократичні принципи судочинства: виборність мирових суддів і присяжних засідателів, незалежність і незмінність суддів, презумпція невинуватості, рівність усіх перед законом, гласність, усність і змагальність судового процесу, вільна оцінка доказів судом тощо. Проведено також реорганізацію прокуратури, запроваджено адвокатуру.

Водночас, реформа зберегла залишки станового судочинства: станові суди – церковні, військові, волосні, суди для іногородців, окремий порядок розгляду справ про службові злочини, станових представників при судових палатах, адміністративну юстицію, дворянський склад суддів тощо.

Поліцейська реформа 1862 р. Зміни, спрямовані на вдосконалення структури і посилення ролі поліції у відведеній їй сфері діяльності. Реформа отримала законодавче оформлення в «Тимчасових правилах про устрій поліції у містах і повітах губерній, що управляються за загальним установленням» та відповідному указі Олександра II, яким вони вводилися в дію (обидва – від 25 грудня 1862 р.). Фактично «Тимчасові правила» перетворилися на правовий акт постійної дії, який упродовж тривалого часу регулював устрій і діяльність поліції. Указ складався зі вступу і 10 статей, в яких містилися принципові положення щодо реформи поліції. «Тимчасові правила» викладені в 33 статтях, які уточнювали і розкривали основні положення указу.

Внаслідок реформи 1862 р. замість міської та земської поліції у кожному повіті започатковувався єдиний поліцейський колегіальний орган — повітове поліцейське управління на чолі з повітовим справником, якого призначав губернатор або генерал-губернатор. Керівник управління разом зі своїм помічником та членами управління становили присутствіє. Головою присутствія теж був повітовий справник. Повітовому поліцейському управлінню були підпорядковані виконуючі чиновники поліції, до яких належали станові пристави і нижні чини поліції (соцькі й десяцькі). Повіт поділявся на дрібніші адміністративно-поліцейські одиниці: стани, дільниці (сотні) й поселення. Кількість станів у повіті була різною (2-4) і залежала від розміру території, що обслуговувалася, чисельності її населення, стану «спокою і порядку». В окремих губерніях, за рішенням міністра внутрішніх

справ, при повітовому поліцейському управлінні утворювалася кінна поліцейська варта.

«Тимчасові правила» зберігали в усіх губерніях і найбільш значних містах, посадах і містечках самостійну, окрему від повітової, міську поліцію. У цих населених пунктах утворювалися поліцейські управління на чолі з поліцмейстерами. Структура міського управління була аналогічною структурі повітового. До його присутствія входили поліцмейстер (голова), помічник поліцмейстера (обидва призначалися на посаду губернатором) і два засідателі від міського стану (ратмани магістрату або ратуші). На відміну від повітового управління, засідателі обиралися шляхом не прямих, а багатоступеневих виборів. У підпорядкуванні управління перебували виконуючі чиновники (міські пристави, помічники приставів і поліцейські наглядачі) та нижні поліцейські чини (службовці міських поліцейських команд). Місто поділялося на частини, очолювані міськими приставами, які (а також їх помічники і поліцейські наглядачі) призначалися губернатором. У результаті Поліцейської реформи 1862 р. чисельність чиновників поліції збільшилася, а її структура ускладнилася. Реформа не внесла в роботу поліції достатньої ясності й визначеності, тобто фактично не досягла очікуваних результатів. У дещо модернізованому вигляді поліція існувала в Росії до лютого 1917 р.

Військова реформа 1864-1874 рр. була викликана виявленою під час Кримської війни 1853-1856 рр. повною небоєздатністю та технічною відсталістю російської армії.

На першому етапі реформи (починаючи з 1864 р.) строк служби рекрутів було скорочено до 15 років, покращене технічне оснащення армії.

У 1874 р. було прийнято новий Статут про військову повинність. Замість станової рекрутської повинності він вводив всезагальну, всестанову повинність чоловічого населення. Призов здійснювався за жеребом (кількість тих, хто підлягав призову, перевищувала потрібність у людях). Призивали чоловіків з 21 року. Строк служби складав для піхоти – 6 років, для моряків – 7 років.

Реформа надавала переваги особам, що отримали освіту, вводила деякі пільги з урахуванням сімейного положення тих чи інших осіб.

Офіцерський корпус комплектувався особами, що закінчили або військове, або юнкерське училище і, як правило, належали до дворянського звання.

В результаті реформи збройні сили Росії перетворилися в армію буржуазного типу, що зберегла певні феодальні пережитки – дворянський офіцерський корпус, система взаємодії офіцерів зі солдатами (муштра, рукоприкладство), тілесні покарання, що зберігалися ще довгий час після їхньої офіційної заборони у 1863 році.

Фінансова реформа. У зв'язку з підготовкою і проведенням селянської реформи були створені Селянський та Дворянський банки. В 1860 році було створено Державний банк, а також мережу комерційних банків.

Відбулося впорядкування державних фінансів: було введено загальнодержавний бюджет. Всі грошові кошти держави концентрувалися в Державному банку, який приймав внески, надавав позики, враховував векселя, тощо. Було відмінено подушну подать, введено ще Петром I для селян та міщан та замінено податками. Було введено акцизи на деякі з предметів широкого споживання. Пізніше було встановлено державну монополію на лікєро-горілчані вироби.

Наприкінці XIX ст. здійснювалися заходи, спрямовані на зміцнення грошової системи. Було введено золотий стандарт, тобто вільний розмін карбованця на золото (введено золоті карбованці).

В основу митної політики держави було покладене протекційну систему, яка повинна була допомагати розвиткові російської економіки.

Контрреформи. Після здійснення Олександром II описаних вище прогресивних реформ розпочався розгул народовольців. Політична напруга в країні була різко підвищена. Самого імператора було вбито народовольцями в 1881 р.. Новим імператором стає його син Олександр III (1881–1894 рр.). З метою заспокоєння терористичних організацій в країні та стабілізації політичної ситуації уряд Олександра III вдається до контрреформ.

Вже у 1881 р. було прийняте Положення про заходи щодо охорони державного порядку та суспільного спокою. Цей акт передбачав уведення режимів посиленої або надзвичайної охорони, коли вся повнота влади передавалася генерал-губернаторові, який отримував право забороняти збори, закривати торгівельно-промислові заклади, підвергати будь-яку особу арешту до 3 місяців, висилці. Значно розширений був обсяг повноважень поліції та жандармерії.

До будь-якої особи, що визнавалася шкідливою «для державного порядку та суспільного спокою» за рішенням Особливої наради, до складу якої входили міністр внутрішніх справ, два чиновники від МВС і два – від міністерства юстиції, могла бути застосована висилка.

В 1892 р. було видано закон «Про військове положення», що дозволяв у разі необхідності вводити режим військового стану на територіях, небезпечних в революційному сенсі. Ці закони надавали владі право передавати справи по злочинах загального характеру військовим судам за законами воєнного часу.

В 1889 р. Було прийняте Положення про земських дільничних начальників, які замінили собою мирових суддів. На них було покладено поліцейсько-судові функції, що суперечило найважливішому принципу судової реформи 1864 р. – відділенню суду від адміністрації.

Було встановлено становий принцип формування першої виборчої курії замість цензового. Тепер в курію могли потрапити тільки представники дворянства, для міських виборців було встановлено майновий ценз, для селян було введено порядок призначення гласних в земства з числа селян-виборців губернатором на його погляд.

Губернатор або міністр внутрішніх справ отримали право призупиняти або скасовувати будь-яке рішення органів земського самоврядування. Було підсилене контроль влади за діяльністю міського самоврядування.

Права жандармерії в області дізнання і слідства по політичних справах було значно розширено. Справи про збройний опір владі, напад на співробітників поліції та інших посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків та багато інших було передано до військово-окружних судів⁶.

5. Зміни в державі та праві Росії на початку ХХ ст. Перша буржуазна революція в Росії розпочалася з розстрілу робітничої демонстрації у Петербурзі 9 січня 1905 р. Навесні того ж року в країні починають з'являтися перші ради робітничих депутатів, які мали свої виконавчі органи та робочі комісії.

Всеросійський політичний страйк у жовтні 1905 р. вимусив царя *Маніфестом від 17 жовтня 1905 р.* проголосити створення органу народного представництва – Державної думи, гарантувати мінімальні буржуазні політичні свободи. Імператор Микола II (1894–1917 рр.) пообіцяв дарувати народові непорушні основи громадянської свободи (недоторканість особи, свободу совісті, слова, зібрань і союзів), створити законодавчу думу, без схвалення якою жоден зі законів не набуватиме чинності.

Розпочався процес оформлення легальних політичних партій буржуазії, виходу з підпілля революційних партій. Інтереси крупної буржуазії представляла октябристська партія, ліберальної буржуазії та земств – партія кадетів, селянства – партія соціалістів-революціонерів (есерів), робітничого класу – Російська соціал-демократична партія, що мала більшовицьке та меншовицьке крила. Українські націонали блокувалися, в основному, з кадетами.

Скликані *Перша*, а потім і *Друга Дума* були швидко розпущені, що означало кризу революції. Прийняті ще до того *Основні закони Російської імперії* проголошували, що верховна самодержавна влада належить Імператорові, а його особа є священною та недоторканою. В період між засіданнями Думи цар зберігав право видання надзвичайних вказівок, що мали силу закону і Думою не обговорювалися та право дострокового розпуску Думи без обґрунтування приводу. Також він міг відхилити будь-який вже схвалений Державною радою (пізніше – верхня палата Думи) та Державною думою законопроект.

До Лютневої революції 1917 р. було скликано ще *Третю* і *Четверту Думу*, де переважали октябристи та кадети.

У жовтні 1905 р. було створено Раду Міністрів та Раду державної оборони.

---

⁶ История государства и права России. / Под ред. Ю. П. Титова. – М.: 2003. – С. 192 – 212.

Для придушення повстань у 1906 р. були створені *військово-польові суди*, в складі яких не було юристів, вироки (як правило, це була смертна кара) оскарженню не підлягали. Указом від 2 грудня 1905 р. були заборонені страйки на всіх підприємствах, призупинення діяльності яких загрожує безпеці держави (в тому числі – на залізниці, телеграфі та телефонних станціях, газових заводах, у державних установах, тощо).

Під час Першої світової війни (1914-1918) було видано указ про військову цензуру, майнові відносини намагалися регулювати адміністративними актами (реквізиції, введення твердих цін на продукти харчування, сухий закон (формально скасований лише більшовиками у 1925 р.), тощо). Суворі покарання (аж до смертної кари) були передбачені за військові злочини (дезертирство, ухилення від несення військової служби, навмисне членушкодження з метою звільнення від військової повинності, тощо).

Всі ці заходи не змогли урятувати царизм. *Буржуазно-демократична революція* в Росії розпочалася 23 лютого і перемогла 27 лютого 1917 р. Микола II зрікся престолу. В ніч з 1 на 2 березня був створений *Тимчасовий уряд* на чолі з князем Львовим. Пост міністра юстиції отримав О. Керенський. Інші 11 членів цього уряду були, так званими, «міністрами-капіталістами».

Меншовики та есери оголосили про свою підтримку Тимчасового уряду до переможного закінчення війни, щоб остаточно не дестабілізувати ситуацію в країні. Після завершення війни народу було обіцяно скликання Установчих зборів.

Лідер більшовиків В. І. Ульянов (Ленін) оголосив лозунги «Жодної підтримки Тимчасовому уряду» та «Перетворення імперіалістичної війни в громадянську». Тимчасовий уряд, який не може дати народові «ні миру, ні землі», повинен бути замінений владою Рад (більшовицьких, і ні яких інших!).

Після невдалої спроби захопити владу на початку липня 1917 р. більшовицькою партією Леніна оголосили німецьким шпигуном і він вимушений був переховуватися від суду.

З липня 1917 р. прем'єром став О. Керенський, у вересні з 16 міністрів Тимчасового уряду вже 10 були соціалістами та лише 6 – капіталістами. Але навіть такий Тимчасовий уряд виявив свою повну нездатність керувати країною, не зміг внести скільки-небудь суттєвих змін в організацію її державного апарату та у законодавство⁷.

У жовтні 1917 р. цим кризовим станом скористалися більшовики для узурпації влади. 25 жовтня (7 листопада за новим стилем) вибухнула більшовицька жовтнева революція, яка поклала край капіталізму в Росії та розпочала криваві роки червоного терору.

---

⁷ История государства и права России. / Под ред. Ю. П. Титова. – М., 2003. – С. 245 – 248.

Висновок

Розвиток Російської імперії у XIX – на початку XX ст. являв собою поступовий перехід від феодальної держави до буржуазної. Спроби обмеження абсолютної монархії на початку XX ст. не дали більш-менш вагомих результатів. Зміни суспільно-політичного устрою, законодавчі нововведення здійснювалися надто повільно, що призводило до дестабілізації політичної ситуації в країні. Консерватизм в сфері державного будівництва, небажання влади йти на певні поступки народів, а також підризна діяльність терористичних організацій призвели до трагічного падіння цієї могутньої держави.

Пояснення до термінів

Жалувані грамоти – документи про надання окремим особам, станам, іншим групам населення або установам нерухомого майна, економічних та політичних привілеїв.

Інкорпорація – вид систематизації всього законодавства країни, або його окремої галузі, коли нормативні акти групуються в певному зібранні за хронологічним чи іншим принципом. При цьому текст актів не редагується.

Інструкції – норми, що встановлювали права та обов'язки різноманітних посадових осіб (губернаторів, воєвод, тощо).

Кодифікація – вид систематизації законодавства, коли, часто на базі розрізнених норм закону, що містяться в окремих нормативних актах, складається єдиний кодифікований нормативний акт (кодекс). При цьому дія попередніх актів, що містили ці норми, припиняється.

Консолідація – вид систематизації всього законодавства країни, або його окремої галузі, коли нормативні акти групуються в певному зібранні з редагуванням, усуненням протиріч, видаленням застарілих актів.

Маніфести – закони Російської імперії, які оголошували в найбільш важливих випадках волю імператора у формі звернення до населення або до окремих його груп.

Регламенти – правові акти, що встановлювали організацію та діяльність знов утворених установ, наприклад колегій.

Статути – це збірники правових норм, регламентуючих порядок діяльності того чи іншого відомства. Вони містили в собі також норми матеріального та процесуального права.

Укази – законодавчі акти, що видавалися по найрізноманітнішим питанням права, а в деяких випадках встановлювали компетенцію відповідних посадових осіб.

Питання та завдання до теми

1. Перечисліть види нормативних актів у Російській імперії та охарактеризуйте їх.
2. Яким чином тривав процес систематизації російського законодавства у першій половині XIX ст.?

3. Як розвивалося російське цивільне право у XIX ст.?
4. Які особливості притаманні розвиткові сімейного права в Росії XIX ст.?
5. Охарактеризуйте кримінальне законодавство Росії XIX ст.
6. Розкажіть про особливості процесуального провадження в Росії XIX ст.
7. Яким був розвиток суспільного устрою в Росії XIX ст.?
8. Коли та на яких умовах було скасоване кріпосне право в Росії?
9. Які реформи було здійснено урядом Олександра II та в чому полягала їх сутність?
10. Охарактеризуйте причини та сутність контрреформ Олександра III.
11. Розкажіть, яким чином розвивалися російська держава і право на початку XX ст.?
12. Складіть хронологічну таблицю розвитку російського законодавства та державного будівництва в XIX ст.
13. Які партії існували в Російській Імперії на початку XX ст.?
14. Напишіть доповідь за темою «Державний устрій в Росії за часів Тимчасового уряду».

Додаткова література до теми

1. Архангельский А. Н. Александр I. – М.: 2005.
2. Брикнер А. Г. История Павла I – М.: 2004.
3. Брикнер А.Г. История Екатерины Второй. – М.: 2002.
4. Васильев А. В. Законодательство и правовая система дореволюционной России. – СПб.: 2004.
5. Высокочков Л.В. «Дней Александровых прекрасное начало...»: Внутренняя и внешняя политика Александра I (1801-1811), – СПб.: 2006.
6. Законодательство императора Павла I / Сост., авт. предисл. и биограф. очерка В. А. Томсинов. – М.: 2008.
7. Исаев И. А. История государства и права России. – М.: 2006. – 797 с.
8. История государства и права России. / Под ред. Ю. П. Титова. – М.: 2003.
9. История России. Теории изучения. Книга первая. С древнейших времен до конца XIX века. /Под. ред. Б. В. Личмана. Екатеринбург: 2001 г.
10. Карамзин Н. М. О древней и новой России // Карамзин Н. М. История государства Российского. – М.: 2007.
11. Ключевский В. О. Русская история. – М.: 2007.
12. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: 2006.
13. Песков А. М. Павел I. – М.: 2005.
14. Российское законодательство X-XX веков. В 9 т., М.: 1987 – Т. 5–6.
15. Русское православие: вехи истории. – М.: 1989.
16. Титов Ю. П. Хрестоматия по истории государства и права России. – М.: 1999.
17. Чернуха В.Г. Внутренняя политика цпризма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в. – Ленинград, 1978.

Тема 12

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО США В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

План

1. Державно-правовий розвиток США на поч. ХХ ст.
2. Зміни у державному механізмі США під час та після Першої світової війни.
3. «Велика депресія» в США.
4. Головні напрями «Нового курсу» президента Ф. Рузвельта.
5. Державне становище США в період Другої світової війни.
6. Особливості правового розвитку США в I пол. ХХ ст.

1. Державно-правовий розвиток США на поч. ХХ ст. На початку ХХ ст. США стала однією з найвпливовіших, разом із країнами «Старого світу», державою. В цей період відбувається зміцнення того державно-політичного ладу, який склався в США протягом ХІХ ст. У країні панував монополістичний капіталізм, практично була відсутня ринкова конкуренція. В результаті цього у США починається широкий антитрестовський рух. Підсумком цієї боротьби стало проголошення президентом держави Т.Рузвельтом (1901–1909 рр.) теорії «нового націоналізму», суть якої зводилася до вимоги розширення повноважень президента для того, щоб уряд міг контролювати діяльність трестів з метою їхнього регулювання.

В 1903 р. у межах даного державного курсу був прийнятий закон «*Акт про прискорення розгляду й дозволу процесів по справедливості*»¹. Даний документ передбачав міри, щодо прискорення судочинства з антитрестовських справ. Потім був прийнятий закон про створення міністерства торгівлі та праці. У завдання нового міністерства входило збирання інформації та розгляд фактів неправомірної діяльності корпорацій.

Курс Т.Рузвельта поширювався й на відносини робітників з підприємцями. Уряд США виступив за врегулювання суперечок між ними, але, одночасно, вимагав обмеження профспілкової активності.

Щодо організації державної влади, то варто зауважити, що єдиним і головним вищим законодавчим актом країни була Конституція США, яка являлась основою державного ладу країни. Проте, на початку ХХ ст., до неї було прийнято 10 поправок, які стосувалися прав та свобод людини. Але ці зміни ще не містили того переліку прав та свобод, який би відповідав міжнародним стандартам – Загальній декларації прав людини, яка була прийнята ООН в 1948 р. Проте, у процесі формування федеральних органів влади, ці недоліки хоча і не повністю, але, все ж, доповнювались конституціями окремих штатів, федеральними законами та судовими прецедентами.

---

¹ История государства и права зарубежных стран / Под ред. Н.А. Крашенинниковой, О.А. Жидкова. – М.: МГУ, 1996. – Ч.2. – С. 467-469.

Як і раніше, в основу діяльності урядової влади був покладений принцип розподілу влади, згідно з яким, законодавча влада належала Конгресу, виконавча – Президенту, а судова – Верховному суду та іншим федеральним судам, які знаходились щаблем нижче. За конституцією США, всі три гілки влади формувалися різними методами. Конгрес вибирався безпосередньо населенням, президент – Колегією виборців, Верховний суд – спільно Президентом та Сенатом. Різними були і терміни їх повноважень. Так, представники вибиралися на 2 роки, сенатори на 6, а президент – на 4 роки. Федеральні судді перебували на посаді пожиттєво.

На поч. ХХ ст. федеральний уряд США зосереджував надзвичайні повноваження та повністю концентрував владу в своїх руках.

Головою палати представників являвся спікер, який вибирався на початку першої сесії конгресу від тієї партії, яка набирала більшість голосів, хоча формально у його обранні приймала участь вся палата в цілому. До моменту обрання на посаду спікера, член палати представників повинен був пройти кілька сходинок ієрархічної драбини палати. З 1899 р. термін перебування на посаді спікера, перед їх обранням, складав, в середньому, 24 роки. Спікер вважався третьою людиною у державі після президента та голови Верховного суду.

Головою Сенату був, згідно з Конституцією, віце-президент. Він мав право вести засідання палати, проте не мав права голосу, якщо тільки голоси сенаторів не розділились порівну².

В Конгресі діють постійні комітети палат, які створені по відповідним напрямкам та галузям економіки. Багато фахівців того часу називали комітети «вольовими центрами політики на Капітолії». На початку ХХ ст. Президент США Вудро Вільсон (1913–1921 рр.) так визначив роль комітетів: «Конгрес на сесії – це виставковий Конгрес; конгрес в комітетах – це робочий Конгрес».

Характеризуючи законотворчу діяльність Конгресу, необхідно підкреслити, що вона знаходиться під значним впливом президента. Він визначає не лише програму законодавчої діяльності, але й контролює весь процес законотворчості. Щодо фінансово-бюджетної галузі держави, то зауважимо, що формально, за Конституцією, президент обмежений у повноваженнях відносно цих питань. Лише Конгрес має право встановлювати та знімати податки, стягнення, податі, акцизні збори. На поч. ХХ ст. позики, від імені США має право затверджувати тільки Конгрес. Карбування монети або емісія грошей з державної скарбниці можуть проводитися лише за законом Конгресу.

Важливим для США на початку ХХ ст., особливо після початку Першої світової війни, було питання війни та миру. За Конституцією цим важливим питанням відав Конгрес. Він був наділений правом оголошення війни, видавання каперських свідоцтв та дозволу на репресалії; встановлював

---

² Бальсон Я.М., Ливанцев К.Е. История государства и права США. – Ленинград, 1982. – С.128-130.

правила стосовно загарбань на суші й на морі. Право вирішення питання стосовно вступу у воєнні дії автори американської Конституції безумовно віддали Конгресу. Так, без його санкції, президент міг направити війська у зону воєнних дій лише для відбиття нападу на країну або при введенні надзвичайного стану у державі.

Також Конституція США надавала право Конгресу набирати та утримувати армію, але при умові, що ніякі грошові асигнування для цих цілей не повинні відбуватися на термін більш, ніж 2 роки. Конгрес наділявся правом створювати та утримувати флот, організовувати та управляти збройними силами. Але, фактично, протягом першої пол. ХХ ст. цей механізм в США практично не застосовувався.

При цьому, функціонування системи розподілу влади доповнювалось та багато в чому визначалося дією системи «стримувань та противаг» – особливих конституційних методів та форм, які дозволяли нейтралізувати або стримати дію якоїсь окремої гілки влади. Особливістю державно-правового ладу початку ХХ ст. було те, що в руках Конгресу найбільш ефективним засобом впливу була т.зв. «влада гаманця». Президенту, в свою чергу, належало право «вето», яке Конгрес міг подолати лише кваліфікованою більшістю голосів.

Що стосується Верховного суду, то на поч. ХХ ст. він був наділений правом конституційного нагляду. Матеріальним підґрунтям цього було нормативне (у вигляді прецедентів) тлумачення Конституції США, а засобом практичної реалізації – право відмови у застосуванні тих законодавчих норм (федерації та штатів), які протирічили Конституції США.

Президент В.Вільсон розробив програму «нової демократії», що базувалася на трьох принципах: індивідуалізм, свобода особи, воля конкуренції. В.Вільсон був противником монополій і виступав за розвиток середнього й малого бізнесу в США.

У фінансовій сфері з метою контролю над банківською діяльністю була створена в 1913 р. Федеральна резервна система. Ця система була покликана контролювати випуск грошових знаків і встановлювати відсотки банківського кредиту.

В 1914 р. була створена Федеральна торговельна комісія, що здійснювала збір інформації про корпорації, які порушували антитрестівський закон *Шермана 1890 р.*

Під час «нової демократії» В.Вільсона відбулися зміни і у робітничому русі. Був прийнятий цілий ряд законів: про 8-годинний робочий день для жінок і дітей, про матеріальну відповідальність підприємців за нещасні випадки на виробництві.

Таким чином, у передвоєнний період США перетворюються в економічно потужну країну корпоративного капіталу.

2. Зміни у державному механізмі США під час та після Першої світової війни. Наслідки Першої світової війни для США у більшості були позитивними, а особливо у сфері її капіталу. Вступивши у війну у квітні 1917

р. на боці блоку Антанти, армія США прийняла участь у військових діях лише з літа 1918 р. Тому людські втрати збройних сил були порівняно з країнами Європи, невеликими: близько 50 тис чоловік загинуло та 250 тис. було поранено.

В цей час державу очолював В.Вільсон. США після війни виступили у ролі головного постачальника військової продукції (чистий прибуток американських монополій за цю діяльність протягом 1914-1919 рр. склав 33, 6 млрд. доларів). До того ж, на поч. 20-х років США забезпечували майже половину світового видобутку вугілля, 2/3 видобутку нафти, 85% автомобільного виробництва. США перетворились у світового фінансового кредитора. Загальний розмір позик європейським державам досяг на початок 20-х рр., 11,1 млрд. доларів, сім з яких склали приватні інвестиції. За період з 1921 по 1929 рр., позитивне торговельне сальдо склало суму у 7,7 млрд. доларів.

У зазначений період часу відбулися певні реформи державної системи управління. Так, з 1921 р. підготовка бюджету, а, згодом, і більш вагомих фінансових біллів, була передана виконавчій владі. Фактично у цій галузі ініціатива перейшла до президента. Бюджет, який приймався у формі резолюції, не мав обов'язкової сили, проте він слугує основою для прийняття важливих фінансових біллів³.

В системі органів державної влади США існувала така особливість, як «імпаундмент» – відмова президента від витрати державних грошей, які були виділені за законом Конгресу.

У довоєнний та післявоєнний час у галузі міжнародної політики договори заключалися під безпосереднім контролем президента та передавалися на затвердження Сенату. Сам процес ратифікації договорів складався з двох стадій: на першій Сенат затверджував договори більшістю голосів (2/3), а на другій – Президент визначався у питанні, чи варто йому скористуватися отриманою згодою та ратифікувати договір. В цей час показовим був вислів Вільсона, який сказав: «Президент, який надає Сенату на ратифікацію договір, виступає у ролі прислужника, який звертається до свого господаря з проханням дати йому раду».

З ім'ям Вільсона пов'язана і значна політична поразка президента США. Так, своє бачення створення світової організації Ліги Націй, до юрисдикції якої мав увійти контроль за виконанням норм міжнародного права, попередження війн та забезпечення незалежності всіх народів світу, Вільсон виклав у 14-му пункті програми післявоєнного мирного врегулювання. Президент США розглядав цю організацію як гаранта майбутнього миру та як інструмент для посилення світового впливу держави. Проте Сенат США взяв курс на самоізоляцію від європейських проблем та відмовився ратифікувати угоду про вступ країни до Ліги Націй. До цього Конгрес також не ратифікував Версальську мирну угоду в 1919 р.

Щодо соціального становища пересічних американців, то

---

³ История США / Под ред. Г.Н. Севостьянова. - М., 1983. - Т. 1. – С. 482-485.

середньорічний заробіток робітника в 1920 р. склав 1407 доларів. Порівнюючи з довоєнним періодом ця сума була майже вдвічі більшою. До того ж широке розповсюдження отримують ідеї національної зверхності американців. Серед американського суспільства затверджується споживча культура та мораль – «консьюмеризм».

Важливою рисою післявоєнного становища США було поширення еміграції в цю країну. Протягом 1900–1920 рр. до Штатів прибуло 14 млн. людей з Європи, в більшості з Польщі, Росії, Австрії, Італії, Ірландії, Англії, Німеччини. Переважно це була творча та технічна інтелігенція, яка використовувала свої знання на користь держави. Але, здебільшого Америка відносилася до емігрантів, серед яких було багато євреїв та католиків, негативно. Тоді як «стовідсотковим американцем» вважався білий, англосаксонець та протестант за віросповіданням. На таких настроях американців вигідно зіграли такі терористичні організації, як Ку-клукс-клан та *Американський легіон* (товариство ветеранів світової війни, створене в 1917 р.), які зробили об'єктом своїх нападок негрів (афроамериканців), євреїв, католиків і, нерідко, інших емігрантів взагалі. В такий ситуації противники еміграції змогли добитися прийняття американським Конгресом законів про квоти еміграції. Квота для іноземців була скорочена до 164 тис. чол. в рік від країн Європи, при тому для кожної країни не більш 2% від числа емігрантів даної національності, які проживали у США на 1890 р. При таких обставинах, на поч. 20-х рр. припадає і створення перших масових організацій кольорового населення. Найбільша з них, Національна організація сприяння прогресу кольорового населення (НАСПКН), налічувала біля 100 тис. членів.

У 1920 р. в США відбулися чергові вибори президента країни. За умов незадоволення наслідками Паризької мирної конференції та економічної кризи 1920–1921 р., до влади прийшла партія республіканців, яка мала тверду більшість в обох палатах Конгресу, зі своїм кандидатом Уореном Гардінгом. Його уряд з самого початку виступив проти політики державного регулювання та закликав до відчутного скорочення державних витрат. Він також провів реформи у політичній галузі. Так, зокрема, було надані виборчі права жінкам, що було закріплено в 1920 р. XIX поправкою до Конституції США, яка була ратифікована у ¾ штатів. Також важливим заходом, який пізніше вплинув на державно-правове становище країни, було прийняття т.зв. «сухого закону» в 1920 р., або XVIII поправки до Конституції США. Згідно з нею, було заборонено виготовлення та продаж алкогольних напоїв на території держави. Гідним завданням цього закону було вилучення з щоденного побуту американців барів та пияцтва. Згодом цей закон обернувся для держави зростанням організованої злочинності, т.зв. «бутлегерства» (контрабандизму) – системи нелегального розповсюдження спиртних виробів та тіньових барів, де, до того ж, квітнув ігорний бізнес, прибутки від якого до державного бюджету не доходили.

Діяльність республіканських адміністрацій зводилася переважно до забезпечення найбільш сприятливих умов щодо розвитку промисловості. Так,

тарифні закони 1922 та 1930 рр., підняли митні бар'єри так високо, що забезпечили цим американським фабрикантам багатьох галузей монополію на вітчизняному ринку. Одночасно федеральний уряд втілює програму поступового зниження податків. Для активізації ринкової економії в листопаді 1921 р. було суттєво знижено ставки податкового обкладання на монополні прибутки (з 65 до 50%). В оренду нафтовидобувним компаніям за безцінь передавалися великі за площею нафтоносні райони. Був також прийнятий закон про транспорт, який, зокрема, передавав залізницю у приватне володіння, хоча в роки війни вона знаходилася під контролем держави. Теж саме відбувалося і з торговельним флотом (понад 200 кораблів були продані за 430 тис. доларів, тобто за суму, меншу за вартість побудови кожного з них).

Республіканці також розвернули наступ на соціальні програми «прогресистської ери». Вони вважали їх «соціалістичними замахами» на право приватної власності. А між тим, робочий день ставав дедалі тривалішим, ніж, наприклад, у країнах Європи. Соціальне страхування знаходилося у первісному стані. Використання дитячої праці все ще залишалося нормою.

Уряд президента Гардінга (1921–1923 рр.) скомпрометував себе корупцією та махінаціями в державній сфері, що вплинуло на становище самого президента. Смерть Гардінга в 1923 р. звільнила його від ганьби перед громадянами країни. Відповідно до Конституції США, президентський пост зайняв віце-президент Кальвін Кулідж (1923–1928 рр.). «Справа Америки – бізнес», - так визначив новий президент провідний державний курс своєї політики. Кулідж відкидав концепцію державного регулювання соціально-економічних відносин і виступав за «принцип індивідуальної відповідальності».

За такої політики, протягом 1922–1929 рр., в США відбувався період економічного піднесення («*проспірімі*»). Цей термін народився в самій країні і добре ілюстрував її стан того часу. Однак національний дохід в країні розподілявся нерівномірно. На частку великої буржуазії, яка складала 1% населення, припадало 14,5% національного доходу; 513 мільонерів отримували дохід, що рівнявся сумарній заробітній платні 1 млн. робітників. Адміністрація президента Куліджа двічі проводила через Конгрес закони про скорочення максимальної ставки обкладання податком осіб з високим рівнем доходів – в 1924 р. та в 1926 р. В 1928 р. були скорочені податкові ставки на доходи корпорацій⁴.

Період процвітання супроводжувався колосальним спекулятивним зростанням вартості цінних паперів (акцій). Протягом 1924–1929 рр. курс акцій, які котирувалися на Нью-Йоркській фондовій біржі, збільшився в ціні з 27 млрд. до 90 млрд. доларів. Мільйони американців вклали свої заощадження саме у цінні папери, прагнучі швидкого збагачення.

---

⁴ Никитин В.А. Консерватизм и политическая борьба в США 1900-1929 гг. - М., 1991. – С. 529-533.

В цей же час, сільське господарство відчувало кризу перевиробництва, ціни на аграрну продукцію падали. Фермерські господарства ставали збитковими. В 1924 р. у Конгресі було внесено *білл Макнері-Хоугена*, що передбачав державні асигнування на скупку надлишкової сільськогосподарської продукції. Двічі, у лютому 1927 р. та травні 1928 р., білл був ухвалений обома палатами Конгресу. Протягом 1925-1929 рр. було продано на аукціонах більше 540 ферм за неможливість сплатити податки. Все це вже було передвісниками кризи, що наступала.

3. «Велика депресія» в США. Зовсім невдалим був прихід до влади президента Герберта Гувера (1929–1932 рр.). Криза, яка розпочалася в державі в 1929 р., за глибиною та масштабами не мала аналогів в світі. Тривала вона 4 роки та глибоко вразила всю економіку США. На найбільшій Нью-Йоркській фондовій біржі, протягом останніх років, відбувалося велике підвищення курсу акцій, що притягло на ринок величезні капітали, у т.ч. банківські кредити. Коли цей бум досяг свого апогею, почалося обвальне падіння курсів. 24 жовтня 1929 р. у Нью-Йорку почалася біржова паніка. Було продано 12,8 млн. акцій, що було в 1,5 рази більше, ніж раніше. 29 жовтня 1929 р. з рук до рук перейшло вже 16,4 млн. акцій. Курс швидко почав падати, часом планка швидкого падіння вартості цінних паперів сягала 40%. Це падіння тривало майже 3 роки та потягло за собою спад промислового виробництва. Протягом 1929-1933 рр. відбулося близько 130 тис. комерційних банкрутств. Загальні збитки становили близько 50 млрд. доларів. За цей час припинило своє існування 5760 або 1/5 всіх банків США. Протягом 35-40 місяців, зупинилися половина заводів та фабрик. Розорилося 897 тис. фермерських господарств (15% від загальної кількості). Обсяг безробіття в 1933 р. склав 12 млн. 830 тис. чоловік, а за даними профспілок – і того більше (17 млн.). За даними профспілки АФП, повну зайнятість зберігали лише 10% робітників, решта працювала неповний робочий тиждень. А відсутність системи соціального страхування в державі не залишила сподівань на захист з боку держави. Це мало страшні наслідки: тільки в Нью-Йорку в 1931 р. було зареєстровано близько 2000 випадків голодної смерті.

Нагадаємо, що ще одним з факторів, який вплинув на розвиток кризових явищ в суспільстві США, було прийняття в 1920 р. XVIII поправки до Конституції США, згідно з якою було заборонено виготовлення та продаж алкогольних напоїв на території країни. «Сухий закон» обернувся для держави зростанням організованої злочинності (контрабандизму) – системи нелегального розповсюдження спиртних виробів та тіньових барів, де, до того ж, квітнув ігорний бізнес, прибутки від якого до державного бюджету не доходили⁵.

Але криза 1929–1933 рр. була все ж таки природною для ринкової

---

⁵ Мальков В.Л., Наджафов Д.Г. Америка на перепутьї. 1928-1938: Очерк социально-политической истории «нового курса» в США. - М., 1967. – С. 78-86.

економіки, а саме, кризою перевиробництва. Причиною її стала невідповідність між пропозицією та попитом, між виробничим потенціалом та купівельною спроможністю переважної маси населення.

Уряд Гувера прийняв та почав втілювати федеральну програму будівельних робіт. Федеральне фермерське управління викупляло надлишки продукції сільгоспвиробництва, але реального покращення ситуації програма не дала. Крім того, президент Гувер скликав конференції ділових людей та профспілок щодо соціального примирення у суспільстві, закликав поширювати приватну благодійність для незахищених груп населення. Проте такі заходи реального успіху не мали. Адміністрація президента Гувера практично втратила контроль над керівництвом державою.

4. Головні напрямки «Нового курсу» президента Франкліна Рузвельта. Кандидат від Демократичної партії, популярний губернатор штату Нью-Йорк Ф.Д.Рузвельт доводив, що криза, яка охопила штати, була викликана органічними недоліками американської економіки. В ході президентської кампанії 1932 р. він отримав переконливу перемогу. Крім того, демократи отримали абсолютну більшість місць в обох палатах американського Конгресу, що надало їм змогу проводити необхідні перетворення у державі. Інаугурація Рузвельта відбулася лише 4 березня 1933 р. Він займав цю посаду 4 рази поспіль: в 1932, 1936, 1940 та 1944 роках. Помер 12 квітня 1945 р.

В січні 1933 р. відбулося прийняття XX поправки до Конституції Штатів. Вона отримала назву *«поправки про невдах»*. Якщо раніше новообраний президент приступав до своїх обов'язків лише у березні наступного року, а конгресмени – тільки у грудні (тобто через 13 місяців), то тепер термін суттєво скоротився. Новообраний Конгрес розпочинав свою роботу 3 січня, а президент – з 20 січня.

Оздоровлення почалося вже 6 березня 1933 р. Політика президента Рузвельта дістала назву *«нового курсу»*, або дослівно *«нової здачі карт»*. За короткий термін було видано близько 70 законів. Так, не очікуючи на надзвичайну сесію Конгресу, президент Рузвельт оголосив надзвичайний стан в державі. Проект закону про банки був поставлений на обговорення Конгресу в перший же день роботи спеціальної сесії. Його обговорення зайняло всього 40 хвилин. Були закриті всі банки, але через кілька днів роботу продовжили лише здорові (тобто кредитоспроможні). Величезний золотий запас Сполучених Штатів було передано у державну скарбницю. Було введено страхування банківських депозитів. Тим самим зводився бар'єр на шляху чисто спекулятивних банківських операцій. Золотий вміст долара був скорочений на 14%, до 35 доларів за унцію. Таким чином уряд отримав можливість карбувати долари, не забезпечені золотом. При тому обмін паперових грошей на золото був заборонений. Громадяни США були зобов'язані здавати приватне золото в банки. Міністерство фінансів мало право зупиняти на певний час банківські операції.

Відповідно до державного закону про відновлення промисловості, була створена *Національна адміністрація по оздоровленню промисловості (НІРА)*, яка почала діяти 16 червня 1933 р. Був встановлений державний контроль над промисловістю. Крім того, в її компетенцію входило створення нових робочих місць та підвищення таким чином купівельної спроможності населення. А зростання рівня попиту мало стимулювати внутрішнє виробництво. Крім того, НІРА запропонувала Асоціаціям підприємців сформулювати т.зв. «*кодекси чесної конкуренції*», в яких визначалися умови та обсяг виробництва, а також мінімальний рівень цін на товари. Наслідком цього було витіснення з ринку більш слабких компаній. Цей закон визначав норми мінімальної заробітної платні та максимальної тривалості робочого тижня. Пропонувався 35-годинний робочий тиждень та мінімальна заробітна платня 30-40 центів за годину. Законом також проголошувалося право робітників на створення профспілок та складання колективних договорів. А прийнятий Конгресом в 1935 р. державний закон про трудові стосунки, примушував роботодавців не вмішуватись у діяльність профспілок. Кодекси також мали підвищити контрольованість ситуації на ринку та попередити перевиробництво. Всього на хвилі кодифікацій виникло близько 500 підприємницьких асоціацій.

У галузі сільськогосподарського законодавства 12 травня 1933 р. уряд Рузвельта прийняв закон (*Біль про допомогу фермерам, т.зв. ААА*). Міністр сільського господарства отримав 2 категорії повноважень. По-перше, він міг за рахунок федерального бюджету надавати преміальні виплати фермерам, які добровільно погоджувалися обмежувати обсяги сільськогосподарського виробництва. По-друге, міністр міг укладати ринкові або збутові угоди з підприємцями, зайнятими у переробці сільськогосподарської продукції, з метою регулювання бажаного рівня цін на неї. Федеральні земельні банки скоротили процент з іпотечної заборгованості та продовжили термін сплати боргу. Закон від 1 березня 1936 р. про збереження родючості ґрунтів та про квоти внутрішнього ринку продовжив курс на підтримання цін в сільському господарстві шляхом державного дотування скорочення виробництва тих культур, які виснажують ґрунт. Проте, така політика мала певні суттєві недоліки. В країні розпочалися масові заорювання врожаїв та знищення продуктів харчування. І це при тому, що тисячі громадян страждали від недоїдання. Тим не менш, завдяки цьому закону перевиробництво в аграрній сфері вдалося зупинити. Таким чином, до 1933 р. прибутки фермерів значно підвищились (до 50%)⁶.

Адміністрація Рузвельта відразу ж розпочала боротьбу з масовим безробіттям. 12 травня 1933 р. був ухвалений закон про асигнування 500 млн. доларів для надання допомоги безробітним. Особлива увага була приділена молоді, як головному потенціалу держави. Задля допомоги молодим безробітними віком 18-25 років була створена державна програма «*Громадянський корпус охорони природи*». На принципі добровільності

---

⁶ Королькова Е.И. «Новый курс» Рузвельта. - М., 1992.

корпус збирав молодих безробітних у табори (терміном на 6 місяців), які здебільшого розташовувались у лісових масивах та мали напіввійськовий характер за своїм внутрішнім порядком. В їх обов'язки входило висаджування лісосмуг, догляд за лісовим фондом, очищення русла річок тощо. За ці види робіт платили 30 доларів в місяць, не враховуючи харчування та проживання у таборах (все це відбувалось за державний рахунок). 25 доларів з заробленої суми потрібно було переслати своїй сім'ї. Через такі табори пройшло близько 2 млн. чоловіків віком до 25 років. Адміністрація громадських робіт займалася рештою питань працевлаштування. На її об'єктах у січні 1934 р. працювало 4,3 млн. чол., а загалом через суспільні роботи пройшло 8,5 млн. американців. Всього ж *Федеральною адміністрацією з надання надзвичайної допомоги (ФЕРА)* витратила на допомогу безробітним більш 4 млрд. доларів. А з 1935 р. на вказані потреби було витрачено ще 10,8 млрд. доларів.

Адміністрацією Рузвельта була створена також система соціального страхування. Серпневим законом 1935 р. передбачався соціальний захист (страхування) 2-х типів – по старості та по безробіттю. Фонди створювались за рахунок податку як на підприємців, так і на робітників (1% від фонду зарплати з доведенням у 1949 р. до 3%). Також вводились соціальні гарантії вдовам, сиротам, інвалідам.

Загалом, перші роки здійснення «нового курсу» дали позитивні результати для держави. Спостерігалось зростання виробництва та цін на товари масового попиту. Але з загальною депресією у суспільстві відразу покінчити не вдалося. На початок 1935 р. у суспільстві виникає незадоволення державною політикою адміністрації Рузвельта. Частина підприємців була незадоволеною обмеженнями, які були накладені урядом на приватний бізнес. До того ж закінчувався дворічний експериментальний термін існування НІРА. Тоді Верховний Суд США, виконуючи наказ банкірів та промисловців, визнав, що існування та діяльність НІРА протирічить положенням Конституції США, яка забороняє федеральному урядові втручання в економічні відносини приватних осіб.

На противагу рішенням Верховного суду, Рузвельт проводить через Конгрес т.зв. *закон Вагнера* (або статут про трудові відносини) в 1935 р. Згідно з ним, держава офіційно підтвердила права профспілок, включаючи право на страйк. Оголошувалась державна підтримка колективних переговорів та укладення колективних договорів, заборонялась дискримінація членів профспілок та створення альтернативних робітничих організацій, де б домінували підприємці.

Також в цей час адміністрація президента продовжує реформувати систему оподаткування – підвищені ставки податків на надприбутки, успадкування та дарування. Значно розширена система громадських робіт. Встановлений державний контроль над федеральною системою резервів. У червні 1938 р. Рузвельт підписав Закон про справедливі умови праці. Був затверджений мінімум оплати праці – 25 центів за годину з доведенням до 40 центів в 1945 р. Тривалість робочого дня не обмежувалася, але вводилася

півтора кратна оплата понад норму, спершу 44, потім 42, а з жовтня 1940 р. – 40 годин на тиждень.

Опонентами Рузвельта виступили створена в 1934 р. з ініціативи Дюпона та корпорації «Дженерал Моторз» Американська ліга свободи, расистська Рада підприємців південних штатів та впливові фракції республіканської партії. Окремі капіталісти відверто бойкотували федеральні закони. Так, наприклад, Генрі Форд для боротьби з легально дозволеними профспілками створив приватні поліцейські сили чисельністю до 3,5 тис. чол. Гостра боротьба в Конгресі розгорнулася в 1937 р. з питань подальшого стимулювання умов праці білля Блека-Коннері про справедливі умови праці, законодавства проти судів Лінча.

В 1939 р. була проведена ще одна реформа у галузі управління державою. Якщо формування структури виконавчої влади, повноваження керівних органів раніше регламентувалися безпосередньо законодавчою владою, то з 1939 р. Конгрес уступив це право виконавчій владі. Воно почало реалізуватися президентом засобом планів реорганізації. Ці факти, згідно закону, повинні надаватися на затвердження Конгресу, який має право протягом 60 днів їх відхилити.

Наслідки «нового курсу» були неоднозначні. Навіть в 1939 р. без врахування 2,5 млн. чоловік, зайнятих на суспільних роботах, 58,5% працюючих чоловіків та 78,3% працюючих жінок отримали заробітну плату, меншу за 1000 доларів на рік. Якщо враховувати, що офіційний прожитковий мінімум для сім'ї з чотирьох чоловік складав, приблизно, 2,5 тис. доларів, то, звичайно, таке суспільство не можна назвати благополучним. Непевним було становище у сільському господарстві. Надзвичайні заходи у цій галузі (тільки одних свиней було знищено 6,5 млн. голів – для підтримки рівня цін на свинину) не порятували 716 тис. ферм (10,5% від загальної кількості), що збанкрутували протягом 1935-1940 рр. Заборгованість фермерства в 1940 р. складала 10 млрд. доларів. Невирішеність багатьох проблем визнавав і сам президент Ф.Д.Рузвельт⁷.

Не було в американському суспільстві єдиної оцінки «нового курсу». Критики його, зокрема, вказували на поспішне планування та невдале втілення реформ, що насправді мало місце. Команда Рузвельта бачила невідповідність принципів ринкової економіки історичним умовам, які змінилися, але крокуючи до влади, не мала готового плану реформ. Ідеологія та програма «нового курсу» остаточно сформувалася протягом подолання конкретних наслідків «великої депресії». Не дивлячись на недоліки, які мали місце на шляху підготовки та здійснення програми «нового курсу», своє головне завдання уряд виконав. Американське суспільство було виведене з кризового стану, були подолані його наслідки.

«Новий курс» адміністрації президента Рузвельта відображав довгострокову тенденцію у розвитку індустріальних країн, яка була

---

⁷ Мальков В.Л. «Новый курс» в США. Социальные движения и социальная политика. - М., 1973.

пов'язана із зростанням ролі держави в економічному та соціальному житті. Отже, «Новий курс» – це державна політика, яка проводилася урядом адміністрації Рузвельта та ґрунтувалася на широкому державному втручанні в економічну та соціальну галузі держави, що була направлена на подолання економічної кризи.

5. Державне становище США під час Другої світової війни. Подальший розвиток світових зв'язків США отримали вже в сер. 20-х років. В цей час відбувалися два протилежних процеси: намагання до роззброєння та, навпаки, нестримна гонка озброєння, яка несла величезні прибутки монопольному капіталу.

Міністр іноземних справ Франції А.Бріан, у зверненні до американського народу з нагоди 10-річчя вступу США у війну, 6 квітня 1927 р. запропонував укласти франко-американську угоду про заборону використання війни як засобу національної політики. З більш чітким викладенням пропозиції Бріан звернувся до держсекретаря США Френка Келлога.

Державний секретар США Келлог 28 грудня 1927 р., в принципі, погодився з пропозицією Бріана, але запропонував укласти багатосторонню угоду. Після узгодження урядами США, Англії, Франції, Німеччини, Італії, Японії та деяких інших держав певних нюансів, шлях до підписання угоди став вільним. Переговори завершилися 27 серпня 1927 р. підписанням у Парижі «*Пакту Бріана-Келлога*» делегаціями 15 держав. В той же день США адресували ноту 48 державам з пропозицією приєднатися до «*Пакту Бріана-Келлога*». Незабаром до нього приєдналося 69 держав, у т.ч. 9 країн – не членів Ліги Націй (серед них СРСР та США)⁸.

В середині 30-х років у світі постала нова проблема – німецький нацизм. Президент Рузвельт вміло підводив американське суспільство до розуміння необхідності участі країни у війні з метою захисту демократії у всьому світі та зупинки прагнення Німеччини до світового панування. Під час боротьби з економічною кризою, реформування напрямків зовнішньої політики відійшло на другий план. Спеціальна комісія Сенату прийшла до висновку, що участь США у Першій світовій війні пояснювалася не національними інтересами, а зацікавленістю виробників зброї. На хвилі ізоляціоністських настроїв Конгрес приймає протягом 1935-1937 рр. три закони про нейтралітет. На початку 1938 р. відбувся новий сплеск ізоляціонізму. Палата представників майже не проголосувала за поправку до Конституції країни, згідно якої було необхідне проведення національного референдуму для оголошення війни (за виключенням випадків безпосереднього вторгнення на територію США). Президент закликав укріплювати оборону країни перед лицем загрози з боку країн-агресорів. На початку 1939 р. він назвав ці держави: Німеччина, Італія, Японія. Навесні 1939 р. агресія проти малих країн була оцінена як тотальна загроза

---

⁸ Сивачев Н.В., Язьков Е.Ф. Новейшая история США. – М., 1980. – С. 430-445.

національній безпеці самих США. Рузвельт направляє послання Гітлеру та Муссоліні, в яких пропонував, щоб вони дали гарантію 31 державі Європи та Азії терміном не менш як на 10 років. Диктатори відверто відкинули такі пропозиції, що відразу повернуло демократичні держави на чолі з США проти них. У вересні 1939 р. президент Рузвельт наполягає на прийнятті четвертого закону про нейтралітет, який дозволив його уряду продавати зброю воюючим країнам на умовах платні за зброю готівкою та вивозу товару власними суднами або кораблями нейтральних держав.

У Другу світову війну США вступили фактично 7 грудня 1941 р. Авіаносне японське з'єднання напало на тихоокеанську базу, яка належала США – Перл-Харбор. Після цієї події 8 грудня 1941 р. США оголосили війну Японії. За перші півроку війни США та Англія втратили більше 300 тис. чоловік. Тому до 1943 р. американська економіка завершила перехід до військової економіки, яка засновувалась на жорсткому державному регулюванні та централізації.

У березні 1941 р. конгресом США був прийнятий закон про передачу в борг або в оренду озброєння, стратегічної сировини, різних товарів та послуг країнам-союзникам по антигітлерівській коаліції у період Другої світової війни – Закон про ленд-ліз.

В серпні 1941 р. на острові Ньюфаундленд, біля берегів Канади, відбулася зустріч Рузвельта та англійського прем'єр-міністра Черчилля. Там глави урядів Великобританії та США узгодили свої плани в умовах мінливості розстановки сил у світі у зв'язку з нападом Німеччини на СРСР. 2 серпня 1941 р. відбувся обмін нотами між США та СРСР щодо пролонгації на рік американо-радянських торгівельно-економічних угод та економічного сприяння з боку США у війні проти фашистської Німеччини.

1 січня 1942 р. у Вашингтоні була підписана Декларація Об'єднаних Націй, яку підписали лідери США, СРСР, Великобританії, Китаю та ще 22 держави у декларації містились зобов'язання держав застосувати всі ресурси – як військові так й економічні - проти тих членів Берлінського пакту, з якими даний учасник Декларації знаходився у стані війни. США також зобов'язувались поставляти по *ленд-лізу* для СРСР щомісячно 100 бомбардувальників, 300 винищувачів, 88 танків та іншу військову техніку. Пізніше США надали безвідсотковий кредит розміром 1 млрд. доларів для фінансування військових закупок.

Проблема боротьби з агресорами примусила найвпливовіші світові держави антигітлерівської коаліції об'єднувати свої зусилля. Так, 28 листопада – 1 грудня 1943 р. в Тегерані (Іран), проходила конференція за участю лідерів США, СРСР, Великобританії. Головним питанням було створення другого фронту. Рузвельт та Черчилль переконали Сталіна оголосити війну Японії, а за це визнали західний кордон СРСР, який проходив по лінії Керзона.

На початок 1945 р. результат війни був зрозумілим. Тому країни-переможці знов збираються на конференцію, щоб вирішити післявоєнний

устрій у світі. Вона відбулася 4-11 лютого 1945 р. у м. Ялті. Конференція прийняла Декларацію про звільнену Європу, де, зокрема, говорилось, що США, СРСР та Англія будуть узгоджувати свою політику для побудови демократичної світової моделі міжнародних відносин.

17 липня – 2 серпня у Потсдамі працювала Міжнародна конференція з питань щодо наслідків війни. Досягнуті угоди покладуть основу післявоєнній системі міжнародних відносин.

6 та 9 серпня 1945 р. ПВС США скинули атомні бомби на японські міста Хіросіма та Нагасакі. Там загинуло близько півмільйона людей. Американці пояснили свої дії бажанням примусити японців до більш швидкої капітуляції, яка була підписана 2 вересня 1945 р. на американському лінкорі «Міссурі». Тоді ж закінчилась і Друга світова війна, в якій США знов потрапили до стану переможців та стали світовим лідером по багатьох показниках.

6. Особливості правового розвитку США в перший пол. XX ст. Правова система США в першій половині XX ст. спиралася на судову систему, яка складалася з Верховного суду США та системи федеральних судів. Верховний суд у вказаний період грав унікальну роль у формуванні та розвитку джерел американського права. Це визначалося як надзвичайною широтою владних повноважень суду, так і особливістю самого процесу формування правової системи США.

Федеральну судову систему складають 4 групи судів – окружні, спеціальні, апеляційні та спеціальні апеляційні – на чолі з Верховним судом.

Окружні суди США – федеральні суди загальної юрисдикції. Вони у якості першої інстанції розглядають всі справи, засновані на федеральному законодавстві.

Спеціальні суди першої інстанції:

- 1) претензійний суд США (грошово-майнові претензії громадян США до уряду);
- 2) суд США по справах зовнішньої торгівлі (розглядає справи, які виникли на основі федеральних законів щодо митних правил);
- 3) податковий суд США (конфлікти стосовно рішень федеральних податкових установ).

В США існує мережа автономних військових судів, які займаються справами суто військового значення, а також кримінальними правопорушеннями, які були скоєні військово службовцями під час проходження дійсної служби виключно при виконанні службових обов'язків.

Кожний штат у своїх кордонах може запроваджувати судові органи, які буде вважати за потрібне. Але існують загальнообов'язкові для всіх штатів риси судочинства. Так, в штатах існує 3 групи судів: обмеженої та спеціальної юрисдикції, загальної юрисдикції, апеляційної юрисдикції. Перші 2 групи – місцеві суди першої інстанції, які розглядають справи за сутністю. А третя група об'єднує проміжні апеляційні суди та верховні суди штатів.

Вирішальну роль у процесі розвитку правової системи США в першій половині ХХ ст. грали англійські судові та правові традиції. Особливо помітний слід залишило у правовій системі США англійське «загальне право», яке закріпилося спочатку у правовій системі окремих штатів, а, згодом, в усій федеральній системі. Англійське право являло собою готову та достатньо гнучку правову форму, яка відкривала простір для розвитку конституційних відносин. До того ж, каста юристів – прихильників англійського права - була тісно пов'язана з правлячою верхівкою, а в умовах розвитку капіталістичних відносин в США не бажала залишати можливість маніпулювати певними державними та економічними процесами. Саме американські історики права зауважили, що «судді сформували загальне право, щоб стимулювати та заохочувати промисловий розвиток країни, забезпечуючи тим самим добробут буржуазії за рахунок інших класів в державі»⁹.

З формально-юридичної точки зору «загальне право» в США не має узагальнюючого характеру, бо воно диференційовано застосовується у різних штатах, по-різному тлумачиться у судовій практиці. Федеральне законодавство не інкорпоровало «загальне право», як таке, в систему федерального права. Тому у самому процесі уніфікації та американізації загального права в США важливу роль відіграв Верховний суд.

Розвиток правової системи привів до переваги федерального права над правом окремих штатів, чому сприяло рішення Верховного суду, згідно з яким суди штатів повинні були вирішувати справи не просто у відповідності з Конституцією або законами штатів, але й у відповідності з законами та договорами Сполучених Штатів – верховним правом країни. Більш того, у судовій конституційній практиці федеральне право стало розглядатися як таке, що включає в себе не тільки Конституцію США, закони контролю та договору, але й тлумачення їх значення у рішеннях Верховного суду.

З іншого боку, законодавство та практика Верховного суду передбачали, що закони окремих штатів, крім тих випадків, коли федеральна конституція або законодавство вирішують це в інший спосіб, застосовуються як норми, які обов'язкові при винесенні рішення цивільних процесів у федеральних судах.

У США в першій половині ХХ ст. право, яке було вироблено суддями, на відміну від Англії, де «співвідношення сил» між різними джерелами права, міняється не на користь прецедентів права, не тільки не втрачає свого початкового значення, але й перетворюється у перший за своєю значущістю ряд джерел права.

Ще починаючи з кінця ХІХ ст., виходячи з загальних світових тенденцій, що розвиток права є процесом, який не є підвладний суддям, останні бачили своє головне завдання не в створенні норм права, а в їх автоматичному використанні у відповідності до принципу «панування права». В той час була суттєва різниця у повноваженнях виконавчої та

---

⁹ Аннерс З. История европейского права. – М., 1994. – С. 567-571.

судової влади, з компетенції якої виключалась сама правотворчість. Проте, вже в першій половині ХХ ст., у позиції суддів Верховного суду під безпосереднім впливом вчення «соціологічної юриспруденції» відбулися суттєві зміни.

Таким чином, сам механізм правотворчості Верховного суду США склався у процесі формування судової правової системи і був безпосередньо пов'язаний з успадкованим з англійської практики правилом прецеденту, яке зробило можливим в Америці перетворення судових рішень у важливе джерело права та розквіт казуального права.

Політичні функції, які належать Верховному суду США, були досить широкими. Англійські юристи вважали, що подібні рішення в Англії могли бути прийнятими лише Парламентом. Поєднання у повноваженнях Верховного суду США конституційного контролю та звичайних судових повноважень у співвідношенні з іншими специфічними рисами політичної системи США дозволили йому, за думкою американських політологів, подібно адміністратору, проводити державну політику. В результаті у політичній практиці США, склалася парадоксальна ситуація, за якої «Верховний суд – це суд та не суд або, принаймні, більше, ніж суд»¹⁰.

Особливість правової системи США першої половини ХХ ст. полягала також в тому, що прийняття політичних рішень Верховним судом мало характер владних команд, які, до того ж, мали ще й класовий характер. Ці команди втілювалися у вигляді звичайних судових рішень, які зовнішньо були позбавлені політичного характеру та значущості, де на перший план виступала абстрактна правова фразеологія. Тому у політичній та правовій системі США, де сама правова норма (доктрина, прецедент) була об'єктом політичного маніпулювання суддів, конкретне судове рішення виносилося не на суто правовій базі, а шляхом власних політичних переконань суддів.

Висновок

Таким чином, ми можемо констатувати, що на початку ХХ ст. США були вже хоч і молодою, але розвиненою, з економічної та державно-політичної точки зору, державою, яка засновувалась на капіталістичному типі розвитку. В державі культивувалася певна форма націоналізму, тобто власної зверхності американців над іншими державами. В цей же час закінчується формування державного ладу США, який засновувався на положеннях першої та єдиної Конституції.

Протягом Першої світової війни США ще більш зміцнили своє міжнародне становище шляхом світового кредитування воюючих країн. Після війни у державі були прийняті кілька поправок до конституції, які надали громадянські права жінкам, заборонили виготовлення та торгівлю алкоголем, тощо. В цей же час формується партійна система, зміцнюється статус президента у державі.

---

¹⁰ Лоуренс Ф. Введение в американское право. – СПб, 1993. – С. 264-279.

Важливе значення для розвитку держави мала світова економічна криза, яка тяжко вразила економіку США на зламі 20-30-х рр. («велика депресія»). Виходом з неї стали державно-політичні реформи, проведені президентом США Ф. Рузвельтом. Вони зміцнили соціальний захист населення в країні, стабілізували банківсько-фінансову систему, укріпили фермерські господарства.

В роки другої світової війни США були ініціаторами відкриття «другого фронту» у Європі, були активними учасниками становлення післявоєнної системи міжнародних відносин. Активно впливали на європейську політику, стали засновниками найпотужнішою військово-політичного блоку НАТО.

В першій половині ХХ ст. склалася і правова система США, яка базується на принципах прецедентного права. Склалася і система судочинства, яка тісно пов'язана з органами державної влади та судочинства.

Пояснення до термінів

Бутлегерство – контрабандне виготовлення та торгівля спиртними напоями під час дії «сухого закону».

Кодекси чесної конкуренції – збірник нормативних документів щодо трудового та торговельного права, обов'язків для виконання всіма господарями корпорацій та підприємств.

Консюмеризм – споживча культура та мораль, яка затвердилася в американському суспільстві в період після Першої світової війни.

Локаут – одночасне звільнення всіх робітників підприємства, шляхом його тимчасового закриття.

Новий курс – низка державних заходів та законодавчої політики, застосована урядом США та Президентом Рузвельтом для виводу країни з економічної та суспільної криз.

Перл Харбор – військова база США в Тихому океані, знищена японською авіацією під час Другої світової війни.

Проспіриті – період процвітання США після Першої світової війни.

Сухий закон – поправка до конституції, яка забороняла виготовлення та продаж спиртних напоїв у державі.

Питання для самоконтролю:

1. Який тип розвитку був притаманний США на початку ХХ ст.
2. Що таке «новий націоналізм»?
3. Охарактеризуйте зміни, які відбулися у державному ладі США в першій половині ХХ ст.
4. Як визначалось міжнародне становище США після завершення Першої світової війни?
5. Що таке «сухий закон»?
6. Яка головна причина великої депресії (економічної кризи) в США?
7. У чому полягали основні напрямки «Нового курсу» президента Ф. Рузвельта?

8. Визначте пріоритети післявоєнного державно-політичного розвитку США.
9. Які основні повноваження мав Конгрес США в першій половині ХХ ст.
10. Визначте права та обов'язки Президента США в першій половині ХХ ст.
11. Яка система судочинства склалася в США в першій половині ХХ ст.?
12. В чому заключалися повноваження суддів в США?

Додаткова література до теми:

1. Аннерс З. История европейского права. – М., 1994.
2. Бальсон Я.М., Ливанцев К.Е. История государства и права США. – Ленинград, 1982.
3. Егорова Н.И. Изоляционизм 30-х гг.//Американский ежегодник. 1984. - М., 1985
4. Зубок Л.И., Яковлев Н.Н. Новейшая история США. - М., 1972
5. История мировой экономики. Хозяйственные реформы 1920 - 1990-х гг. / Под ред. А.Н. Марковой. - М., 1995
6. История США / Под ред. Г.Н. Севостьянова. - М., 1983. - Т. 1
7. Королькова Е.И. «Новый курс» Рузвельта. - М., 1992
8. Кредер А.А. Американская буржуазия и «новый курс» 1933-1940-х гг. - Саратов, 1988
9. Лан В.И. США от первой до второй мировой войны. - М., 1979
10. Лоуренс Ф. Введение в американское право. – СПб, 1993.
11. Мальков В.Л. «Новый курс» в США. Социальные движения и социальная политика. - М., 1973
12. Мальков В.Л. Франклин Рузвельт. Проблемы внутренней политики и дипломатии: Историко-документальные очерки. - М., 1988
13. Мальков В.Л., Наджафов Д.Г. Америка на перепутье. 1928-1938: Очерк социально-политической истории «нового курса» в США. - М., 1967
14. Підкова І., Джеджора О. Світова історія ХІХ – ХХ століття. Словник. – Львів, 2000.
15. Политические системы, государство и право в буржуазных и развивающихся государствах: тенденции и проблемы. – М., 1988.
16. Сафонов В.Н. Социальное законодательство в США: историко-правовые аспекты // Государство и право. – 1999. - №1.
17. Сивачев Н.В., Язьков Е.Ф. Новейшая история США. - М., 1980
18. Соловьев О.Ф. Масонство в мировой политике ХХ века. - М., 1998. - Гл. V. Рузвельт, Гитлер, масоны.
19. Токвиль Алексис де. Демократия в Америке. М., 1992.
20. Шлезингер А. Циклы американской истории. - М., 1992

Тема №13

ДЕРЖАВА І ПРАВО ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН У І ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

План

1. Державо і право Англії у І пол. ХХ ст.
  - 1.1. Державний устрій Англії у І пол. ХХ ст.
  - 1.2. Право Англії.
2. Франція у І пол. ХХ ст.
  - 2.1. Державний устрій Франції.
  - 2.2. Правова система Франції.
3. Німеччина у І пол. ХХ ст.
  - 3.1. Державний устрій Німеччини.
  - 3.2. Право Німеччини.
4. Італія у І пол. ХХ ст.
  - 4.1. Державний устрій Італії.
  - 4.2. Право Італії.

1. Держава і право Англії у І пол. ХХ ст.

1.1. Державний устрій Англії у І пол. ХХ ст. Англія належала до числа держав-переможниць в І-й світовій війні, але її фінансово-економічне положення значно ослабло, промислове виробництво скоротилося на 20%, було втрачено третину національного багатства, погіршилося матеріальне становище всіх верств населення, і, як наслідок, зросла його активність.

Після тривалої боротьби більша частина Ірландії в 1921 р. відокремилася від Великобританії. На півночі країни в складі Великобританії залишилося 6 графств, які утворили Північну Ірландію. Довгий час Британія володіла великими заморськими територіями, однак після 1945 р. поступово відмовилася від своїх прав на більшу частину цих територій.

Британський парламент часто називають прабатьком всіх парламентів. Загальне виборче право встановилося в Британії поступово й досить пізно в результаті ряду законодавчих реформ, починаючи з 1832 р. і до 1928 р., коли жінки й чоловіки одержали рівні виборчі права. Так, у результаті виборчої реформи в 1918–1919 р. право голосу одержали всі особи чоловічої статі, що досягли 21 року й задовольняли вимоги цензу осілості 6 місяців, або володіли приміщенням для ділових занять.

Жінки мали право голосу, якщо досягали віку 30 років і володіли нерухомістю, річним доходом не нижче 5 фунтів стерлінгів або вступали до шлюбу з особою, що задовольняє останню умову. В 1929 р. жінкам були надані рівні із чоловіками права. *Акт про народне представництво* 1948 р. вніс зміну в розподіл виборчих округів, скасував подвійний вотум (можливість голосувати більш ніж в одному окрузі). В 1969 р. віковий ценз знижується з 21 до 18 років. Принцип обрання одного депутата від одного округу, що лежав в основі виборчої системи, ускладнював можливість представникам малих партій одержати місця в парламенті.

На початку століття Британська імперія була однією із найпотужніших держав у світі. Британські домініони залишалися постачальниками сировини й людських ресурсів. У міру розвитку промислового виробництва в домініонах виріс чисельний пролетаріат, зміцніла місцева буржуазія, широко розгорнувся національно-визвольний рух в Індії, Єгипті, в інших країнах. Англійська буржуазія була змушена йти на поступки, надаючи домініонам все більшу самостійність.

В 1917 р. на черговій імперській конференції за домініонами був визнаний статус автономних держав у Британській імперії, домініони одержали право самостійно підписувати договори, мати окреме від Англії представництво в Лізі націй, була створена Ірландська вільна держава. Але відповідно до англо-ірландського договору від 6 грудня 1921 р. шість північно-східних графств (Ольстер) залишалися в межах Великобританії. В 30-і р. протиріччя, що загострилися, змусили англійський уряд піти на нові поступки залежним країнам.

В 1931 р. був прийнятий *Вестмінстерський статус*, що закріпив об'єднання англійських домініонів в «*Британську співдружність націй*», відповідно до якого домініони одержали право самостійно вирішувати питання внутрішньої й зовнішньої політики, брати участь у міжнародних угодах, створювати закони. Акти парламенту об'єданого королівства перестали бути обов'язковими, а закони домініонів були дійсними незалежно від того, суперечили вони праву Англії чи ні. Генерал-губернатор став призначатися тільки за рекомендацією уряду домініону.

Королева (король) є главою держави. Формально зберігаються багато королівських прерогатив. Порядок спадкування престолу визначений Актом про престолонаслідування. Сини суверена успадковують престол по старшинству; у випадку відсутності синів престол переходить до старшої дочки.

У Британії двопалатний законодавчий орган; одна з палат - палата громад обирається населенням, а унікальна серед сучасних представницьких демократій верхня палата - палата лордів - формується головним чином на спадкоємній основі. До 1911 р. обидві палати були формально рівні, хоча за традицією палата громад вважалася головною. В 1911 р. уряд лібералів Парламентським актом закріпив верховенство палати громад і значно урізав владу палати лордів.

В ХХ ст. в Англії зберігається двопартійна система. До 1923 р. це були консерватори й ліберали, з 1923 р. (після провалу лібералів на виборах) – консерватори й лейбористи. Лідери двох основних політичних партій, що є практично беззастережною прийнятною основою існуючого суспільного ладу та які змінюють одного у ній, не ставлять мети кардинальних змін. Панування тільки двох політичних партій зробило такий великий вплив на розвиток англійського права, що двопартійна система може вважатися одним

з неписаних конституційних звичаїв¹.

1.2. Право Англії. Великобританія не знає одночасного створеного акту як конституція. За формою британська Конституція й у ХХ столітті має комбінований, несистематизований характер і складається із двох частин – писаної й неписаної. Такий характер мають всі галузі англійського права. Британську Конституцію часто називають неписаною, маючи на увазі ту обставину, що вона ніколи не була «записана» в одному акті. Писана й неписана її частини мають, у свою чергу, досить різноманітні джерела.

Статутне право носить фрагментарний характер; парламентських актів з конституційних питань налічується близько 4000. Деякі акти парламенту можуть розглядатися як чисто конституційні (закони про склад, взаємини й повноваження парламенту – 1911 р., 1948 р.), закони про правове положення особистості (Хабеас корпус акт 1679 р., Білль про права 1689 р. із внесеними змінами), закон про виборче право (акти про народний уряд 1949 р.).

У системі судових прецедентів розрізняють норми загального права й норми так названого права справедливості, що складалось із рішення суду канцлера, що існував з ХV століття до судової реформи 1873–1875 р. У ході багатовікового розвитку англійського прецедентного права склалися численні, часто досить суперечливі, але в цілому досить ефективні правила, що регламентують чинність й обов'язковість судових рішень, способи їхнього тлумачення, застосування й т.п.

До ХХ ст. були створені з метою впорядкування правового регулювання окремі консолідовані акти, хоча й стосовно лише до окремих правових інститутів – закони про сімейні відносини 1857 р., про партнерство 1890 р., про продаж товарів 1893 р., і ін. У результаті законодавство стало в багатьох відносинах важливішим джерелом права, ніж норми, сформульовані в прецедентах. Але й у ХХ ст. судовий прецедент залишається важливим і повноцінним джерелом англійського права, оскільки зберігаються інститути, безпосередньо регульовані нормами загального права або навіть права справедливості (деякі види договорів - довірчої власності, відшкодування збитку, відповідальність за порушення зобов'язань й ін.). Крім того, у чинність історично сформованих і незмінних особливостей англійської правової системи всі знову прийняті законодавчі акти неминуче зростають величезною кількістю судових прецедентів, без яких вони не можуть функціонувати, оскільки ті розтлумачують, уточнюють і розвивають законодавчі формулювання.

В Англії єдиною галуззю виступає сфера цивільного й торговельного права. Відносини власності регулюється законами, прийнятими в 1925 р. (закон про власність, про керування майном й ін.). Спадкування майна можливо як за заповітом, так і за законом. Ще Закон про заповіти 1857 р. надає обов'язкову чинність заповіту, складеному в письмовій формі в присутності двох свідків.

---

¹ Матвеева В.А. Британская монархия: искусство выживания // Новая и новейшая история. – 1993. – № 6. – С. 45–51.

У Північній Ірландії використовується не тільки британське законодавство, але й акти ірландського парламенту, прийняті до 1921 р. Рішення шотландських судів мають чинність лише «переконуючого», а не «зобов'язуючого» прецеденту.

У першій пол. XX ст. право Великобританії розвивається шляхом створення консолідованих актів зі збереженням ролі й значення прецедентного права. Розходження в праві й судустрої Англії, Уельсу, Шотландії й Північної Ірландії відображають історично сформовані особливості, закріплені, насамперед, у нормах звичаєвого права й судових прецедентах.

У XX ст. Великобританія йде по шляху посилення виконавчої влади. Так з початком I світової війни був припинений Хабеас Корпус Акт, а прийнятий в 1914 р. «Акт про захист держави» передав на законній підставі на час війни всю повноту влади в руки уряду. Згодом ряд прав були скасовані, але практика видання актів, що надають уряду надзвичайні повноваження, була продовжена й надалі. В 1920 р. й в 1939 р. уряду прийнятими законопроектами про надзвичайні повноваження були надані права на прийняття будь-яких мір, які він визнає за необхідне для підтримки суспільної безпеки й нормального життя суспільства.

2. Франція у I пол. XX ст.

2.1. Державний устрій Франції. З I-ої світової війни Франція вийшла переможницею. За умовами Версальського договору їй повернули Ельзас і Лотарингію, передали частину німецьких колоній, надали право експлуатації Саарського вугільного басейну. Отримала Франція право на значну суму німецьких репарацій.

Разом з тим Франція зазнала у війні значних втрат. Були підірвані позиції французького фінансового капіталу на світовому ринку. Франція, яка до війни була країною-кредитором, перетворилася на країну-боржника. За період війни вона заборгувала США більше 4 мільярдів доларів. Слід додати, що післявоєнний розвиток Франції проходив під впливом світової економічної кризи. Всі ці обставини впливали на соціальні відносини в країні. Відбувалося загострення суспільно-класових суперечностей, спостерігався підйом революційного руху, назрівали зміни в партійно-політичній системі.

Партійно-політична система Франції мала свої відмінності порівняно зі Сполученими Штатами або Великобританією. Характерною рисою політичного життя Франції була наявність багатопартійності. Вона пояснювалась і дрібнобуржуазним характером суспільства, і напруженою політичною історією Франції, і іншими факторами. Буржуазних партій було багато, і кожна з них пропонувала свою програму. Поступово відбувалося зближення партій і одночасно — поляризація політичних сил, розподіл усіх політичних партій на дві групи, два табори. Так, з'являються два угруповання, два партійних блоки — національний блок і лівий блок. Боротьба тепер йде не між окремими партіями, а між двома блоками, що

нагадує деякою мірою двопартійну систему.

Національний блок увібрав до свого складу праві партії. До нього увійшли: республіканська федерація, республікансько-демократичний союз, національно-республіканська дія та ін. Їхня програма передбачала забезпечення надприбутків монополіям, посилення експлуатації робітничого класу, агресивну зовнішню політику тощо. Коли у 1919 р. Національний блок отримав перемогу на виборах, усі ці програмні положення почали запроваджуватися в життя. Лівий блок об'єднав радикалів, соціалістів, радикал-соціалістів та деякі інші партії та групи. Їхніми гаслами були: восьмигодинний робочий день, політична амністія, соціальні реформи, миролюбна зовнішня політика і т.д.

Таким чином, у Франції відсутня двопартійна система, яка є в США і Великобританії, але діє система двох партійних блоків.

У 1920 р. виникає комуністична партія Франції. Базою її утворення стала соціалістична партія, у лавах якої розгорнулася боротьба, а пізніше почалося розмежування. У грудні 1920 р. на з'їзді соціалістичної партії у м.Тур більшість делегатів прийняла рішення про приєднання до III Інтернаціоналу і утворення комуністичної партії Франції. Меншість залишила з'їзд і зберегла стару назву – соціалістична партія Франції.

Виникають у 20-х р. і фашистські організації: «Бойові хрести», Ліга патріотичної молоді тощо. У 1933 р., коли у французької буржуазії розвивається прагнення до сильної влади, фашистські партії та організації об'єднуються у Союз франсистів.

Народний фронт посідає особливе місце в політичній та державно-правовій історії Франції. На початку 1934 р. французькі фашисти спробували захопити владу. Скориставшись урядовою кризою, 6 лютого 1934 р. 20 тисяч озброєних фашистів вийшли на вулиці Парижа, вимагаючи розгону Національних зборів і передачі влади фашистам. Уряд радикала Даладье розгубився. Путч зазнав поразки, і цьому сприяло енергійне втручання народних мас. 9 лютого в Парижі та інших великих містах пройшли могутні антифашистські демонстрації, а 12 лютого розпочався антифашистський страйк за участю 4,5 мільйонів трудящих.

Комуністична партія Франції висунула ідею створення єдиного Народного фронту боротьби проти фашизму. З такою пропозицією комуністи насамперед звернулися до соціалістів. 27 липня 1934 р. між комуністами і соціалістами був підписаний Пакт про єдність дій. У травні 1935 р. відбулася нарада усіх політичних сил, які вступають у боротьбу проти фашизму: комуністів, соціалістів, радикалів, представників жіночих, молодіжних та інших демократичних організацій. Об'єднання всіх цих політичних антифашистських сил отримало назву Народного фронту.

Створення Народного фронту було своєчасним. У серпні 1935 р. відбувся парад «Вогненних хрестів», що зібрав 35 тисяч учасників. Подальші виступи фашистів зупинив з'їзд Народного фронту, який задіяв 2,5 млн. антифашистів для боротьби проти фашистської загрози. У січні 1936 р. була опублікована Програма Народного фронту. Основними її вимогами були:

розпуск і роззброєння фашистських організацій, чистка армії та державного апарату від фашистських елементів, реорганізація Французького банку, закріплення демократичних прав і свобод, обмеження експлуатації, боротьба з безробіттям і т. ін.

У виборах 1936 р. Народний фронт отримав переконливу перемогу. За партії, що входили до складу Народного фронту, було подано 5,5 млн. (56,6 %) голосів. Був сформований уряд Народного фронту, до якого увійшли соціалісти і радикали. Головою ради міністрів став соціаліст Л.Блюм.

Уряд Народного фронту провів низку важливих демократичних заходів: розпустив деякі фашистські організації, провів націоналізацію деяких галузей воєнної промисловості, встановив сорокагодинний робочий тиждень, оплачену відпустку (14 днів), визнав колективний договір, виділив кредити селянству і ремісникам.

У відповідь на популістські кроки кабінету Блюма фінансова олігархія пішла на прямий саботаж економіки. Лише за 1936–1937 рр. за кордон було переведено 100 млрд. франків. Підприємці стали закривати підприємства, масово звільняючи робітників. Вже в лютому 1937 р. Блюм був змушений оголосити про необхідність «паузи» у проведенні в життя програми Національного фронту. Це викликало протести комуністів. 21 червня 1937р. під ударами справа і зліва уряд Л.Блюма іде у відставку. У 1938 р. Народний фронт розпався.

У квітні 1938р. було створено комітет Даладье, який відмінив 40-годинний робочий тиждень, збільшив податки, а щоб не допустити страйків воєнізував приватні підприємства, що мали військове значення, транспорт, комунальні установи.

Зміни в державному ладі Франції в період між двома світовими війнами були незначними. Державний лад III-ої республіки, як і раніше, визначався Конституційними законами 1875 р. Свого подальшого розвитку набули тенденції, що були характерними для французької державності наприкінці XIX ст.

Основні важелі виконавчої влади в умовах III-ої республіки були зосереджені в руках уряду. Фактична роль глави держави – президента республіки – залишалася незначною. Характерно, що парламент намагався обирати на посаду президента маловпливових політиків. Обмежувалися деякі президентські прерогативи, на практиці не використовувалося право президента розпускати за згодою сенату палату депутатів.

Одночасно відбувалося падіння ролі парламенту як установи, що стоїть над урядом. Все частіше долю ради міністрів та її склад вирішував не парламент, а політичні партії, угруповання підприємців, профспілки, різноманітні позапартійні організації. Депутатам парламенту нерідко доводилося лише виконувати їхні вказівки.

Незважаючи на характерні для III-ої республіки урядові кризи і відставки кабінетів, у державному механізмі Франції в цей час відбувалося подальше посилення ролі уряду і його керівника – голови ради міністрів. Напередодні Другої світової війни до уряду Франції остаточно переходить

право видання нормативних актів з різних питань державного життя. Уряд мав можливість видавати так звані декрети – закони, які формально мали уточнювати і доповнювати закони, а фактично змінювали і навіть скасовували затверджені парламентом законодавчі акти. Неабиякого значення у 30-х рр. набуло і майже щорічне наділення уряду надзвичайними повноваженнями. В умовах, коли безперервно відбувалися урядові кризи і зміни кабінетів, ці повноваження зосереджувалися в руках вищої бюрократії. Чиновницький апарат мав можливість послідовно захищати інтереси правлячої верхівки.

Французький уряд не заважав А.Гітлеру, проводив політику «невтручання». І лише після нападу фашистської Німеччини 1 вересня 1939 р. на Польщу уряд Франції (без санкції Національних зборів Третьої республіки) оголосив війну Німеччині. У травні 1940 р. німецько-фашистські війська перейшли в наступ на Західному фронті. Французька армія зазнала поразки. 22 червня 1940 р. Франція капітулювала.

Після капітуляції більша частина Франції була окупована фашистською Німеччиною. У частині південних і південно-східних районів, де збереглися інститути французької державності, утворилася «держава Віші» — за назвою курортного містечка, де містилася резиденція уряду. Це була маріонетна держава, яка, за задумом гітлерівців, мала нейтралізувати І французький флот і колоніальні війська. У листопаді 1942 р. гітлерівці ввели свої війська на територію Віші і ліквідували залишки «в'шійської державності», а разом з тим і III-ої республіки.

2.2. Правова система Франції. Для Франції у ХХ ст. домінуючим джерелом права, як і раніше, залишається закон, і передусім кодекс. У період між двома світовими війнами у Франції продовжували діяти цивільний і торговий кодекси Наполеона. З урахуванням змін у суспільному розвитку до них вносилися суттєві поправки. Законом від 1925 р., окрім акціонерних товариств, дозволено було створення товариств із обмеженою відповідальністю; власник землі не міг без дозволу держави використовувати рушійну силу води; уряд, пославшись на інтереси безпеки повітряного сполучення, міг зруйнувати будь-яку споруду. Був спрощений порядок вилучення приватних земель на потреби залізничного і промислового будівництва, для спорудження військових баз і т.п. Законодавство надає можливість для примусового продажу землі. Відбувається помітний відступ, як в законодавстві так і в судовій практиці, від класичних принципів договору: свободи договору, рівності сторін у договорі, його юридичної непорушності. Державно-адміністративне втручання у сферу договірних відносин порушує свободу договору. Окремі міністерства або відомства отримують право нормувати ціни і визначати ряд інших умов договорів, регламентувати загальний обсяг угод, які здійснюються окремими компаніями.

Нерівність сторін у договорі обумовлювалася не тільки їх різною економічною силою, але й юридичними договірними формами, які часто діставали санкцію уряду. Великі компанії отримували від уряду дозвіл на

самостійне складання формуляру або договору приєднання, який не міг бути змінений контрагентом. У таких договорах зникає юридична рівність сторін. Вони ставили укладача формуляру в привілейоване становище, дозволяли йому включати в договір вигідні тільки для нього умови.

Контрагенту залишалося «приєднатися», тобто прийняти договір без обговорення. Такі договори отримали назву «договорів приєднання».

Змінився погляд і на принципи непорушності договору. Державна рада і судові органи, щоб звільнити боржника від відповідальності за невиконання зобов'язання, почали використовувати доктрину «про непередбачені обставини». Судді визнавали правомірність розірвання або зміни договору, якщо обставини на час виконання договору радикально змінилися порівняно з тим, якими вони були на момент його укладення.

У 1907 р. французьке законодавство дозволило жінці-робітниці вільно, незалежно від чоловіка, розпоряджатися заробітком. У 1938 р. закон визнав за одруженою жінкою право обирати місце проживання.

В 1919 р. було визнане право професійних спілок укладати колективні договори. У 1936 р. уряд Народного фронту зробив колективні договори профспілок складовою частиною урядової політики. Право робітничого класу на утворення професійних спілок, на укладення колективних договорів отримало закріплення в Конституції Франції 1946 р. В результаті боротьби робітників у 1919 р. був введений 8-годинний робочий день, а пізніше законодавство Народного фронту встановлює 40-годинний робочий тиждень і оплачувану відпустку. Після II-ої світової війни був встановлений мінімум заробітної плати.

Таким чином, принципами законодавства в першій половині. XX ст. у Франції були верховенство права і закону, індивідуалізм, рівність, соціальні та економічні свободи.

3. Німеччина у I пол. XX ст.

3.1. Державний устрій Німеччини. В результаті поразки Німеччини в I-ій Світовій війні в 1918 р. та політичної кризи 19 січня 1919 р. відбулися вибори до Установчих зборів, які затвердили Конституцію Німецької імперії, яка і отримала назву Веймарської.

Характер державного ладу, виняткові повноваження президента (ст. 48) дають можливість визначити встановлену Веймарською Конституцією форму правління як «президентсько-парламентську республіку». Основою Веймарської республіки став Версальський мирний договір 1919 року, який відверто пограбував Німеччину. За цим договором Німеччина втратила Ельзас і Лотарингію, позбулася заморських колоній, була зобов'язана виплачувати величезні репарації, скоротити збройні сили до 100 тис. чоловік тощо. Наслідком цього були безробіття, голод, злиденність.

У 1919 р. в Мюнхені виникла Німецька робітничая партія, до якої наприкінці 1919 р. був направлений політичним департаментом штабу Мюнхенського військового округу як інформатор А. Гітлер. Йому вдалося після серйозної боротьби з суперниками очолити цю партію і перетворити її

на націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини. У 1920 р. з'явилися штурмові загони, було розроблено нову програму партії, розраховану на залучення різних верств населення. Робітникам програма обіцяла ліквідацію безробіття, селянам – підвищення цін на сільськогосподарську продукцію, дрібній буржуазії – ліквідацію монополій, молоді – роботу, а всім німцям – утворення нового «Німецького рейху» (імперії).

8 листопада 1923 р. розпочався «півний путч» – спроба нацистів захопити державну владу. А. Гітлер у Мюнхені на чолі 3 тис. штурмовиків намагався розпочати похід на Берлін. Але нацисти були зупинені і розігнані, а Гітлер був ув'язнений до в'язниці на 5 років, але через півроку був звільнений.

На виборах 1928 р. до рейхстагу комуністи зібрали 3,2 млн. голосів і отримали 54 місця, нацисти зібрали лише 0,8 млн. голосів і отримали 12 мандатів. Невдовзі ситуація змінилася. На виборах у липні 1932 р. комуністи зібрали 3,5 млн. голосів, а нацисти – 13,7 млн. У соціал-демократів було лише 9 млн. голосів.

Була ще одна можливість прийти до влади – вибори президента Німеччини. У 1925 р. перемиг фельдмаршал фон Гінденбург, він і став президентом на наступні 7 років. Чергові вибори відбулися в березні 1932 р.. Партії вели напружену боротьбу. Тельман зібрав 5 млн. голосів, Гітлер – 13,4 млн. Перемогу знову здобув Гінденбург: за нього проголосувало 19,4 млн. виборців (53%).

Гінденбург розпускає тільки що обраний рейхстаг і призначає нові вибори на листопад 1932 р.. Внаслідок яких жодна з партій не здобула перемоги. Однак загроза захоплення влади нацистами була реальною. Комуністична партія закликала соціал-демократичну партію створити народний фронт, об'єднатися в боротьбі проти нацистів. Але керівництво соціал-демократів не дало на це своєї згоди.

Наприкінці 1932 р. рейхсканцлер генерал Шлейхе і колишній рейхсканцлер фон Папен розпочали боротьбу за владу. Кожен з них намагався створити свій склад уряду, включивши до нього три-п'ять нацистів на чолі з Гітлером.

30 січня 1933 р. президент на підставі статті 48 Веймарської конституції та в наслідок запеклої політичної боротьби призначив А.Гітлера рейхсканцлером. Нацисти прийшли до влади.

А.Гітлер, як глава уряду, підкорив собі поліцію, озброїв штурмові загони, включив до апарату нацистів. 1 лютого 1933 р. він розпустив рейхстаг і розпочав докорінну ломку демократичних інститутів Веймарської конституції.

27 лютого був підпалений рейхстаг. І вже наступного дня президент підписав надзвичайні укази: *«Проти зради німецькому народу»* і *«Про захист народу і держави»*, які повністю ліквідували більшість демократичних прав і свобод. У підпалі рейхстагу було звинувачено компартію Німеччини, і вона була заборонена. У 1934 р. було заборонено соціал-демократичну партію.

Другим напрямом в політиці нацистів стало руйнування

парламентської системи Веймарської республіки. У березні 1933 р. уряду було надано право видавати закони, що могли навіть відхилитися від конституції. Недоторканими залишалися права палат і президента. Договори імперії з іноземними державами тепер не потребували згоди рейхстагу. Це ставало справою уряду.

Промисловість перебудовувалась на воєнний лад, на підприємствах з'явилися уповноважені нацистські партії.

У квітні 1933 р. видається закон про злиття областей з імперією. В усіх областях президент призначав імперських намісників. На початку 1934 р. представництва областей при імперії взагалі були скасовані, рейхсрат ліквідовано. Така ж доля спіткала і Найвищий державний суд імперії.

2 серпня 1934 р. вмирає рейхспрезидент Гінденбург. У законі про верховного главу Німецької імперії від 1 серпня 1934 р. було сказано: «Посада президента імперії об'єднується з посадою рейхсканцлера». В силу цього правомочності президента переходять «до вождя і рейхсканцлера А.Гітлера». Система вищих органів влади Веймарської республіки була зруйнована, її змінив механізм нацистської диктатури.

Вища державна влада зосереджувалась в особі фюрера – Гітлера, який поєднував функції президента, рейхсканцлера, фюрера нацистської партії і верховного головнокомандувача. Посада фюрера була довічною, він сам «призначав свого наступника». Фюрер очолював імперський уряд і імперську канцелярію. Разом з тим існувала Рада міністрів з питань оборони імперії, важливі питання вирішувалися на засіданнях Таємного кабінету і Колегії трьох уповноважених (завідуючий канцелярією нацистської партії, начальник імперської канцелярії, начальник штабу Верховного командування збройних сил). Усі ці органи мали законодавчі повноваження.

Зберігався рейхстаг, який фактично перетворився на партійний з'їзд. Його склад формувався особисто фюрером за списками, що були схвалені шляхом так званого «народного опиту»².

Залишився старий розподіл на землі і провінції, однак землі втратили свій колишній статус членів федерації. Німеччину тепер розділили на 32 партійні області на чолі з *гауляйтерами*, які були наділені всіма владними повноваженнями. У зв'язку із централізацією влади всі бургомістри міст стали призначатися міністром внутрішніх справ. Місцеве самоврядування було ліквідоване.

Зазнала змін і судова система Німеччини. У кожному судовому окрузі крім звичайних судів, були утворені особливі судові органи для розправи з політичними супротивниками. У 1934 р. з'явився Народний трибунал з питань державної зради. В армії існували воєнно-польові суди.

Підготовка до загарбницької війни, ідея створення III рейху і завоювання світового панування супроводжувалися побудовою надзвичайно сильної армії.

---

² Більш ретельно див: Мельников Д.Е., Черная Л.Б. Империя смерти. Аппарат насилия в нацистской Германии. – М., 1987.

З метою концентрації військової влади А.Гітлер ліквідував у 1938 р. військове міністерство і створив свій особистий Штаб верховного командування збройних сил. Верховному головнокомандувачу були підпорядковані головнокомандувачі сухопутних, військово-повітряних і військово-морських сил зі своїми штабами.

У 1938 р. до Німеччини була приєднана Австрія, а потім значна частина Чехословаччини. У вересні 1939 р. гітлерівці захопили Польщу, у 1940 р. капітулювала Франція. У 1941 р. гітлерівські війська вторгаються на територію Радянського Союзу. У 1945 р. СРСР та його союзники, передусім Сполучені Штати і Великобританія, завершили військовий розгром нацистської Німеччини.

3.2. Право Німеччини. Конституція Німецької імперії 1919 р. складалася з двох частин – Устрій і завдання імперії і Основні права і обов'язки німців – і налічувала 181 статтю. Німеччина визнавалася федерацією 18-ти земель. Кожна земля «повинна мати республіканську конституцію». Законодавчий орган – ландтаг – обирався на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права. Уряд землі повинен був користуватися довірою народного представництва.

Конституція перетворила Німеччину на буржуазну республіку на чолі з президентом. Вищим законодавчим органом республіки був рейхстаг (імперські збори) – нижня палата парламенту. Рейхстаг обирався на 4 роки на основі загального виборчого права. Конституція вводила пропорційну систему виборів.

Центральне місце в Конституції посідає рейхспрезидент (імперський президент). Він обирався «всім німецьким народом» терміном на 7 років, допускалося переобрання на другий термін. Особлива роль належала главі уряду – рейхсканцлеру, який, як зазначено в Конституції встановлює правові лінії політики і відповідає за це перед рейхстагом.

Революційна ситуація обумовила включення до Конституції значного переліку буржуазно-демократичних прав і свобод: рівність чоловіка і жінки, недоторканість особи і житла тощо. Закріплюючи право приватної власності, Конституція підкреслювала, що «власність зобов'язує». Користування нею «повинно бути в той же час служінням загальному благу».

Прийшовши до влади 1933 р. А.Гітлер розпустив рейхстаг і розпочав докорінну ломку демократичних інститутів Веймарської конституції.

Одним із напрямів політики нацистів була ліквідація буржуазно-демократичних прав і свобод. У лютому 1933 р. було видано кілька надзвичайних указів, які забороняли проведення демонстрацій, зборів, скасовували свободу преси.

Законом від 27 лютого 1934 р. були засновані господарські палати – загальноімперська і провінційні. Палати брали активну участь у сфері регулювання економічного життя і соціальних відносин. За допомогою господарських палат відбувався процес картелювання економіки, який регулювався законом від 15 липня 1934 р. Згідно цього закону міністр

економіки мав повноваження регулювати ринки виробництва і збуту всіх товарів, для чого міг об'єднувати будь-які підприємства в примусові союзи, міг заборонити створення нових підприємств, якщо створення їх не обумовлювалось «соціальною необхідністю». Держава звільнила себе від відповідальності за можливу шкоду, яка могла бути нанесена власникам при такому регулюванні чи заборонах.

В галузі цивільного права результати проголошеної правової політики в повній мірі не були досягнуті: повної заміни попереднього німецького права не сталося, хоча багато важливих інститутів було деформовано в законодавчому порядку чи судовою практикою.

З 1937 р. основний звід німецького права – Німецьке уложення 1896 р. – був замінений сукупністю окремих перероблених законів, загальна частина його була взагалі відмінена (в зв'язку з цілком новими правовими положеннями про права фізичних і юридичних осіб, надання громадянства і ін.).

Судова практика суттєво змінила право власності – в бік його різкого обмеження навіть порівнюючи з формальними приписами законів³. Особливо це стосувалося нерухомого майна в містах. Дозволялось самовільне будівництво на чужій землі «в суспільно-корисних цілях», самовільне використання власності соціально привілейованими суб'єктами (членами націонал-соціалістичної партії, арійцями).

Податкове законодавство було перероблене в дусі «націонал-соціалістичного світогляду»: для єврейських союзів будь-якого роду, церковних громад, лікарень, орденів і т.п. були ліквідовані всі попередні податкові привілеї.

Нова редакція Цивільно-процесуального кодексу (1934 р.) містила багато своєрідних нововведень, які, незважаючи на відмову від принципів формальної законності, безумовно полегшували і спрощували судочинство.

На шлюбно-сімейне право вплинули расовий і соціалістичний мотиви державної політики. Шлюб і сім'я стали предметом особливої турботи держави, в зв'язку з чим свобода вступу в шлюб була обмежена. Згідно з законом (14 липня 1933 р.) заборонялось вступати в шлюб особам, які мають спадкові хвороби, недоумкам, шизофренікам, сліпим, глухим і т.п., так як це могло «послабити національне здоров'я». Для конкретного вирішення питань про те, кому дозволено, а кому не дозволено брати шлюб створювались суди здоров'я. Значення цих судів особливо виросло після прийняття законів про примусову стерилізацію і кастрацію (1933 р.) тих, хто не відповідав расовим вимогам про придатність до створення повноцінної сім'ї. Заборонялись або засуджувались шлюби військових, членів нацистської партії, культурної еліти рейху з особами, які в минулому були відмічені «негідною поведінкою», «ганебним способом життя» і т. п.

Для нацистської диктатури кримінальне право служило головним

---

³ Марченко М.Н. Судебная власть в политической системе Германии 30–40-х гг. // Государство и право. – 1995. – № 2. – С.

чином для подавлення політичних противників, а вже потім для наведення «громадського порядку». Основні оновлення кримінального права були пов'язані з досягненням першого завдання, з забезпеченням кримінальними санкціями домінуючого положення партії і держави.

Партія була поставлена в привілейоване становище в кримінальному праві. Найпершим законом диктатури стала відміна кримінальних покарань за злочини, скоєні під час боротьби за національне «виживання» німецького народу, тобто під час виборчих компаній 1932-1933 р.. Разом з тим використання знаків чи уніформи нацистської партії без офіційної приналежності до неї стало розцінюватись як кримінальний злочин.

Значно посилилась відповідальність за державні злочини. Основним діянням, яке переслідувалось, став наявний або передбачуваний тероризм проти членів партії або посадових осіб держави. Відповідальність за ці злочини була встановлена (1933 р.) у вигляді смертної кари чи ув'язнення на строк понад 15 років.

В кримінальному праві з'явилися нові склади злочинів. Одним із найбільш важливих стали порушення расового законодавства, за які по різних законах передбачались великі строки ув'язнення у виправному таборі або в тюрмі. Великими строками тюремного ув'язнення карались розповсюдження шкідливих чуток і інші злочини спрямовані проти «правильної уяви про діяльність держави і партії».

В 1935 р. була опублікована нова редакція старого Кримінального кодексу в якому було змінено ряд важливих принципів кримінального права: була поновлена можливість застосування закону по аналогії у випадку відсутності правила, яке чітко передбачало даний випадок. Крім того закону могла бути надана зворотна сила.

Політична влада була представлена у вигляді контролю над усіма сферами життя – від партійної діяльності до сімейного життя. Державна влада фашистської Німеччини була зосереджена в уряді, а урядова влада – в особі фюрера.

Правова система Німеччини у гітлерівський період була повністю поставлена на службу нацистському режиму і за своєю сутністю носила репресивний характер.

4. Італія у I пол. XX ст.

4.1. Державний устрій Італії. З першої світової війни Італія вийшла економічно виснаженою й обтяженою зовнішніми боргами. Економічна криза перепліталася із кризою політичною. У цих умовах посилюються революційні настрої серед працюючих мас. В 1920 р. на півночі країни італійські робітники захоплюють окремі промислові підприємства, організовують на них виробництво під керівництвом своїх комітетів. Батраки й найбідніші селяни на Півдні починають захоплювати неопрацьовані поміщицькі землі. Уряд, не сподіваючись на підтримку армії, не зважується застосувати до них збройну силу.

Падає вплив старих буржуазних партій. Соціалістична партія

розколюється на фракції. В 1921 р. з неї вийшло ліве крило, що утворило комуністичну партію. Але її вплив на працюючі маси був ще незначним, і уряду вдалося незабаром знизити розпал боротьби шляхом часткових поступок робітникам, які повернули захоплені підприємства. Селянам також довелося повернути землі поміщиків.

В умовах соціальної кризи активізується фашистський рух. В 1915 р. колишній член соціалістичної партії Беніто Муссоліні заснував перші фашистські організації, що виступали за участь Італії у війні. В 1919 р. під гаслом боротьби за «одержання міжнародних плодів перемоги» у першій світовій війні він організував «Італійський союз учасників війни», що став основою фашистської партії.

Опираючись на фінансову підтримку магнатів капіталу й захист уряду, фашистська партія зміцнює свої ряди.

У в жовтні 1922 р. Муссоліні організував «похід на Рим» декількох тисяч збройних фашистів, що правлячі кола Італії оголосили проявом «волі народу». Вимоги Муссоліні про передачу влади «представникам нації, здатним навести порядок» були офіційно підтримані «Конфіндустрією», що послала королеві відповідну телеграму. Вище офіцерство армії також вимагало передачі влади фашистам. 30 жовтня 1922 р. король призначив Муссоліні главою уряду.

Щоб зміцнити своє становище, фашисти провели в 1923 р. виборчий закон, по якому Італія оголошувалася єдиним виборчим округом, за яким голосування проводилося по партійних списках, і партія, список якої збирав відносну більшість, одержувала 2/3 місць у парламенті. Інші місця розподілялися пропорційно між іншими партіями. Проведені в обстановці наростаючого фашистського терору парламентські вибори 1924 р. дозволили фашистській партії одержати абсолютну більшість місць у парламенті, хоча за неї було подано лише трохи більше 1/3 голосів виборців.

Виняткові закони 1926-1927 р. про «захист держави» заборонили існування всіх політичних партій, крім фашистської. Їхні депутати були виключені з парламенту, активні антифашисти кинуті у в'язниці.

Розпускаються ворожі фашизму організації, закриваються всі опозиційні газети. Скасовується виборність муніципальних органів. Відновлюється страта за політичні злочини, устанавлюються позасудові репресії (адміністративна висилка на острови), створюються надзвичайні трибунали.

Установлення фашистської диктатури привело до істотних змін у державному ладі, знищення демократичних принципів організації й діяльності державного механізму.

Формально італійська Конституція не була скасована, але фактично вона не діяла. Закон «Про обов'язки і прерогативи глави уряду» 1925 р. передав всю повноту виконавчої влади в руки глави уряду, що призначався й відкликався королем і був відповідальним тільки перед ним. Оскільки король до цього часу перетворився в маріонетку фашистських ватажків, Муссоліні став фактично необмеженим главою виконавчої влади.

Міністри призначалися королем за пропозицією глави уряду й були відповідальні не перед парламентом, а перед королем й, що більш істотно, перед главою уряду. Більше того, закон надав главі уряду можливість направляти роботу парламенту, установивши, що без згоди уряду жодне питання не може бути включено до порядку денного парламенту.

В 1939 р. замість скасованого парламенту була створена «палата фашиї (фашистських організацій) і корпорацій», що складалась з членів уряду, вищих органів фашистської партії, рад корпорацій й окремих фахівців. Всі 650 членів палати призначав Муссоліні. Функції палати були сформульовані вкрай невиразно: співробітничати з урядом у виданні законів. З парламентарною системою було покінчено.

Паралельно йшла ліквідація представницьких органів місцевого самоврядування, що мали й до приходу фашистів до влади вкрай незначні повноваження.

На шлях активної агресивної зовнішньої політики фашистська Італія вступає в 1935 р., розв'язавши війну проти Абіссинії. В 1936 р. починається разом з Німеччиною втручання в громадянську війну в Іспанії. В 1936 р. Італія напала на Албанію й у тому ж році уклала військовий союз із Німеччиною. В 1940 р. Італія вступає на стороні Німеччини в другу світову війну, а в 1941 р. приєднується до агресивної війни проти СРСР, що закінчилась поразкою фашистської Німеччини і її прихильників⁴.

4.2. Право Італії. Сконцентрувавши всю повноту виконавчої влади в руках глави уряду, фашистський режим наділив його й широкими повноваженнями в законодавчій області. Законом «Про право виконавчої влади видавати юридичні норми» 1926 р. було встановлено, що глава уряду може видавати постанови, що регулюють виконання законів, що стосуються організації й діяльності державного апарату. Більше того, глава уряду одержав право на «уповноваження закону» й «у виняткових випадках» видавати постанови, що мають чинність закону. Закон при цьому не визначав, що розуміти під «винятковими випадками», надавши це на розсуд глави уряду.

«Реформа політичного представництва» 1928 р. встановлювала, що Італія як і раніше залишається єдиним виборчим округом. Але обранню тепер підлягає 400 депутатів. Виключне право висування кандидатів було надано вищим органам фашистських синдикатів – фашистських профспілок (800 кандидатів) і культурних, пропагандистських й інших профашистських організацій (200 кандидатів).

Виборчим правом користувалися італійські громадяни, що досягли 21 року, у тому випадку, якщо вони або сплачували внесок у синдикати, або сплачували не менш 100 лір прямого податку, або мали іменні акції чи облігації та одержували платню або пенсію від держави, або були особами духовного сану. Практично це означало, що число виборців обмежувалося й

---

⁴ Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз. (1922–1982). – К., 2008. – С. 23–41.

ними могли стати тільки імуці й надійні, з погляду фашизму, категорії населення.

Закони 1926, 1928 й 1932 рр. замінили виборні органи на місцях призначуваними - з кандидатів, висунутих синдикатами й організаціями фашистської партії. Нижчою ланкою стали подести (старшини), що призначалися від імені короля міністром внутрішніх справ (Муссоліні), і муніципальні ради, яких призначали префекти областей. Префекти також призначалися міністром внутрішніх справ, і за них теж утворювалися ради. І ті й інші ради були тільки дорадчими органами при подестах і префектах.

Першим кроком по шляху створення «корпоративної держави», що стоїть над класами, що примиряє інтереси «праці й капіталу» був закон «Про правову організацію колективних трудових відносин» 1926 р. Існуючі профспілки робітників розпускалися. В основних галузях виробництва були створені робочі й підприємницькі синдикати.

Закон установив примусовий дозвіл трудових конфліктів у спеціально створених трудових судах, рішення яких були під загрозою кримінальної відповідальності обов'язкові.

Основні принципи «корпоративної системи» були викладені в Хартії праці 1927 р. Хартія проголошувала, що корпорації визнаються державними органами й одержують право видавати обов'язкові для синдикатів постанови в області регулювання трудових відносин і виробництва.

Для розслідування «антифашистських злочинів» в 1926 р. була створена «Особлива служба політичних розслідувань». Розслідувані справи вона передавала в «Трибунал захисту держави».

Система карних судів Італії до встановлення фашистської диктатури складалася зі світових суддів - преторів, що були одночасно й слідчими, і обвинувачами, які підкорялися королівському прокуророві, обласних трибуналів, що розглядали справи за участю присяжних засідателів, апеляційного суду, касаційного суду й верховного суду. Із приходом фашистів до влади на місцях були створені ще «поліцейські трибунали», що судили за прояви антифашистських настроїв. В 1931 р. суд присяжних був замінений судом шеффенів (суддя й п'ять шеффенів). Шеффени підбиралися з надійних чиновників, затверджувалися міністром юстиції й призначалися королівським указом. На попередньому слідстві діяла презумпція винності. У суді обвинувачуваний не мав майже ніяких гарантій своїх прав і навіть гласність судового засідання залежала від голови суду.

Особливо важливу роль у зміцненні фашистського режиму зіграв створений за законом «Про захист держави» 1927 р., яким проіснував близько 10 років, «Трибунал захисту держави». Він складався з вищих офіцерів армії й політичної поліції й розглядав політичні справи, розслідувані «Особою службою політичних розслідувань» і вилученні із загального процесуального законодавства. Його вирoki, у тому числі й до страти, оскарженню не підлягали.

Разом з ліквідацією залишків буржуазно-демократичного режиму, що існували в перші роки після приходу фашизму до влади, починається

поступовий перехід до «правового» оформлення терористичних методів придушення. В 1928 році був виданий Кодекс поліції безпеки, що увібрав у себе всі фашистські закони, які забороняли опозиційні фашизму політичні партії, що знищували волю слова, печатки, союзів і т.д. Кодекс надав адміністративним органам широкі повноваження на боротьбу з «неблагонадійними» (тобто антифашистськими) елементами, що зводять на нівець політичні права італійських громадян. Закон «Про захист держави» 1927 р. ввів страту, скасовану ще в 1889 р., і «Трибунали захисту держави». Хоча закон був тимчасовим та винятковим, основні його положення були включені в карний кодекс, а трибунали діяли до 1936 р.

Характерною рисою карного кодексу 1930 р. є значне збільшення санкцій, особливо по злочинах політичного характеру. Страта була передбачена кодексом в 26 статтях. З них: 21 стаття відносилась до злочинів проти держави, 4 - проти суспільної безпеки й 1 - проти особистості (кваліфіковане вбивство). Значно розширене було застосування довічної каторги в цілому ряді злочинів, головним чином політичних.

В 1934 р. перед загарбницькою війною в Абіссинії видається закон «Про воєнізацію італійської нації», який встановив, що «військове навчання повинне починатися, щойно дитина була в змозі вчитися, і тривати доти, поки громадянин у стані володіти зброєю». Італійці вважалися такими, що перебувають на військовій службі з 18 до 55 років. Субота була оголошена днем військових занять населення.

Таким чином, особливістю фашистської Італії є те, що король був головою держави, а Б. Муссоліні – головою уряду. Це не завадило Б. Муссоліні стати диктатором Італії і створити фашистську корпоративну державу, яка слугувала інтересам партійної і державної верхівки.

По суті в Італії в першій половині ХХ ст. сформувалась тоталітарна держава з жорсткими методами управління і відсутністю демократичних свобод.

Висновки

Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що державно-правові інститути західноєвропейських країн у І-ій половині ХХ ст. характеризується різновекторним розвитком.

Великобританія та Франція йшли шляхом подальшого становлення демократичних держав з усіма відповідними атрибутами.

У Німеччині та Італії навпаки були встановлені жорсткі тоталітарні режими, які ґрунтувалися на ідеології своєї національної винятковості та зверхності, що у подальшому призвело до війни світового масштабу.

Пояснення до термінів

Англо-ірландський договір 1921 р. – закон про надання більшій частині Ірландії статусу домініону при збереженні англійського володарювання над її північно-східною частиною Ольстером.

Мюнхенська угода 1938 р. – підписана в Мюнхені 29-30 вересня 1938 р. між Великобританією, Францією, Німеччиною і Італією, яка передбачала відторгнення від Чехословаччини і передачу Німеччині Судетської області.

Націоналізм – ідея національної переваги і національної психології, трактує націю, як найвищої форми спільноти.

Націонал-соціалістична німецька робітничка партія – в 1919–1945 рр. Політична партія, очолювана 1921 р. А.Гітлером. З 1933 р. при владі; головна ланка в системі нацистської диктатури.

Німецько-італійський договір 1939 р. – «Стальний» пакт, який завершив утворення агресивного воєнно-політичного блоку нацистської Німеччини та фашистської Італії.

СС - (нім. – сокр. от *Schutzstaffeln* – охоронні підрозділи) – терористична організація німецьких нацистів, одна з головних частин фашистського режиму. У 1925 р. відокремилась від штурмових підрозділів (СА), як особиста охорона фюрера.

Третя республіка – буржуазна республіка у Франції 1870-1940 рр.

Фашизм – (італ. – *fascio* – зв'язка, об'єднання) політична течія, яка виникла в Італії після I-ої Світової війни, що ґрунтувалась на ідеях консолідації (корпорації) нації і примирення праці і капіталу.

Питання та завдання до теми

1. Дайте порівняльний аналіз державно-правового розвитку Англії і Франції в першій половині ХХ ст.
2. Дайте порівняльний аналіз італійського фашизму і німецького нацизму.
3. Чому у середині років ХХ ст. Франція зіткнулась з небезпекою встановлення фашистського режиму ?
4. Дайте характеристику державного ладу Веймарської республіки за конституцією 1919 р.
5. Дайте аналіз політичному режиму Третьої республіки у Франції у міжвоєнний період ХХ ст.
6. Проаналізуйте політичні, соціальні та правові аспекти встановлення фашистської диктатури в Італії.
7. Яким шляхом націонал-соціалісти прийшли до влади в Німеччині у 1933 р.?
8. Охарактеризуйте місце та роль монархії у відносинах між гілками влади Великобританії у першій половині ХХ ст.
9. Проаналізуйте причини та передумови трансформації двопартійної системи у Великобританії?
10. В чому причина розпаду Народного фронту у Франції?
11. Чи мала Німеччина історичні альтернативи в 30-ті рр.?
12. Назвіть причини встановлення фашистського режиму в Італії.

Додаткова література до теми:

1. Ардан Ф. Франция: государственная система. – М., 1994.
2. Белоусов Л.С. Режим Муссолини и массы. – М., 2000.

3. Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз. (1922–1982). – К., 2008.
4. Галкин А.А. Германский фашизм. – М., 1989.
5. Драбкин С. Становление Веймарской республики. – М., 1978.
6. История Франции в 3-х т. Т. 3. – М., 1987.
7. Корсаков К.Н. История Великобритании. – М., 1997.
8. Матвеева В.А. Британская монархия: искусство выживания // Новая и новейшая история. – 1993. – № 6.
9. Марченко М.Н. Соотношение законодательной и исполнительной власти в государственном механизме Германии 30-х гг. // Вестник МГУ. – Сер. Право. – 1994 – №5.
10. Марченко М.Н. Судебная власть в политической системе Германии 30–40-х гг. // Государство и право. – 1995. – № 2.
11. Мельников Д.Е., Черная Л.Б. Империя смерти. Аппарат насилия в нацистской Германии. – М., 1987.
12. Руге В. Германия в 1917–1933 гг. – М., 1974.
13. Смирнов В.П. Новейшая история Франции, 1918–1975. – М., 1979.
14. Смирнов В.П. Франция в XX веке. – М., 2001.
15. Трухановский В.Г. Новейшая история Англии. – М., 1958.
16. Хаффнер С. Революция в Германии 1918 – 1919 гг.: Как это было в действительности. – М., 1983.

Тема №14

ДЕРЖАВА І ПРАВО США У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

План

1. Державний лад США в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.
  - 1.1. Післявоєнний політичний курс адміністрації президентів Г.Трумена і Д.Ейзенхауера.
  - 1.2. Програма «досягнення нових рубежів» Д.Кеннеді.
  - 1.3. Державно-правовий розвиток США в другій пол. 60-х – сер. 70-х рр.
  - 1.4. Державно-правовий розвиток США під час президентства Р.Рейгана і Дж.Буша–старшого.
  - 1.5. Програма «економічного відродження» президента Б.Клінтона.
  - 1.6. Нова військово-політична доктрина США за президентства Дж.Буша–молодшого.
2. Право США у другій половині ХХ- на початку ХХІ ст.
  - 2.1. Розвиток делегуючого законодавства в США.
  - 2.2. Джерела права і систематизація адміністративного права.
  - 2.3. Загальна характеристика цивільного права в США.
  - 2.4. Загальна характеристика кримінального права в США.

1. Державний лад США в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

1.1. Післявоєнний політичний курс адміністрації президентів Г.Трумена і Д.Ейзенхауера. Після закінчення II світової війни США виявилися наймогутнішою державою капіталістичного світу. Питома вага США в промисловому виробництві світу (без урахування СРСР) склала в 1948 р. 55%. До 1945 р. США зосередили у себе 73% світового запасу золота. Озброєні сили налічували 12 млн. людей, розміщених на 2300 базах по всьому світу. У цій ситуації американська еліта у зовнішньополітичному курсі робить ставку на військову силу. Інструментами забезпечення американської переваги у світі стали: монополія на ядерну зброю; економічне і технологічне лідерство; політика «заборони комунізму».

Прямим вираженням цього зовнішньополітичного курсу стала *доктрина Трумена*, проголошена в березні 1947 р. Передбачалося виділення 400 млн. доларів Греції і Туреччині на боротьбу з «комуністичною небезпекою».

У червні 1947 р. американським керівництвом приймається план держсекретаря Дж.Маршалла, спрямований на послаблення впливу в Західній Європі компартій і СРСР і на утвердження політичної гегемонії США. На здійснення цих цілей протягом 1948–1952 рр. США витратили 17 млрд. доларів. Зазначений план став прологом до утворення військово-політичного союзу – в квітні 1949 р. був створений блок НАТО.

У внутрішньополітичному житті США в цей період спостерігається наростання консервативних тенденцій. Для того щоб уникнути соціальних

потрясінь при демобілізації солдатів з армії, в 1946 р. було прийнято закон, названий *Солдатським біллем про права*. Він надавав демобілізованим пільги у сфері освіти, в отриманні кредиту на житло і відкриття власного бізнесу.

У 1948 р. в рамках виборчої кампанії президент Г. Трумен домагається збільшення мінімальної зарплатні, розширення системи соцзабезпечення, приймається програма будівництва дешевого державного житла.

Разом із тим, в умовах «холодної війни» в США приймається ряд реакційних законів, що обмежують права профспілок і громадських організацій. Зокрема, у 1946 р. *законом Хоббса* вимоги профспілок про збільшення заробітної плати кваліфікуються як кримінальний злочин. Подальшим наступом на профспілки став *закон Тафта–Хартлі* 1947 р., яким регулювалися трудові відносини в промисловості і який різко обмежував можливості страйкового руху. Наприклад, попередження про намічений страйк за цим законом слід було робити за 60 днів до його початку; президент країни міг припинити страйк на 80 днів; заборонялася участь у страйках державним службовцям; не допускалися страйки солідарності, страйки, що «створюють загрозу національним інтересам країни». Крім того, закон вимагав від керівників профспілок підписки про непричетність до діяльності Компартії; забороняв профспілкам робити внески до виборчих фондів осіб, що обираються на федеральні посади, вимагав від профспілок подавати до Міністерства праці щорічні фінансові звіти про свою діяльність.

У цьому ж 1947 р. президент Трумен підписав наказ про перевірку на лояльність державних службовців. Згідно з цим документом Міністерство юстиції склало список 90 підривних для США організацій, членство в яких служило підставою для переслідування і позбавлення роботи. З метою удосконалення системи безпеки країни було створена особлива державна установа Рада національної безпеки, яка в подальшому стане відігравати ключову роль в державному управлінні США¹.

Закон Маккарена–Вуда 1950 р. наказував створюваному Управлінню контролю за підривною діяльністю визначати, чи є та або інша організація «комуністично діючою організацією» або «організацією комуністичного фронту». Такі організації підлягали реєстрації в Міністерстві юстиції. Членам компартії заборонялося посідати виборні посади або посади на державній службі, адміністративні пости в профспілках. У разі оголошення президентом надзвичайного стану в країні, будь-яка особа, щодо якої «є вагома підстава вважати, що вона, ймовірно, скоюватиме акти саботажу і шпигунства», підлягала затриманню й інтернуванню.

Аналізуючи внутрішню політику наступного президента республіканця Д. Езенхауера (1952–1960 рр.), необхідно виділити такі моменти:

1) Досягає свого апогею хвиля антидемократичних заходів, що отримали назву «маккартизм» – за іменем сенатора Дж.Маккарті. Маккартизм використовувався для придушення ліберально налаштованих

---

¹ Самуйлов С.М. Совет национальной безопасности США: прошлое и настоящее. // США. Канада. ЭПК. – 2007. – № 8. – С. 17–38.

суспільних груп і течій, профспілок тощо. З 1950 по 1954 р. в США 10 млн. людей пройшло перевірку за різними програмами «лояльності» і з державних органів було звільнено близько 7 тис. службовців.

2) Був скасований контроль над цінами і заробітною платою; полегшено доступ до кредитів; скорочено податки на корпорації і особисті доходи.

3) Намітилася чітка тенденція до скорочення федеральних соціальних витрат, відбулося згортання системи суспільних робіт, не було прийнято програму загального медичного страхування; продовжувалася активна антипрофспілкова кампанія. Закон Лендрама – Гріффіна 1959 р. про звітність і гласність у трудових відносинах посилював диктат держави у вирішенні профспілкових проблем і обмежував діяльність радикалів у профспілковому русі.

Зовнішня політика республіканців при Ейзенхауері цілком укладалася в рамки «холодної війни», відрізняючись від політики Трумена дещо більш гнучким характером.

Держсекретар США Дж. Даллес висунув доктрину «масованої відплати»; вона стала основою міжнародної політики держави. Доктрина передбачала створення військових блоків, ведення локальних воєн, готовність завдати «блискавичного ядерного удару» по соціалістичних країнах. Здійснюючи цю політику, США ініціювали створення: СЕАТО – Організації договору Південно-Східної Азії (1954 р.) і СЕНТО – Організації центрального договору (1955 р.); форсували включення в НАТО ФРН (1955 р.), втрутилися у внутрішні справи В'єтнаму (1954 р.), Лівану (1958 р.), Куби (1959 р.).

1.2. Програма «досягнення нових рубежів» Д.Кеннеді. На президентських виборах 1960 р. переміг демократ Дж.Кеннеді, який приймає програму «досягнення нових рубежів», основними складовими якої стали:

1) акт про житлове будівництво 1961 р., відповідно до якого виділялося 6 млрд. доларів з бюджету на поліпшення умов життя в гетто, допомога в будівництві житла сім'ям із низьким рівнем доходів і антикризове стимулювання будівельної індустрії;

2) підвищення мінімуму почасової зарплати до 1,25 долара;

3) виділення 1,1 млрд. доларів на проведення суспільних робіт (захід боротьби з безробіттям).

4) Ухвалення антиінфляційної програми.

У 1962 р. відбулася Карибська криза, яка могла привести до безпосереднього озброєного зіткнення між СРСР і США (СРСР розмістив на Кубі ракети середньої дальності; США у відповідь привели в бойову готовність свої озброєні сили). Кризу було вирішено: СРСР вивів ракети з Куби, а США зняли морську блокаду острова і дали гарантії нерозміщення своїх ядерних ракет у Туреччині. Наслідком Карибської кризи стало підписання в 1963 р. між США, СРСР і Великобританією договору про заборону випробувань ядерної зброї в трьох сферах. У цьому ж році США підписали з СРСР договір про співпрацю в дослідженні космічного простору

і мирному використанні атомної енергії.

Вбивство Кеннеді у листопаді 1963 р. привело до зміни глави Білого Дому. Ним став віце-президент Л.Джонсон, який продовжив соціальні перетворення свого попередника. На основі програми «боротьби з бідністю» було прийнято закон про допомогу сім'ям із низькими доходами; реалізовано програму будівництва дешевого житла; уведено безкоштовне медичне страхування для громадян похилого віку. Важливі закони було прийнято щодо обмеження расової дискримінації в США.

Серед цих законів найважливішими були: закон 1964 р. про заборону дискримінації при найманні на роботу і при обслуговуванні на суспільних землях; 1965 р. – закон про захист виборчих прав чорношкірих американців; 1968 р. – закон, що забороняв расову дискримінацію при продажу і здачі в наймання житла. Ряд позитивних рішень було прийнято у сфері трудових відносин, серед них – *«Закон про справедливий найм і умови праці»*.²

Здійснення соціальних програм демократичних адміністрацій Кеннеді і Джонсона вимагало значного збільшення державних витрат. На ці соціальні потреби в другій половині 60-х рр. йшло до 40% федерального бюджету. Проте здійснення ліберальних програм соціального плану зустріло серйозні перешкоди і відчуло обмежені можливості навіть такої багатой країни, як США, що було викликано, в основному, зовнішньополітичними проблемами.

1.3. Державно-правовий розвиток США в другій пол. 60-х – сер. 70-х рр. У другій половині 60-х рр. небувало розмаху досяг рух за цивільні права, відбулися озброєні виступи негритянського (афро-американського) населення (в 1967 р. – в 120 містах США). Після вбивства у квітні 1968 р. лідера негритянського руху Мартіна Лютера Кінга повстання охопили всю країну, проти повсталих було застосовано військову силу.

Посилився також страйковий рух і боротьба широких верств населення країни проти війни у В'єтнамі.

У всьому цьому комплексі проблем (в'єтнамська війна, нестабільність економіки, підйом негритянського руху, молодіжні бунти, політичний тероризм) звинувачували адміністрації демократів. Тому, на виборах 1968 р. перемог республіканець Р.Ніксон (згодом, 1972 року він буде знову переобраний).

У 70-і рр. масові рухи в США значно послаблюються і згодом припиняються. Зміни в настроях американців пов'язані з тим, що в ці роки США пройшли через смугу великих структурних перетворень, викликаних світовими економічними кризами, новим витком НТР, зміною пріоритетів зовнішньої, економічної і соціальної політики. При Р. Ніксоні значну частину вимог масових рухів було задоволено: американські війська пішли з В'єтнаму; скасовано загальну військову повинність; расизм був поставлений поза законом; молодь отримала право голосу з 18 років.

---

² Проблемы американистики. Вып. 10. Либеральная традиция в США. – М., 1997. – С. 277.

У той же час було значно розширено військові повноваження президента. Незважаючи на те що право оголошення війни за Конституцією належить Конгресу, воєнні дії і в Кореї, і у В'єтнамі були розпочаті США без формального оголошення війни Конгресом. У 1973 р. Конгрес прийняв резолюцію, яка передбачала «попереднє і негайне отримання санкції на використання виконавчою владою військової сили». Згідно з резолюцією президент в 60-денний термін після посилки військ на ворожу територію повинен отримати дозвіл Конгресу для продовження воєнних дій, інакше президент повинен відкликати війська. Проте, як показала подальша практика (Сербія, Ірак), вказана резолюція не отримала силу закону.

У 70-і рр. в центрі уваги американської громадськості виявилися економічні проблеми. В умовах кризи 1969–1970 рр. Р.Ніксон проголосив доктрину *«нової економічної політики – Нену»*. Це виразилося в заморожуванні зростання зарплати, забороні окремих видів страйків, уведенні податкових пільг великому капіталу. Разом із тим адміністрація Ніксона кілька разів збільшувала пенсії, виплати допомоги багатодітним сім'ям; було створено систему допомоги сім'ям з доходами, нижчими за офіційну межу бідності, що доповнило систему соціального страхування. У середині 70-х рр. загальна кількість американців, що одержували допомогу від держави, перевищила 33 млн. людей; безкоштовні продовольчі талони одержували 13 млн. людей. У той же час адміністрація Ніксона проводила жорстку антипрофспілкову політику, прийнявши ряд законів, що обмежили можливості американського профруху.

У 1972 р. в США загострилася внутрішньополітична обстановка у зв'язку з так званою *«уотергейтською справою»*. У ході чергової президентської виборчої кампанії співробітники Білого Дому (республіканці) встановили апаратуру підслуховування в штаб-квартирі демократичної партії США, яка розташовувалася в столичному готелі «Уотергейт». При спробі вилучити записану інформацію зловмисників було затримано. Р.Ніксон, що переміг на виборах 1972 р., використав президентські повноваження, щоб перешкодити розслідуванню. Подальші півтора роки його перебування на президентському посту характеризуються розвитком подій, пов'язаних із цим скандалом.

Під загрозою розкриття всіх обставин особистої участі в допущених зловживаннях, в умовах розслідування Конгресу США і під загрозою усунення з посади (імпичменту) за перевищення повноважень Ніксон у серпні 1974 р. подав у відставку з поста президента. Його місце зайняв віце-президент Дж.Форд.

Під час президентства Ніксона відбувається позитивний прорив в американо-радянських відносинах. В 1971 р. США спільно з СРСР, Великобританією, Францією підписали угоду по Західному Берліну, згідно з якою Берлін не є частиною ФРН, але одночасно визнавалися представницькі повноваження Бонна щодо Західного Берліна. Весною 1972 р. відбувся офіційний візит Ніксона в СРСР, за підсумками якого був підписаний документ «Основи взаємостосунків між СРСР і США», в якому пріоритет

віддавався «мирному співіснуванню» у відносинах між цими державами. Окрім цього, в травні 1972 р. було підписано Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО) і Тимчасову угоду про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСВ-1), угоди про запобігання інцидентам у відкритому морі і повітряному просторі над ним. У червні 1972 р. під час візиту радянського керівника Л.І. Брежнєва в США, глави держав підписали Угоду про запобігання ядерній війні, що зобов'язала СРСР і США уникати дій, здатних викликати загострення їх відносин. Сторони домовилися про спільну відмову від спроб отримати односторонню перевагу у сфері стратегічного озброєння.

В 1973 р. США підписали Угоду про припинення війни у В'єтнамі, брали участь в багатосторонніх переговорах про скорочення озброєних сил і озброєнь у Центральній Європі.

У липні 1974 р. в Москві було підписано Протокол до Договору між СРСР і США про обмеження системи протиракетної оборони. Відповідно до протоколу кожна сторона має право лише на 1 систему наземного захисту, причому в суворо визначеному місці (для СРСР – регіон навколо Москви, для США – база ракет Гранд-Форкс у штаті Колорадо). Крім того, було підписано Договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї.

Під час переговорів у Владивостоку, що проходили в листопаді, було підписано радянсько-американську заяву про намір укласти нову угоду ОСВ-2. Сторони домовилися, що СРСР і США матимуть по 2400 носіїв стратегічної зброї, включаючи в це число міжконтинентальні балістичні ракети наземного базування, балістичні ракети морського базування, стратегічні бомбардувальники і крилаті ракети. Американсько-радянські угоди означали радикальне просування шляхом подолання догм «холодної війни», зміцнення міжнародної безпеки.

На 1974–1975 рр. припадає найважча економічна депресія в історії США після Другої світової війни. Промислове виробництво скоротилося на 13,7%, збанкрутіло 21 тис. компаній, зареєструвалося 8,3 млн. безробітних. На фоні кризових явищ відбувається бурхливе зростання цін та інфляції.

Інфляційні процеси стимулювалися такими чинниками: мілітаризацією економіки; гострим дефіцитом державного бюджету; величезним державним боргом; збільшенням грошової маси; кредитною експансією банків.

Криза виявила необхідність кардинальних змін у структурі економіки, створення нового технологічного рівня шляхом переоснащення економіки праце-, енерго- і сировинозберігаючими технологіями.

Під впливом конкуренції в США відбувається інтенсивне оновлення основного капіталу, фізично і морально застаріле устаткування замінюється новим, таким, що відповідало сучасним вимогам. Помітні зрушення відбулися у виробничих і технологічних процесах: розвивається стандартизація виробництва; впроваджуються потокові методи, комплексна механізація і автоматизація; відбувається комп'ютеризація.

Депресія середини 70-х рр. зажадала від американської індустрії переходу до нової економічної ситуації на основі оновлення технічних

засобів виробництва і пошуку нових технологій. Починаючи з другої пол. 70-х рр. в США відбувається форсоване оновлення виробничих потужностей. У цей період НТР посилила в США тенденцію до концентрації і централізації виробництва і капіталу. Новим явищем для економіки США стало утворення надмонополій – *конгломератів*, що об'єднували підприємства, не пов'язані одне з одним у виробничому відношенні.

У 70-і рр. в США найбільш швидко розвиваються галузі промисловості, безпосередньо пов'язані з НТР, зокрема: виробництво комп'ютерів, інформаційні технології, авіакосмічна промисловість тощо. Одночасно відбувається реорганізація традиційних галузей – металургії, машинобудування, транспорту, засобів зв'язку. Відображенням впливу НТР в США другої пол. 70-х рр. стала поява нового технологічного устрою, що охопив і виробниче середовище, і побут американського суспільства.

1.4. Державно-правовий розвиток США під час президентства Р.Рейгана і Дж.Буша-старшого. На президентських виборах 1980 р. переміг республіканець Р.Рейган, переобраний в 1984 р. на новий термін.

У першій половині Р.Рейган втілює в життя програму відновлення військової переваги США у світі. У 1983 р. Рейган публічно назвав СРСР у своєму виступі перед Конгресом «імперією зла» і оголосив «хрестовий похід» проти неї. З ініціативи республіканської адміністрації США почали розміщувати в Західній Європі свої крилаті ракети і ракети середньої дальності; розпочалися лабораторно-експериментальні роботи за програмою СОІ – стратегічній оборонній ініціативі, що загрожували перенесенням військового протистояння в космос. У цей період США прийняла «доктрину Рейгана» – «доктрину неоглобалізму», суть якої – використання військової машини США проти радянського впливу у світі. Зовнішньополітичне протистояння США – СРСР, що загострилося, посилює гонку озброєнь. Америко-радянські відносини напружилися на стіну взаємної недовіри і ворожості. Тільки в другій половині 80-х років, після приходу до влади в СРСР М.С. Горбачова, після переговорів на вищому рівні розпочався пошук виходу з глухого кута протистояння.

Процес нормалізації радянсько-американських відносин був непростим. Проте пошук розумних компромісів привів до підписання в 1987 р. радянсько-американського. З 1988 р. обидві сторони вступили в переговори щодо скорочення звичайних озброєнь, що увінчалось підписанням у 1990 р. великомасштабного документа, яким передбачалося кардинальне зниження рівня військового протистояння в Європі.

У галузі внутрішньої політики відбувався подальший поворот до неоконсерватизму, на протигагу панівній у весь післявоєнний період неоліберальній реформістській моделі. Адміністрація Рейгана почала проводити жорстку внутрішньополітичну лінію, яка увійшла до історії як «*рейганоміка*». Складовими соціально-економічної стратегії Рейгана була:

- концепція пропозиції (ставить основним завданням не приватні або державні витрати, а заощадження) і зниження податків на прибуток корпорацій і особисті доходи;

- зниження державних витрат і ставка на збалансований бюджет;
- скорочення сфери державного регулювання (відмова від контролю над цінами; зняття обмежень на підприємницьку діяльність, встановлених законами про охорону навколишнього середовища);
- жорстка антипрофспілкова політика;
- «експорт рейганоміки», коли під гаслом боротьби за відкритий світовий ринок партнерам нав'язуються американські концепції розвитку.

Зазначена політика дозволила американській економіці з 1983 р. почати вихід з чергової кризи. З того часу триває прискорений розвиток американської індустрії шляхом широкого впровадження нових технологій і наукових розробок. Відбувається зниження безробіття з 10 до 7 млн. людей. За 8 років президент Рейган наклав вето на декілька соціальних проєктів, а підписав понад 100 – вони були уніфіковані і передані у відання штатів. Як і раніше, більше 34 млн. американців одержували державну допомогу, що складало приблизно 60% федерального бюджету США (850 млрд. доларів)³.

Разом із тим адміністрація Рейгана не змогла повністю реалізувати свої цілі в соціально-економічній сфері. Прагнення демонтувати систему державного регулювання зустріло опір американців. Крім того, прагнучи військової переваги над СРСР, США були вимушені розширити витрати на військові потреби, що до середини 80-х рр. склали 300 млрд. доларів, що у свою чергу вилилося в дефіцит федеральної казни у 1986 р. в 223 млрд. доларів. Зростання бюджетного дефіциту супроводжувалося збільшенням державного боргу США, що до 1989 р. досяг 2,8 трильйона доларів.

Валютна політика адміністрації Рейгана була направлена на штучне заниження курсу долара щодо японської і західноєвропейських валют. Вона мала за свою мету зниження цін на американські товари на зовнішніх ринках і підвищення їх конкурентоспроможності. Цих завдань республіканській адміністрації повною мірою вирішити не вдалося. Виросла зовнішньоторговельна заборгованість США, особливо у відносинах з Японією. В результаті цього із середини 80-х рр. США з країни-кредитора перетворилися на країну-боржника.

У 1988 р. президентом США був обраний республіканець Дж. Буш, який в основному продовжив політику свого попередника. Був продовжений американо-радянський діалог на вищому рівні, результатом чого стало підписання в 1991 р. договору між СРСР і США СНВ-1 (про скорочення стратегічних наступальних озброєнь).

У ході операції «Буря в пустелі», направленої проти Іраку, США продемонстрували світу не тільки силу і точність своєї зброї, але і політичну рішучість відстоювати свої інтереси всюди і будь-якими методами.

1.5. Програма «економічного відродження» президента Б.Клінтона.
Надмірне захоплення республіканських адміністрацій Рейгана і Буша

---

³ Иванян Э.А. Рональд Рейган: Хроника жизни и времени. – М., 1991. – С. 84–87

зовнішньоекономічними проблемами позначилося на підсумках президентської кампанії 1992 р. У результаті 42-м президентом США стає представник демократичної партії Б.Клінтон (переобраний і в 1996 р.).

На відміну від республіканських адміністрацій, що зробили ставку на неоконсерватизм, курс адміністрації Клінтона поєднує ліберальні і консервативні тенденції. У перші роки перебування на президентському посту Б.Клінтон приділяв основну увагу плану «*економічного відродження*» США і підняттю життєвого рівня американських громадян. Реалізації цього плану сприяв розпад СРСР в 1991 р., що дозволило американцям дещо знизити військові витрати.

Зазначений план складався з 3 основних частин:

1) програми стимулювання економіки, націленої на те, щоб створити 500 тис. робочих місць за рахунок інвестування 30 млрд. доларів у проекти будівництва нових шосейних доріг, комунального впорядкування, захисту навколишнього середовища, енергозбереження, підтримки молоді, ветеранів, жінок, охорони материнства і дитинства тощо;

2) програми довгострокових капіталовкладень, що передбачала за 4 роки правління адміністрації інвестиції для розвитку інфраструктури, будівництва житла, вдосконалення технологічної бази (48 млрд. доларів), для розвитку системи освіти і перекваліфікації (37,8 млрд. доларів), для соціального захисту безробітних (25 млрд. доларів), для реформи охорони здоров'я (26 млрд. доларів), для розвитку приватного сектора (24 млрд. доларів);

3) програми зниження бюджетного дефіциту, що передбачала зменшення дефіциту до 1997 р. до 140 млрд. доларів (загальна сума зниження за 4 роки – 493 млрд. дол.) за рахунок урізання державних витрат на оборону, неефективні програми і звільнення федеральних службовців, а також зростання державних доходів на 246 млрд. дол. за той же період.

В основному цей план вдалося втілити в життя, що позначилося на підтримці республіканської партії на виборах восени 1996 р.

У зовнішній політиці основними пріоритетами адміністрації Клінтона стали:

- підтримання конструктивних відносин з екс-радянськими республіками;
- розширення контактів з основними світовими державами;
- зміцнення інститутів безпеки в Європі і розширення НАТО на схід;
- участь в інтеграційних процесах на Американському континенті;
- сприяння лібералізації світової торгівлі;
- прагнення виконувати миротворчі функції у світі (Югославія, Сомалі, Камбоджа, Близький Схід та інші регіони);
- боротьба з міжнародним тероризмом.

Для зовнішньої політики адміністрації Клінтона є характерним глобальний підхід, за якого посилення уваги до проблем боротьби з

тероризмом, наркобізнесом, миротворчих операцій у «гарячих точках» розцінюється як спосіб забезпечення національної безпеки США. При Клінтоні США відмовилися від програми «зоряних воєн» (COI) за одночасної розробки нової системи протиракетної оборони і модернізації стратегічних наступальних сил, що становлять основу військової потужності США. Уряд Клінтона брав участь у створенні структур НАФТА – «Північноамериканської асоціації вільної торгівлі» у складі США, Канади і Мексики. В умовах краху СРСР і зникнення соціалістичного табору США брали участь в ухваленні нової стратегії НАТО «Партнерство в ім'я миру».

1.6. Нова військово-політична доктрина США за президентства Дж.Буша–молодшого. В 2000 р. в США відбулися чергові президентські вибори. Боротьбу за вищий пост в державі вели демократ А.Гор і республіканець Дж.Буш – молодший (син президента Дж.Буша). У результаті неодноразового перерахунку голосів виборців, викликаного скандалом у штаті Флорида, долю президентського поста зміг вирішити тільки Верховний суд США. Президентом США став Дж.Буш – молодший (переобраний і 2004 р.).

Менш ніж через рік після вступу Дж. Буша на президентський пост, а саме 11 вересня 2001 р., сталися безпрецедентні терористичні акти в Нью-Йорку і Вашингтоні. Цього дня під уламками будівель Всесвітнього торгового центру тільки в Нью-Йорку загинули близько 3000 людей.

Президент Буш в ці трагічні дні оголосив тотальну війну проти міжнародного тероризму. Адміністрацією президента були публічно названі терористичні організації і окремі країни, від яких виходила головна загроза всьому цивілізованому світу. США в їхньому намірі вести боротьбу з міжнародним тероризмом підтримали лідери провідних країн світу, у тому числі країн Євросоюзу, Японії, Росії, Індії, Китаю.

Незабаром після терактів Дж.Буш проголосив основні принципи нової воєнно-політичної доктрини США:

- 1) ведення боротьби з тероризмом не тільки політичними методами, але і воєнними;
- 2) США мають намір переслідувати терористів і на території інших держав;
- 3) США каратимуть не тільки терористів, але і держави, що надають їм притулок і допомагають їм;
- 4) США залишають за собою право завдавати превентивного удару по інших державах у разі загрози дій терористів з їхньої території.⁴

Слідуючи цій доктрині, 7 жовтня 2001 р. озброєні сили США і їхні союзники почали антитерористичну операцію в Афганістані проти панівного в цій країні режиму «Талібан». У 2001–2004 рр. американське керівництво вживає безпрецедентних заходів зміцнення безпеки країни, серед яких Новий

---

⁴ Иванян Э.А. История США. Пособие для вузов. – М., 2004. – С. 561.

закон про боротьбі з тероризмом⁵

У 2001 р. Буш ініціював створіння системи Національної протиракетної оборони (НПРО). Президент заявив про вихід США з договору про Обмеження ПРО. У 2002 р. Буш підписав указ про початок розгортання Національної системи протиракетної оборони. НПРО покликана забезпечити захист території США від можливих ядерних ударів з боку тоталітарних режимів і міжнародних терористичних організацій.

У 2002 р. Дж. Буш підписав закон про безпеку кордонів і зажадав посилення контролю над в'їздом громадян, щоб уникнути проникнення в країну терористів. У тому ж році президент США підписав розпорядження про створення Міністерства безпеки з особливими повноваженнями. Штат Міністерства налічує близько 200 тис. осіб. Нове міністерство приступило до виконання своїх обов'язків з 1 січня 2003 р.

20 березня 2003 р. озброєні сили США та їх союзники почали бойові дії проти Іраку. В умовах наростання процесів глобалізації і нової розстановки сил на міжнародній арені нова зовнішньополітична доктрина США направлена на збереження і зміцнення лідируючих позицій у світі. Її основу все більшою мірою складають воєнні і силові методи.

Інша важлива тенденція нової доктрини полягає у віддаленні США від міжнародних організацій, навіть від таких, як НАТО й ООН. Американці сьогодні схильні взагалі відмовлятися від підписання яких би то не було договорів, які б зв'язували їм руки. Така позиція ґрунтується на небаченій військовій потужності США. У військово-технічному відношенні вони перевершують всі країни Євросоюзу разом узяті. Військовий бюджет країни складає близько 400 млрд. доларів.

В основу нової доктрини покладено ще одну найважливішу для американців ідею: краща оборона – це напад. Адміністрація виходить з того, що не можна запобігти всім можливим терористичним актам, тому необхідно знищити джерела, від яких вони можуть виходити.

Військова потужність США ґрунтується на успіхах економічного розвитку країни. Економіка США – найбільш технологічно могутня, розвинута і найбільша за масштабами економіка у світі.

Унаслідок глобалізації бізнесу відбувається посилення процесів інтеграції країни і її господарюючих суб'єктів у світову економіку. На рубежі століть понад 50% доходів великих американських корпорацій формується за кордоном. В економічній стратегії на перший план висуваються питання розвитку зовнішньої торгівлі й іноземного інвестування.

Глобалізація бізнесу відкрила сьогодні нові ринки збуту для американських товарів і послуг, стимулює виробництво, орієнтоване на зарубіжний ринок.

Найважливішим джерелом зростання економічної могутності США є інформаційна революція. За допомогою інформаційних технологій

---

⁵ Власихин В.А. Новый закон США о борьбе с терроризмом и Билль о правах // США. Канада. ЭПК. – 2002. - №4. – С. 21–25.

підвищується продуктивність праці й ефективність управління, значно скорочуються витрати на устаткування і виробничі витрати⁶.

Проте останніми роками реально проявилися довгострокові проблеми в американській економіці, а саме: недостатнє інвестування економічної інфраструктури, швидке зростання цін на медичні послуги і старіння нації, значний дефіцит зовнішньоторговельного балансу, високий зовнішній борг країни, який складає більше 1 трлн. доларів.

На загальному стані американської економіки не могло не позначитися наростання проблем у світовій економіці в умовах глобалізації.

У 2001–2002 рр. економіку США потрясла серія банкрутств найбільших компаній. Проте в цілому, незважаючи на ряд негативних тенденцій, економіка США продовжує утримувати провідні позиції у світі.

2. Право США у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.
Розвиток делегуючого законодавства конституція США досить детально визначає предмет законодавчих повноважень Конгресу й докладно описує повноваження, що належать президентові. І хоча Конституція США прямо ніде не передбачає можливості делегованого законодавства, в жодній статті Конституції США немає норми, на підставі якої можна було б обґрунтувати підзаконне нормотворчество, виконавча влада такі функції здійснювала чи не з першого років. Одним з перших делегованих статутів був закон про міжштатову торгівлю 1887 р., що наділила адміністративну установу (Комісію міжштатової торгівлі) всією повнотою законодавчої, виконавчої й навіть судової влади у питання його ведення. Цей акт з'явився крапкою відліку в широкому розвитку делегованого законодавства в США.

По деяких підрахунках в 40-х рр. ХХ ст. більше 100 федеральних установ видавали свої акти на підставі приблизно тисячі делегувань, що містяться в актах Конгресу й 75 наказах Президента, причому останні також базувалися на актах Конгресу.

На думку вчених Конгрес вправі здійснювати таке делегування на підставі розділу 8 ст. 1 Конституції США, що надає йому право приймати будь-які закони. Американські вчені тому роблять висновок про те, що Конгрес має право видавати закони, що делегують адміністрації повноваження на видання нормативних актів не тільки з питань внутрішньої організації установ і порядку їхньої роботи, але й з питань, віднесених до його ведення, тобто з торгівлі, тарифів, податків і т.д.

Делегування адміністрації законодавчих повноважень суперечить доктрині поділу влади, а також іншій доктрині, якої дотепер дотримується американська система представницької демократії, «делегат не може делегувати». Стосовно повноважень Конгресу ця остання доктрина означає, що американський народ, що відповідно до преамбули Конституції є її творцем, не вповноважив Конгрес делегувати свої повноваження. Видаючи

---

⁶ Золотухин А.Н. Создание федеративной программы США по нанотехнологии // Новая и новейшая история – 2008. – № 3.

нормативні акти, адміністративна установа фактично здійснює ту владу, яку повинна здійснювати легіслатура, тобто законодавство.

Таким чином, всупереч доктрині поділу влади й доктрині «делегат не може делегувати», а також незважаючи на точний зміст конституцій, легіслатури делегували адміністрації великі нормотворчі повноваження. Із властивою ним гнучкістю й прагматизмом американці наповнили свою конституцію змістом, що не випливає з її буквального значення. Такий процес був викликаний потребами часу й свідчив про неможливість здійснення влади суворо в рамках твердого поділу повноважень між законодавчою й виконавчою владою.

Бути або не бути адміністративному нормотворенню, багато в чому залежало від судів. І суди в цілому ряді рішень по справах, у яких оскаржувалась конституційність делегування адміністрації законодавчих повноважень, санкціонували подібну практику. Верховний суд тільки двічі визнав делегуючий закон неконституційним.

І в ХХ ст. Конгрес нерідко приймає делегуючі закони, що містять докладні інструкції для адміністрації у відношенні видаваних ними актів. Таким ,зокрема, є трудове законодавство, що містить чіткі стандарти для Національної ради з трудових відносин як відносно вирішення окремих суперечок, так і з питань видання нормативних актів.

У другій пол. ХХ – на початку ХХІ ст. у США делеговане законодавство здійснюється як Президентом, так і главами виконавчих департаментів, і численних федеральних агентств. Видавані в цьому порядку укази, накази, прокламації, військові накази, директиви, регламенти й т.д. мають таку ж юридичну чинність, як й акти Конгресу. При цьому межі делегованого законодавства, не встановлені.

Джерела права і систематизація адміністративного права. З погляду американських юристів адміністративне право США регулює повноваження й порядок діяльності адміністративних установ, а також контроль судів над адміністрацією. Організація адміністративної системи й структура окремих установ не є, на їхню думку, об'єктом регулювання цієї галузі права. За сталою традицією адміністративне право регулює три об'єкти: адміністративне нормотворення; адміністративну квазисудову діяльність; контроль судів над адміністрацією.

Американці схильні розглядати своє адміністративне право як сукупність юридичних норм, покликаних захистити приватну особу від свавілля бюрократії. Американську юриспруденцію цікавлять в адміністративному процесі не установи, а головним чином приватна особа, насамперед його права на участь в цьому процесі й ті можливості, які надаються цій особі і його адвокату для захисту його інтересів. Тому питання процедури в адміністративному праві США є домінуючими. Таке адміністративне право треба, скоріше, іменувати «адміністративно-процесуальним».

Джерелами адміністративного права США є: конституції (федеральна й штатів); закони федерації й штатів; судові рішення; акти адміністративних установ.

Надзвичайно важливе значення для адміністративного права, а особливо для його процесуальної частини, мають V й XI виправлення до Конституції США. В V виправленні, що поширюється тільки на федеральні заклади, говориться, зокрема: «Ніхто... не повинен втратити життя, волі або майна без належної правової процедури; ніяка приватна власність не повинна відбиратися для суспільного користування без справедливого відшкодування». В XI виправленні також вказується на те, що «жоден штат не повинен лишати кого-небудь життя, волі або майна без належної правової процедури». Ці конституційні норми розглядаються з як підстава для участі зацікавлених осіб у процесі вироблення адміністративного рішення або для пред'явлення в суді позову до установи, співробітники якого своїми діями по службі нанесли приватній особі збиток.

З метою уніфікації адміністративної практики в 1946 р. був прийнятий Закон про адміністративну процедуру. Федеральний Закон про адміністративну процедуру будучи власне кажучи адміністративним кодексом, сформулював положення, що регулюють інформування громадян про діяльності адміністрації, адміністративне нормотворчество й квазисудебну діяльність, перевірку судом рішень установ.

В 1966 р. Конгрес кодифікував V розділ Зводу законів США, що отримав назву «Урядова організація й службовці». Він майже повністю присвячений установам у системі виконавчої влади, у тому числі й адміністративним.

Багато штатів мають власні закони про адміністративну процедуру. Зразком для них служить як федеральний Закон про адміністративну процедуру, так і Зразковий штатний закон про адміністративну процедуру, підготовлений уповноваженими штатів по уніфікації законодавства. Процедура адміністративних установ у системі місцевого самоврядування також в окремих випадках регулюється особливими актами про адміністративну процедуру.

Значну роль у створенні американського адміністративного права відіграли суди. Суди, широко тлумачачи конституції, санкціонували передачу закладам нормотворчих і судових повноважень. Вони сформулювали також безліч нових матеріальних і процесуальних норм адміністративного права, які надалі були закріплені в законах або діяли самі по собі.

Важливе джерело адміністративного права становлять адміністративні нормативні акти. За своєю чисельністю й обсягом вони значно перевищують як закони, так і судові постанови.

Найбільш важливими нормативними актами, виданими президентом, є виконавчі накази й реорганізаційні плани. Федеральні департаменти й відомства видають свої нормативні акти у вигляді наказів, інструкцій, правил виробництв і процедури й т.д.

Загальна характеристика цивільного права в США У сфері цивільного права в більшості американських штатів діють не кодекси, а закони, що регулюють окремі правові інститути, або норми загального права. Виключення становить штат Луїзіана, де діє Цивільний кодекс, що продовжує традиції французького права, і штати Джорджія, Каліфорнія, Монтана, Північна й Південна Дакота, де є цивільні кодекси, що регулюють лише вузьке коло проблем цивільного й сімейного права.

Норми про правовий статус фізичних осіб, крім тих що мають загальноконституційний характер, досить розрізняються. Зокрема, вік цивільного повноліття в штатах коливається від 18 до 21 року. Щодо правового статусу юридичних осіб також є досить серйозні розходження. У багатьох штатах діють однакові закони про повні й командитні товариства, менше поширення отримав Зразковий закон про підприємницькі корпорації. Закони допускають утворення корпорації навіть однією особою й не містять обмежень відносно мінімальних розмірів її початкового капіталу.

Однаковий закон про шлюб і розлучення, розроблений Національною конференцією уповноважених, повне схвалення одержав лише в 11 штатах, і в регулюванні цих питань відсутня єдність. Закони одних штатів вимагають цивільної форми реєстрації шлюбу, інших надають юридичну силу церковному одруженню, однак за умови, що йому передуює подання ліцензії від муніципальних служб. Нарешті, в окремих штатах допускається визнання юридичних наслідків і за фактично установами шлюбними відносинами. Майно чоловіка й жінки після висновку шлюбу найчастіше продовжує залишатися в їхній роздільній власності, хоча в декількох штатах зізнається режим спільності майна чоловіка й жінки.

Підставою для розлучення законодавство одних штатів визнає лише непоправний розпад шлюбу, інших – роздільне проживання чоловіка й жінки строком на півроку; у деяких штатах потрібно довести в суді провину одного із подружжя у грубому ставленні, невірності й т.п.

У самостійну галузь правового регулювання, здійснюваного головним чином федеральними законами, перетворилося так зване антитрестове законодавство, спрямоване на недопущення надмірної концентрації економічної могутності в руках окремих монополій на шкоду системі капіталістичної конкуренції. Першим федеральним актом у цій області став *Закон Шермана*, який був доповнений Законом Клейтона й Законом про федеральну торговельну комісію. Цими актами оголошувалися незаконними «нечесні методи конкуренції» у торгівлі, а також деякі види підприємницької практики, якщо вони спричиняли «істотне ослаблення конкуренції» або «тенденцію до створення монополій». У результаті антитрестовське законодавство має своїм наслідком аж ніяк не ліквідацію монополій, а створення досить гнучкої системи державно-монополістичного регулювання економіки.

У трудовому законодавстві в США на сьогодні склалася система нормативних актів, що регулюють трудові відносини, у якій вирішальна роль належить федеральним законам, хоча й у веденні штатів залишається досить

широке коло питань. Федеральні закони, прийняті в 1960-х рр., багато в чому відбивали інтереси трудящих і гарантували рівну оплату за рівну працю, проголошували заборону дискримінації в області праці з міркувань расової приналежності, походження, кольору шкіри, релігії, й ін.

Чинні закони забороняють участь профспілок у політичній боротьбі й проведенні виборних кампаній, систему «закритих цехів», тобто прийому на роботу тільки членів профспілок, і містять ряд інших обмежень профспілкової діяльності. У той же час органи федерального Міністерства праці й відповідних установ у штатах наділені правом нагляду за дотриманням підприємцями законодавства про мінімальні ставки заробітної плати й максимальної тривалості робочого часу, правил техніки безпеки на підприємствах і т.п.

Діюча система соціального забезпечення (*Федеральний Закон про соціальне забезпечення* й інші акти) включає насамперед міри соціального страхування, пов'язані із трудовими відносинами й фінансовані за рахунок внесків працівників і підприємців: виплату пенсій по старості, інвалідності, з нагоди втрати годувальника, допомога з безробіття й у зв'язку з нещасними випадками на виробництві. У систему соціального забезпечення входять також міри соціальної допомоги, які надавались незаможним родинам, одиночкам з недостатнім доходом, особам, що бідують у тривалому лікуванні, індіанцям, особам що постраждали в наслідок стихійних лих й ін⁷.

У другій половині ХХ в. одержали значний розвиток нові галузі права, пов'язані з охороною навколишнього середовища й захистом інтересів споживачів. Під активним впливом громадськості й при опорі великих корпорацій Конгрес США прийняв закони про національну політику з питань навколишнього середовища 1969 р. і про поліпшення якості навколишнього середовища 1970 р., а на їхній основі – ряд більше приватних актів: про контроль над забрудненням вод, про чистоту повітря, про контроль над шкідливими шумами, про ліквідацію твердих відходів й ін. Спеціально створене Агентство по охороні навколишнього середовища вправі видавати підзаконні акти, якими регулюються критерії й стандарти якості води, атмосферного повітря, нормативи промислових відходів, стічних вод і т.п., а також вести карне переслідування корпорацій й інших порушників установлених правил.

З метою боротьби з «обманом споживачів» (помилкова реклама товарів, поставка фальсифікованих або неправильно маркірованих продуктів, вимога оплати незроблених послуг і т.п.) нині прийняті сотні правових актів на рівні законодавства федерації й штатів. Видання цих актів з'явилося реакцією законодавців на рух споживачів проти обману й зловживань у сфері торгівлі й послуг. Національна адміністрація з питань продовольства й ліків видають переліки стандартних вимог, пропонованих до якості

---

⁷ Лебедева Л.Ф. Государственная политика социальной защиты населения США. // США. Канада ЭПК. – 2005. – № 2, 3; Емельянов Е.В., Озерова Е.В. Государство проблемы безработицы в начале XXI века: опыт США. – США. Канада ЭПК. – 2008. - № 12.

відповідних продуктів. Чинне законодавство дозволяє споживачам й їхнім асоціаціям, як і державним органам, вибирати між карним переслідуванням і пред'явленням цивільного позову до торговельних фірм і постачальників послуг, що займається обманом споживачів.

Загальна характеристика кримінального права в США. Карне право американських штатів сформувалось й довгий час розвивалося на основі системи англійського загального права, у свою чергу сформованої з величезного числа судових прецедентів, тобто рішень судів вищих інстанцій з певних правових питань.

З перших же десятиліть існування Сполучених Штатів важливу роль як джерела карного права (поряд з нормами загального права) стали грати статути – законодавчі акти Конгресу США й законодавчих зборів штатів. На початку ХХ в. у рамках загальної консолідації законодавства штатів у більшості з них були прийняті свої кримінальні кодекси, або, вірніше, розділи зводу законів штату, що регулюють відповідальність за карні злочини. Надалі вони, як правило, піддавалися численним змінам і доповненням,

В 1948 р. була сформована частина I розділу 18 Зводу законів США, що являє собою діючий федеральний Кримінальний кодекс. Починаючи з кінця 1960-х рр. спроби здійснити кардинальну реформу федерального карного законодавства, що виразилися в складанні декількох проектів нового кримінального кодексу, поки виявилися безрезультатними.

Важливим етапом на шляху реформи федерального карного законодавства, хоча й не в настільки широкому обсязі, як прийняття нового Кримінального кодексу, стало видання в жовтні 1984 р. Комплексного закону про контроль над злочинністю. У ньому регулюються питання призначення й виконання покарань, міри боротьби з небезпечними злочинцями й рецидивістами й інші аспекти діяльності федеральної судової системи.

В силу історично сформованого на базі Конституції США розподілу повноважень федерації й штатів у сфері карного законодавства федеральний КК, а також кримінально-правові норми, що знаходяться в інших розділах Зводу законів США, мають досить обмежену галузь регулювання. Ними встановлюється відповідальність за злочини федеральних службовців, а також у випадках, коли скоєний злочин сполучений з перетинанням кордону між штатами (наприклад, при збуті викрадених автомобілів).

У свою чергу, кримінальні кодекси 50 американських штатів, згодом стали усе більше виявляти значні й нічим не виправдані розходження у визначенні кола карних діянь, ознак окремих злочинів, у покараннях і т.п. Ці обставини й застарілий характер багатьох положень більшості кодексів нерідко ставали серйозною перешкодою в боротьбі зі злочинністю, особливо організованої.

Тому в середині ХХ в. почався рух за реформу карного законодавства штатів, у якій вирішальну роль зіграв підготовлений Інститутом американського права Зразковий кримінальний кодекс (1962 р.). До середини 1980-х рр. у більш ніж 40 штатах були прийняті нові КК, що привело й до

відновлення, і до зближення карного законодавства штатів. Між знову прийнятими КК зберігаються чималі розходження, однак всі вони відтепер представляють систематизовані збірники карних законів й у принципі дають однакове трактування найважливіших інститутів карного права.

Діюче, у тому числі й реформоване за останні роки законодавство американських штатів дотримується традиційного розподілу злочинних діянь на дві основні категорії – фелонії й місдімінори. До фелоніїв відносяться більше тяжкі діяння, які караються позбавленням волі на строк понад один рік, а до місдімінорів – менш тяжкі. Розходження між ними грають досить істотну роль при кваліфікації злочинів, у сфері карного процесу, в умовах відбування покарання й у правових наслідках осуду. Так, фелонія або одна тільки ціль її здійснення нерідко служить обтяжуючою обставиною, прямо передбаченим законом (наприклад, при вбивстві й проникненні в чуже приміщення). Можливості арешту поліцейським людини, підозрюваного в місдімінорі, значно обмежені. Карно-процесуальне законодавство деяких штатів вважає необов'язковим участь захисника, а іноді й обвинувачуваного в судовому розгляді справ про місдімінорах. Засуджені за фелонію, як правило, відбувають покарання в каральних установах більш суворого режиму, а після його виходу втрачають права займати публічні посади.

Основними елементами системи покарань, що склалася в США, є страта, позбавлення волі, пробація й штраф. Як додаткові покарання застосовуються конфіскація майна, покладання обов'язку відшкодувати заподіяний збиток, позбавлення прав, трудові послуги у суспільних інтересах й ін.

Активність супротивників страти привела до її скасування в ряді штатів, хоча в деяких з них (шт. Орегон) вона по декілька разів заборонялася й знову відновлювалася.

Інша істотна ланка американської системи карних покарань пробація (буквально: випробування), тобто направлення на певний строк засудженого, залишеного на волі, під спостереження чиновника спеціальної служби. Порухення встановлених судом пробації може спричинити винесення вироку до тюремного ув'язнення. Пробація альтернативна позбавленню волі санкція, що звичайно передбачається в Кримінальному кодексі штатів за більшість злочинів, крім найбільш тяжких, і широко застосовується американськими судами.

Штраф – основна, а часто і єдина міра покарання, що передбачає американськими законами за більшість малозначних злочинів й інших правопорушень, особливо автодорожніх. Останнім часом карні закони все частіше допускають одночасне призначення у вирок – позбавлення волі, пробаций і штрафу.

З метою боротьби з організованою злочинністю з кінця 1960-х рр. виданий ряд законодавчих актів, головним чином на федеральному рівні. Особливе значення серед них має Закон про контроль над організованою злочинністю, у якому передбачені суворі покарання для рекетирів й інших учасників злочинних об'єднань, особливо у випадках, коли вони намагаються

вкладати гроші в «законний бізнес». Ціла серія законодавчих актів останнього часу, прийнятих Конгресом США й владою штатів, спрямована на боротьбу з торгівлею наркотиками.

За останні десятиліття в системі кримінального законодавства на рівні й федеральному, і штатів всі частіше з'являються близькі за своїм змістом закони, спрямовані на боротьбу з новими формами злочинності, що вимагає координації зусиль різних правоохоронних органів. У їхньому числі федеральний Закон про шахрайство й зловживання, пов'язаних з комп'ютерами, і аналогічні закони переважної більшості штатів, докладно регламентуюча відповідальність за широке коло так званих комп'ютерних злочинів.

У наш час на території США функціонують п'ятдесят правових систем штатів та єдина федеральна правова система.

Висновок

Для державного ладу США в цілому й для адміністративного права зокрема характерне верховенство федеральної конституції. Конституція закріплює поділ повноважень між трьома галузями влади: законодавчої, виконавчої й судової. Суди, наділені конституційною владою вирішувати остаточно всі спірні правові питання, контролюють дві інші влади у всьому тому, що стосується права. Це обумовило їх винятково сильні позиції в американській системі державного керування.

Американське право, з усією своєю схожістю з англійським правом, набуло свої рідні та унікальні риси. В американському праві зародилося багато нових прецедентів, які орієнтувалися на саморегулюючі сили в економіці.

Загальне право в США не стало єдиним для усієї країни, а має суттєві розбіжності по штатах. Але розвиток правової системи у США призводив до преобладання федерального права над правом окремих штатів.

Пояснення до термінів

Імпічмент – особливий порядок притягнення до відповідальності та судового розгляду справ щодо злочинів вищих посадових осіб.

Карибська криза – військово-політичне протистояння США та СРСР в Карибському регіоні в 1962 р. з питання розташування радянських ядерних ракет на Кубі.

Конверсія – процес повного або часткового переведення підприємств оборонної промисловості на виробництво цивільної продукції та товарів широкого вжитку.

Маккартизм – серія антидемократичних заходів для придушення радикальних громадських угруповань та течій (насамперед комуністичного спрямування), профспілок. Це явище отримало назву за ім'ям сенатора-республіканця зі штату Вісконсін Джо Маккарті.

Місдімінор – менш тяжке злочинне діяння, яке карається позбавленням волі строком до одного року або штрафом.

План Маршалла – план економічної допомоги 17 країнам Європи американського держсекретаря Джорджа Маршалла (червень 1947 р.) з метою затвердження політичної гегемонії США в цьому регіоні.

Рейганоміка – курс на прискорений розвиток американської індустрії шляхом широкого запровадження нових технологій та наукових розробок, який проводився адміністрацією президента Р. Рейгана

Сегрегація – (от лат. segregatio – відокремлення) – політика примусового відокремлення якоїсь групи населення за расовою або етнічною ознакою, она з форм расової дискримінації.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Які тенденції у внутрішньополітичному житті країни виявив «маккартизм»? Чи реально у США існувала «комуністична загроза»?
2. В чому полягав зміст та значення реформ адміністрацій Дж. Кеннеді та Л.Джонсона в соціально-економічному житті ?
3. Охарактеризуйте діяльність адміністрації Р. Рейгана у державно-правовій галузі.
4. В чому полягають основні тенденції розвитку американської держави в ХХІ ст.?
5. Визначте сутність нової зовнішньополітичної доктрини президента Дж. Буша-молодшого.
6. Дайте порівняльну характеристику демократичної та республіканської партій США. Що є для них спільним? В чому полягає відмінність між політичними програмами кожної з зазначених партій?
7. Охарактеризуйте особливості права США в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.
8. Охарактеризуйте основні напрямки розвитку делегуючого законодавства в США в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Додаткова література до теми

1. Бамстед Р.А. Президент Б. Клинтон // США: ЭПИ. – 1993. – №1.
2. Бернам У. Правовая система США. – М., 2006.
3. Власихин В.А. Новый закон США о борьбе с терроризмом и Билль о правах // США. Канада. ЭПК. – 2002. - №4.
4. Гарбузов В.Н. Рейгановская модель руководства государством // США: ЭПИ. – 1997. – №9.
5. Иванян Э.А. Белый дом: Президенты и политики. – М., 1979.
6. Иванян Э.А. Рональд Рейган: Хроника жизни и времени. – М., 1991.
7. Иванян Э.А. История США. Пособие для вузов. – М., 2004.
8. Качалин В.В. Система антимонопольной защиты общества в США. – М., 1997.
9. Клучи Д. Государство, бизнес и экономика (о правовом регулировании экономики) // США: ЭПИ. – 1995. – №4.

10. Лебедева Л.Ф. Государственная политика социальной защиты населения США. // США. Канада ЭПК. – 2005. – № 2, 3;
11. Нитобург Э.Л. США: цветной бартер в прошлом и настоящем // Новая и новейшая история. – 1997. – №2.
12. Политические институты США: история и современность. – М., 1988.
13. Поляковский О. 41-й президент США (Дж. Буш) // О них говорят. – М., 1989.
14. Проблемы американистики. Вып. 10. Либеральная традиция в США. – М., 1997.
15. Роль государства в социально-экономическом развитии США. – М., 1997.
16. Ростиашвили К.Д. Государственное регулирование в либерально-демократической системе США // Полис. – 1996. – №6.
17. Савельев В.А. Консервативная модель конца столетия: рейганизм? // Проблемы американистики. – М., 1990. – Вып. 8.
18. Самуйлов С.М. Совет национальной безопасности США: прошлое и настоящее. // США. Канада. ЭПК. – 2007. – №8.
19. Согрин В.В. Социальная структура США в эпоху постиндустриального общества // Новая и новейшая история. – 2008. – №3.
20. Червонная В.М. Новые аспекты регулирования трудовых отношений в США // США: ЭПИ. – 1995. – №2.
21. Шумилов В.М. Семейное право США. // США. Канада. ЭПК. – 2006. – №5.

Тема № 15

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

План.

1. Державно-правовий розвиток Великобританії в другій половині ХХ ст.
2. Державно-правовий розвиток Франції в другій половині ХХ ст.
3. Державно-правовий розвиток Німеччини в другій половині ХХ ст.
4. Державно-правовий розвиток Італії в другій половині ХХ ст.

1. Державно-правовий розвиток Великобританії в другій половині ХХ ст. Великобританія – унітарна держава. Історично сформовані частини об'єднаного королівства – Англія, Шотландія, Уельс і Північна Ірландія. Але різняться їх адміністративний поділ: в Англії й Уельсі – графства, які діляться на округи. Самостійною адміністративною одиницею є Великий Лондон, що включає 32 міських райони та Сіті. Північна Ірландія поділяється на округи, Шотландія на області.

Після Другої світової війни, хоча й обмежену, але одержали незалежність Індійський Союз, Пакистан і Цейлон.

Щоб відкрити можливість вступу до Співдружності для тих колоній, які прийняли статус домініонів, не встановили в себе республіканську форму правління, конференція прем'єр-міністрів країн Співдружності у квітні 1949 р. склала нову формулу Вестмінстерського статусу 1931 р., в якому говорилося, що «члени Співдружності об'єднані загальною вірністю короні», і вважати англійського короля тільки «символом вільної асоціації незалежних націй – членів Співдружності й у якості такого главою Співдружності».

В 1948 р. була проголошена незалежність Ірландської республіки, в 1957 р. незалежність отримали Гана, Малайська федерація, в 1960 р. Кіпр і Нігерія.¹

За формою державного правління Великобританія – конституційна монархія. Королева (король) є главою держави. Формально зберігаються багато королівських прерогатив:

- призначення прем'єр-міністра й членів уряду, інших посадових осіб (суддів, офіцерів армії, дипломатів, вищих церковних службовців),
- скликання та розпуск парламенту,
- накладення вето на законопроект, прийнятий парламентом.

Монарх є головнокомандуючим збройними силами, представляє країну в міжнародних відносинах, укладає й ратифікує договори з іноземними державами, має право оголошення війни та укладання миру, здійснює право помилування.

Всі ці повноваження вважаються простою формальністю, оскільки, відповідно до англійської конституційної доктрини, глава держави повинен

---

¹ Корсаков К. Н. История Великобритании. - М., 1997. – С. 279-287.

працювати погоджено із міністрами. Саме вони підписують акти, які видає монарх, і несуть за них відповідальність. Одночасно встановлено, що монарх не зобов'язаний додержуватися всіх рекомендацій радників: він має право не давати своєї згоди на такі політичні дії, які, на його думку, руйнують «базиси англійської Конституції».

У зв'язку із цим монарх може відправити кабінет міністрів у відставку, розпустити парламент, відмовити у затвердженні білля тощо.

Законодавча влада належить двопалатному парламенту зі строком повноважень 5 років. Палата громад (нижня) обирається шляхом загальних і прямих виборів по мажоритарній системі відносної більшості. У її складі 650 депутатів. Палата ж лордів не обирається, право засідати в ній здобувається або у якості спадщини, або за призначенням монарха. На сьогоднішній день у палаті засідає більше 1100 чоловік. Приблизно половина членів палати - пери, що мають титули, отримані протягом ХХ століття. Третю частину членів палати лордів становлять директори компаній.

В теперішній час палата лордів має достатні повноваження. В 1956 р. лорди провалили законопроект про скасування смертної кари. Верхня палата має потужний політичний вплив на різні галузі суспільно-політичного життя країни.

Серед найбільш важливих функцій парламенту – прийняття законів і контроль за діяльністю уряду. Правом законодавчої ініціативи користуються як члени парламенту, так відповідно й члени уряду, тому що міністри обов'язково повинні бути депутатами однієї з палат.

Законопроект, схвалений Палатою громад, направляється в Палату лордів. Уряд формується після парламентських виборів. Прем'єр-міністром призначається лідер партії, яка одержала більшість місць у Палаті громад. Якщо ж лідер партії більшості не займає досить міцного положення, слово правлячого монарха має вирішальне значення.

У Великобританії розрізняють поняття «уряд» та «кабінет». Кабінет діє всередині уряду, у його склад входить прем'єр-міністр, основні міністри та особи, що займають так звані традиційні посади – лорд-голова ради, лорд-зберігач печатки, головний скарбничий тощо ².

Уряд у повному складі ніколи не збирається на засідання, і фактично всі питання внутрішньої й зовнішньої політики країни вирішуються на засіданнях Кабінету, який реально здійснює вищу виконавчу владу.

У Великобританії органи місцевого управління діють у графствах й округах, з 1985 р. скасовані муніципалітети великих промислових міст.

Ряд функцій від місцевих органів влади перейшла до центральних органів. Сильна централізована влада в особі уряду Великобританії дозволила послідовно проводити економічний курс держави. Лейбористи, здійснюючи контроль над урядом, в 1946 р. прийняли закон про націоналізацію англійського банку, потім була проведена націоналізація вугільної й газової промисловості, внутрішньої транспортної галузі,

---

² Конституции зарубежных государств. - М., 2001. – С. 38-44.

цивільної авіації, телеграфу та радіозв'язку. У сфері трудових відносин були прийняті закони, що регулюють зайнятість, уведені системи державного страхування й охорони здоров'я.

Аналізуючи державно-правовий розвиток Великобританії другої половини ХХ – поч. ХХІ ст., важливо відзначити, що постійно відбувається процес змін урядів (від *партій лейбористів та консерваторів*), які по-різному ставилися до стратегічних та тактичних питань розвитку країни.

Зазначимо, що у післявоєнний період в Англії прийшов до влади уряд, сформований партією лейбористів. В цей час спостерігається збільшення кількості управлінських структур, зросла армія чиновників, внаслідок чого збільшуються податки. Саме тому в 1951 р. до влади приходять Партія Консерваторів, представники якої являлися супротивниками втручання держави в економіку. На той час їх очолював 77-річний У.Черчілль. Консерватори стали правлячою партією на наступні 13 років. У своїй діяльності вони зробили акцент на індивідуалізм, особисту ініціативу, провели часткову денационалізацію, скоротили витрати на охорону здоров'я³.

Великобританія була єдиною державою Європи, яка не пережила протягом 50-60-х рр. ХХ ст. «економічного дива». Тому за загальними економічними показниками Англія переміщується з 2 місця (1940-і рр.) на 5 місце протягом 70-х рр. серед капіталістичних країн. Низький динамізм економіки, відсутність інноваційних технологій розцінювалися в світі в той час як ознаки «англійської хвороби». Причинами цього було те, що протягом Другої світової війни країна втратила 25% всього національного майна держави. До того ж економіка була колоніально-орієнтованою і надмірним був вивіз капіталу. В країні не вистачало інженерів. При цьому рівень життя був вищим, ніж в інших країнах, що пояснювалось розвиненим законодавством у галузі соціального захисту населення. Зворотнім боком цього стало послаблення традиційних цінностей англійського суспільства – індивідуалізму, підприємництва, спираючись на власні сили.

У післявоєнні десятиліття також відбувається процес зниження довіри до таких політичних інститутів, як *монархія та палата лордів*. Притік емігрантів з населення колишніх колоній склав підґрунтя для розповсюдження не притаманного для англійців радикалізму. В 1967 р. виникає впливова права організація *Національний фронт*. Відбувається демократизація *лейбористської партії*. Так, крім парламентської фракції у виборах її лідера тепер приймають участь представники від профспілок та місцевих організацій.

В серпні 1971 р. лейбористський парламент затвердив антипрофспілковий закон «Про стосунки у промисловості». З 1 січня 1973 р. Англія вступила у Спільний ринок.

З березня 1979 р. до влади у Великобританії приходять *Партія Консерваторів*. Першою в історії Британії прем'єр-міністром стала жінка - Маргарет Тетчер, яка поставила на меті зробити в Англії самостійне

---

³ Докладніше див.: «Консерватизм: современные интерпретации». - М., 1990.

незалежне суспільство. Вона вважала, що для того, щоб поставлена мета здійснилася, необхідно позбутися чотирьох надмірностей. По-перше, надзвичайної влади профспілкових начальників, по-друге – надмірного оподаткування, по-третє – надмірної інфляції, по-четверте – надмірного державного втручання. Протягом 80-х років здійснювалась політика денаціоналізації ряду підприємств, яка взяла орієнтир на зменшення втручання в економіку. В ці роки частка державно-монополістичного сектору в англійській промисловості значно скоротилася, і в результаті продажу акцій державних підприємств, збільшилося число дрібних акціонерів. Доля державного сектору знизилася з 10% до 6,5%. Зменшились субсидії приватним та державним фірмам. На зламі 80-90-х рр. збільшилася соціальна поляризація, збільшилися черги в лікарнях та на операції. Але, не дивлячись на певні суспільні негаразди цього періоду, Англія перестала бути «хворою людиною Європи». Проте, при цьому, загальна кількість незаможного населення Англії збільшилася до 17% (9,4 млн. чоловік). Епоха «тетчеризму» закінчилася⁴.

В 1990 р. прем'єр-міністром став Дж.Мейджор. Він, в основному, зберіг провідні риси «тетчеризму». Проте, був відмінений подушний податок, посилив взаємозв'язки бізнесу та науки. У побуті паралельно діють державні та приватні установи.

Початок ХХІ ст. Англія зустріла з новим лейбористським урядом Тоні Блера. В цей період у Великобританії відбувається подальша модернізація суспільства. З метою зменшення внутрішньої напруженості в країні скликаються представницькі органи Шотландії та Уельсу. Водночас, проблема Північної Ірландії так до кінця не вирішилася.

У галузі зовнішньої політики протягом другої половини ХХ ст. мали місце такі тенденції, що були сформульовані ще У.Черчіллем. Це була т. зв. «концепція трьох кіл» – Англія забезпечує вплив на хід світових подій потрійно: як провідний партнер США, провідна західноєвропейська держава та лідер Співдружності націй. Так, протягом 40-х рр. були закладені підвалини «особливих стосунків» з США у рамках НАТО. В цей же період покладений початок контрольованій деколонізації, про яку вже було згадано.

Пізніше Великобританія, не змінюючи принципів атлантизму, однією з перших заявила про небезпеку «холодної війни» та виступила з ініціативою нормалізації відносин з СРСР.

В кінці 60-х рр. у 6 графствах Північної Ірландії були введені англійські війська, які розпочали збройне протистояння з ІРА.

В 1982 р. з ініціативи М.Тетчер, Великобританія вступила у військову сутичку за Фолклендські острови, в якій перемогла⁵. За час правління консерваторів Англія продовжувала виступати, як перший помічник США у створенні завіси для експансії «комунізму» в світі, але після розпаду СРСР в

⁴ Див.: Перегудов С.П. Тэтчер и тетчеризм. – М., 1996.

⁵ Митяева Е. В. Англо-аргентинский конфликт из-за Фольклендских (Мальдивских) островов. - М., 1985.

1991 р. прем'єр-міністр М.Тетчер пішла на нормалізацію відносин. В подальшому Англія приймає активну участь у каральних операціях проти Іраку, підтримує санкції США проти Югославії. З Україною Великобританія встановила дипломатичні відносини в 1992 р.

Великобританія, будучи конституційною монархією, все ж має потужний державний апарат, що дозволяє здійснювати керування країною й впливати на політику й економічний розвиток країн, що входять у Британську співдружність націй.

Загальні аспекти правового розвитку Великобританії в другій половині ХХ ст. За формою британська Конституція протягом ХХ століття має комбінований, несистематизований характер і складається із двох частин – писаної та неписаної. Такий характер мають всі галузі англійського права. Британську Конституцію часто називають неписаною, маючи на увазі ту обставину, що вона ніколи не була «записана» в одному акті. Писана й неписана її частини мають, у свою чергу, досить різноманітні джерела.

Писана частина містить у собі статутне право, тобто прийняті в різні роки й навіть епохи закони парламенту, що регулюють питання конституційного характеру, судові рішення (прецеденти), що мають своїм предметом питання, що носять той же конституційний характер. Вираз «писаний» закон означає закон, формально прийнятий парламентом, неважливо, зафіксований він на папері чи ні, а термін «неписаний» закон уживається для позначення закону, що не приймався парламентом. Судові рішення становлять систему «загального права», вони торкаються, головним чином, прав та свобод громадян, відносин різних державних органів. Найбільше значення мають рішення вищих судових інстанцій.

Основними джерелами англійського права є *судові прецеденти*, тобто рішення вищих судів, що мають обов'язкову чинність для них самих і нижчих судів, статuti – законодавчі акти британського парламенту й видавані виконавчими органами – *акти делегованого законодавства*.

Протягом ХХ століття серед джерел англійського права істотно зросла роль делегованого законодавства, особливо в охороні здоров'я, утворенні, соціальному страхуванні. Вищою формою делегованого законодавства вважається «наказ у Раді», виданий урядом від імені монарха та таємної ради (дорадчого органу при монарху, що включає вищих посадових осіб Великобританії).

В Англії єдиною областю виступає галузь цивільного й торгівельного права. Великий розвиток одержав інститут довірчої власності, керованої на користь третіх осіб (створення благодійних фондів, керування спадкоємним майном і майном недієздатних осіб й ін.). Стосовно до деяких видів зобов'язань і правопорушень діє принцип «суворої відповідальності», відповідно до якого потрібно встановити лише факт заподіяння шкоди, але немає необхідності доводити суб'єктивну провину правопорушника. При складанні договорів велике значення надається встановленню й дотриманню стандартних умов, регульованих, як і зобов'язання, в основному, нормами прецедентного права.

Сімейні відносини регулюються досить докладно різними законодавчими актами. Так, виданий Закон про шлюб 1949 р. в основному присвячений поняттю шлюбу, Закони про реформу сімейного права 1969 й 1987 р. уточнили закони щодо успадкування, права незаконнонароджених дітей і про обов'язки батьків таких дітей, Закон про визнання шлюбу недійсним (1971 р.), Закон про розлучення й окреме проживання чоловіка й жінки (1971 р.), Закон про майнові відносини чоловіка й жінки (1973 р.).

Трудові відносини регулюються законодавством і прецедентним правом, що формується в ході судового розгляду трудових суперечок. У деяких галузях виробництва найважливіша умова праці (ставки заробітної плати, тривалість робочого часу, умови праці й ін.) закріплюється у колективних договорах; в інших галузях виробництва існують лише індивідуальні трудові угоди, для яких особливого значення набувають загальні приписи, що містяться у парламентських актах.

У ХХ столітті в Англії одержала розвиток система соціального забезпечення, були створені національна служба охорони здоров'я, національне страхування. Система різних фондів, сформованих за рахунок працівників, підприємців, коштів муніципальних органів і коштів держбюджету дозволяє виплачувати пенсії по старості, допомогу по безробіттю, пенсії по інвалідності, допомогу багатодітним матерям, на придбання, оплату житла тощо.

За останнє десятиліття ХХ ст. великого поширення дістало законодавство щодо охорони навколишнього середовища.

Важливих змін в ХХ ст. зазнали норми кримінального права Англії.

Шотландське право містить у собі не тільки судові прецеденти, але й трактати шотландських юристів. У Шотландії діють ті акти британського парламенту, які містять вказівки, які поширюються на її територію, або акти, видані тільки в Шотландії. У Шотландії не застосовується інститут строгої відповідальності, допускається складання шлюбу шляхом релігійного обряду або цивільної реєстрації, шлюб вважається дійсним й у результаті фактичного спільного проживання пари. Традиційно виконується воля заповіту, яка може бути обмеженою лише обов'язковою часткою для чоловіка й дітей. Складений в писемній формі заповіт не вимагає присутності свідків при його оформленні⁶.

Відрізняється і класифікація карних злочинів, види наміру та пом'якшувальні обставини. Процес є дуже наближеним до французької системи судочинства. Велике місце в регулюванні займають норми шотландського прецедентного права.

2. Державно-правовий розвиток Франції у другій половині ХХ ст.

Перед післявоєнною Францією постало безліч важливих проблем: економічних, соціальних, політичних. Однак центральним питанням внутрішньополітичного життя країни, навколо якого розгорнулася гостра

---

⁶ Аннерс З. История европейского права. – М., 1994. – С. 183-194.

боротьба, стало питання нового державного ладу, проблема нової конституції Франції.

В кінці літа 1944 р. Французький комітет національного визволення (ФКНВ) був перетворений на Тимчасовий уряд на чолі з Ш. де Голлем. Політичний лад, який існував у Франції з моменту визволення її від фашистської окупації з осені 1944 р. до прийняття Конституції восени 1946 р. має назву Тимчасового режиму. За підсумками війни Франція стала боржником США та Англії. Франк «загубив» 75% своєї фінансової ваги. Ключовими політичними силами в цей період стали ФКП (французька комуністична партія), соціалісти, прибічники генерала де Голля, народно-республіканський рух, Республіканська партія свободи⁷.

Політичні партії по-різному уявляли собі перспективи розвитку державного ладу Франції, а в умовах багатопартійності це вело до появи значної кількості програм, розмежування політичних сил.

На цьому партійному фоні і розгорнулася боротьба за майбутню конституцію Франції, в ході якої були сформульовані три основні програми:

1. Комуністи вважали необхідним створити демократичну парламентську республіку з суверенними Національними зборами. Другу палату вони прагнули скасувати, владу президента обмежити. Комуністи вважали необхідним дати в Конституції перелік основних прав і свобод людини і громадянина.

2. «Голлісти» намагалися побудувати президентську республіку, де буде сильний голова держави, авторитетний уряд.

3. Радикали пропонували відновити Конституцію 1875 р. і Третю республіку.

У серпні 1945 р. Тимчасовий уряд Франції вирішив провести вибори до Установчих зборів і референдум.

У квітні 1946 р. було прийнято проект конституції, який ґрунтувався на комуністичних засадах (однопалатний парламент, обмеження президентської влади тощо). Його схвалили Установчі збори, але шляхом референдуму від 5 травня 1946 р. був відхилений більшістю французів.

У червні 1946 р. відбулися нові вибори до Установчих зборів. Другий проект конституції був компромісним, він враховував платформи різних політичних партій і на референдумі 13 жовтня 1946 р. був затверджений.

Нова конституція, яка була вже п'ятнадцятою в історії Франції, проголошувала, що «будь-яка людська істота незалежно від раси, релігії і віросповідання має невід'ємні і священні права». Основний закон урочисто підтверджував «права і свободи людини і громадянина, які були закладені Декларацією прав 1789 р.».

За формою правління Франція стала «світською, демократичною і соціальною» парламентською республікою.

Парламент складався з двох палат: Національних зборів і Ради Республіки. Обидві палати обиралися: Національні збори – на засадах

---

⁷ Смирнов В. П. Новейшая история Франции. 1918–1975 гг. - М., 1979. – С. 319-327.

загального і прямого виборчого права на п'ять років, Рада Республіки – комунами і департаментами на засадах загального і непрямого виборчого права.

Національні збори проголошувалися єдиним законодавчим органом країни, який не міг «передати це право» (ст.13), тобто делегувати свої законодавчі повноваження. Національні збори мали виняткове право ратифікації і денонсації міжнародних договорів, оголошення війни і таке інше.

Рада Республіки отримала лише дорадчі функції, її рекомендації не були обов'язковими для Національних зборів. Верхня палата лише вносила поправки до законопроектів, прийнятих Національними зборами.

Главою держави був президент республіки, який обирався на спільному засіданні палат парламенту строком на сім років (ст.29). Він призначав голову уряду, державних радників, членів Верховної ради і Комітету Національної оборони, головував у раді міністрів. Президент промульгує закони протягом десяти днів, підписує і ратифікує міжнародні договори тощо. Однак ніяких надзвичайних повноважень Конституція президенту не давала. Більше того, кожен акт президента підписувався головою ради міністрів і одним із міністрів (ст.38).

Виконавча влада, за конституцією, вручалася раді міністрів на чолі з її головою. Цей орган влади мав безпосереднє державне управління країною. В його розпорядженні знаходився розгалужений бюрократичний чиновницький апарат.

Конституція покладала на міністрів колективну відповідальність перед Національними зборами за загальну політику кабінету і індивідуальну відповідальність за їх особисту діяльність. Працював уряд під контролем Національних зборів, які мали можливість абсолютною більшістю голосів відмовити кабінету в довірі. Така відмова тягла за собою колективну відставку кабінету. Але, якщо протягом 18 місяців відбудуться дві міністерські кризи, рада міністрів «може прийняти рішення про розпуск Національних зборів» (ст. 51).

Конституція зберегла в недоторканності колишню систему місцевого управління і суворий контроль з боку уряду за органами місцевого самоврядування. Офіційно вона вступила в силу в грудні 1946 р., а у листопаді цього ж року відбулися вибори до Народних Зборів, формування яких завершило процес становлення режиму IV Республіки у Франції⁸.

Становлення державного ладу Франції в тій формі, яка була закріплена Конституцією 1946 р., не було повністю проведене в життя. Політична система, яка базувалася на класичному парламентаризмі, виявилася нездатною швидко і активно реагувати на складні соціально-економічні проблеми. Через це відбувалися постійні зміни в політичному режимі IV Республіки.

У 1951 р. Національні збори приймають резолюцію про перегляд

---

⁸ Конституции зарубежных государств. - М., 2001. – С. 67-89.

Конституції 1946 р. У 1954 р. була проведена конституційна реформа. Відбулося фактичне посилення ролі впливу президента республіки, значно розширилися права і можливості уряду, простішим став процес його формування. Змінився статус верхньої палати – Ради республіки, якій були надані майже всі права і повноваження довоєнного сенату. Завдяки цьому IV Республіка і вистояла.

У 1956 р. на виборах до Національних зборів компартія знову здобула перемогу. Ідея народного фронту знову стає популярною. З іншого боку, монополістична буржуазія вимагає ліквідації демократичних інститутів, вона прагне до сильної президентської влади. Так утворюються умови для ліквідації Четвертої республіки.

У 1957 р. у Франції підіймається нова хвиля соціально-політичних суперечностей, які були обумовлені війною в Алжирі, підвищенням цін, зростанням залежності від США тощо. Населення знов згадало про політичну силу – прихильників визначного військового генерала Ш. де Голля, який в червні 1958 р. обирається на посаду прем'єр-міністра.

Структура Конституції 1958 р. відрізняється від попередньої Конституції. Невелика за обсягом, преамбула хоч і згадує про права людини і про Декларацію 1789 року, однак не дає, як це було в Конституції 1946 року, переліку економічних та політичних прав громадян. Побудована нова Конституція за такою схемою: президент – уряд – парламент.

З прийняттям нової французької конституції встановлюється режим V Республіки, при якому Франція стала президентською республікою (з жовтня 1958 р.) на чолі з Ш. де Голлем.

Центром всієї політичної системи Франції став президент Республіки. Обирається він особливою колегією виборців на 7 років. Президент «стежить за додержанням Конституції», забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування державних органів. Він є гарантом національної незалежності, територіальної цілісності (ст. 5). Йому надані широкі постійні прерогативи. Він призначає прем'єр-міністра, головує в раді міністрів, здійснює призначення на цивільні і військові посади, він є головою Збройних сил тощо. Президент республіки обнародує закони протягом 15 діб, він може до закінчення цього терміну вимагати від парламенту нового обговорення закону. Президент має право передати на референдум законопроект, що стосується організації державної влади, може достроково розпустити національні збори.

З 1962 р. президент Франції обирається загальним прямим голосуванням.

Особливе значення має ст.16 Конституції, яка надає президенту надзвичайні повноваження. «Якщо державні установи Республіки, незалежність нації, цілісність території Франції і виконання нею міжнародних обов'язків опиняться під серйозною і безпосередньою загрозою, а нормальне функціонування органів державної влади буде порушене, президент республіки вживає заходів, які диктуються обставинами». Щоб скористатися такою можливістю президенту слід було

провести офіційні консультації з прем'єр-міністром, головами палат парламенту, а також Конституційною радою.

Друге місце в державному механізмі V Республіки займав уряд, який визначав і здійснював політику Нації (ст. 20). У його розпорядженні знаходились адміністративні органи та збройні сили. Прем'єр-міністр посідав особливе місце в цій структурі. Він керував діяльністю уряду, відповідав за національну оборону, забезпечував виконання законів⁹.

На початку 60-х рр. Франція стала позбуватися статусу *держави-метрополії*. Так, у березні 1962 р., були підписані Евіанські угоди про надання Алжиру незалежності. Трохи раніше незалежність отримали колонії в Західній Африці. Хоча вплив Франції на ці держави зберігається і до сьогодні. В 1960-му р. була вперше випробувана ядерна зброя, Франція не стала активним членом НАТО, з лав цього союзу її вивів в 1966 р. де Голль. Міжнародною концепцією де Голля була Європа «від Атлантики до Уралу». Але із-за певних соціальних складнощів всередині самої держави генерал де Голль пішов у відставку в квітні 1969 р. Наступні уряди Франції реальних змін на державно-правовий лад Франції не справили.

Історію французької державності 80-90-х рр. визначало протистояння неоконсерватизму та соціал-реформізму. Найбільш значними політичними особистостями цього періоду були Жак Ширак та Фр. Міттеран. Вони не підтримували теплих стосунків з СРСР, не дозволяли США рахувати власний ядерний потенціал. Відносини з Росією також були прохолодними, а з Україною Франція встановила дипломатичні стосунки в 1992 р.

Загальні тенденції розвитку права у Франції в другій половині XX ст. Однією з особливостей французької правової системи другої половини XX ст. була відсутність державного регулювання діяльності монополій, їх всесвітнього переплетіння. Так, закон від 1967 р. постановив, що будь-яке товариство, органи управління якого знаходяться на території Франції, має підкорятися французьким законам.

У XX ст. у законодавстві багато уваги приділялося сімейному праву. Так, законом 1965 р., жінці було надане право займатися професійною діяльністю незалежно від бажання чоловіка. Були введені деякі положення про захист позашлюбних і покинутих батьком дітей.

Подальшу регламентацію одержали майнові відносини подружжя. Діяли два основних види правового режиму сімейного майна: договірний і легальний.

Виникнення першого пов'язано з укладенням шлюбного контракту, який складався до реєстрації шлюбу. Контракт визначав правовий режим майна, кожного з подружжя, яке належало їм до шлюбу, а також майна набутого у шлюбі і інші питання цієї сфери.

У випадку легального правового режиму встановлювалась спільність майна, тобто все майно, набуто в шлюбі, належить подружжю, але особистою власністю кожного є дошлюбне майно, а також майно, яке кожен з подружжя

---

⁹ Сироткин В. Г. История Франции: Пятая Республика. - М., 1989.

одержав під час шлюбу у вигляді спадщини чи подарунку. Особистим майном кожного є також майно придбане за рахунок прибутків від дошлюбної власності.

Трудове право, як окрема самостійна галузь, оформляється під прямим впливом організованого робітничого руху лише у ХХ ст. В 1945-1946 рр. було прийнято ряд нормативних актів по соціальному страхуванню. Вони передбачали право на пенсію кустарям, ремісникам, вводили пенсії за віком, за інвалідністю, у зв'язку з втратою годувальника, матеріальне забезпечення у разі хвороби або втрати працездатності. Оплата праці жінок прирівнювалася до оплати праці чоловіків.

Право на пенсію по старості мають по французькому закону особи, які досягли 60 років. Її розмір сягав 20% середнього заробітку. По досягненні 65 років вони набувають право на пенсію в розмірі 40% від середнього заробітку. Існують певні обмежувальні умови, такі як певний страховий стаж, робочий стаж.

У своїй преамбулі Конституція 1946 року проголошувала важливі економічні, політичні та соціальні принципи. Жінкам гарантувалися у всіх галузях рівні права з чоловіками. Кожен повинен працювати і мати право на одержання посади. Гарантувалося право на утворення профспілок і роботу в них, на страйк «в межах закону», на колективний договір. «Нація гарантує всім», - було сказано в Конституції, зокрема дітям, матерям і літнім працівникам, - «охорону здоров'я, матеріальне забезпечення, відпочинок і дозвілля». Організація «суспільної безкоштовної і світської освіти всіх ступенів» проголошувалась обов'язком держави.

У галузі кримінального права тривалий час діяли положення Кримінального кодексу 1810 р., до якого неодноразово вносилися різного роду доповнення і зміни. Значно посилив каральні санкції закон, прийнятий 4 червня 1960 р. Для шістнадцяти складів злочинів єдиною мірою покарання визнавалася смертна кара. Стосовно інших видів тяжких злочинів передбачалося довічне ув'язнення, ув'язнення на термін від десяти до двадцяти років. Усього було переглянуто 38 статей Кримінального кодексу 1810 р.

Після Другої світової війни основну увагу кримінальне законодавство приділяє політичним злочинам, боротьбі з робітничим рухом. У 1947 р. з'являється Закон Шумана («Про захист республіки»). Десятирічне ув'язнення загрожувало тим, хто організовував страйки і боровся зі штрейкбрехерами. Декретом, виданим у 1950 р., боротьба проти перевезення зброї прирівнювалася до «державної зради». Щоправда, поступово відбувалася демократизація кримінального права: в 1981 р. була скасована смертна кара, покарання за деякі злочини було обмежене грошовими стягненнями.

У 1992 р. був ратифікований, а в 1994 р. набрав чинності новий Кримінальний кодекс Франції, який втілює сучасні тенденції в кримінально-правовій політиці країни. Кодекс продовжує курс на посилення кримінальної відповідальності за особливо небезпечні злочини (тероризм,

виробництво і поширення наркотиків, рекет і тощо), але одночасно передбачає певну гуманізацію покарань. Вищою мірою покарання стало довічне ув'язнення.

В галузі цивільного права також відбулися істотні зміни. Так, в 1978 р. було внесено доповнення до Цивільного кодексу Наполеона 1804 р., яким введено поняття юридичної особи, всього додано близько 300 нових статей. Відбулося обмеження прав власника та свободи договору¹⁰.

3. Державно-правовий розвиток Німеччини у другій половині ХХ ст. Наприкінці Другої світової війни СРСР, США і Англія повинні були виробити узгоджену політику щодо подальшої долі Німеччини. Першим кроком в цьому питанні стала Кримська (Ялтинська) конференція глав урядів трьох держав у лютому 1945 року, де було вирішено питання про тимчасову окупацію Німеччини. Більш докладно і конкретно ця проблема вирішувалася на Потсдамській конференції (17 липня – 2 серпня 1945 р.) голів урядів СРСР, США і Великобританії.

З метою перетворення післявоєнної Німеччини на демократичну, миролюбну державу союзники вважали необхідним вжити ряд заходів по трьом провідним напрямкам: денацифікація, демілітаризація та демократизація. Для цього слід було розпустити німецькі збройні сили і ліквідувати генеральний штаб німецької армії; арештувати і віддати до суду військових злочинців, провести чистку державного апарату від військових злочинців, ліквідувати військово-промисловий потенціал Німеччини, відновити демократичні інститути влади, місцеве самоврядування тощо.

До створення самостійного центрального німецького уряду в Німеччині, вводився тимчасовий окупаційний режим. Територія країни була розділена на 4 зони: радянську, американську, англійську і французьку. Відповідно до цього, Берлін також було розділено на 4 сектори.

Управління окупованою країною було зосереджене в Союзній контрольній раді. Для підготовки мирного врегулювання «німецького питання» відповідно до Потсдамської угоди, була створена Рада міністрів закордонних справ великих держав.

Однак, на практиці, потсдамські рішення виконувалися неякісно, а іноді просто порушувалися. У грудні 1946 р. було введено сепаратне управління американською і англійською зонами, внаслідок чого утворилася «Бізонія» зі своїми спільними органами: Економічною радою, Радою земель, Адміністративною радою. У 1948 р. після приєднання до «Бізонії» французької окупаційної зони, з'явилася «Тризонія». Так було порушено ідею Потсдамських угод про єдину демократичну Німеччину.

Фактичний розкол Німеччини на Західну та Східну частини зробив можливим роздільне конституційне оформлення цих територій.

У липні 1948 р. відбулася конференція представників США, Англії, Франції, Бельгії, Голландії, Люксембургу. На ній були розроблені

---

¹⁰ Див.: Аннерс З. История европейского права. – М., 1994.

рекомендації щодо створення західнонімецької держави. Слідом за цим, конференція прем'єр-міністрів західнонімецьких земель створила Комітет експертів, який повинен був розробити проект конституції нової держави.

У травні 1949 р. проект конституції ФРН був готовий. Його прийняла Парламентська рада, яка складалася з представників земель. Проект був схвалений трьома військовими губернаторами. Після цього нова конституція, яка отримала назву «Боннської» (від назви столиці ФРН м. Бонн), була прийнята *ландтагами* західнонімецьких земель. Проти проекту нової конституції виступив лише ландтаг Баварії.

Перед цим Англія, Франція і США розробили і проголосили Окупаційний статут, який закріплював верховну владу Англії, Франції і США у ФРН. Статут зберігав режим військової окупації, надавав окупаційним державам право контролю за додержанням Конституції ФРН і конституцій західнонімецьких земель. 21 вересня 1949 р. було проголошено утворення сепаратної західнонімецької держави – Федеративної Республіки Німеччини. У 1951 р. Окупаційний статут був переглянутий, а в 1955 р. скасований у зв'язку з прийняттям ФРН до НАТО і Західноєвропейського союзу. Федеративна Республіка Німеччина офіційно отримала статус суверенної держави ¹¹.

Парламент ФРН складається з двох палат. Нижня палата – *бундестаг* – обирається на 4 роки народом шляхом загального, прямого та таємного голосування за змішаною виборчою системою. Це головний законодавчий орган, але його повноваження повною мірою обмежуються *бундесратом* – верхньою палатою парламенту. Бундесрат формується урядами земель, які призначають уповноважених до верхньої палати. При вирішенні деяких питань (зміни конституції, кордонів земель тощо) бундесрату надане право абсолютного вето.

Глава держави – федеральний президент – не отримав значних повноважень. Він обирається на 5 років спеціальними федеральними зборами. До повноважень президента Конституція відносить: представництво федерації в міжнародно-правових відносинах, укладення міжнародних угод, призначення федеральних суддів і чиновників, вибір кандидатури федерального канцлера для його наступного затвердження бундестагом.

Центральне місце в системі вищих органів федерації належить федеральному урядові і особливо його голові – *федеральному канцлеру*.

Федеральний канцлер «обирається без дебатів» бундестагом за пропозицією президента республіки. Федеральні міністри призначаються і звільняються президентом республіки за поданням федерального канцлера. Федеральний канцлер «встановлює основні положення політики і несе за них відповідальність». Питання про довіру може ставити перед бундестагом тільки сам канцлер.

Федеральний уряд має право законодавчої ініціативи, під час

---

¹¹ Докладно про процес формування ФРН та НДР див.: Кальвокоресси П. Мирова́я политика после 1945 года. - М., 2000.

оголошення стану «законодавчої необхідності» уряд може провести закон і без бундестагу.

Важливе місце серед федеральних органів посідає федеральний конституційний суд. Членів суду обирають порівну бундестаг і бундесрат, вони користуються, як і всі судді, повною незалежністю і недоторканістю. Конституційний суд має повноваження виносити рішення про об'єм прав інших органів влади відповідно конституції, з приводу спорів про права і обов'язки між органами федерації і земель, а головне про конституційність чи неконституційність дій органів державної влади чи законодавчих постанов відносно прав громадянина (останнє було запозичене із конституційної практики діяльності Верховного суду США).

Політичну систему в Німеччині склали такі партії, як Християнсько-демократичний союз (ХДС), Християнсько-соціальний союз (ХСС), Свободна демократична партія (СвДП), Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), та Комуністична партія Німеччини (КПН).

Під керівництвом канцлера К. Аденауера протягом 50-х рр. Німеччина відродилася в економічному плані, зробила «економічне диво». Його фактичним «батьком» вважають професора економіки, міністра фінансів Л.Ерхарда. Чинниками такого підйому стали допомога за планом Маршалла, низькі військові витрати, грошова реформа 1948 р., згідно якої всі колишні марки були одночасно вилучені, а нові гроші німці отримали у рівній кількості. Значно були знижені податки, впроваджена *політика протекціонізму*, надані пільги технологічним та експортним виробництвам, держава взяла на себе нерентабельні соціальні витрати.

У галузі зовнішньої політики Аденауер прагнув відродження єдиної потужної Німеччини, але виконанню Потсдамських рішень він обрав розкол держави: «Краще керувати половиною Німеччини, ніж Німеччиною наполовину». У березні 1955 р. Німеччина увійшла до НАТО, в 1956 р. відродилися перші структури «*бундесверу*» – збройних сил ФРН. Введено загальну військову повинність, створено Міністерство оборони. В 1955 р. Аденауер встановив дипломатичні стосунки з СРСР, державності НДР не визнав. Уряд ФРН припинив дипломатичні відносини з тими державами, які офіційно визнали НДР.

У відставку уряд ХДС-ХСС на чолі з К. Аденауером пішов у жовтні 1963 р. Канцлером ФРН став Л.Ерхард (1963-1966 р.). У галузі внутрішньої політики особливих змін не відбулося. У зовнішній політиці Німеччина повела відвертий проамериканський курс, не приділяючи належної уваги процесу євроінтеграції.

З 1969 по 1982 р. при владі у ФРН була соціал-ліберальна коаліція партій СДПН-СвДП, при яких відбувся офіційний відхід від марксизму та перехід на позиції «демократичного соціалізму». Уряд очолив соціал-демократ В.Брант¹². Після нього канцлером ФРН був Г.Шмідт (1974-1982 рр.). В цей період держава вела монетарну політику (контроль грошової

---

¹² Див.: Кремер И. С. ФРГ: этапы восточной политики. - М., 1986.

маси), проводила низку соціальних реформ. У галузі зовнішньої політики Шмідт намагався грати роль посередника у переговорах США-СРСР стосовно ракет середньої дальності, але безуспішно.

З жовтня 1982 р. новим канцлером ФРН став лідер блоку ХДС-ХСС-СвДП Г. Коль. Зменшуються витрати по соціальним статтям, але суттєвої зміни соціального законодавства не відбулося. Уряд впроваджував неоконсервативну внутрішню політику. Щодо зовнішньої політики, то варто зауважити, що ФРН засуджувала агресію СРСР в Афганістані. Країна виступала за розрядку щодо холодної війни. Завдяки особистим стосункам Г. Коля та М. Горбачова, реальним стало питання об'єднання Німеччини. На сьогодні лідером ФРН є лідер ХДС жінка А. Меркель.

Майже одночасно з утворенням ФРН (21 вересня 1949 р.), відбулося проголошення Німецької Демократичної Республіки (НДР) 7 жовтня 1949 р. Східна Німеччина, яка складала радянську зону окупації, після закінчення війни підпала під управління радянської військової адміністрації. Під її проводом відбулися вибори до органів місцевого самоврядування, розпочалися соціалістичні реформи у промисловості, проведена аграрна реформа.

За ініціативою Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЕПН), яка утворилася на сході шляхом злиття комуністичних та соціал-демократичних партійних організацій, було проведено декілька Німецьких народних конгресів. Перший такий конгрес відбувався в грудні 1947 р., другий – у березні 1948 р. Останній обрав Німецьку народну раду і доручив їй розробити проект Конституції. У травні 1949 року зібрався третій Німецький народний конгрес, який затвердив Конституцію НДР.

Уряд республіки складається із прем'єр-міністра і міністрів. Найбільш численна фракція Народної Палати висуває прем'єр-міністра, який формує уряд. Міністри повинні бути депутатами Народної Палати. Прем'єр-міністр і міністри відповідальні перед Народною Палатою.

Президент Республіки обирався на спільному засіданні Народної Палати і Палати земель. Він представляв Республіку в міжнародних відносинах. Президент міг бути відкликаний з посади спільним рішенням обох палат.

Кожна земля повинна мати свою конституцію, яка відповідає принципам Конституції Республіки. Вищим і єдиним народним представництвом землі є ландтаг.

Уряд СРСР надав уряду НДР функції управління, які виконувала радянська військова адміністрація. Почалося будівництво соціалізму на німецькій землі, а Конституція НДР 1968 р. констатувала перемогу соціалістичних виробничих відносин.

Криза соціалістичної моделі призвела в 1983 р. до важливих революційних подій, що викликали глибокі суспільно-економічні і політичні зміни. Демонстрації, втеча громадян НДР до ФРН, супроводжувалися вимогами демократії, ліквідації монополії компартії на владу. Перемога на виборах християнських демократів підштовхнула навесні 1990 р. масовий громадянський рух щодо об'єднання країни.

Пропонувалися різні шляхи об'єднання Німеччини: від поступового зрощення ФРН та НДР у нову німецьку державу з новою конституцією до простого входження НДР до складу ФРН відповідно до статті 23 Конституції ФРН. Перемогу здобув другий варіант.

18 травня 1990 р. був укладений перший державний договір між ФРН і НДР про валютний, економічний і соціальний союз. 31 серпня 1990 р. був підписаний другий державний договір про механізм входження НДР до ФРН. Він набрав сили з жовтня 1990 р., коли був скасований суверенітет НДР і вона увійшла до складу ФРН. З цього часу основні політичні, правові, соціально-економічні інститути НДР або припиняли своє існування, або докорінно змінювалися відповідно до принципів ФРН. Так, цілком мирним шляхом, відбулося об'єднання єдиної німецької держави.

12 вересня 1990 р. у Москві міністри закордонних справ СРСР, США, Великобританії, Франції, ФРН і НДР підписали договір про остаточне урегулювання проблеми єдиної Німеччини. Об'єднана Німеччина відмовилася від виробництва, використання та зберігання зброї масового знищення¹³.

Особливості розвитку права Німеччини в другій половині ХХ ст. Після поразки фашизму в Другій світовій війні, фашистське законодавство було скасовано. Так, постановою від 20 вересня 1945 р. були скасовані фашистські закони про охорону чистоти німецької крові, про гітлерівську молодь тощо. 20 лютого 1947 р. скасовані закони про спадкування в сільському господарстві, а також постанови про майоратні й ленні володіння. Після розколу Німеччини Старий цивільний кодекс зберіг свою дію на території ФРН, у НДР був прийнятий новий цивільний кодекс.

За своїм змістом *Конституція ФРН* – буржуазно-демократичний документ. Враховуючи післявоєнні реалії, автори Конституції включили до неї ст.14, яка наголошувала: «Власність зобов'язує. Користування нею повинно одночасно служити загальному благу. Примусове відчуження власності можливе лише відповідно до закону на основі справедливого відшкодування».

Основний закон проголошував Федеративну Республіку Німеччини «демократичною і соціальною федеративною державою» (ст. 20).

Конституція 1949 р. дає широкий перелік прав людини і громадянина. Серед них згадуються право на життя, свобода і недоторканість особи, право збиратися мирно і без зброї, право утворювати спілки і союзи, право вільно обирати для себе професію і місце роботи тощо.

До основних конституційних принципів віднесені «розподіл влади» і «федералізм». Німецька держава базувалася на засадах федералізму. Вона складалася з десяти земель, самостійних у своєму бюджеті і незалежних одна від одної. Кожна земля має свою Конституцію, свій ландтаг, свій уряд, свій земельний суд і користується значною автономією. Одночасно Конституція

---

¹³ Ахтамзян А. А. Федеративная Республика Германия в конце ХХ в. // Новая и новейшая история. - 1999. - № 4. – С. 35-42.

стверджує, що «федеральне право має перевагу над правом земель» (ст.31) і що федеральний уряд може вжити необхідних заходів, «щоб спонукати землю в порядку примушення федерацією до виконання своїх обов'язків» (ст. 37).

В Конституції НДР ст.1 зазначала, що «Німеччина є неподільною демократичною республікою; вона складається з німецьких земель».

До компетенції Республіки відносяться рішення всіх питань, які мають значення для існування і розвитку німецького народу в цілому і всі інші питання вирішуються землями самостійно. Цією ж статтею було встановлене єдине німецьке громадянство.

Вищим органом влади Республіки була Народна Палата, яка складалася з депутатів німецького народу, що обиралися на 4 роки шляхом загальних, рівних, прямих виборів при таємному голосуванні на підставі пропорційної виборчої системи.

Депутати є представниками всього народу, підкоряються тільки своїй совісті і не зв'язані ніякими наказами. В Народну Палату обиралось 400 депутатів із числа громадян, яким виповнився 21 рік.

Після закінчення Другої світової війни на основі Потсдамських угод фашистське карне законодавство було скасовано. Відновлено дію Кримінального кодексу 1871 р. з редакційними виправленнями до 1933 р. Із прийняттям конституції 1949 р. намітився рух убік демократизації кримінального права. Була скасована страта, підкреслювалася прихильність традиційним ліберальним принципам.

З 1969 по 1975 р. була проведена нова реформа кримінального кодексу 1871 р. У результаті виходу «Другого закону про реформу кримінального права» від 4 липня 1969 р. й «Вступного закону до Кримінального кодексу» від 2 березня 1974 р., відбулися радикальні зміни в Загальній й Особливій частині кримінального кодексу. Важливе нововведення, здійснене в результаті реформи – відмова від тричленної класифікації злочинів (розподілу на провини, злочини й порушення) і встановлення двочленної класифікації, тобто розподілу на злочини й провини. Це привело до того, що багато діянь, які раніше вважалися карними порушеннями, зараз є адміністративними. В 1975 р. вони були включені в «Закон про боротьбу з порушеннями порядку» 1968 р. Однак при регулюванні відповідальності за здійснення цих правопорушень застосовуються кримінально-правові інститути й поняття: провини, стадії злочину, співучасть, необхідна оборона й ін. У зв'язку із цим названий закон перебуває ніби у прикордонній області між кримінальним та адміністративним правом¹⁴.

Таким чином, в основі розвитку німецького права лежить континентальна система. Основним джерелом права в Німеччині є закон.

---

¹⁴ Аннерс З. История европейского права. – М., 1994.

4. Державно-правовий розвиток Італії в другій половині ХХ ст.

Розгром гітлерівських армій й італійського експедиційного корпусу під Сталінградом став, одночасно, потужним військово-політичним ударом по італійському фашизмові. Військова поразка до крайності загострила й без того напружене внутрішньополітичне положення в країні. Фашистська машина придушення вже не могла впоратися з ростом народного руху. Не допомогли й прислані Гітлером кілька тисяч гестапівців.

Велика фашистська рада, після висадження в липні 1943 р. англо-американських військ у Сицилії, прийняла резолюцію про відставку Муссоліні. 25 липня 1943 р. король доручив формування уряду маршалові Бадольо, а Муссоліні був арештований. Але ці півзаходи не могли врятувати положення. Під тиском демократичного руху уряд Бадольо розпускає фашистські організації й підписує акт про капітуляцію. Після цього Північ Італії була відразу ж окупована військами фашистської Німеччини. Південь країни виявився зайнятим англо-американськими військами. Тоді ж був утворений Комітет національного звільнення, що очолив всі антифашистські сили країни. У нього ввійшли комуністи (ІКП), соціалісти (ІСП), республіканці, ліберали й християнські демократи (ХДП).

Навесні 1945 р. у результаті збройного повстання на Півночі країни, вся Італія була звільнена від гітлерівських загарбників. Партії антифашистської коаліції утворили Тимчасовий уряд і незабаром домоглися зречення від престолу короля Віктора Еммануїла, що скомпрометував себе працею з фашистами.

Політична ситуація в країні після закінчення Другої світової війни виявилася вкрай складною. Демократичні сили країни прагнули покінчити із залишками фашистського режиму, виступали за створення демократичного республіканського ладу. У травні 1946 р. були проведені референдум з питання щодо форми правління в Італії й вибори до Установчих зборів. На референдумі 12,7 млн. голосів було подано за республіку й 10,7 млн. – за збереження монархії.

В Установчих зборах більшість місць одержали три партії: християнські демократи (35%), соціалісти (21%) і комуністи (19%). Після тривалих дебатів в Установчих зборах 22 грудня 1947 р. Конституція Італійської республіки була затверджена й 1 січня 1948 р. набула чинності. Вона проголосила Італію демократичною республікою й установила, що суверенітет належить народу. Вибори в квітні 1948 р. принесли перемогу центристським партіям. До серпня 1953 р. різними урядами керував де Гаспері.

Відновлення італійської економіки після війни відбувалося за допомогою США згідно плану Маршалла. В державі розпочалася аграрна реформа, бо на півдні держави до того часу переважали поміщицькі латифундії.

Зовнішньополітичний курс Італії базувався на членстві в НАТО та участі у Європейському об'єднанні вугілля та сталі.

У Конституції Італії закріплене широке коло демократичних прав і свобод громадян: рівність всіх перед законом, рівноправність громадян незалежно від соціального, політичного, національного становища, свобода особи та її недоторканність, свобода зборів, союзів, політичних партій, слова, печаті. У числі соціально-економічних прав були проголошені право на працю, право на справедливу винагороду за працю, рівність чоловіка й жінки в економічній області, воля профспілок і страйків, участь трудящих у керуванні підприємствами. Вищим органом законодавчої влади став двопалатний парламент. Нижня палата – палата депутатів вибирається загальними й прямими виборами за пропорційною виборчою системою. *Верхня палата – сенат* – обирається по областях Італії за змішаною виборчою системою, що містить елементи мажоритарної й пропорційної систем. Палати рівноправні в питаннях законодавства й контролю над урядом.

Главою держави є президент, що обирається на спільному засіданні палат за участю представників від областей строком на 7 років. До повноважень президента входить верховне командування збройними силами, призначення на вищі державні посади, право помилування, представництво республіки в міжнародних відносинах. Він може на один місяць затримати набрання законом чинності, в особливих випадках видавати декрети, що мають чинність закону, і має право розпуску парламенту. Акти президента мають потребу в *контрасигнації* прем'єр-міністра уряду.

Уряд Італії призначається президентом, але є відповідальним перед парламентом. Конституція допускає (з деякими обмеженнями) делегацію законодавчих повноважень парламентом уряду й надає уряду право в надзвичайних обставинах видавати декрети, що мають чинність закону.

У системі вищих органів республіки Конституція передбачила також *Вищу раду магістратури* – орган по керівництву судовою системою, і Конституційний суд, призначений для перевірки конституційності законів й інших актів влади.

Італія, відповідно до Конституції, ділиться на області, провінції й громади. У всіх територіальних одиницях на основі загальних виборів створюються представницькі органи - обласні й провінційні збори й муніципалітети, які обирали або колегіальні, або одноособові виконавчі органи. Конституція передбачила автономію областей з досить широкою компетенцією місцевих органів. Однак їхня діяльність багато в чому контролюється урядовими комісарами. Провінційні й об'єднані органи в ще більшому ступені залежать від призначуваних урядом *префектів*¹⁵.

Християнські демократи доклали зусиль, щоб затримати реалізацію положень Конституції про обласну автономію, аграрну реформу, участі трудящих у керуванні виробництвом, можливості націоналізації монополістичних об'єднань. Протягом року не створювалися *Конституційний суд і Вища рада магістратури*.

---

¹⁵ Конституции зарубежных государств. - М., 2001.

З метою подальшого зміцнення своїх позицій, християнським демократам в 1953 р. удалося провести через парламент новий виборчий закон. За цим законом партія, що збрала більше 50% голосів, одержує 65% депутатських місць. Однак уже на виборах у тому ж році бажаний християнськими демократами результат не був досягнутий, місця в парламенті були розподілені по пропорційній системі, і в 1954 р. до неї довелося повернутися. Домінуюче положення християнських демократів захиталося, і вони змушені, починаючи з 1963 р., створювати коаліційні уряди «лівого центра». Ці уряди провели ряд демократичних перетворень (націоналізація за викуп електроенергетичної промисловості, часткова аграрна реформа й ін.).

На початку 60-х рр. в Італії розпочався справжній промисловий бум, чинниками якого стали активна державна підтримка підприємств, іноземні інвестиції, розвиток технологічності виробництва, високий внутрішній попит¹⁶.

В 1964 р. в Італії утворюється ліво-центристська коаліція. В цей же період у державі посилюється лівий та правий радикалізм, у тому числі неофашизм, тероризм. Ліві екстремісти – «червоні бригади», «загони патріотичної дії». Урядові кризи, що виникали в результаті протиріч між учасниками коаліції, привели в 1972 р. до перших в післявоєнний період дострокових виборів у парламент, після яких християнські демократи перейшли до політики «правого центра», очолюючи уряд за участю соціал-демократів, республіканців і лібералів. Тільки в 1981 р. уперше в післявоєнній історії уряд був сформований представником республіканської партії. Але християнські демократи зберігають позиції провідної політичної сили країни. Активне використання соціальної доктрини християнства, ідеї класового миру й співробітництва, підтримка католицької церкви дозволяють їм впливати на досить широкі верстви населення. В цей період Кабінет міністрів провів через парламент низку законів: про професійну освіту та прийом на роботу молоді, про передачу частини повноважень держави місцевим органам влади.

Протягом 1979-1983 рр. відбувається криза «соціальної держави» та затвердження неоконсервативних тенденцій. Починаючи з 1983 р. у політиці держави мали місце такі тенденції: стабільна нестабільність, зростання корупції, зміцнення соціалістів та послаблення комуністів. В цілому довіра італійців до традиційних партій зменшується. Тому в 1993 р. на тлі занепаду впливу й розколу ряду інших партій християнсько-демократична партія було перетворено в Італійську народну партію.

Відбулися зміни й у виборчій системі: замість пропорційної уведена змішана й установлений поріг представництва партій у палаті депутатів – не менш 4% голосів виборців.

Політична нестабільність, пов'язана з необхідністю санації промислового виробництва й рішенням проблем відсталого півдня країни, а

---

¹⁶ История Италии. - М., 1971. - Т. 3.

також з рішенням завдань, що загострилися в останні десятиліття, боротьби з мафіозною організованою злочинністю й корупцією державного апарату, виявилася, зокрема, у формуванні й розпаді партійних блоків і частій зміні урядів. Особливо варто відзначити проблему італійської мафії, яка посилила свою діяльність, особливо після ліквідації митних бар'єрів у рамках Європейського союзу з 1993 р.

На цьому тлі стабільним залишається конституційне положення основних інститутів державної влади, що свідчить про те, що Конституція 1947 р. у цілому відповідає сучасним потребам розвитку італійського суспільства.

В зовнішній політиці 80-90-х рр. Італія не підкорилася американському диктату у питанні торгівельно-економічного співробітництва з СРСР.

Внутрішні сили правопорядку провели на початку 90-х рр. операцію «чисті руки», яка показала тотальну корумпованість влади, остаточно дискредитували провідні політичні партії. Відбувається розпад старої політичної системи, що дозволяє твердити про розпад І Республіки. На позачергових виборах в 1994 р. перемогу одержало об'єднання «Полюс свободи» (ліберально-демократична організація «Вперед, Італія» на чолі з С. Берлусконі, який став прем'єр-міністром, ліберальна сепаратистська Північна ліга, правий Національний альянс). Почалися неоконсервативні реформи: приватизація, скорочення соціальних витрат, антиінфляційні заходи по зміцненню ліри.

В 1996 р. державу очолив Р. Проді, кабінет якого посилив соціальну орієнтацію внутрішньої політики.

Наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. економіка Італії вже не переживала масштабних страйків, і тому прогресує у своєму розвитку.

На сучасному етапі державою знов керує політичний блок на чолі з С. Берлусконі.

Основні тенденції правового розвитку Італії в другій половині ХХ ст.
Конституція Італії створювалася на широкій коаліційній основі, її підтримали практично всі політичні сили країни. 22 грудня 1947 р. Установчі збори завершили свою роботу та ратифікували текст конституції. Вона була позбавлена яких-небудь догматичних, чисто ідеологічних впливів. У цілому, це був цілком дієвий документ. Він чітко гарантував основні права й свободи; забезпечував поділ влади; позбавляв військових можливості втручатися в політичне життя; проголошував відділення церкви від держави. Конституція проголошувала Італію демократичною республікою, заснованою на праці, а італійський народ – єдиним носієм суверенітету.

Авторитет судової влади в Італії був і є завжди досить високим. У конституції 1947 р. проголошувалося, що магістратура (судді, прокурори, слідчі й т.д.) утворить автономну та незалежну від усякої іншої влади структуру. Вища рада магістратури - це своєрідний орган судового самоврядування, що одержав максимально широкі права в області керування юстицією - головним чином за рахунок звуження компетенції відповідної виконавчої влади в особі міністерства юстиції.

У складній системі юридичних органів Італії особливе місце займає Конституційний суд, що складається з 15 членів, відібраних із числа суддів, професорів права університетів й адвокатів з 20-літнім стажем роботи.

У серпні 1993 р. парламент вніс істотні зміни у пропорційну виборчу систему, що діяла на протязі всього післявоєнного періоду. Якщо раніше кожна партія одержувала парламентські мандати відповідно кількості голосів, які віддавали виборці її партійним спискам по країні в цілому, то новий закон припускає боротьбу кандидатів за особисту перемогу в кожному окремо взятому виборчому окрузі, тобто обраний буде той, хто в остаточному підсумку одержить хоча б на один голос більше, ніж його суперники. Правда, 25% мандатів у сенат й у палату депутатів повинні все-таки надаватися партіям за колишньою схемою, але й отут мандати одержать тільки ті партії, які переборють 4 % виборчий рубіж. Це означає, що дрібні організації відтепер не можуть бути представлені у вищих органах державної влади, що, на думку законодавців, повинно зробити Італію більше керованою країною.

В галузі цивільного права в Італії в другій половині ХХ ст. продовжує діяти кодекс 1942 р., створений на основі французького та німецького цивільного законодавства. У галузі приватного права діє низка законів, які заповнюють пробіли цивільного кодексу.

В галузі шлюбно-сімейного законодавства варто відзначити, що до 1970 р. допускалося тільки роздільне проживання чоловіка та жінки (а розлучення заборонялось з огляду на чинність Лютеранських угод). Остаточно процедура розлучення була встановлена законом 1987 р.

Кримінальний кодекс Італії був прийнятий ще в 1930 р. Після прийняття конституції 1947 р. в цій галузі права відбулися досить істотні зміни. Так, законом 1955 р. розширилися права захисту на попередньому слідстві, а закон 1974 р. розширив права судді на пом'якшення покарання. Закон 1981 р. заміняв кримінальну відповідальність на адміністративну за злочинні діяння, що караються штрафом. Водночас, була видана низка актів, що передбачали посилення репресій щодо організованої злочинності (закони 1965, 1975, 1980, 1982 рр.). Страта, як вища міра покарання, була скасована в Італії конституцією 1947 р.

Висновок

Отже, в другій половині ХХ ст. більшість західноєвропейських держав по результатам Другої світової війни сформували сфери впливу в світі, відмовилися від колоніальної системи в її чистому вигляді, але продовжували контролювати частину своїх колишніх колоній з політичної та економічної точок зору.

Республіканський лад провідних держав дещо різнився за своїм виглядом. Так, у Великобританії зберігалася монархія при реальній владі Парламенту та Кабінету міністрів (особливо, за прем'єрства консерватора М. Тетчер). У Німеччині також великий вплив мав блок ХДС/ХСС, від якого

керували країною обрані Канцлери. Франція пережила кілька республік, реформи в ній тривають.

Пояснення до термінів

Бундесвер – збройні сили Німеччини.

Делеговане законодавство – вид законодавства, коли вищий законодавчий та виконавчий орган влади мають право передачі певних повноважень один одному.

Держава-метрополія – держава, яка володіє колоніями, загальна площа яких більше площі цієї держави.

Консерватори – одна з керівних партій Англії, програма якої ґрунтується на збереженні традиційних суспільних цінностей Британії, відстоюванні її зовнішніх інтересів.

Лейбористська партія – одна з керівних партій Англії, яка виступає за нормальні, гармонійні відносини представників капіталу та робочого класу.

Палата лордів – верхня палата англійського Парламенту, яка складається з представників аристократії (лордів).

Префект – голова органів місцевого самоуправління в Італії.

Протекціонізм – економічна політика держави, при якій держава контролює грошову масу.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте характеристику органів влади та управління Великобританії у зазначений період.
2. В чому полягали особливості зовнішньої політики Англії?
3. Охарактеризуйте політичну систему Англії.
4. Що таке «тетчеризм»?
5. Які причини та наслідки кризи та розпаду Четвертої республіки у Франції?
6. Охарактеризуйте політичну систему П'ятої республіки у Франції.
7. Як розпалась французька колоніальна система?
8. Яким чином було створено ФРН?
9. Як і коли з'явилася держава НДР?
10. Охарактеризуйте правову систему Німеччини?
11. В чому полягали особливості права у Франції?
12. Як складалася державна система в Італії у післявоєнний період?
13. Які особливості італійського законодавства ми можемо визначити?

Додаткова література до теми:

1. Аденауер К. Воспоминания. - М., 1966–68. - Т. 1–2.
2. Аннерс З. История европейского права. – М., 1994. – 511 с.
3. Арзаканян М. Ц. Жак Ширак // Вопр. истории. - 1998. - № 8.
4. Ахтамзян А. А. Федеративная Республика Германия в конце XX в. // Новая и новейшая история. - 1999. - № 4.
5. Брандт В. Воспоминания // Вопросы истории. – 1991. - № 5.

6. Голль Ш. де. Мемуары надежд. Обновление. 1958-1962 гг. // Новая и новейшая история. – 1993. - №5.
7. Дейвис Н. Европа. История. – К., 2000.
8. История Италии. - М., 1971. - Т. 3.
9. Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. - М., 2000.
10. Конституции зарубежных государств (Великобритания, Франция, Германия, Италия, Испания, Швейцария, Европейский союз, США, Япония, Бразилия). - М., 2001.
11. Корсаков К. Н. История Великобритании. - М., 1997.
12. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки). - К., 1999.
13. Митяева Е. В. Англо-аргентинский конфликт из-за Фольклендских (Мальвинских) островов. - М., 1985.
14. Підкова І., Джеджора О. Світова історія ХІХ – ХХ століття. Словник. – Львів, 2000.
15. Перегудов С.П. Тэтчер и тетчеризм. – М., 1996.
16. Сироткин В. Г. История Франции: Пятая Республика. - М., 1989.
17. Системная история международных отношений 1918–2000 гг.: В 4 т. - М., 2000.
18. Смирнов В. П. Франция на исходе XX века // Новая и новейшая история. - 2000. - № 2.
19. Французская республика. Конституция и законодательные аспекты. - М., 1989.
20. Шульц З. Реформа Эрхарда // Вопр. экономики. - 1991. - № 8.

Примірні питання до II контрольного модуля

I Рівень (15 балів)

1. На яких принципах базується державний устрій США?

- 1) консерватизму
- 2) соціалізму
- 3) федералізму
- 4) лібералізму
- 5) демократичному централізмі.

2. Назвіть організацію терору яка слугувала німецькими фашистами задля захвату влади у Німеччині?

- 1) «Народний фронт»
- 2) «чорні бригади»
- 3) «Червона гвардія»
- 4) «штурмові загони»
- 5) «Рицарі хреста».

3. Яка форма правління проголошується у Франції Конституцією 1958 року?

- 1) президентсько-парламентська республіка
- 2) парламентська республіка
- 3) конституційна монархія
- 4) президентська республіка
- 5) парламентсько-президентська республіка.

4. Визначить який із перерахованих законів регулює співвідношення прав власності й оренди в Англії з 1967 р?

- 1) Біль о правах
- 2) «Про реформу лізгольдів»
- 3) Статут про земельні відносини
- 4) Цивільний кодекс
- 5) Декрет про землю.

5. Який документ встановлював протекторат О. Кромвеля?

- 1) Велика Ремонстрація;
- 2) Акт про престолонаслідування;
- 3) Велика хартія вільностей;
- 4) Знаряддя управління;
- 5) Конституція.

6. Яку офіційну назву мала фашистка Італія з 1926 по 1934 рр.?

- 1) «корпоративна держава»
- 2) «держава соціального порятунку»
- 3) «римська республіка»
- 4) «італійська імперія»
- 5) «середньо морська республіка».

7. Який державний устрій встановлювала Конституція 1946 року у Франції?

- 1) абсолютну монархію
- 2) парламентську республіку
- 3) президентську республіку
- 4) конституційну монархію

5) диктатуру пролетаріату.

8. З яких двох палат складається парламент ФРН?

- 1) Національні збори та сенат
- 2) ландтаг і рейхстаг
- 3) палата представників та палата земель
- 4) Верхня та Нижня палати
- 5) Бундестаг і Бундесрат.

9. Хто з президентів Франції вважається батьком П'ятої республіки?

- 1) В. Оріоль
- 2) Ш. де Голль
- 3) Ж. Помпеду
- 4) В. Ж. д'Естен
- 5) Ж. Ширак.

10. Хто з німецьких канцлерів ХХ ст. поєднав Східну та Західну Німеччину в єдину державу?

- 1) К. Аденауер
- 2) Л. Ерхард
- 3) В. Брант
- 4) Г. Коль
- 5) В. Шредер.

11. Який принцип буржуазної конституційної політики став основоположним у державному устрої країн світу на поч. ХХ ст.:

- 1) оголошення імпічменту президенту з боку парламенту;
- 2) відповідальність уряду перед парламентом;
- 3) двопартійна система правління;
- 4) принцип гласності;
- 5) все разом узятє.

12. Президент США Т. Рузвельт (1901–1909 рр.) проводив політику?

- 1) модернізації
- 2) «Нового націоналізму»
- 3) «боротьби з бідністю»
- 4) сегрегації
- 5) «Нових обр'їв».

13. Веймарська конституція перетворила Німеччину на:

- 1) парламентську республіку
- 2) президентську республіку
- 3) конституційна монархія
- 4) парламентську монархію
- 5) імперію.

14. Як французька «Декларація прав людини та громадянина» 1789 р. формулює поняття свободи?

- 1) як можливість робити все, що заманеться;
- 2) як дозволені законом норми поведінки;
- 3) як можливість робити все, що не заважає іншим;
- 4) як уседозволеність.

15. Закон Тафта-Хартлі 1947 р. стосувався:

- 1) права наслідування
- 2) виборного права громадян
- 3) профспілкового руху
- 4) еміграційного права
- 5) сімейного права.

II Рівень (10 балів)

1. Назвіть основні чотири пункти «нового курсу» Д. Рузвельта.

- 1)
- 2)
- 3)
- 4)

2. Що не являється джерелом права в США?

- 1) федеральні закони
- 2) конституції та закони штатів
- 3) договірне право штатів
- 4) рішення Верховного суду
- 5) Конституція США.

3. Що не входить в судову систему Німеччини?

- 1) Верховний суд
- 2) верховний федеративний суд
- 3) вищі суди земель
- 4) суд шеффенів
- 5) дільничні суди.

4. Що не входить в судову систему Великобританії?

- 1) Апеляційний суд
- 2) Високий суд
- 3) Суд Корони
- 4) суди графств
- 5) суд парламенту

5. Що не входить в судову систему Франції?

- 1) громадські суди
- 2) система судів загальної юрисдикції
- 3) спеціальні суди
- 4) цивільні суди
- 5) адміністративні суди

III Рівень (5 балів)

Дайте порівняльну характеристику політики рейганоміки та тетчерізму. Які наслідків вона мала для США та Великої Британії .

Вірні відповіді: I рівень: 1-3, 2-4, 3-3, 4-2, 5-4, 6-1, 7-2, 8-5, 9-2, 10-4,
11-2, 12-2, 13-2, 14-3, 15-3.

II рівень: 2-3; 3-1; 4-5; 5-4.

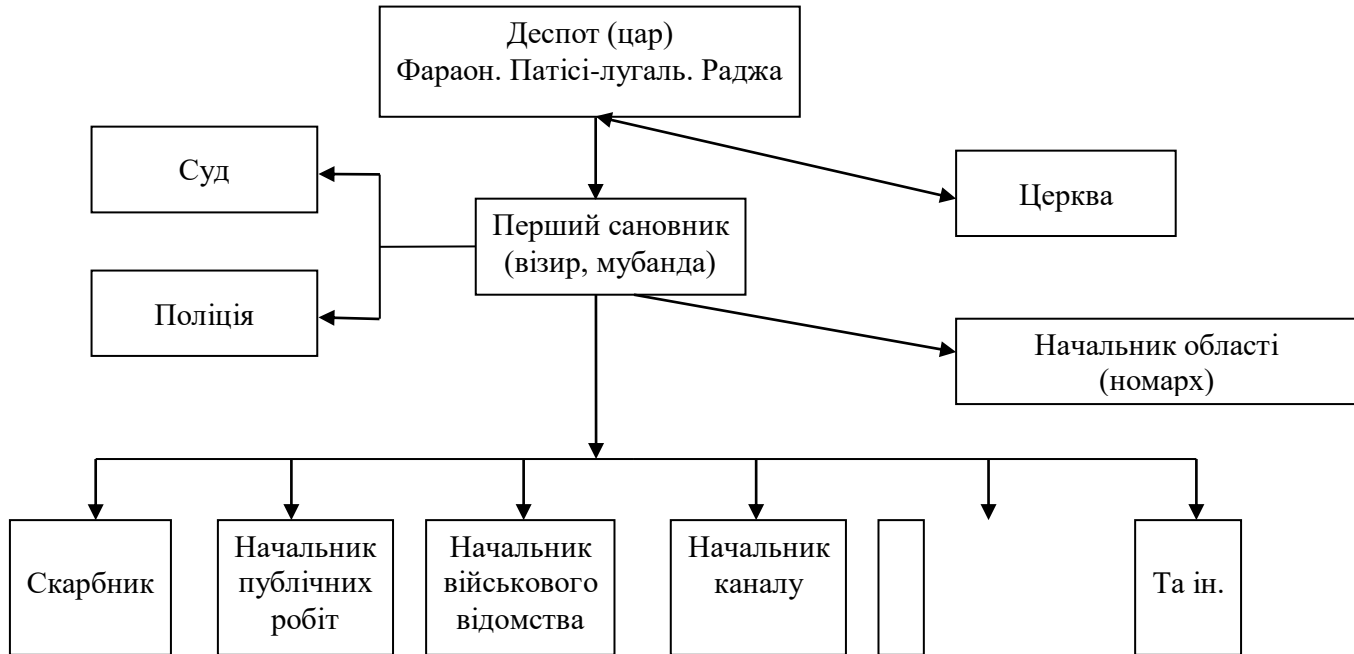
ДОДАТОК

СХЕМИ ТА ТАБЛИЦІ ДО ТЕМ КУРСУ

ТЕМА I

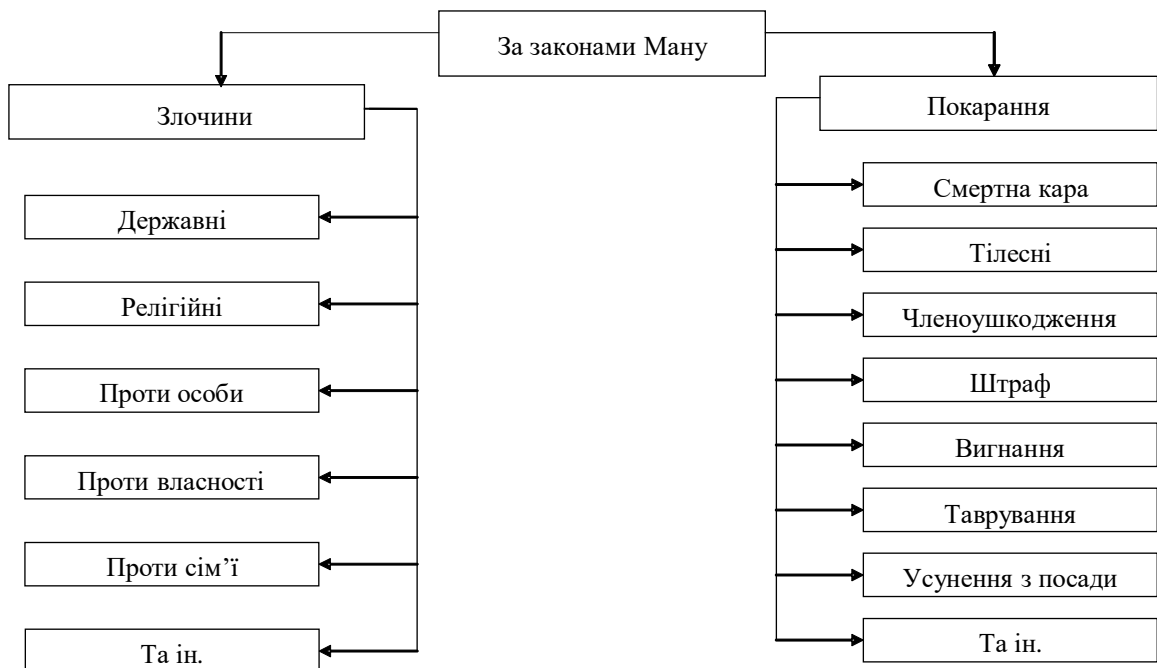
Т.І. Рисунок 1

СИСТЕМА ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ДАВНЬОСХІДНИХ
ДЕСПОТИЧНИХ ДЕРЖАВ (ЄГИПЕТ, ВАВИЛОН, ІНДІЯ)

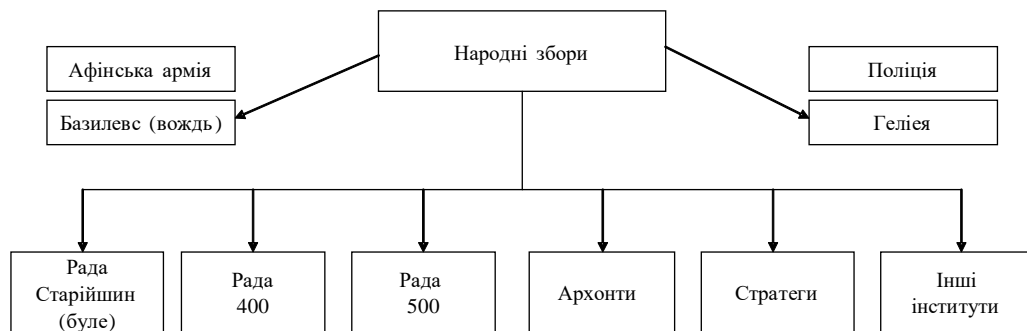

Т.І. Рисунок 2

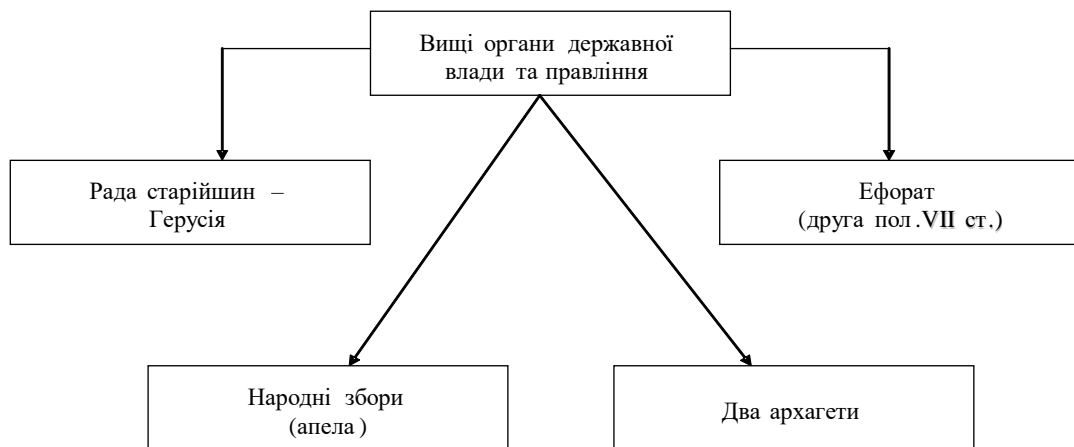
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО СТАРОДАВНЬОЇ
ІНДІЇ ЗА ЗАКОНАМИ МАНУ ПІ СТ. ДО Н.Е.

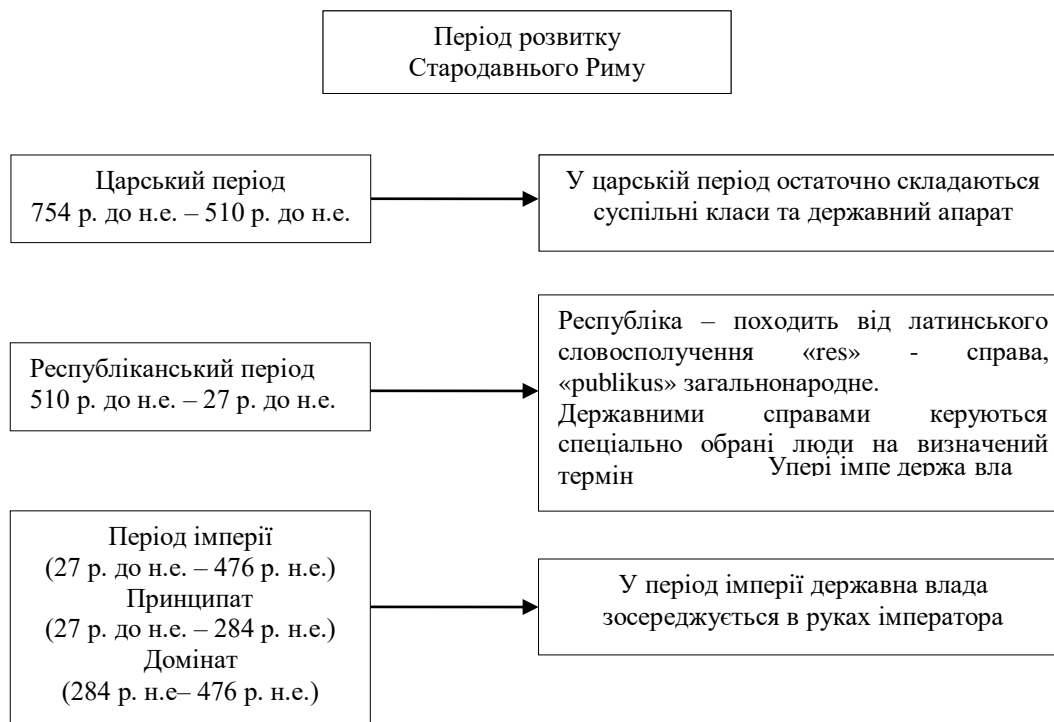
ТЕМА II
Т.ІІ. Рисунок 1
ДЕРЖАВНИЙ ЛАД АФІН

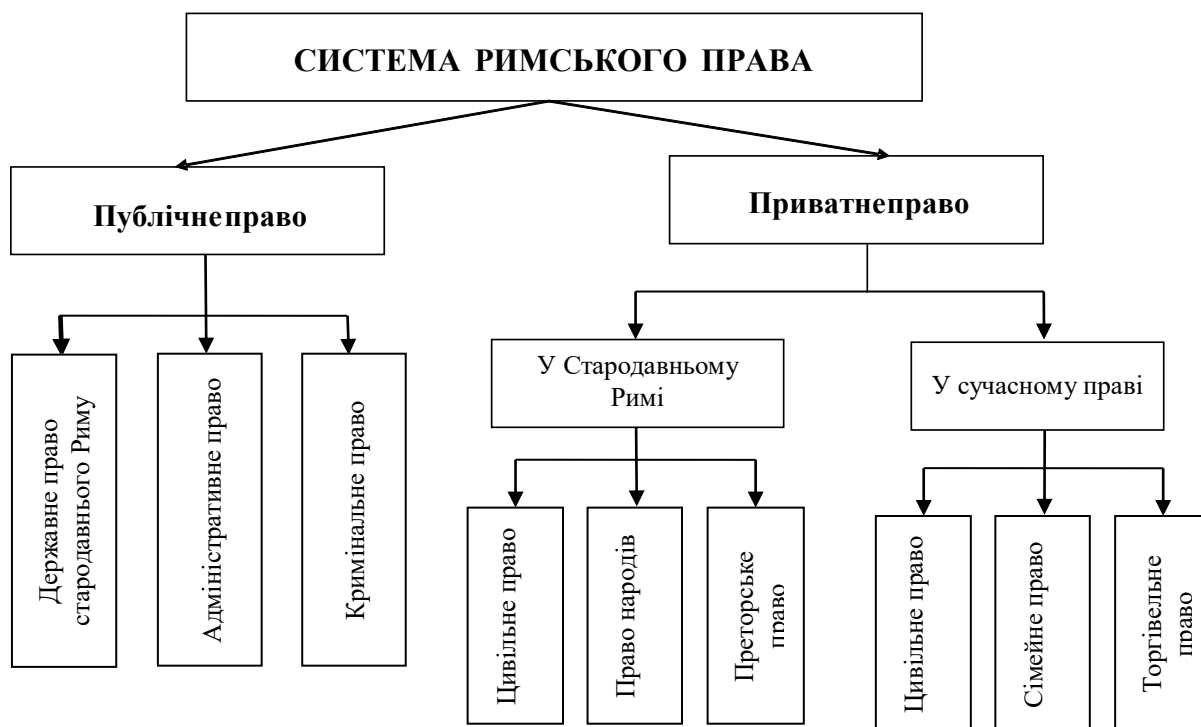
Т.ІІ. Рисунок 2
ДЕРЖАВНИЙ ЛАД СТАРОДАВНЬОЇ СПАРТИ (ІХ-VII СТ. ДО Н.Е.)

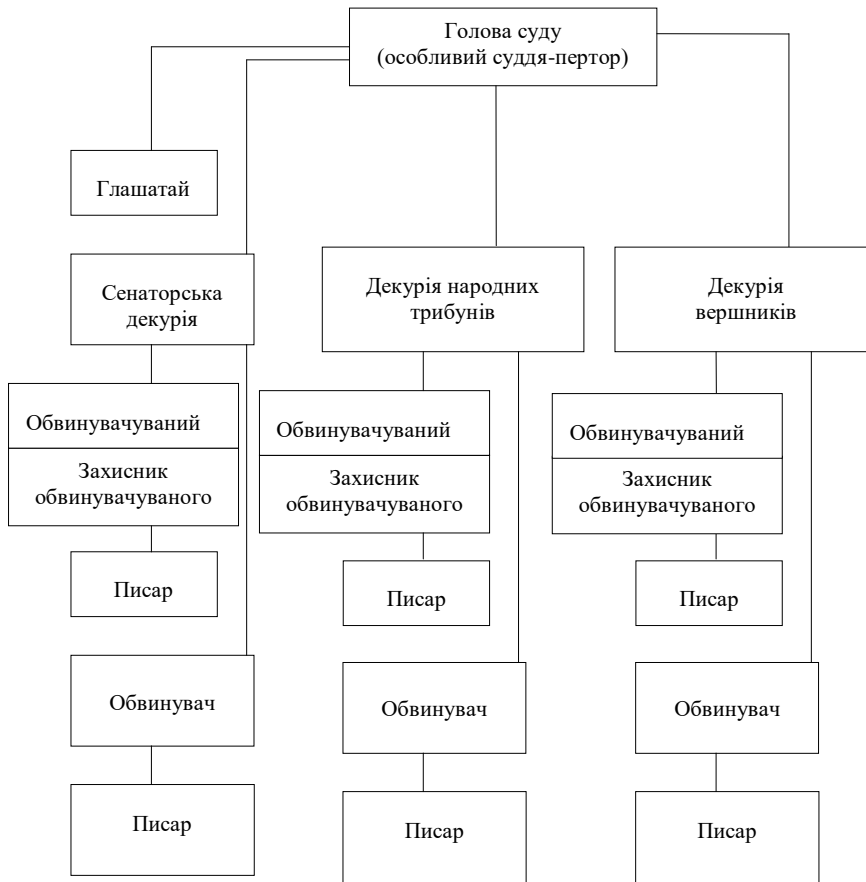
ТЕМА III
Т.III. Рисунок 1
ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Т.III. Рисунок 2
СИСТЕМА РИМСЬКОГО ПРАВА

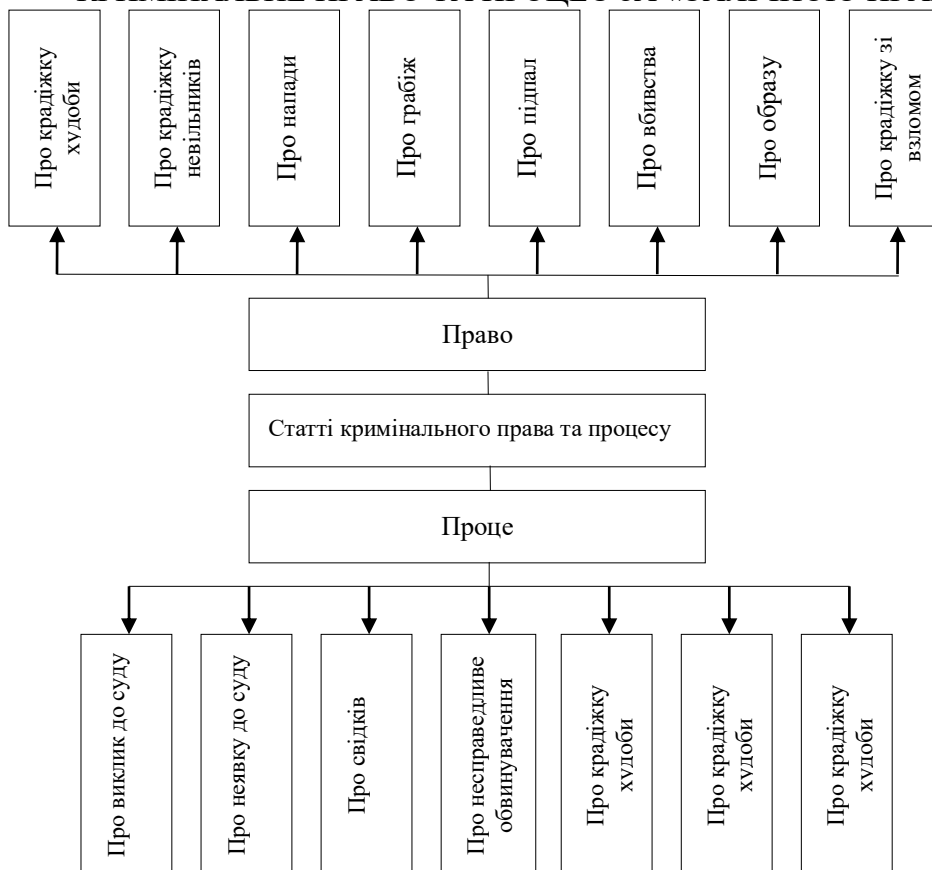
Т.ІІІ. Рисунок 3
СТРУКТУРА СУДУ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

ТЕМА ІV

Т.ІV. Рисунок 1

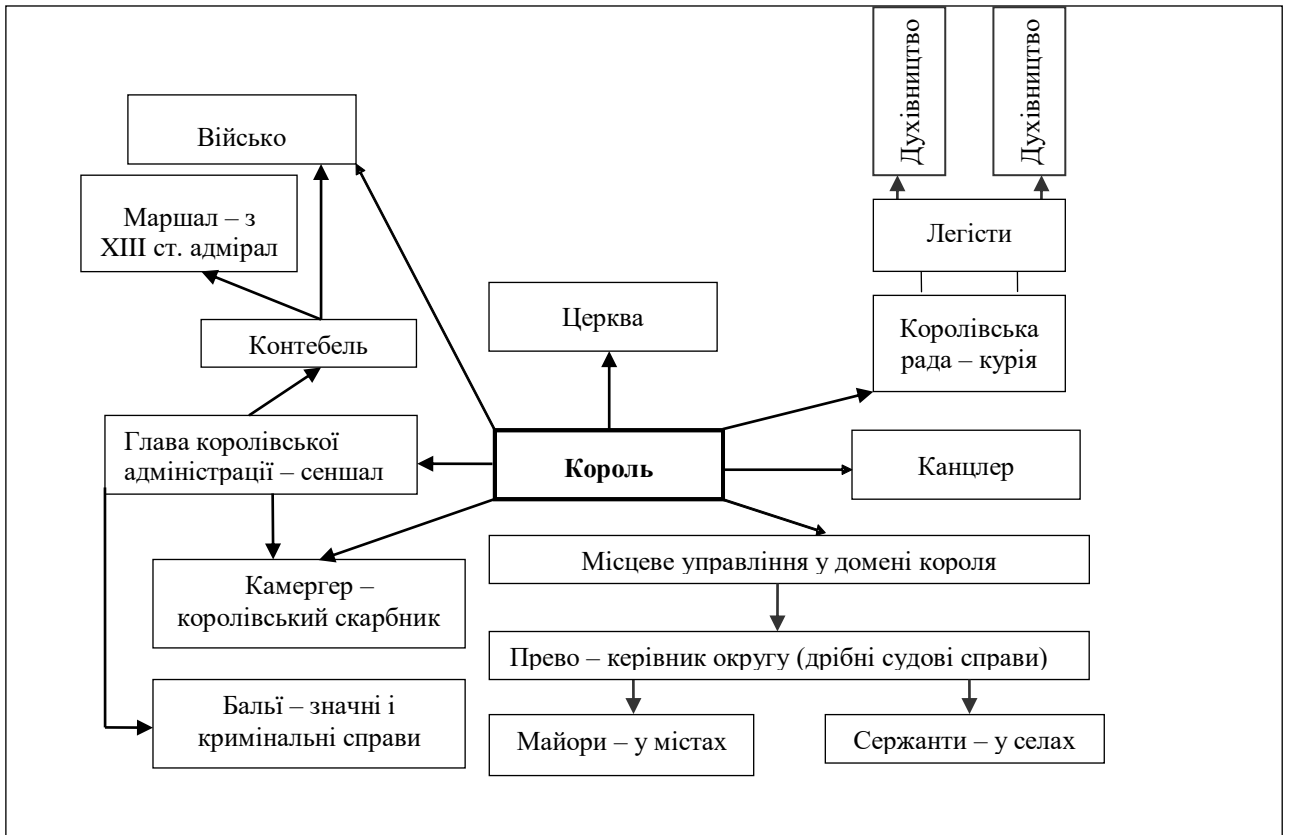
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС ЗА «САЛІЧНОЮ ПРАВДОЮ»

ТЕМА V

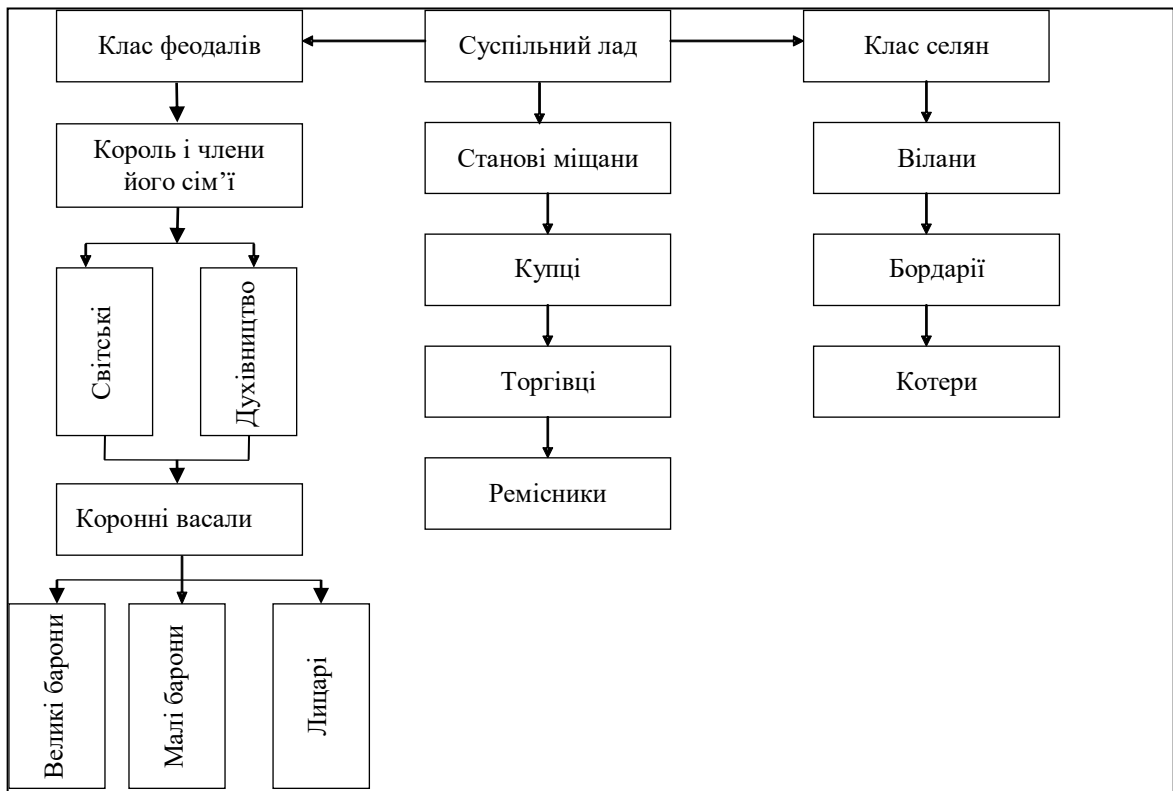
Т.У. Рисунок 1

ДЕРЖАВНИЙ УКЛАД ФРАНЦІЇ ПЕРІОДУ РАННЬОФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ
(ДОМЕН КОРОЛЯ)

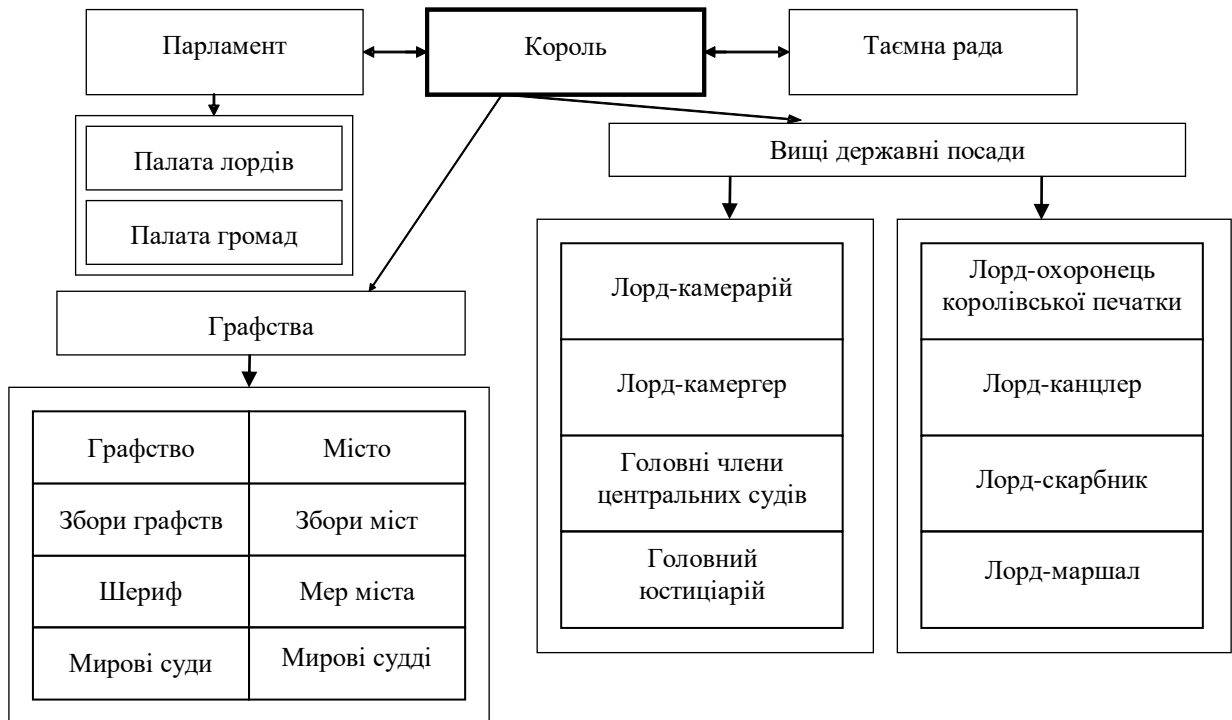

Т.У. Рисунок 2

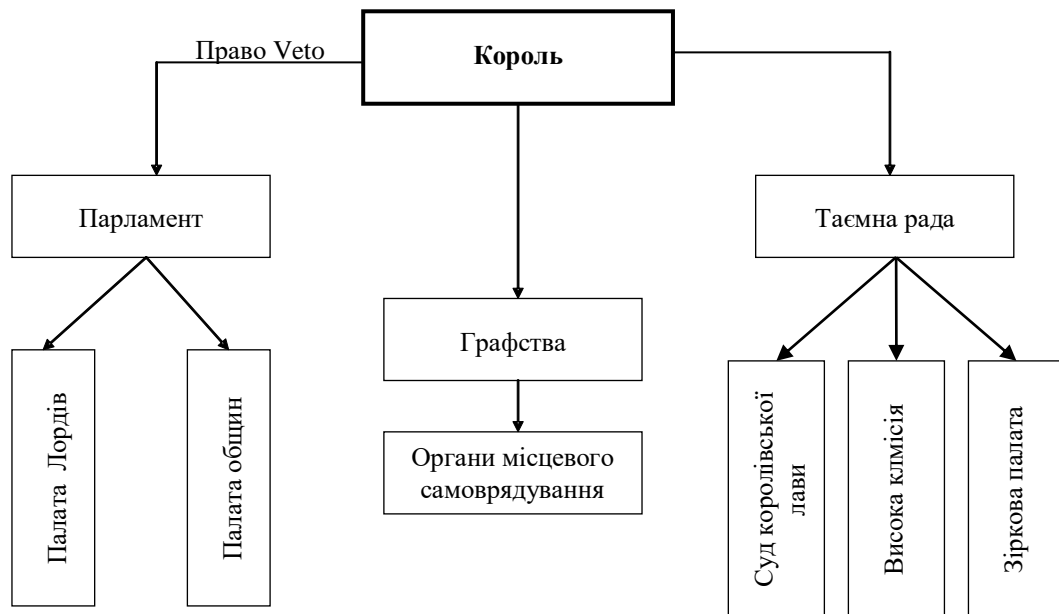
СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ АНГЛІЇ ПЕРІОДУ РАННЬОФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

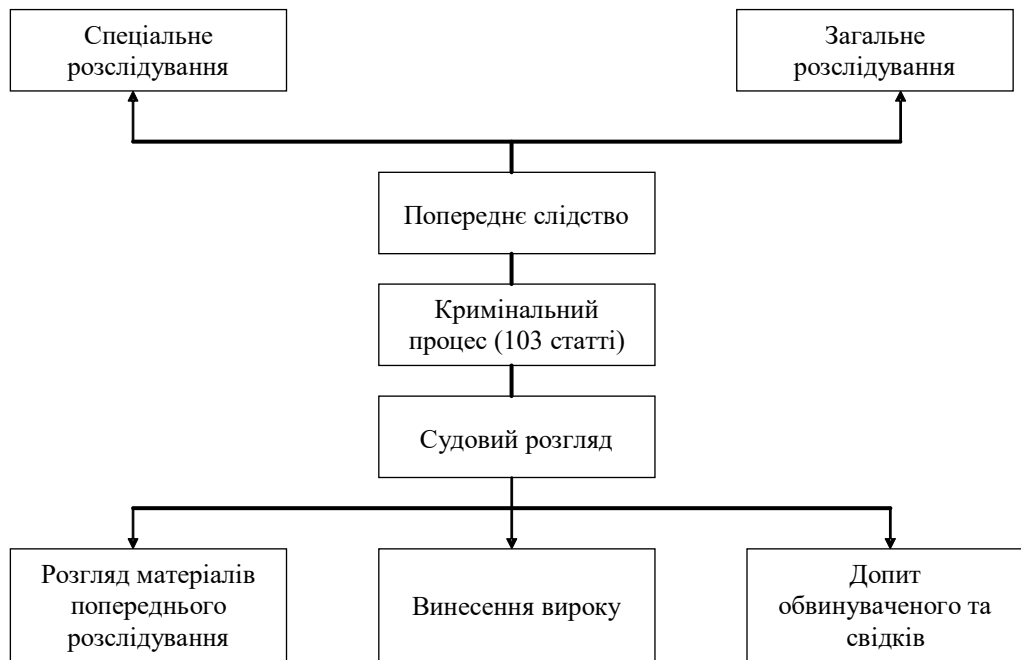
Т. V. Рисунок 3.
ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ПРАВЛІННЯ АНГЛІЇ
В ПЕРІОД СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ МОНАРХІЇ

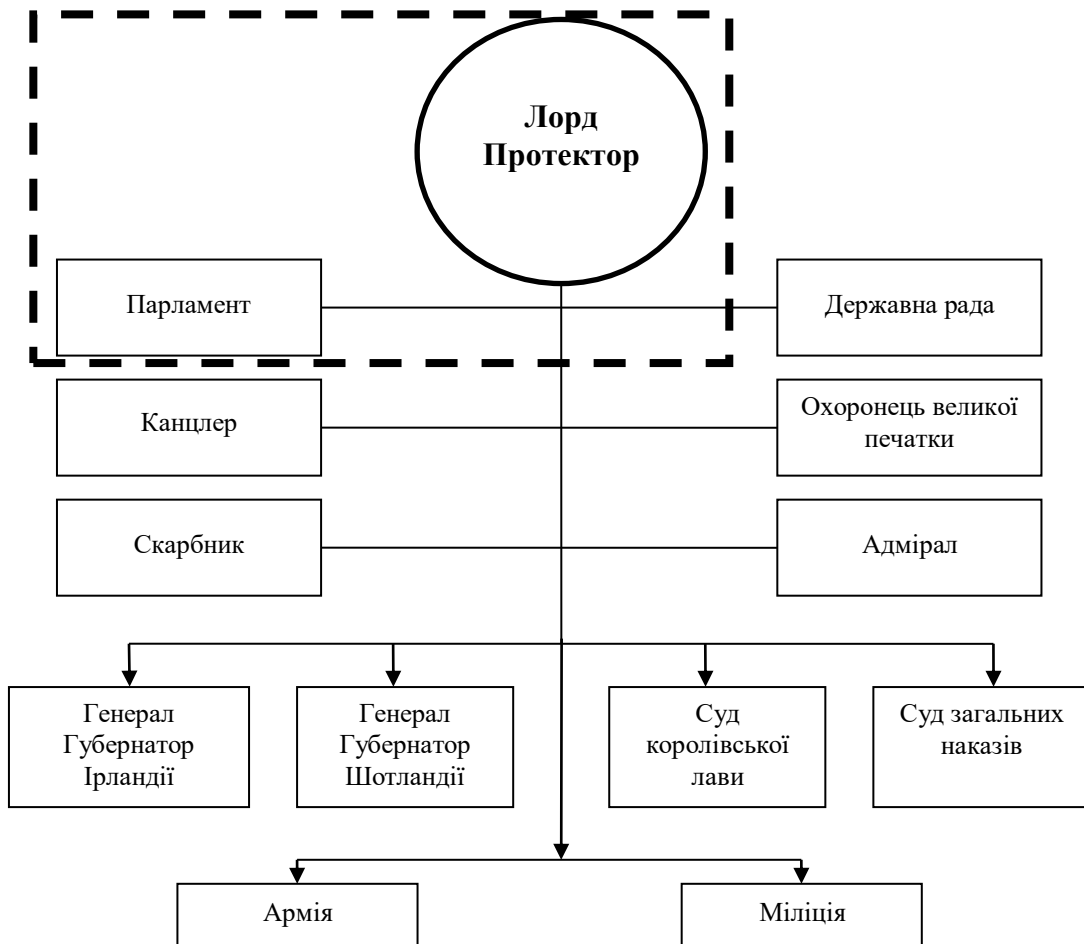
ТЕМА VI
Т. VI. Рисунок 1
ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ АНГЛІЇ В ПЕРІОД АБСОЛЮТНОЇ МОНАРХІЇ

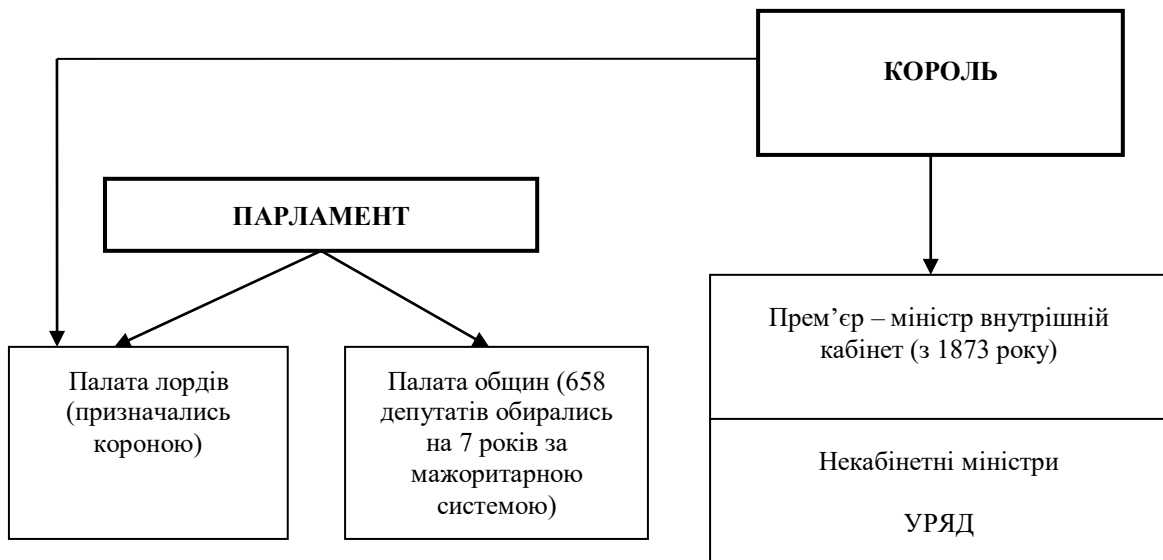
Т. VI. Рисунок 2
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ЗА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИМ
УЛОЖЕННЯМ «КАРОЛІНА»

ТЕМА VII
Т. VII Рисунок 1
ПРОТЕКТОРАТ КРОМВЕЛЯ

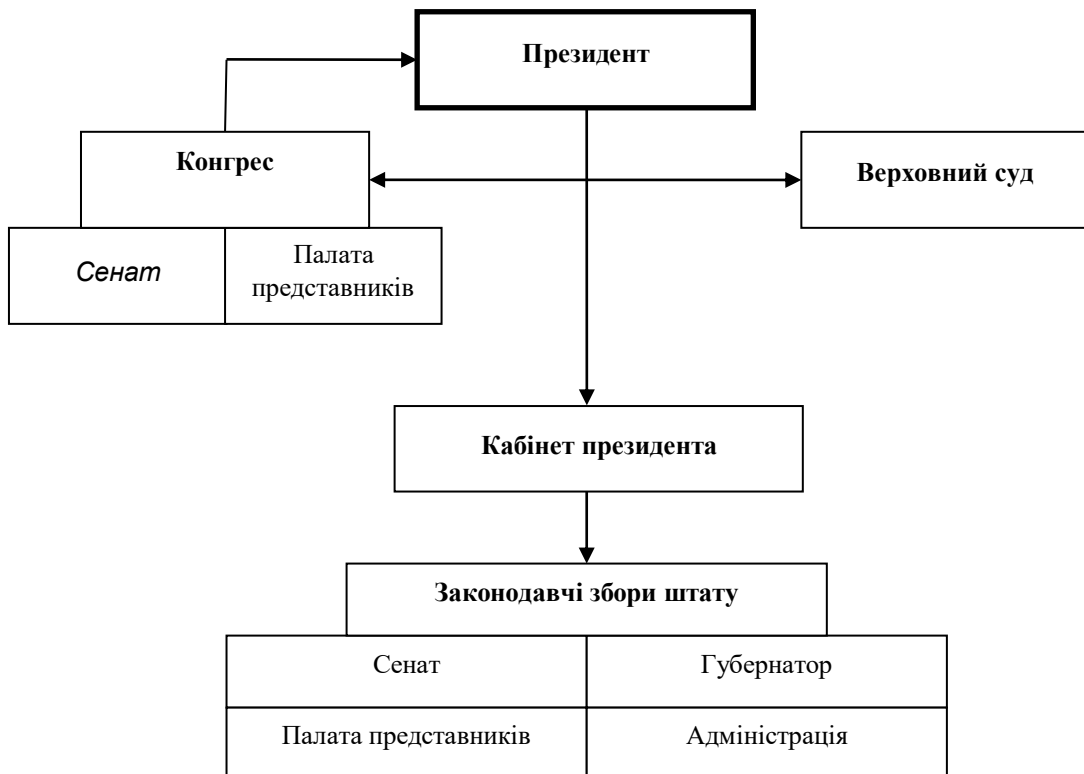

Т. VII. Рисунок 2
ВИЩІ ОРГАНИ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ
АНГЛІЇ В XVIII – XIX СТ

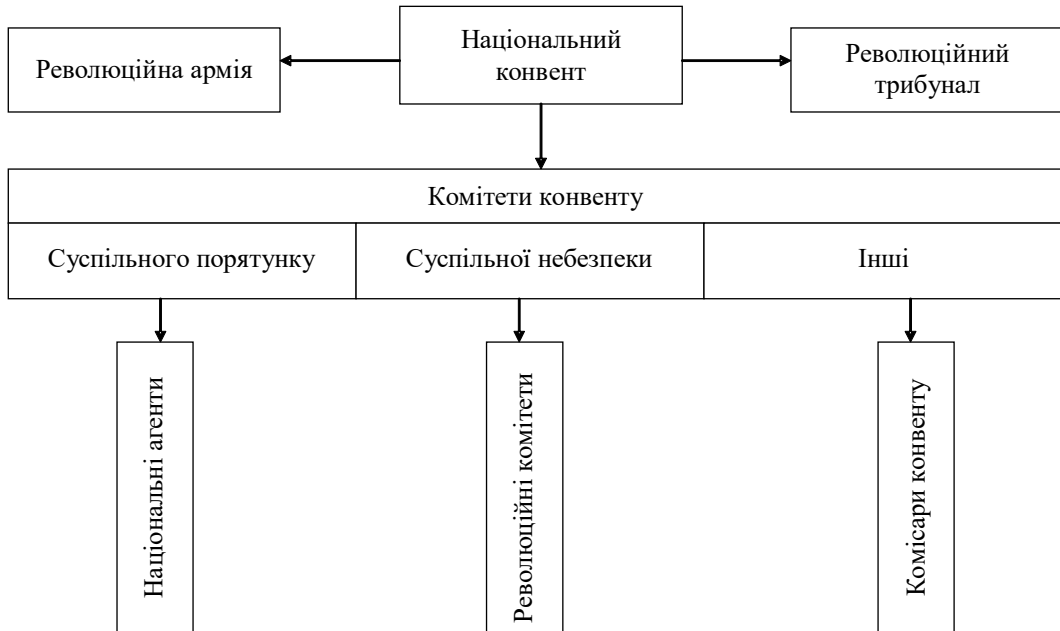

ТЕМА VIII
Т.VIII Рисунок 1

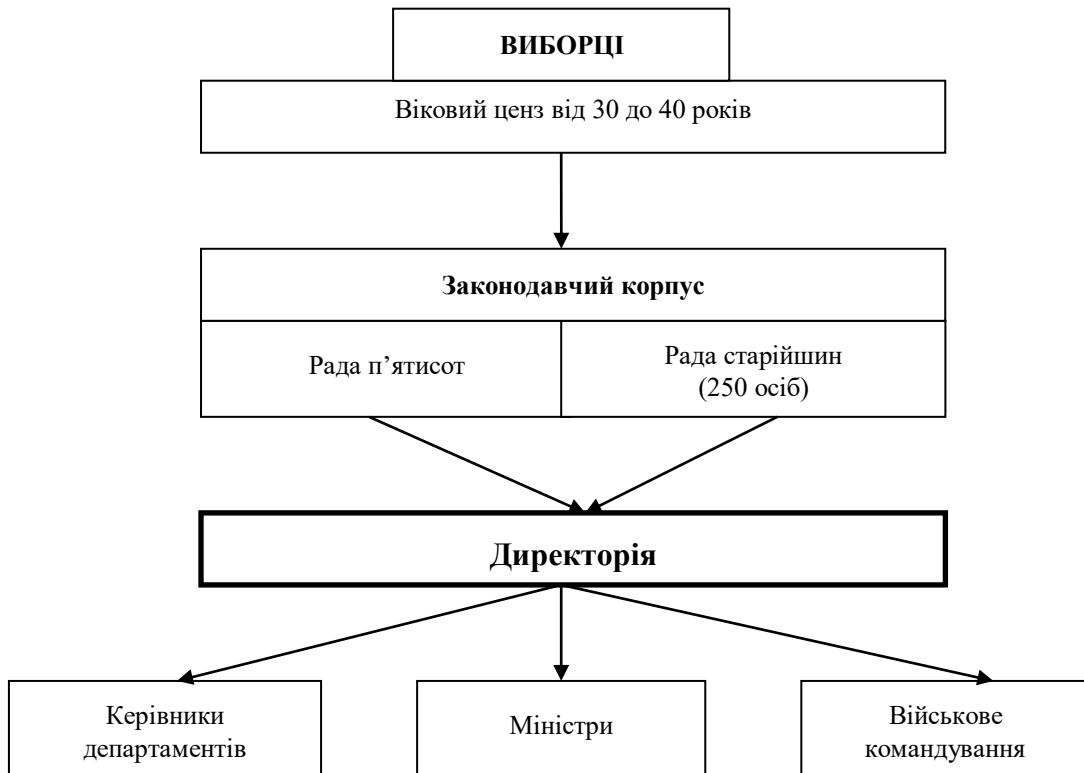
ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ США ЗГІДНО З
КОНСТИТУЦІЄЮ 1787 Р.

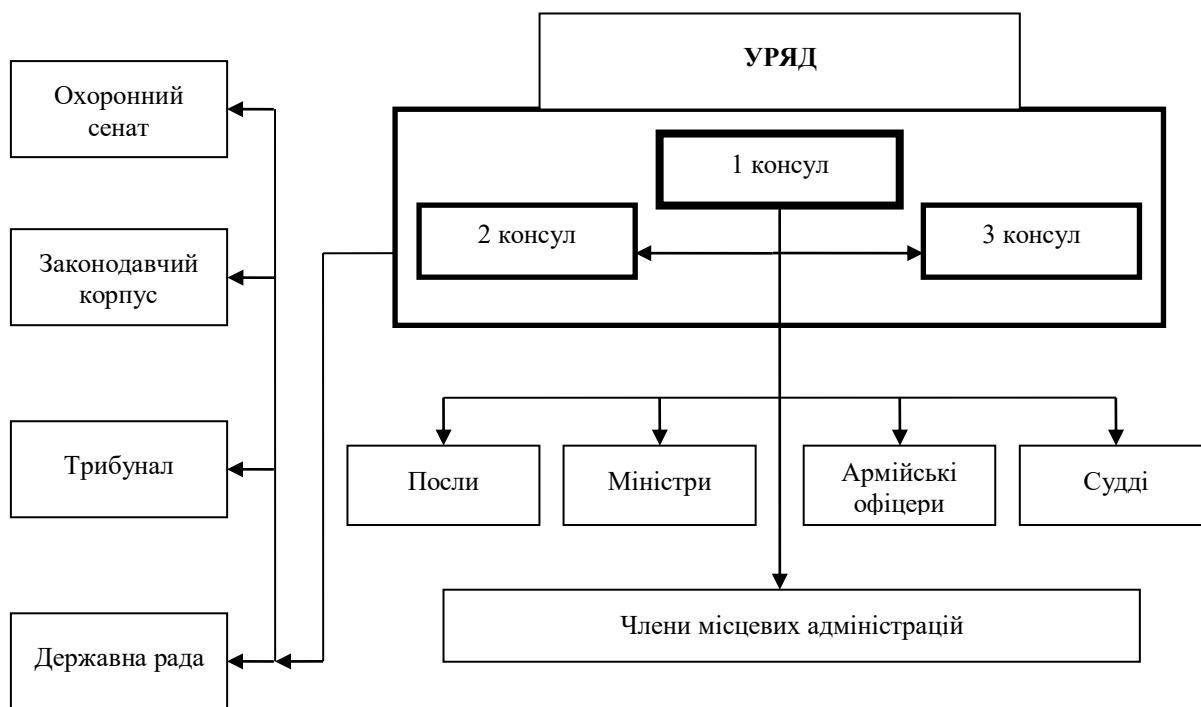
ТЕМА ІХ
Т.ІХ Рисунок 1
ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ЯКОБІНСЬКОЇ ДИКТАТУРИ У ФРАНЦІЇ

Т.ІХ Рисунок 2
ВИЩІ ОРГАНИ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ ФРАНЦІЇ
ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ 1795 Р.

Т.ІХ Рисунок 3
ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ФРАНЦІЇ В ПЕРІОД
КОНСУЛАТУ

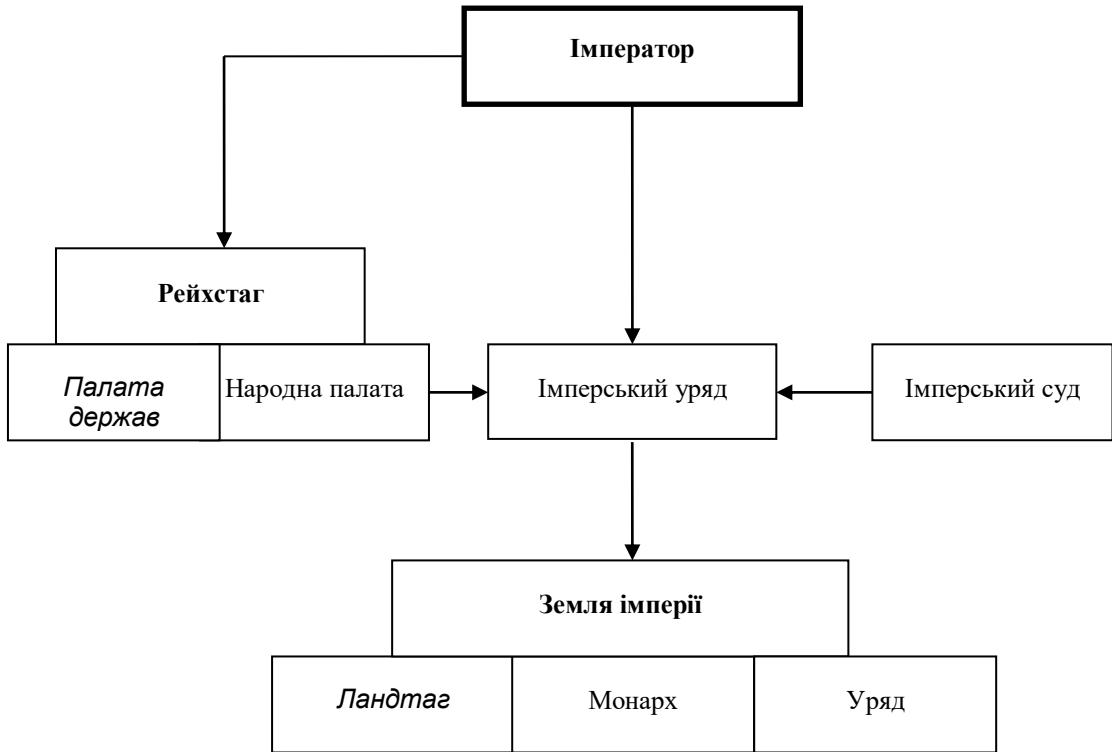
Т.ІХ Рисунок 4
ВИЩІ ОРГАНИ ВЛАДИ ФРАНЦІЇ ЗА
КОНСТИТУЦІЄЮ 1875 Р.

ТЕМА X

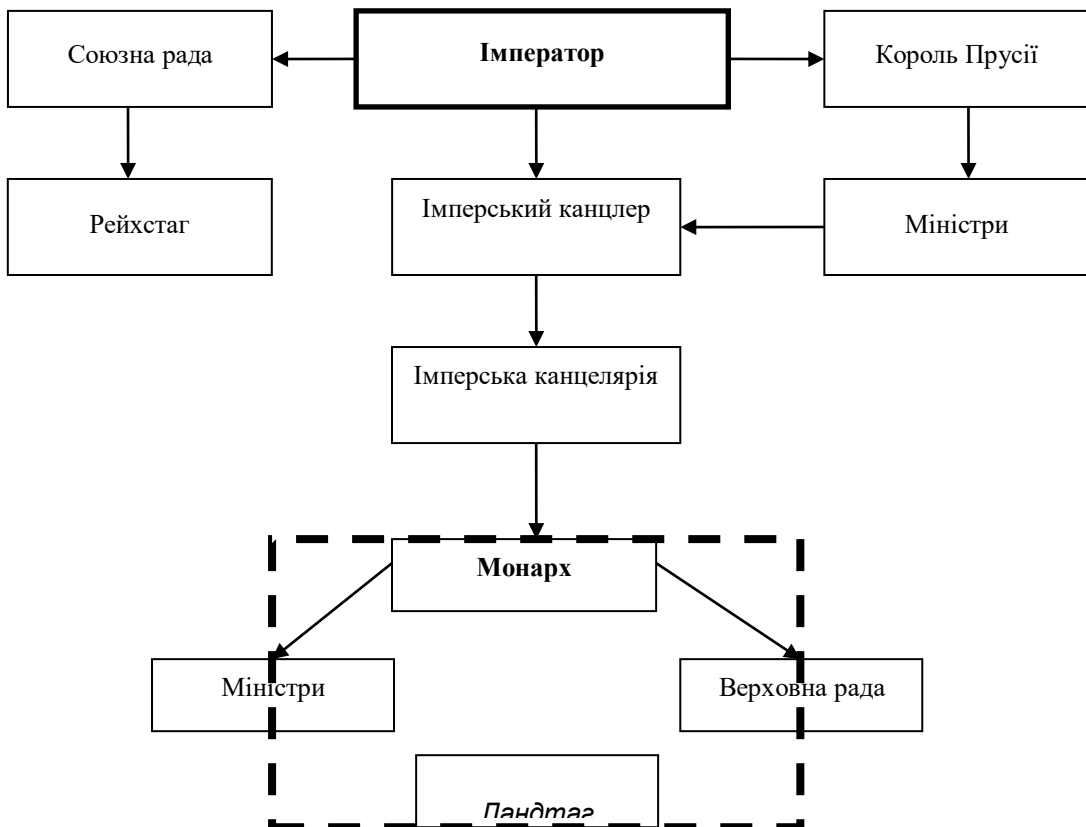
Т.Х Рисунок 1

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ГЕРМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ЗГІДНО З ФРАНКФУРТСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ 1848 Р.

Т.Х Рисунок 2

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ГЕРМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1871 р.

І
М
П
Е
Р
А
Т
О
р

ТЕМА XI

Т. XI Рисунок 1

ВИЩИЙ ТА ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

УРЯДУЮЧИЙ СЕНАТ (1711-1917)	ОСОБИСТА ЙОГО ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ КАНЦЕЛЯРІЯ (186-1917)	ДЕРЖАВНА ДУМА (1906-1917)	
СВЯТИШИЙ СИНОД (з 1721 р.)	КОМІТЕТ МІНІСТРІВ (1802-1917)	РАДА МІНІСТРІВ (1857-1917)	ДЕРЖАВНА РАДА (1810-1917)
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ (1802-1917)	МІНІСТЕРСТВО ІНОЗЕМНИХ СПРАВ (1802-1917)	МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ (1802-1917)	МІНІСТЕРСТВО ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ (1832-1917)
МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ (1802-1917)	МІНІСТЕРСТВО ДЕРЖАВНОГО МАЙНА (1837-1905)	МІНІСТЕРСТВО ТОРГІВЛІ І ПРОМИСЛОВОСТІ (1905-1917)	ГЕНЕРАЛЬНИЙ ШТАБ (1905-1910)
ВІЙСЬКОВЕ МІНІСТЕРСТВО (1802-1917)	МОРСЬКЕ МІНІСТЕРСТВО (1802-1917)	МІНІСТЕРСТВО НАРОДНОЇ ПРОСВІТИ (1802-1917)	ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ (1811-1917)
МІНІСТЕРСТВО ІМПЕРАТОРСЬКОГО ДВОРА (1826-1917)	ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОГО КННОЗАВОДСТВА (1856-1917)	ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ ЗЕМЛЕУСТРОЮ І ЗЕМЛЕРОБСТВА (1905-1915)	

Т. XI. Рисунок 2

СТРУКТУРА ВЛАСНОЇ ЙОГО ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ КАНЦЕЛЯРІЇ

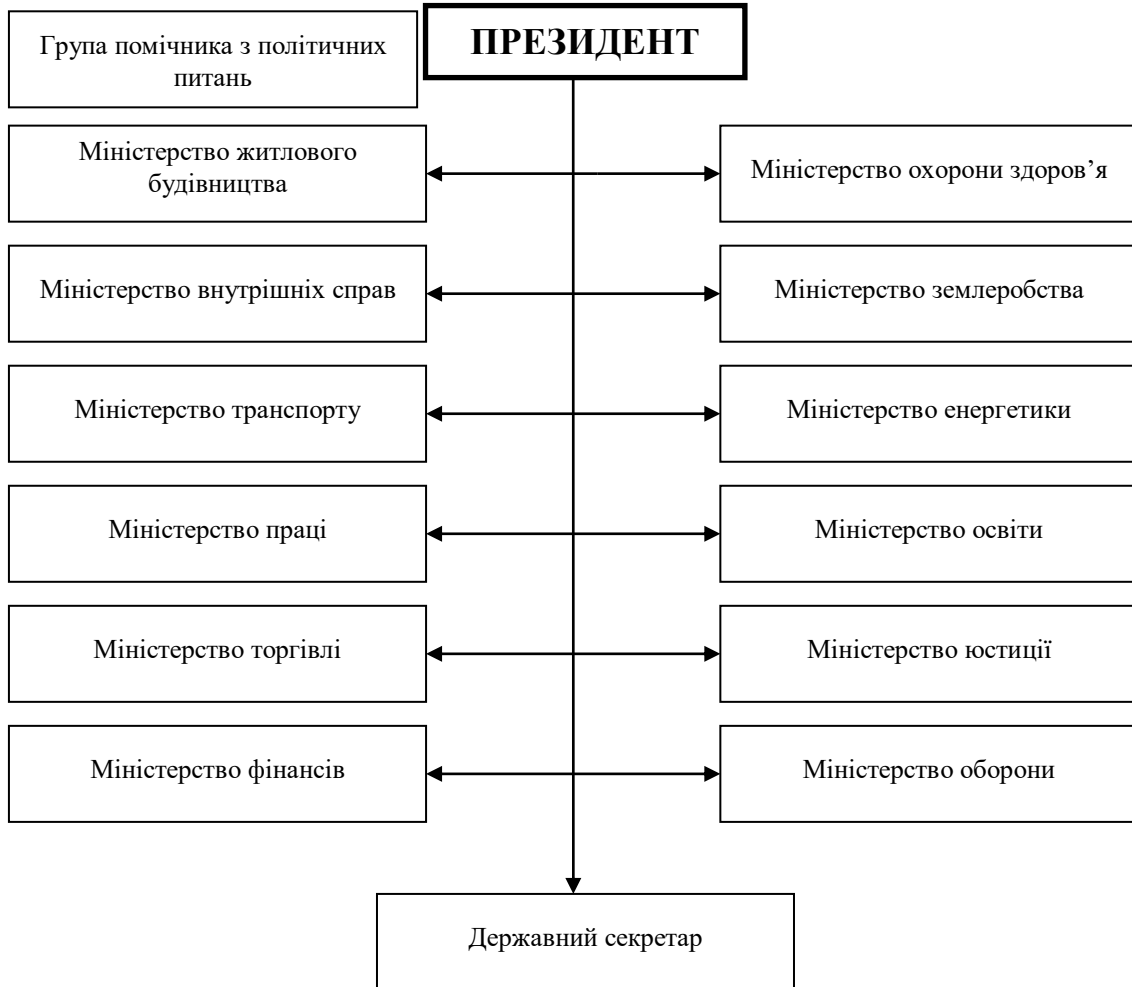
Управляючий	Управляючий	Головний начальник	Управляючий
I відділення – з найвищих прохань (1826-1882)	II відділення – кодифікаційне (1826-1882)	III відділення – вищої поліції (1826-1880)	IV відділення – управління установ імператриці Марії (1828-1917)
V відділення – управління державним селом (1827-1837)		Штаб окремого корпусу жандармів (1836-1917)	

ТЕМА XII

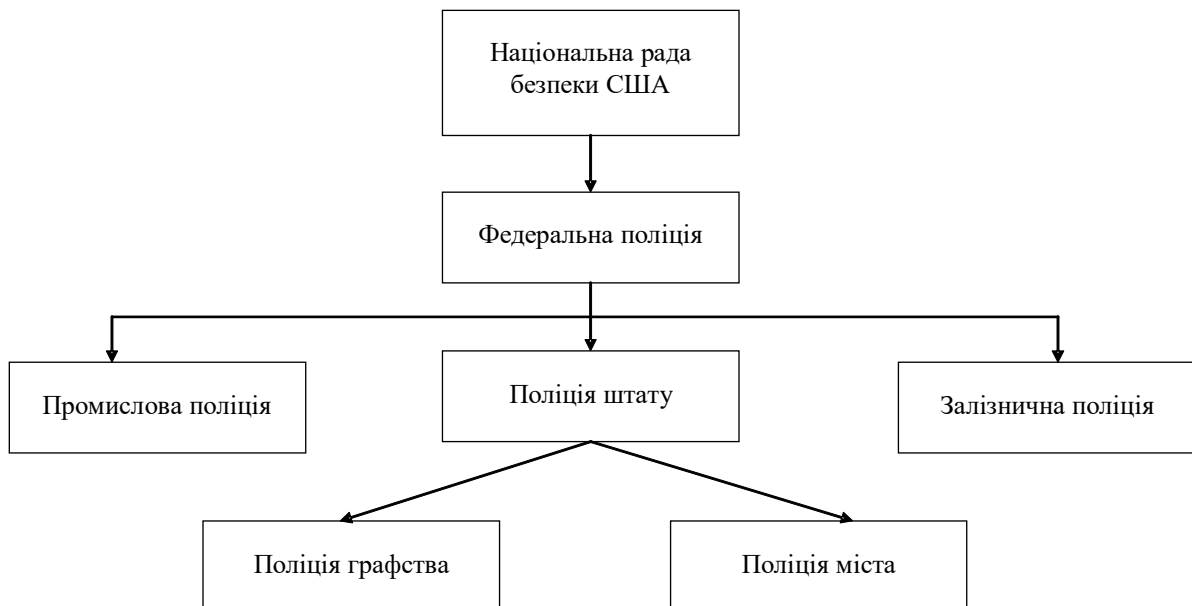
Т.ХІІ. Рисунок 1.

УПРАВЛІНСЬКМЙ АПАРАТ БІЛОГО ДОМУ

Т.ХІІ. Рисунок 2.

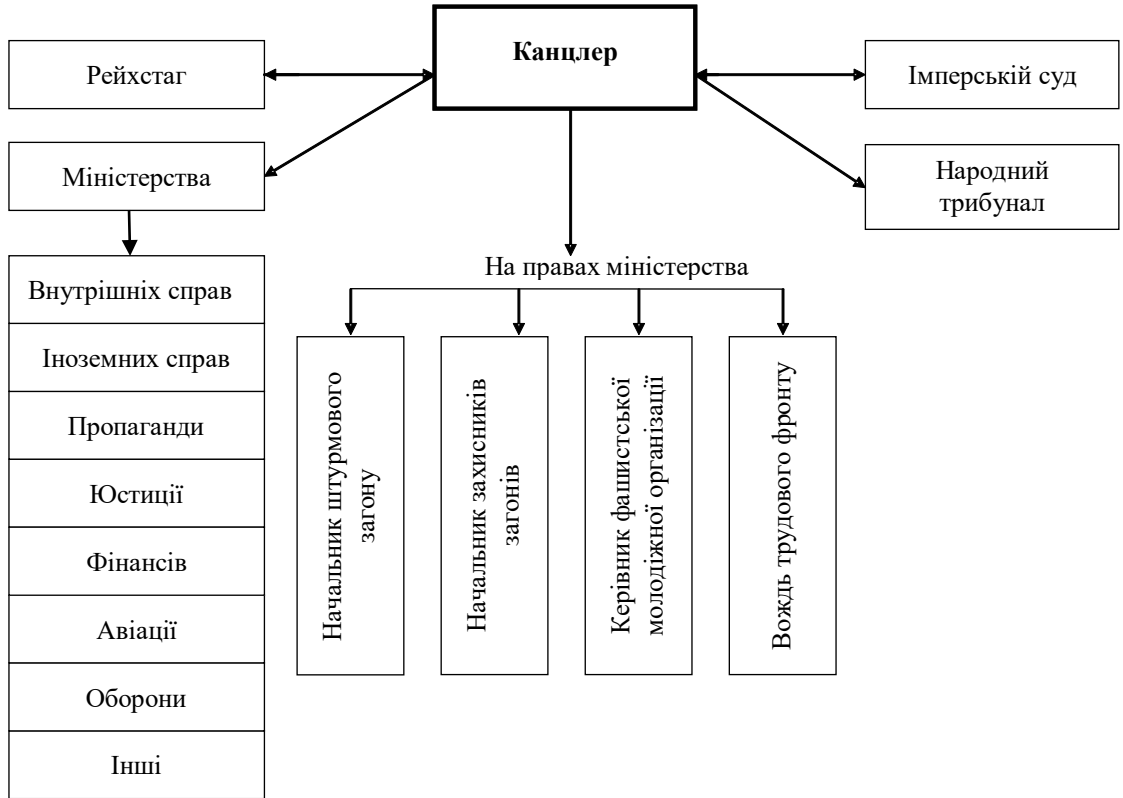
СТРУКТУРА ПОЛІЦІЇ США

ТЕМА XIII

Т. XIII. Рисунок 1

ЦЕНТРАЛЬНІ ОРГАНИ ФАШИСТСЬКОЇ ДИКТАТУРИ В НІМЕЧЧИНІ

ПРЕДМЕТНО-ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

agare 60
Аббасиди 76
абсолютизм 93, 100, 116
абсолютна монархія 65
авалум 14
Август 53
авторитаризм 168
автохтоне населення 17
Агамемнон 25
агора 42
адвокатура 115
Аденауер К. 272
аккадці 14
Акт 1413 р. 90
Акт про захист держави 222
Акт про народне представництво 1948 р. 219
Акт про престолоспадкування 1701р. 131
Акт про прискорення розгляду й дозволу процесів про справедливості 201
Акти делегованого законодавства 263
алод 69, 71, 79
Американський легіон 205
Анастамби 19
Англо-ірландський договір 1927 р. 235
англосакси 65, 74
Антанта 204
античність 25
антрустіони 69
апела 36
ареопаг 32, 42
Аристотель 27
арії 17
армія стар. Китаю 21
армія та поліція Вавілоу 16
армія та поліція стар. Індії 19
Артхашафра Каутільї 19
архаїчна Греція 26
архонти 30, 32, 42
Атхарваведа 19
Ахейська Греція 26

Б

бавари 71
Баварська правда 71
Балуг'янський М.А. 187
бальяж 85, 103
баналітет 83
басилей 31

Баудхаяни 19
бейлиф 90
бенефіції 70
березневі поля 70
Берлусконі С. 279
Бізонія 270
Білль Блека-Коннері 211
Білль Макнері-Хоугена 207
Білль про допомогу фермерам 209
Білль про права 130, 138, 140, 144, 147, 221
Бісмарк О. 175
Блер Т. 262
Блюм Л. 224
бокленд 75
Болонський конкордат 1516 р. 103
Бонапарт Наполеон 157, 164
бонапартизм 163, 168
Боннська конституція 271
Брант. В. 272
брахмани 17, 18
Брежнєв Л.І. 243
Британська співдружність націй 220
Бріан А. 212
бундесвер 272, 281
Бундесрат 175, 181, 271
Бундестаг 271
бургунди 65
буржуазно-демократична революція 198
буглегерство 205, 217
Буш Дж. 245
Буш Дж.– молодший 247

В

Вавилонське царство 14
вайшії 17, 18
вакуф 78
ван 21
вандали 65
Вантозькі декрети 168
Вантозькі закони 156
варварська правда 71, 79
вардум 14
варни 18
васал 79, 82
васально-сеньйоральні відносини 82
василевс 67
Васиштхи 19
Вашингтон Дж. 138
Веймарська конституція 226–227

Веймарська республіка 226
Велика демонстрація 127
Велика депресія 207
Велика рада 103
Велика рада 1661 р. 103
Велика Ремонстрація 123, 127, 128
Велика хартія вольностей 88–89, 98, 125
Великий березневий ордонанс 84
Великий кутюм Нормадії 110
великогерманська партія 172
вергельд 71, 79
Верденський договір 82, 93
вердикт 91
Верхня палата 172, 267, 277
Верховний суд США 139, 143, 202, 203, 214, 216
Верховні кримінальні суди 191
вестготи 65, 71
Вестмінстерський статус 220, 259
Вестмінстерські провізії 89
Вестфальський мир 107
виборче право 233
види покарань 23
Виконавча рада 154
виморочне майно 23, 24
Висока комісія 106, 123, 126
Вища рада магістратури 277
вігі 130
Візантія 54, 65, 66–68
візир 77
військова демократія 10, 17, 23
Військова реформа 1864 р. 194
військові поселення 186
військово-польові суди 197, 228
вікарій 70
вілан 81, 83, 88, 102
Вільгельм Завойовник 74
Вільгельм II 176
Вільгельм Оранський 130, 131
Вільсон В. 202–204
віце-президент 202, 241
Віші уряд 225
воєнно-бюрократична монархія 25
Вольтер 151

Г

Гай 46, 59
гайди 74
Гардінг У. 205, 206
Гаспері де 276
гауляйтер 228
Гаугами 19

гезіти 75
геліасти 30
гелієя 33, 34
Генеральні штати 82, 84, 98, 101, 103, 150, 151
Генріх V 90
Генріх VII Тюдор 105
Генріх III 89
геомори 29
гербовий збір 138
Германський імператор 175
Германський союз 171
Геродот 27
герусія 36
Гінденбург фон 227
Гітлер А. 225, 227, 229
голлісти 265
Голль Шарль де. 265, 267, 268
Гомер 27
гомстеди 142
Гор А. 247
Горбачов М.С. 244, 273
гофта 94, 98
Гракхи Тіберій та Гай 52
Граф палацу 70
графство 70, 106
Греко-перські війни 35
Громадянський корпус охорони природи 209
Гувер Г. 207
гулями 77

Д

19 пропозицій 127
Даллес Дж. 240
Даллес Дж. 240
даса – 17
дат 77
дворянства мантиї 101, 102
дворянство шпаги 101
Девіс Дж. 141
Декларація «До французького народу» 165
Декларація незалежності 1776 138, 147
Декларація прав людини і громадянина 1789 р. 151–152
Декларація прав людини і громадянина 1793 р. 154, 168
Декрет «Про ворогів народу» 155
Декрет «Про підозрілих» 155
Декрети 63
Деладьє 223

делеговане законодавство 281
дем 30, 34, 42
деміурги 29
Демократична партія 144
демократія 42
демоти 30
демуїрґі 28
Держава і право Візантійської імперії 66
державно-метрополія 268, 281
Державна Дума 196, 197
Державна рада 128, 157, 185
державний устрій Візантії 67
державний устрій Давніх Афін 31
державний устрій Давнього Риму 46
державний устрій Давньої Спарти 35
державний устрій III республіки ц
Франції 224
державний устрій Німеччини 170
державний устрій Російської імперії 184
державний устрій стар .Китаю 21
державний устрій стар. Вавілоу 15
державний устрій стар. Єгипту 12
державний устрій стар. Індії 18
державний устрій феодальної Англії 88
державний устрій Франкської монархії 70
державний устрій французького
абсолютизму 102
державно-правовий розвиток
Великобританії в 2 пол. XX ст. 259
державно-правовий розвиток Італії в 2
пол. XX ст. 276
державно-правовий розвиток Франції в 2
пол. XX ст. 264
дерсекретар 212, 240
джаті 12
джентльмени 121
джентрі 101, 122, 135
джерела права стар. Вавілоу 16
джерела права у франкській монархії 71
джерела римського права 56
Джефферсон Д. 141
Джефферсон Т. 144
джихад 78
Джонсон Л. 241
дивани 77
дигери 123, 135
диктатура 49, 168
дипломи 71
директоріальна республіка 156
Директорія 156
Дігести Юстиніана 63, 67–68, 96
діми 67

Діоклетіан 53, 54
діоцези 54, 103
Довгий парламент 123, 126
доктрина «масової відплати» 240
доктрина «нової економічної політики -
Непу» 242
доктрина Рейгана 244
доктрина Трумена 238
домінат 44, 53, 67
дорійці 26
дофін 84
Друга імперія у Франції 163, 164
Друга республіка у Франції 163, 164
Друга світова війна 213
Другий закон про реформу
кримінального права 1969 р. 275
дхармасутри 18
Дюко Р. 157

Е
евпатриди 29, 31, 33, 42
едикти 63
едили 63
Едуард I 89
Едуард III 90
Едуард Сповідник 74
Ейзенхауер Д. 239
еклезія 33
елдормен 75
елліністичний 27
емір 76, 79
Епітадей 37
ерли 75
Ерхард Л. 272
ефеби 31
ефори 36

Є
єфіальт 35

Ж
Жалувана грамоти 187, 198
жирондисти 153, 168

З
Завдання курсу ІДПЗК 6
Загальна Декларація прав людини 201
Закон «Про відносини між публічними
владами» 166
Закон «Про військове положення» 195
Закон «Про воєнізацію італійської нації»
235

Закон «Про захист держави» 234
Закон «Про обов'язки і переговори глави уряду» 232
Закон «Про організацію державної влади» 166
Закон «Про організацію Сенату» 166
Закон «Про право виконавчої влади видавати юридичні норми» 233
Закон «Про стосунки у промисловості» 261
Закон «Проти суспільно небезпечних намагань соціал-демократів» 176
Закон Вагнера 210
Закон Ешнунни 16
Закон Клейтона 1914 р.145, 252
Закон Лендарма-Гріффіна 1959 р. 29
Закон Лендрама-Гріффіда 240
Закон Ле-Шапел'є 152, 165
Закон Ліпід-Іштар 16
Закон Маккарена-Вуда 1950 р.239.
Закон про боротьбу з порушеннями порядку 275
Закон про ленд-ліз 213
Закон про поземельний податок 22
Закон про Реконструкцію 142
Закон про справедливий найм і умови праці 241
Закон про федеральну торговельну комісію 252
Закон про Федеральну-торговельну комісію 145, 146
Закон про шлюб 1949 р.264
Закон Тофта-Хартлі 1947 р. 239
Закон Ур-Наму 16
Закон Хоббса 239
Закон царя Хаммурапі 16–17
Закон Шермана 1890 р. 145, 203, 252
Закон Шульгі 16
Закон Шумана 269
Закони архонта Драконта 37–38, 42
Закони Вагнера 210
Закони Лікурга 37
Закони Ману 19–20
Закони XII таблиць 54–56, 58
Законодавчий корпус 154, 175
Західна Римська імперія 25
Звід законів Російської імперії 187
зевгіт 35
Земська реформа 192
Зіркова палата 125
Знаряддя управління 129
зобов'язальне право Вавилону 16

зобов'язальне право стар. Індії 19
зобов'язальне право стар. Китаю 22
Золота булла 95
Зоряна палата 106
зразковий парламент 89

І

ікт 78
ілка 16
ілоти 28, 29, 36
імпаундмент 204
імператор 22, 181, 185
імператорський канцлер 175
імперський суд 95
імпічмент 242, 257
іmunітет 70, 87
ін юре 62
інвеститура 82, 94, 98
індепенденти 124, 135
інквізиція 86, 113
інкорпорація 188, 198
інституції 67, 159
інструкції 187, 198
інтендант 98, 102, 103
Інь 21
Іоанн Безземельний 88
іонійці 25
іпотека 39
іригаційна система 11, 12, 14
іслам 65
історичний метод 7

Й

йомени 121, 123
Йоркі 105
Йосип II 110

К

кагатон 59
кадії 77
казуїстична форма права 23
кайзер 175, 181
камерарій 70
канонічне право 66, 87, 98, 111
канцлер 103, 174, 182
капітуляції 71
Карибська криза 256
Карл I 125, 126
Карл II 129, 130
Карл IV 95
Карл V 96, 107
Карл VII 84

Карл Великий 66, 69, 70
Карл Мартел 70
Карл X 163
Кароліна 96, 112, 114
Каролінгі 68
квестори 63
квірити 56, 63
квіритське право 55
Келог Ф. 212
кенбет 12
Кеннеді Д. 240
Керенський О. 197
керли 74
Київська Русь 65
класична Греція 26
класичне римське право 58
клер 28
Клінтон Б. 245
Клісфен 34
Книга законів царства Вей 22
Книга страшного суду 87
Кодекс Наполеона 158–162, 225
Кодекс чесної конкуренції 209
Кодекс Юстиніана 68
Кодекси чесної конкуренції 209, 217
кодифікація 79, 86, 110, 158, 178, 198
Колегія виборців 202
Колегія консулів 50
Колегія преторов 50
Колегія трьох консулів 157
колонат 46
Коль Г. 273
комендації 69
комісії про заколоти 90
комісія із загальної перевірки в'язниць 90
Комітет громадського порятунку 155
Комітет громадської безпеки 155
Комітет міністрів 185
коміції 47
компіляції 111
композиції 71
Конвент 153
конвенціональні норми 131
конверсія 256
конгломерати 244
Конгрес 139, 143, 148, 202–208, 242
конкордат 116
консерватори 261, 281
консисторій 67
консолідація 188, 198
констебль 90
конституційна монархія 259
Конституційний суд 277
Конституційні закони 1875 р. 167
конституція 138, 148, 172, 175, 226
Конституція 1791 р. 151
Конституція 1793 р. 154
Конституція 1799 р. 157
Конституція 1946 р. 265
Конституція 1958 р. 267
Конституція НДР 275
Конституція США 201
Конституція ФРН 274
консул 63
консьюмеризм 205, 217
Конт О. 6
Континентальний конгрес 138
контрасигнатура 131
контрасигнація 277
контрреформи 195
конфедерація племен 11
Конфедерація штатів Америки 141
конфуціанство 22
копачі 123
копигольдери 122
Коран 77
Кордовський емірат 76
корнер 90
Королівська рада 90
королівські випадки 85
короткий парламент 123, 126
корпоративна держава 234
корпоративне право США 145
кортеси 82
Костянтин 54
коттери 122
Крас 52
кримінальне право Англії 264
кримінальне право Вавилону 17
кримінальне право Російської імперії 189
кримінальне право стар. Індії 20
кримінальне право стар. Китаю 22
кримінальне право США 146, 254
кримінальне право та процес стар. Єгипту 14
Кримінальний кодекс 1810 158
Кримінальний кодекс Франції 269
Кримінально-процесуальний кодекс 1808 р 158
крито-мікенська 26, 27
Кромвель О. 124, 128, 129
ку-клукс-клан 148, 205
Кулідж К. 206
культуркампф 175

куріали 67
курія 47
курульні еділи 50
курфюрст 107, 116
кутюми 86, 110
Кутюми Бовезі 110
кшатрії 17, 18

Л

Лабеон 59
ландтаг 82, 95, 109, 171, 229, 271
Ланкастери 105
левелери 124, 135
легізм 21, 22
лейбористська партія 260–261, 281
лендлорд 122
ленне право 96
лети 75
лі 21
Ліга Націй 204, 212
Лікурґ 28
Лікурґів лад 28
Лінкольн А. 141
літи 69
локаут 217
Ломбардський збірник 110
лорд-протектор 129
Любекське право 96
Людовик IX 83
Людовик XIII 102
Людовик XVI 151
Людовик XIV 102–103, 114
Людовик XVIII 162
Лютер Кінґ Мартін 241
Лютнева революція 197

М

Магдебурзьке право 96, 98
магістрати 63
магістратура 50
Майнові відносини Вавилону 16
майорат 92
майордом 70
маккартизм 239, 256
Мала королівська рада 83
малогерманська партія 172
мандати 63
маніфест 187, 198
Маніфест «Про утворення міністерств» 185
Маніфест від 17 жовтня 1905р. 196
манор 87, 98

Манусмріті 19
Марій 52
Марія-Терезія 110
марка 69
маршал 70
Маршал Дж. 238
Маур'їв держава 17, 18
медимн 30
Мейжор Дж. 262
Менелай 35
мерет 12
Меркель А. 273
Меровінґи 68, 70
Месопотамія 13
метеки 29
методи ІДПЗК 6–7
метрополія 138, 148
Микола II 196, 197
мікрокомія 67
міністеріали 93
мінорат 23
місдиминор 93, 257
Міссурійський компроміс 141
Міська реформа 193
Міттеран Фр. 268
Модестіан 59
Моммзен Т. 46
моногамна родина 8
Монтеск'є Ш. 151
мульк 77
Муссоліні Б. 232, 276
Мухаммед 76
мушкенум 14
Мюнхенська угода 1938 р. 236

Н

«Habeas corpus act» 130, 221
«Habeas corpus» 135
навкрарії 32
наїби 77
Наполеон III 164, 165
Наполеон Луї 164
Нарадрсмрити 19
Народна Палата 273
Народний трибунал 228
Народний фронт 223–224
НАТО 238
націоналізм 236
Націонал-соціалістична німецька
робітничка партія 236

Національна адміністрація по оздоровленню промисловості (НІРА) 209, 210
Національний конвент 126, 153
Національний фронт 261
Національні збори 151, 152, 164, 166, 223, 265, 266
Неодмінна рада 185
нижня палата парламенту 172
Ніксон Р. 241, 242
Німецька демократична республіка (НДР) 273, 274
Німецький народний конгрес 273
Німецько-італійський договір 1939 р. 236
нобілі 45
нова демократія 203
нове дворянство (gentry) 105
Нове царство 11, 12
новий курс Ф. Рузвельта 208, 210, 211, 217
новий націоналізм 201
номархи 12
номи 11
нотаріус 115
нубанда 15

О

Огляд законів 22
огороження 135
Одоакр 54
Окружні суди 214
Оксфордські провізії 89
Октройована конституція 182
Олександр II 192, 195
Олександр III 195
олігархія 42, 162
Омейяди 76
Оранський Вільгельм 132
ордалія 16, 23
ордонанс 102, 116
Орлеанський Луї Філіп 163
Основні закони Російської імперії 196
Особиста його величності канцелярія 185
остракізм 35
Оттон I 94
оттонівські привілеї 94
Охоронний сенат 157

П

П'ята республіка у Франції 267
Павло 59
Пакт Бріана-Келлога 212

Палата громад 220, 260
Палата депутатів 166, 167
Палата держав 173
Палата лордів 220, 260, 281
Палата шахової дошки 125
Папініан 59
Паризька комуна 153
Паризька Комуна 165–166
Паризький парламент 86, 98, 103
паришад 18
парламент 82, 105, 224, 260, 261
партикуляризм 66
патриціат 108
патриції 47, 108
патріарх 185
пауперизм 122
пекулій 46, 52, 67
Пелопоннеська війна 37
первісне суспільство 8
перегрини 46
пери 83
періеки 27–29
періодизація ІДПЗК 7
Перл-Харбор 213, 217
Перша імперія у Франції 158
Перша кодифікація римського права 54
Перша світова війна 197, 212
Петиція про корінні та гілля 127
Петиція про право 125
Петр I 187
Пісистрат 34
План «економічного відродження» 246
План Маршалла 256, 276
Платон 27
плебеї 47
племінна рада 8
Повне зібрання законів Російської імперії 187
полемарх 32, 42
Полібій 27
поліс 26, 31
Поліцейська реформа 1862 р. 193
поліцейський апарат 13
Помпей 52
попереднє розслідування 114
Поправки про невдах 208
порівняльно-історичний метод 7
посткласичне римське право 61
права справедливості 92
Правда Етельберга 76
Правда Іне 76
Правда короля Альфреда 76

Правда короля Ательтана 76
Правда хамавів 71
Право Англії 221
Право Вавілоу 16
Право Візантії 67–68
Право власності стар. Китаю 22
Право Давнього Єгипту 13–14
Право Давнього Китаю 21
Право Давньої Греції 37
Право Давньої Індії 19
Право Німеччини 229
Право США 249
Правова система Франції 225
прево 85
предмет ІДПЗК 6
президент 167, 204, 226, 229, 265
прекарії 69
пресвітеріани 124, 135
претори 61, 63
преторське право 56
префект 277, 281
принципат 44, 53
присяжні засідателі 91, 114
пританії 35
Про захист народу і держави 227
провінції 51
провінційні штати 84
Програма «досягнення нових рубежів» 240
Програма «економічного відродження» 245
Проді. Р. 279
прокуратура 116
пролетарі 48
проспіриті 206, 217
протекторат 129
протекторат Кромвелля 129
протекціонізм – 272, 281
Проти зради німецькому народу 227
пуританізм 123
Пухта Г. 6

Р
respondere 60
Рада 34
Рада 25 баронів 89
Рада 400 34
Рада 500 35
Рада державної оборони 197
Рада Комуни 165
Рада Міністрів 197, 228
Рада п'ятисот 156
Рада Паризької Комуни 165
Рада при імператорі 185
Рада республіки 265, 267
Рада старійшин 156
раджа-сабха 18
раїс 77
ранньофеодальна монархія 65
ратифікація 148
рахінбурги 70
Рахункова палата 83
Револьюційний трибунал 155
революція 135
Регламенти 187, 198
регулярна армія Давнього Сходу 13
Рейган Р. 244
рейганоміка 244, 257
Рейнський союз 170, 182
Рейх 227
рейхпрезидент 229
рейхсканцлер 228
рейхсрат 228.
рейхстаг 82, 95, 173–175, 177, 182, 227, 229
Реконструкція півня США 142
рекс 47
рескрипти 63
республіканська партія 144
реставрація 162, 163
ретр 28
ретроспективний метод 7
референдарій 70
реформа Діоклетіана 53–54
реформа Єлизавети 123
реформа політичного представництва 233
реформа Серія Тулія 48, 49
реформа Солона 33–34
Реформація 107
реформи Людовика IX 83
рецепція 66, 97, 111, 116
римська імперія 11, 53
римська республіка 49
Римське право 54–61
Рипуарська правда 71
Ричард I 91
Ришельє 102
Рігведа 19
Робесп'єр М. 155
родової спільноти 8
рояліст 135
Рузвельт Т. 201
Рузвельт Ф. 208, 209, 211, 213
Руссо Ж-Ж. 150, 154

С
Corpus Juris Civilis 61
cavere 60
сабха 18
Савіньї Ф. 6
сакси 74
Саксонське зерцало 95, 111, 113
Салічна правда 71–73
Самаведа 19
саті 20
сацебарон 70
свитки позови 91
Святіший Синод 185
Священна Римська імперія німецької нації 93, 170
сегрегація 257
Сейм 109, 110
Селянська війна в Німеччині 107
Сенат 47, 49, 53, 67, 139, 143, 157, 166, 185, 202
сенекс 47
сенешель 70, 85
сеньйор 79
сеньйоральна монархія 65
серв 81, 83, 102
Сервій Тулій 47, 48
Середнє царство 11, 12
синдикати 234
синекури 104
синкліт 67
синкретизм права 23
сисахфія 42
сиситія 36
сіммахія 35
скабіни 70
Славна революція 130
слуги царя 12
сміті 18
Соборне уложення 1649 р. 187
Солдатський білль про права 239
солдатські імператори 53
солідарна відповідальність 132, 135
Солон 33, 34
соціальна структура Арабського халіфату 76
соціальна структура Візантії 66
соціальна структура ранньофеодальної Англії 74
соціальна структура стар. Індії 18
соціальна структура стар. Китаю 21
соціальна структура стар. Месопотамії 14
соціальна структура Франкської держави 69
Соціальний кодекс 181
соціальний устрій феодальної Англії 87
соціальний устрій феодальної Франції 83
Союз франсисів 223
Союзна рада 174, 175
Союзний акт 170, 171
Союзний сейм (бундестаг) 171, 182
спадкування в стар. Індії 20
спадкування в стар. Китаю 22
спадкування Вавилону 17
спадкування у стар. Єгипті 13–14
спартіати 27, 28
Спенсер Г. 6
Сперанский М.М. 187
спеціальні суди першої інстанції 214
спікер 202
СС 236
станово-представницька монархія 65, 98
статистичний метод 7
Статті конфедерації 139, 148
Статут Лаврських майстерень по ремонту зброї 166
Статути 116, 187, 198
Столипінська аграрна реформа 192
Столітня війна 84
стратег 30
стратіоти 67
Стюарти 121
Суд балії 85, 86
Суд загальних позовів 90, 106
суд і судочинство Давнього Риму 61
суд і судочинство Давньої Греції 40–41
Суд канцлера 106
Суд королівської лави 90, 106
Суд скарбниці 90
Суди ассизів 90
судова реформа 193
судова система Візантії 67
судова система Давнього Сходу 13, 15 17 22
судова система феодальної Англії 90–91
судовий прецедент 133, 135, 263
Судові статути 1864 р. 193
судочинство Давніх Афін 40
судочинство феодальної Франції 85
Сулла 52
Сунета 77
Сунна 77, 79
супрефект 167
сусідська громада 10

суспільний устрій абсолютизької Англії 105
суспільний устрій абсолютизької Німеччини 108
суспільний устрій Давніх Афін 29–30
суспільний устрій Давнього Риму 44
суспільний устрій Давньої Греції 27
суспільний устрій Російської імперії 183
суспільний устрій феодальної Німеччини 93
сухий закон 205, 217
східна деспотія 11, 23

Т

39 статей 123
Таємна рада 106, 107
талібан 247
таліон 16, 17, 23
талья 83, 84, 102, 116
теократична монархія 76
термідоріанська реакція 156
Тетчер М. 262
тетчеризм 262
тимократія 34, 42
Тимчасовий виконавчий комітет 153
Тимчасовий уряд 197, 265
Тимчасові комітети 186
тиранії тридцяти 37
тінвей 21
Торговий кодекс 1807 р. 158
торі 130
тортури 114
Третя республіка у Франції 166, 236
триби 48
Трибоніан 40
трибунал 157
Трибунал захисту держави 234
трибуни 51
трибутні зібрання 49
Тридцятилітня війна 107
тризна 93
Тризонія 270
Трирічний акт 127
трітій 34
Троянські війни 25
трудова право США 146
Трумен Г. 238, 239
тунг 70
тунгін 70
Туніна 70
Тюдори 121
Тюрінг. Е. 6

Тьєр А. 165

У

узус 168
узуфрукт 168
уїли 75
уїтенагемот 75
Указ «Про захист народу і державу» 227
Указ «Проти зради німецькому народу» 227
Указ про вільних хлібопашців 184
Укази 187, 198
Уложення про покарання кримінальні та виправні 189
Ульпіан 59
Ульянов В. (Ленін) 197
Універсальне право 68
Уотергейська справа 242
урф 77
Установчі збори 151, 265

Ф

freehold 88
фа 22
файна 122
фараон 12, 13
фашизм 236
федералізм 274
Федеральна організація з надання надзвичайної допомоги (ФЕРА) 210
Федеральний Закон про соціальне забезпечення 253
Федеральний канцлер 271
Федеративний президент 271
фейяни 168
фелонія 93, 107, 146, 148
феми 67
Фемна реформа 67
феод (бенефіцій) 79, 82
феодалізм 65
феодальна рента 65
фетви 77
фети 34
філі 30, 34
Філіп IV Красивий 84
фінансова реформа 195
фіскалі 116
фольклэнд 74
Форд Дж. 242
формальні теорії доказів 115
формули 71
франки 65

Франконське зеркало 95
Франкське королівство 65, 68–74
Французький комітет національного
визволення (ФКНВ) 265
фратрії 9
фригольдери 98
фрігольд 92
Фрідріх Вільгельм 108
Фрідріх Вільгельм I 109
Фрідріх Вільгельм IV 172
Фрідріх I 111
фрімени 122
Фукідід 26
фюрер 228

Х

Хабеас корпус акт 139, 221, 222
халіф 76, 79
халіфат 76, 79
Хаммурапі 14, 15, 16, 23
Хань 21
Хартія 1814 р. 163
Хартія праці 1927 р. 234
хіджаз 77
Хлодвіг I 68
Холмс О. 6
холодна війна 239, 262
християнство 65, 68
Християнсько-демократичний союз
(ХДС) 272
Християнсько-соціальний союз (ХСС)
272
хронологічний метод 7

Ц

цар 14, 47
царський 44
царсько-храмове господарство 12
Цезар Гай Юлій 52
ценз (чинш) 81, 168
цензори 49
Центральний комітет Національної
гвардії 165
центуріантні зібрання 49
центурії 48
цивільне право Російської імперії 188
цивільне право США 145
цивільне та торгівельне право 263
Цивільний кодекс 1804 158
Цивільний кодекс Германської імперії
177–178
Цивільний кодекс Наполеона 270

Цинь 21
Цицерон 60

Ч

чандали 18
Черчилль У. 213, 261, 262
Четверта Республіка у Франції 266
Чжоу 21, 22
чинш 81
чистка Прайда 128
чорні кодекси 142, 148

Ш

Шань 21
шар 77
шаріат 77, 79
шастри 18
Швабське зеркало 95, 111
шеваж 83
шевальє 83
шейх 77
шериф 75, 90
шеффени 234
шеффенський стан 93
Ширак Ж. 268
Шість палат 12
Шмідт Г. 272
шудри 18
шумери 14
шумеро-аккадське царство 14
Щорічники – 111, 112

Щ

Щитові гроші 98

Ю

юс генціум 59
Юстиніан 61, 66, 67, 86
юти 74

Я

Яджнавалкья-смрити 19
Яджурведа 19
Яків I 123, 124
Яків II 130
якобінці 154, 168

Навчально-методичне видання

Автори:

Іванов Іван Володимирович к. юрид. н., заступник начальника кафедри ТІДП

Князькова Любов Михайлівна к. юрид. н., доцент., начальник кафедри ТІДП

Лисов Олексій Олександрович к. істор. н. доцент кафедри ТІДП

Мозуляка Олексій Олександрович к. юрид. н., доцент, доцент кафедри ТІДП

Мусієнко Владислав Євгенович к. істор. н. доцент, доцент кафедри ТІДП

Новгородский Олег Миколайович . к. істор. н. ст. викладач кафедри ТІДП

Олейников Валерій Володимирович викладач кафедри ТІДП

Павленко Павло Іванович к. юрид. н., доцент кафедри ТІДП

Сітник Олександр Миколайович к. істор. н. доцент, доцент кафедри ТІДП

Суусанов Лут Ікрамович к. істор. н., доцент, доцент кафедри ТІДП

Туренко Олег Станіславович к. філос. н. ст. викладач кафедри ТІДП

Історія держави та права зарубіжних країн

Навчальний посібник